

267 161
BIBLIOTHECA INDICA:

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL:

OLD SERIES, Nos. 219, 221, 224, AND 228.

Vedas. Śānti-śākhā
THE
SAÑHITA OF THE BLACK YAJUR VEDA,

WITH THE
Śānti-śākhā
COMMENTARY OF MADHAVA ACHARYA.

EDITED BY

MAHES'ACHANDRA NYAYARATNA.

VOL. III.

CALCUTTA:

PRINTED BY C. B. LEWIS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1872.

PROV. W. 100
J. 100
Y. 100

P R E F A C E.

The present edition of the 3rd Kāṇḍa of the Taittirīya Sañhitá was originally commenced by Paṇḍit Rámanáráyaṇa Vidyáratna, whose untimely death stopped the work, when it had reached the 8th Anuváka of the 2nd Prapáthaka. From that point the work has been continued by the present editor. His plan has been the same as that followed by his predecessors, the only novel feature being a larger employment, in the Commentary, of punctuation to facilitate its comprehension.

For the *Text*, the MSS. used have been all the same as those used in the preparation of the editions of the preceding Kāṇḍas.

For the Commentary, the MSS. used have been the following :—

B.—copied for the Asiatic Society from a codex in the Benares College Library.

C.—purchased by F. E. Hall, Esq. for the Asiatic Society. This has been made the basis of the present edition.

E.—belonging to the Asiatic Society. This is full of errors and omissions. The readings again frequently differ from those of the other MSS. This MS. is entirely free, however, from errors that occur in B., C., and J., which are all traceable to the same source, for the very same errors and omissions are found in all. MS. E., therefore, has been of use in the correction of those errors.

J. A very accurate MS. procured by the editor from a private gentleman of Benares.

The MSS. named here B., C., &c., retain the names given them by the preceding editors. J, is, of course, a new name.

The delay that has occurred in bringing out the work is owing partly to the interval of time that elapsed before the editor could obtain the MSS. necessary to enable him to take the work in hand, and partly to the want of punctuality, for a time, on the part of the Press where the work is being printed. The editor, therefore, hopes the public will not blame him for the delay.

M. C. N.

I N D E X

TO THE

THIRD VOLUME OF THE TAITTIRĪYA-SAÑHITA.

THIRD KANḌA—AUPANUVĀKYA.

PRAPĀṬHAKAS.—I—XI.

PRAPĀṬHAKA I.

I.—XI.	Anuvāka.—Dīkshādi vahishpavamānāntam, ...	1—67
I.	„ Dīkshita-mantraḥ tadbiddhāyas'cha,.....	1—2
II.	„ Somopasthāpana-mantrāḥ, ...	9—11
III.	„ Somakrayaṇī-padāṅjanādi-vidhayah, ...	17—18
IV.	„ Pas'úpākaraṇa-mantrāḥ, ...	21—23
V.	„ Pas'úpākaraṇa-brāhmaṇam, ...	30—31
VI.	„ Abhimars'ana-vidhayah agnīdhra-spars'anādyartha-mantrās'cha,	33—34
VII.	„ Sparddhāyuktasya vis'eshadhayah, ...	38—39
VIII.	„ Upāñs'ugraha-sañyukta-mantrāḥ,	45—46
IX.	„ Āghāra-sañs'rava-mantrau, ...	50—52
X.	„ Vahishpavamānāṅga-mantrāḥ, ...	58—59
XI.	„ Kās'chit puronuvākyāḥ, ...	64—67

PRAPATHAKA II.

I.—XI.	Anuvāka.—Pavamāna-grahādi pratinirgrāhya-	
	paryantam, ...	81—162
I.	„ Pavamāna-grahāḥ, ...	81—82
II.	„ Savanāni, ...	86—87
III.	„ Somāvekshaṇam.....	92—93
IV.	„ Sphādyupasthāpana-mantrāḥ, ...	98—99
V.	„ Bhaksha-mantrāḥ, ...	104—107
VI.	„ Prishadājyam, ...	125—126
VII.	„ Stuta-s'astrayoḥ prasritiḥ, ...	129—130
VIII.	„ Prasthita-yājyā, ...	136—138
IX.	„ Pratigavaḥ,.....	146—149
X.	„ Pratinirgrāhya-mantrāḥ, ...	156—157
IX.	„ Traidhâtavīyeshṭi-mantrāḥ, ...	161—162

PRAPATHAKA III.

I.—XI.	Anuvāka.—Āvasiṣṭa-mantrāḥ vaikrita-vidh-	
	ayas'cha, ...	168—225
I.	„ Atigrāhya-mantrāḥ, ...	168—169
II.	„ Upākritiḥ pratigara-japas'cha, ...	173
III.	„ Adābhyāñs'u-mantrāḥ, ...	176—177
IV.	„ Adābhyāñsu-mantrā-vyākhyānam,	182—183
V.	„ Pras'nigrahāḥ, ...	188—189
VI.	„ Gavāmayanikāḥ atigrāhyāḥ, ...	194—195
VII.	„ Somāñgāgrāyaṇa-mantrāḥ, ...	199—200
VIII.	„ Vēdi-dāhaḥ, ...	204—206
IX.	„ Vrishālambhaḥ, ...	213
X.	„ Pāsukam garbha-prāyas'chittam,	217—218
XI.	„ Yājyāḥ, ...	223—225

PRAPAṬHAKA IV.

I.—XI.	Anuvāka. —	Kiñchinnaimittakam, pas'wisṭṭih	
		darvi-homās'cha kāmyāḥ, ...	234—297
I.	„	Vas'āgarbha-nimitto homaḥ, ...	234—236
II.	„	Kāmyapasor-mantrāḥ, ...	240—241
III.	„	Kāmyājā-vas'ā-vidhiḥ, ...	245—248
IV.	„	Jayākhyā-mantra-taddhomāḥ, ...	254
V.	„	Abhyātānākhyā-mantrāḥ, ...	256
VI.	„	Abhyātāna-vidhiḥ, ...	259
VII.	„	Ruṣṭra-bhrinmantrāḥ, ...	262—263
VIII.	„	Rāṣṭra-bhritām kāmyāḥ prayo-	
		gāḥ,.....	268—270
IX.	„	Devikākhyāni havīṣhi, ...	277—279
X.	„	Vāstospatiyuto homaḥ, ...	285—286
XI.	„	Yājyāḥ, ...	294—297

PRAPAṬHAKA V.

I.—XI.	Anuvāka. —	Someshtoḥ s'éśhaḥ, ...	307—368
I.	„	Anwārambhaṇiyā isṭṭih, ...	307—309
II.	„	Saumika-brahmatwa-vidhiḥ,.....	317—319
III.	„	Vishṇvaticramaṇe mantrāḥ, ...	325—326
IV.	„	Atimoksha-mantrāḥ, ...	329—330
V.	„	Āditya-graha-mantrāḥ,.....	335--336
VI.	„	Patnī-mantrāḥ bā yoktravan-	
		dhadi-mantrāḥ, ...	340—341
VII.	„	Ishtyanga-srug-mantrāḥ, ...	346—347
VIII.	„	Dabhigraha-mantrāḥ, ...	350—351
IX.	„	Dabhigraha-vidhiḥ, ...	353—354
X.	„	Atigrāhya-prāṇa-grahāḥ, ...	358
XI.	„	Pasuka-hotropayogi-mantrāḥ, ...	362—364

शुद्धिपत्रम् * ।

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठा ।	पङ्क्तिः ।
चिद्धिते	चिद्धि ते	२६६	.. १४
गिरिस्पर्शन	गिरिस्पर्शन	३०१	.. १०
पाषाणमयद्वारं (एवमेव E.) पुस्तकं विना सर्वत्र पाठः)	पाषाणमयद्वार- ..	३०१	.. २०
अक्षात्वा	अक्षात्वा	३११	.. १३
वस्तु	वस्तुं	३१८	.. ६
पञ्चदशेषु	पञ्चदशसु	३२३	.. १८
दत्त	दूत	३२६	.. ५
यत्त	यत्ते	३२६	.. ६
घातिनो	घातिनः	३२७	.. ७
(अस्मान्) (एवमेव E.) पुस्तकं विना सर्वत्र पाठः)	(अस्मान् प्रति)	३२८	.. १२
भ्रूढ्या	भ्रूढ्या	३२८	.. १७
'तरतः'	'तरत'	३३१	.. १५
'सभरः'	'समभरः'	३३३	.. २
'लोके'	'लोकेषु'	३३३	.. १०
र्थ्या	सूय्य या	३३६	.. ६
यजमानो	जमानो	३३६	.. १८
के	लोके	३४१	.. ७
(प्रेरयतुः)	(प्रेरयतु)	३४३	.. १७
अखिद्रा	अक्खिद्रा	३५१	.. ६
सहस्र	सहस्र	३६३	.. ७
गोपाः(ः)"	गोपाः(ः)" इति ..	३६८	.. २
ऋक्त्रयम्	ऋक्त्रयम्	३६९	.. २२

* या या च (यन्त्रेक्षण-दोषादिसङ्घटिता) भाष्यस्था अशुद्धिः, शुद्धिश्च पाठ-मानादेव विना आयासम् प्रतीयते, न सा सा अत्र प्रदर्शिता । यथा, २६८ पृष्ठायाम् १३ पङ्क्तौ प्रियलोके इत्यशुद्धम् प्रियलोको इति शुद्धम् । ३०० पृष्ठायाम् ५ पङ्क्तौ 'वद्रः' इत्यशुद्धम् वद्रः इति शुद्धम् । एवमन्यदपि ।

श्रीगणेशाय नमः ।

अथ तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

॥ हरिः ॐ ॥

प्रजापतिरकामयत प्रजाः सृजेयेति स तपोऽतप्यत
स सर्पानसृजत सोऽकामयत प्रजाः सृजेयेति स द्विती-
यमप्यत स वयांस्यसृजत सोऽकामयत प्रजाः सृजे-
येति स तृतीयमतप्यत स एतं दीक्षितवादमपश्यत्
तमवदत् ततो वै स प्रजा असृजत यत् तपस्तप्त्वा दी-
क्षितवादं वदति प्रजा एव तद्यजमानः ॥ १ ॥

सृजते यद्वै दीक्षितोऽमेध्यं पश्यत्यपास्माद्दीक्षा क्रामति नीलमस्य हरो व्येत्यबह्वं मनो दरिद्रं चक्षुः सूर्यो ज्योतिषाः श्रेष्ठो दीक्षे मा माहासीरित्याह नास्माद्दीक्षापक्रामति नास्य नीलं न हरो व्येति यद्वै दीक्षि-

तमभिवर्षति दिव्या आपोऽशान्ता ओजो बलं दीक्षां ॥

॥ २ ॥

तपोऽस्य निघ्नन्त्युन्दीर्बलं धत्तौजो धत्त बलं धत्त
मा मे दीक्षां मा तपो निर्वधिष्टेत्याहैतदेव सर्वमा-
त्मन्धत्ते नास्यौजो बलं न दीक्षां न तपो निघ्नन्त्यग्निर्वै
दीक्षितस्य देवता सोऽस्मादेतर्हि तिर इव यर्हि याति
तमीश्वरः रक्षांसि हन्तोः ॥ ३ ॥

भद्राद्भि अयः प्रेहि वृहस्पतिः पुर एता ते अ-
स्त्वित्याह ब्रह्म वै देवानां वृहस्पतिस्तमेवान्भारभते स
एनः सम्पारयत्येदमग्न देवयजनं पृथिव्या इत्याह
देवयजनः छेष पृथिव्या आ ह गच्छति यो यजति
विश्वे देवा यदजुषन्त पूर्व इत्याह विश्वे ह्येतदेवा ओ-
षयन्ते यद्वाङ्मणा ऋक्सामाभ्यां यजुषा सन्तरन्त
इत्याह ऋक्सामाभ्यां छेष यजुषा सन्तरति यो यज-
ते रायस्योषेण समिषा मदेमेत्याहाशिषमेवैतामाशा-
स्ते ॥ ४ ॥

यजमानो दीक्षाः हन्तोर्वाङ्मणाश्चतुर्विंशतिश्च ॥१॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपा-
ठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ • ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

पञ्चवक्ष्येष्टयः काम्या विधिष्वेषस्तथैष्टिकः ।

प्रोक्ताः काण्डे द्वितीयेऽथ सोमशेषोऽत्र वर्ण्यते ॥२॥

एतच्च तृतीयकाण्डमौपानुवाक्यमिति *काण्डानुक्रमस्थामुक्तं ।
अनुवाकानां समीपमुपानुवाकं, तत्रान्वेतुं योग्यानामर्धानां प्रति-
पादकत्वादिदं काण्डमौपानुवाक्यं । यद्ययेतत्सर्वमनारभ्याच्चायते,†
तथापि‡ तेन तेन प्रमाणेन तत्र तत्रानुवाकेष्वन्वय उपप्रेक्षणीयः ।
सोमप्रकरणाच्चातेषु तेष्वन्वयं तत्र तत्रैवोदाहृत्य प्रदर्शयिष्यामः ।
तद्यमर्थः कर्मणि उच्यमानो मन्त्रो वाकः, तद्वाख्यानरूपं ब्राह्मण-
मनुवाकः? । तत्रैकैकं मन्त्रमाच्चाय तस्य तस्य समीपे पठितमुपानु-
वाक्यं । तत्सम्बन्धि काण्डमौपानुवाक्यमुच्यते । अत्र॥ दीक्षायाः प्रथम-
भावित्वात् दीक्षितेन वक्तव्या मन्त्रास्तद्विधयश्चास्य प्रथमप्रपाठकस्य
प्रथमानुवाके प्रतिपाद्यन्ते । तत्र दीक्षितवादं विधित्तुः प्रसौति,
“प्रजापतिरकामयत प्रजाः सृजेयेति स तपोऽतप्यत स सर्पानसृ-
जत सोऽकामयत प्रजाः सृजेयेति स द्वितीयमतप्यत स बयाः-
सृजत सोऽकामयत प्रजाः सृजेयेति स तृतीयमतप्यत स एतं

* काण्डेत्यादेः स्थाने सम्बन्धविद आह्वरिति सो० २ पु० पाठः ।

† आच्चायत इत्यत्राधीतमिति सो० २ पु० पाठः ।

‡ वेन तेनेत्यत्र वाक्यादिप्रमा० इति सो० २ पु० पाठः ।

§ यदा मन्त्रमनुच्यमानं तद्वाख्यानरूपं ब्राह्मणं इति सो० २ पु० पाठः ।

॥ सोमशेषेषु दीक्षा० इति सो० २ पु० पाठः ।

दीक्षितवादमपश्यत् तमवदत् ततो वै स प्रजा असृजत्” इति । पुरा प्रजापतिः प्रजासृष्टिं कामयमानो नियमविशेषरूपं तप एव द्विवारमनुष्ठितवान्, न तु दीक्षितवादं । अतस्तद्विकले तपसि गोचानां सर्पाणां पक्षिणामेव च सृष्टिमकरोत् न तूत्तमानां मनुष्यादीनां । अग्निष्टोमोऽत्र प्रजापतेस्तपः, ‘अग्निष्टोमेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत् ता अग्निष्टोमेनैवापर्यमृच्छात्’ इति सप्तमकाण्डे ब्रह्ममाणत्वात् । तस्य च तपसः द्वितीये पर्याये दीक्षितवादवैकल्याभावात् मनुष्याद्युत्तमसृष्टिसाधनत्वं सम्पन्नं । *अथ नियमविशेषरूपतपोयुक्तस्य दीक्षितस्य दीक्षितवादं विधत्ते, “यत् तपस्तप्त्वा दीक्षितवादं वदति प्रजा एव तद्यजमानः सृजते” इति । तपःशब्देन स्नानादिनियमो विधीयते । ‘अङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यन्तोऽपु दीक्षातपसी प्रावेशयन्नपु ज्ञाति साक्षादेव दीक्षातपसी श्वरुन्धे’ इत्याश्नातत्वात् । स्नानादोत्यादिशब्देन दानमनश्ननं वैदिकमन्त्रपाठश्चेत्येतत् त्रयं विवक्षितं । ‘एतत् खलु वाव तप इत्याहुर्यत् स्वं ददातीति, तपो नानश्ननात् परं यद्धि परं तपस्तदुध्वर्षमिति, स्वाध्यायमधीते तप एव तत् तप्यते तपो हि स्वाध्यायः’ इति वचनानां तच्चाश्नातत्वात् । शाखान्तरे च द्युहं नाश्नातीति दीक्षितस्थानश्ननं तपो विहितं । ईदृशं तपस्तप्त्वा तन्नियमं स्वीकृत्य दीक्षितवादं वदेत् । दीक्षितेन पठितयो मन्त्रो दीक्षितवादः, तत्पाठेन प्रजाः सृजते । तत्रैकमन्त्रमुत्पाद्य तत्पाठं नैमित्तिकत्वेन विधत्ते “यद्वै दीक्षितोऽमेधं पश्यत्यपास्माद्दीक्षा क्रामति नीलमस्य

* अथ तपःपूर्वं दीक्षितवादमिति सो० २ पु० पाठः ।

हरो व्येत्यबद्धं मनो दरिद्रं चक्षुः सूर्यो ज्योतिषाः श्रेष्ठो दीचे
 मा माहासीरित्याह नास्माद्दीक्षापक्रामति नास्य नीलं न हरो
 व्येति” इति । अनेच्छदर्शनेन दीक्षाया अपक्रमणं नाम दीक्षायां
 फलराहित्यं । किञ्चामेधं दृष्टवतोऽस्य नीलं भवति कृष्णं पाप-
 मित्यर्थः । किञ्च हरो व्येति तेजो विगतं भवति । जुगुप्सया शरी-
 रस्य विक्रियमाणत्वात् शक्तिरपगच्छतीत्यर्थः । अवद्धमित्यादिको
 मन्त्रः । यदेतन्मदीयं मनः तदेतदवद्धमनियतं । अत एव यद्धि
 मनसा ध्यायति तदासा वदति सङ्कल्पयति । चक्षुश्च मदीयं दरिद्रं
 कृष्णं । अतः समीचीनमेव प्रकाशयामीत्येतादृशं प्रभुत्वं तस्य
 बास्ति । अत्र चोभयत्र निमित्तं हृन्दोग उद्गीथविद्यायां देवासुर-
 संघामाख्यत्वा समामनन्ति । ‘अथ ह चक्षुर्द्गीथमुपासांचक्रिरे
 मद्देवासुराः पापना विविधुस्तस्मात् तेनोभयं पश्यति दर्शनीयञ्चा-
 दर्शनीयञ्च पापना ज्योतिर्द्वयम्’ इति [शा० ३।१।४] । अथमेवार्थो
 वाजसनेयिभिरप्युद्गीथब्राह्मणे प्रपञ्चितः । अतः अवश्योर्मनश्चक्षुषो-
 र्दीपो हे दीचे त्वया न गणनीयः । दर्शनहेतुभूतानां ज्योतिषां
 मध्ये श्रेष्ठोऽयं सूर्यः, स एव चक्षुर्दीपं समाधास्यतीत्यभिप्रायः ।
 ब्रह्माचप्रमादकारिणं मां हे दीचे माहासीर्मा परित्यजेति
 मन्त्रार्थः । एतस्य मन्त्रस्य पाठेन दीक्षापञ्चापक्रामति नील-
 चास्य न भविष्यति हरश्च न व्येति । वृष्टिक्लेदं निमित्तीत्यस्य
 मन्त्रान्तरमुत्पाद्य विनियुक्ते । “यद्दे दीक्षितमभिवर्षति दिव्या
 आपोऽज्जान्ता ओजो बलं दीक्षां तपोऽस्य निम्नगुन्दतीर्बलं धत्तौजो
 धत्त बलं धत्त मा मे दीक्षां मा तपो निर्वधिष्टेत्याहैतदेव सर्व-

मात्मन्वत्त नास्त्रोजो बलं न दीर्घां न तपो निघ्नन्ति” इति ।
 दिव्या अन्तरिक्षे वर्तमानाः भूमित्यर्धरक्षिता या आपस्ता अग्ना-
 क्तः प्रत्यक्षचहेतवः । अतएव स्मर्यते, ‘न वर्षधारास्त्राचानेतु’
 इति । तासु दिव्या आपः श्रोत्रोबलदीघातपांसि नाशयन्ति ।
 रेतःपरिपाकरूपप्ररोरकलहेतुरष्टमो धातुरोजः । उन्दतीरित्या-
 दिको मन्त्रः । हे आपः, घ्रुवं उन्दतीः संकोदधन्वः जयि जारोर-
 बलं स्थापयत । तत्कारणीभूतसोत्रोऽपि स्थापयत । पुनरपीन्द्रियमूलं
 बलं स्थापयत । मदीयां दीर्घां मा निर्वधिष्ट मा विनाशयत । तपो
 ऽपि मदीयं मा विनाशयतेति मन्त्रार्थः । अत्र सूत्रकारेण ‘स वा-
 म्यतस्तपस्तप्यमान आस्ते’ इत्युक्त्वा ऋविधिनियमानुपन्यस्य तदुक्तं
 ‘अवद्धं मन इत्यनेथं दृष्ट्वा अपत्युन्दतीर्बलं धत्तेत्यवदृष्टः’ इति ।
 अध्वर्युमन्त्रकाण्डे भद्रादभि श्रेयः’ एदमगन्म देवयजनमित्येतैत
 मन्त्रावासातौ । प्राङ्मुखे तु ‘अस्त्रिंशं तन्तुं पृथिव्याः’ इत्येतं पूर्वमन्त्रं
 व्याख्याय भद्रादभीत्यादिकौ द्वावुपेक्षितौ, तयोर्धाजमानत्वेन दीक्षित-
 वादप्रसङ्गादुक्तौ उभावच व्याख्यायेते । एतेनावद्धं मन इत्यादिकौ
 मन्त्रौ ‘दैवी धियं मनामहे’ इत्यनुक्ताके सङ्गताविति सूचितं भव-
 ति । भद्रादभीत्येष रथमारुह्य देवयजनमध्वसितुं गमने विनियुक्ते
 मन्त्रः । एदमगन्नेति देवयजनाध्वसाने, तयोरार्घ्यं मन्त्रं व्याचष्ट
 “अग्निर्वै दीक्षितस्य देवता सोऽस्मादेतर्हि तिर इव अर्हि ध्याति
 तनीश्वरः रचाःषि इन्तोर्भद्रादभिश्रेयः प्रेहि वृहस्पतिः पुर
 हता ते अस्त्रित्याह ब्रह्म वै देवानां वृहस्पतिसमेवान्मारभते स
 एनः सम्पारयति” इति । यदा दीक्षितो गृह्यात् प्रयाणं करोति

तदा तत्स्वामी वक्त्रिः कोपेन तिरोभूत इव भवति । तेन स्वामि-
रहितं दीक्षितं रक्षांसि मार्गेऽन्तरा भूत्वा इन्तुमीश्वरं समर्था
भवन्ति । तत्परिहाराय भद्रादमीत्यादिमन्त्रं पठेत् । हे रथ
भद्रात् मदीयात् गृह्यात् श्रेयोऽत्यन्तप्रब्रह्मं देवयजनस्त्राणं प्रति
याहि, तव पुरतो हृदस्यतिर्गन्ताऽस्त्विति मन्त्रार्थः । देवानां मध्ये
हृदस्यतेर्ब्राह्मणत्वाद्दक्षांसि ब्रह्मं सामर्थ्यमस्ति । तादृशं हृदस्यतिं
व्यजमानोऽजुगच्छति, स च हृदस्यतिः सम्यक् पारं गच्छति । द्वि-
तीयमन्त्रस्य प्रथमभागार्थः प्रसिद्ध इति दर्शयति “एदमगम्य
देवयजनं पृथिव्या इत्याह देवयजनं श्लेष पृथिव्या आ ह गच्छति
यो यजते” इति । पृथिव्याः सम्बन्धि यत् देवयजनं तदिदमगम्य
आगताः स्म इति तस्वार्थः । स च प्रत्यक्षेण दृश्यमानत्वात् प्रसिद्धः ।
द्वितीयभागे देवबन्धेन ब्राह्मणा अस्मिन्भूता विवक्षिता इत्येतद्-
दर्शयति “विश्वे देवा यदजुषन्त पूर्व इत्याह विश्वे श्वेतहेवा जौ-
षधन्ते यद्ब्राह्मणाः” इति । तृतीयभागे यागं कुर्वतो वेदचयापेक्षा
प्रसिद्धेति दर्शयति “अक्सामाभ्यां यजुषा सन्तरन्त इत्याह अक्-
सामाभ्याः श्लेष यजुषा सन्तरति यो यजते” इति । सम्यग्शागस्य
पारं प्राप्नोति । चतुर्थभागे धनपुण्याऽन्तेन च सम्भूय इष्टत्वप्रार्थन-
माशीरित्येतद्दर्शयति “रायस्योषेण समिषा मदेमेत्याहाश्रिषमे-
वैतामाशास्ते” इति । अस्मिन् काण्डे यदिदमनारम्भाधीतं तस्य
सर्वस्य सामाप्येन प्रकृतौ सम्बन्धः, विशेषतस्तु अवद्धमित्यादेरनु-
वाक्यसम्बन्धे दर्शितः । अनेध्यदर्शनवर्षणमन्त्रयोश्चावृत्त्यभावे दैवीं
धिचमित्यस्मिन्नेवानुवाक्ये विचारितः ।

अत्र मीमांसा । तृतीयाध्यायस्य षष्ठपादे चिन्तितम् । अ० १ ।

प्रकृतौ विकृतौ वा स्याद्यस्य पर्णत्वसौ विधिः ।

प्रकृतावेव वा तुल्याद्वचनादुभयोरसौ ॥

जुह्वमाश्रित्य पर्णत्वविधेः प्रकृतिमात्रगः ।

चोदकेनोभयप्राप्तेर्विकृतौ विधिनात्र किं ॥

अनारभ्य श्रूयते, 'यस्य पर्णमयो जुह्वं भवति न स पापः श्लोकः
 घृणोति' इति । तत्राव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धवतीं जुह्वमाश्रित्य त-
 द्हेतुः पर्णवृत्तो वाक्येन विधीयते । या जुह्वः सा पर्णमयोति वाक्यं
 सर्वप्रकृतिविकृत्योस्तुल्यमेव प्रवर्त्तते, उभयत्राश्रयभूताया जुह्वः
 सद्भावात् । तस्मात् प्रकृतिविकृत्योरुभयोरप्ययं विधिरिति प्राप्ते
 ब्रूमः । किमयं विधिर्विकृतौ चोदकात् पूर्वं निविशते पश्चाद्वा ।
 नाद्यः, आश्रयभूताया जुह्वोश्चोदकमन्तरेणासम्भवात् । द्वितीयेऽपि
 पर्णत्वमपि जुह्वो सहैव चोदकेनातिदिश्यते । तत्र पुनर्विधेर्वैयर्थ्यादयं
 विधिः प्रकृतिमात्रगः । एवं यस्य खादिर' सुवो भवतोत्याद्युदा-
 हरणीयं ।

तृतीयाध्यायस्य अष्टमपादे चिन्तितम् । अधि० ४ ।

नाश्राति द्यहमित्येतत् तपः कस्य तयोर्दयोः ।

दुःखत्वाद्भोक्तृसंस्कारादध्वर्योर्युज्यते तपः ॥

फलान्तराय पापस्य नाशकत्वेन संस्कृतिः ।

लिङ्गान्तपः स्वामिगामि संस्कारान्तरवत्ततः ॥

ज्योतिष्टोमे द्यहं नाश्राति अहं नाश्रातीत्यादिनोक्तं तपो-
 ऽध्वर्योर्युक्तं, तस्य दुःखात्मकत्वेन परिक्रितपुरुषैः कर्तुमुचितत्वात् ।

दुःखत्वादेव फलभोक्तृसंस्कारत्वाभावाद्यजमानस्य न युक्तमिति चेत् ।
 मैवं । भाविनः सुखरूपस्य फलस्य प्रतिबन्धकं दुःखजनकं यत् पापं
 तस्य नाशकत्वेन दुःखरूपस्यापि तपसः स्वामिसंस्कारत्वबन्धवात् ।
 अस्मिन्नर्थे वाक्यशेषगतं लिङ्गं कल्पसूत्रकारेणैवोदाहृतं । 'यदा वै
 दोषितः ह्यशो भवत्यथ मेधो भवति यदास्मिन्नन्तर्गं किञ्चन
 भवत्यथ मेधो भवति यदास्य ह्युष्णं चक्षुषोर्नश्यत्यथ मेधो भव-
 ति यदा वास्य त्वचाऽस्थि सन्धीयतेऽथ मेधो भवति पीषा दीकृते
 ह्यशो यजते यदस्याङ्गानां मीयते जुहोत्येव तदिति विश्वायते'
 इति । नहि दुःखरूपं तपो विना दुःखप्रदं पापं नश्यति । यथा
 लोके पाटनमन्तरेण विषमव्रणानां नोपशान्तिस्तद्वत् । तस्मादप-
 नादिसंस्कारवत् तपोऽपि यजमानस्यैव ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ह्युष्णयजुः-
 संहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

एष तं गायत्रो भाग इति मे सोमाय ब्रूताद्देव ते
 चैष्टुभो जागतो भाग इति मे सोमाय ब्रूताच्छन्दोमा-
 नाः साम्राज्यं गच्छेति मे सोमाय ब्रूताद्यो वै सोमः
 राजानः साम्राज्यं लोकं गमयित्वा क्रीणाति गच्छति
 स्वानाः साम्राज्यं हन्दाःसि खलु वै सोमस्य राज्ञः

साम्राज्यो लोकः पुरस्तात् सोमस्य क्रयादेवमभिम-
न्वयेत् साम्राज्यमेव ॥ १ ॥

एनं लोकं गमयित्वा क्रीणाति गच्छति स्वानाः
साम्राज्यं यो वै तानूनमस्य प्रतिष्ठां वेद् प्रत्येव ति-
ष्ठति ब्रह्मवादिनो वदन्ति न प्राञ्चन्ति न जुह्वत्यथ क
तानूनमं प्रतिष्ठतीति प्रजापतौ मनसीति ब्रूयात्
चिरवजिघ्रेत् प्रजापतौ त्वा मनसि जुहोमीत्येषा वै
तानूनमस्य प्रतिष्ठा य एवं वेद् प्रत्येव तिष्ठति यः ॥ २ ॥

वा अध्वर्योः प्रतिष्ठां वेद् प्रत्येव तिष्ठति यतो
मन्येतानभिक्रम्य हेष्यामीति तत्तिष्ठन्नाश्रावयेद्देषा
वा अध्वर्योः प्रतिष्ठा य एवं वेद् प्रत्येव तिष्ठति यद्-
भिक्रम्य जुहुयात् प्रतिष्ठाया इयात् तस्मात् समानच
तिष्ठता हेतव्यं प्रतिष्ठित्यै यो वा अध्वर्योः स्वं वेद्
स्ववानेव भवति सुग्वा अस्य स्वं वायव्यमस्य ॥ ३ ॥

स्वं चमसोऽस्य स्वं यदायव्यं वा चमसं वानन्वार-
भ्याश्रावयेत् स्वादियात् तस्मादन्वारभ्याश्राव्यः स्वा-
देव नैति यो वै सोममप्रतिष्ठाप्य स्तोत्रमुपाकरोत्यप्र-
तिष्ठितः सोमो भवत्यप्रतिष्ठितः स्तोमोऽप्रतिष्ठितान्यु-
क्थान्यप्रतिष्ठितो यजमानोऽप्रतिष्ठितोऽध्वर्युर्वायव्यं वै

सोमसु प्रतिष्ठा चमसोऽस्य प्रतिष्ठा सोमः स्तोमस्य
 स्तोम उक्थानां ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं बोधनीयं स्तो-
 चमुपाकुर्यात् प्रत्येव सोमं स्थापयति प्रतिस्तोमं प्र-
 त्युक्थानि प्रतियजमानस्तिष्ठति प्रत्यध्वर्युः ॥ ४ ॥

एव तिष्ठति यो वायव्यमस्य ग्रहं वैकान्नविश्रुति-
 श्च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपा-
 ठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥*॥

आद्ये सङ्कीर्तितौ मन्त्रौ वृष्टौ चामेधदर्शने ।

द्वितीयानुवाके सोमोपस्थानमन्त्राश्चत्वार उत्पाद्यन्ते । “एष ते
 गायत्री भाग इति मे सोमाय ब्रूतादेष ते त्रैष्टुभो जागतो भाग इति
 मे सोमाय ब्रूताच्छन्दोमानाः साम्राज्यं गच्छेति मे सोमाय ब्रू-
 तात्” इति । हे देवतात्मक सोम राजन् एष पुरतो दृश्यमानः
 कृतव्यो वल्लीरूपः ते त्वदीयभागः गायत्रः प्रातःसवने गायत्री-
 च्छन्दसा संस्कार्य इत्येतादृक् यजमानरूपस्य मे गायत्रीदेवता
 सोमाय ब्रूतात् । एवं त्रैष्टुभो माध्यन्दिने सवने त्रिष्टुप्छन्दसा सं-
 स्कार्यः । अस्मिन्नेष ते इति मन्त्रो नानुषज्यते । भाग इति मे सोमाय
 ब्रूतादित्ययमुत्तरांशोऽनुषज्यते । जागतस्तृतीयसवने जगतीच्छन्द-
 सा संस्कार्यः । अत्रैष ते इत्ययं पूर्वांश एवानुषज्यते । भाग इति मे
 सोमाय ब्रूतात् इत्ययमुत्तरांशोऽनुषज्यते जागतस्तृतीये । छन्दोभि-

गायत्रीचिष्टुपुजगतीभिरक्षरसङ्ख्या मीयन्त उपमीयन्त इति चतु-
विंशच्चतुश्चत्वारिंशोऽष्टाचत्वारिंशाख्याः सोमास्त्रयम्बुन्दोमाः । तेषां
साम्राज्यं द्वादशाहादिषु उत्तरक्रतुषु विद्यते । तत् साम्राज्यं गच्छत्ये-
तत् यजमानस्य मे वचनं । तेन तेन स्तोमेन आराध्या देवता सोमाय
राज्ञे ब्रूतात् । अत्र चतुर्विंशाख्यस्तोमरूपस्य बुन्दोमस्य विष्टुतिः
सामन्नाह्वणे इत्थं समाह्वता । 'अष्टाभ्यो द्विङ्करोति स तिसृभिः
स चतसृभिः स एकया । अष्टाभ्यो द्विङ्करोति स१ स२ स चतसृभिः ।
अष्टाभ्यो द्विङ्करोति *स४ स१ स३भिरित्येषा वै प्रतिष्ठा चतु-
र्विंशस्य विष्टुतिरिति । अस्यायमर्थः । सामाधारभूतस्य द्वचस्य प्रथम-
पर्याये प्रथमामृचं त्रिर्गायेत् । द्वितीयां चतुर्गायेत् । तृतीयां सङ्क-
द्गायेत् । द्वितीये पर्याये प्रथमां सङ्कद्गायेत् । द्वितीयां त्रिर्गायेत् ।
तृतीयां चतुर्गायेत् । तृतीये पर्याये प्रथमां चतुर्गायेत् । द्वितीयां
सङ्कद्गायेत् । तृतीयां त्रिर्गायेत् । मेयं चतुर्विंशस्तोमसम्बन्धिनी वि-
शिष्टा स्तुतिः । अथ चतुश्चत्वारिंशस्तोम एवमाह्वयते । पञ्चदशभ्यो
द्विङ्करोति स३ स११ स१ । चतुर्दशभ्यो द्विङ्करोति स१ स३ स१० ।
पञ्चदशभ्यो द्विङ्करोति स११ स१ स३भिरित्येषा वै प्रतिष्ठिता
चतुश्चत्वारिंशस्य विष्टुतिरिति । प्रथमपर्याये प्रथमां त्रिर्गायेत् ।
द्वितीयामेकादशङ्कलो गायेत् । तृतीयां सङ्कद्गायेत् । द्वितीयपर्याये
प्रथमां सङ्कद्गायेत् । द्वितीयां त्रिर्गायेत् । तृतीयां दशङ्कलो गायेत् ।
तृतीये पर्याये प्रथमामेकादशङ्कलो गायेत् । द्वितीयां सङ्कद्गायेत् ।
तृतीयां त्रिर्गायेत् । मेयं चतुश्चत्वारिंशस्तोमाख्यस्य बुन्दोमस्य विष्टु-
तिः । अथाष्टाचत्वारिंशस्तोमस्य विष्टुतिरेवमाह्वयते । षोडशभ्यो द्वि-

* स३ स१ स ४ इति सो०२।३ पु० पाठः ।

हूरोति स३ स१२ स१ । षोडशभ्यो हिहूरोति स१ स३ स१२ ।
 षोडशभ्यो हिहूरोति स१२ स१ स३भिरित्येषा वै प्रतिष्टिताऽष्टाच-
 त्त्वारिंशस्य विष्टुतिरिति । प्रथमे पर्याये प्रथमां चिर्गाथेत् । मध्यमां
 दादशकृत्वो गायेत् । उत्तमां सकृद्गायेत् । द्वितीये पर्याये प्रथमां
 सकृद्गायेत् । मध्यमां चिः । उत्तमां दादशकृत्वः । तृतीये पर्याये
 प्रथमां दादशकृत्वो गायेत् । द्वितीयां सकृद्गायेत् । तृतीयां चिर्गा-
 थेत् । सेथमष्टाचत्वारिंशसोमाख्यस्य हन्द्दोमस्य विष्टुतिरिति । दा-
 दशकृत्तोरष्टममहस्यतुर्विंशसोमसाध्यं । नवममहस्यतुसत्त्वारिंश-
 सोमसाध्यं । दशममहरष्टाचत्वारिंशसोमसाध्यं । तस्मात् हन्द्दो-
 मानां सासाध्यं दादशकृत्वात् उत्तरकृतुषु प्राप्यते । एष ते गायत्र
 इत्यादीश्चतुरो मन्त्रान् विनियुक्तुं प्रक्षौति । “षो वै सो-
 मः राजानः सासाध्यं लोकं गमयित्वा क्रीणाति गच्छति
 स्वानाः सासाध्यं हन्दांसि खलु वै सोमस्य राज्ञः सासाध्यो
 लोकः” इति । यजमानः सोमदेवतारूपं राजानं सासाध्यरूपं
 लोकं प्राप्य पश्चाद्दह्नीरूपं सोमं क्रीणाति । स स्वानां मध्ये सा-
 साध्यं गच्छति गायत्रीविष्टुपूजगतीरूपाणि हन्दांसि तैदपस-
 चित्तहन्द्दोमास्य सोमस्य राज्ञः सासाध्ययुक्तो लोक इत्युच्यते ।
 अथ चतुरो मन्त्रान् सोमाभिमन्त्रणे विनियुक्ते । “पुरस्तात्
 सोमस्य क्रयादेवमभिमन्त्रयेत् सासाध्यमेवैनं लोकं गमयित्वा
 क्रीणाति गच्छति स्वानाः सासाध्यं” इति । एवमिति, एष ते
 गायत्र इत्यादिभिश्चतुभिरित्यर्थः । प्राकरष्टिकागुवाकसमन्वस्य
 पुरस्तात् सोमस्य क्रयादेव स्यष्टमवगम्यते । सोमं ते क्रीणामीति

मन्त्रेषु सोमकथ्य आरम्भः । तत्पूर्वमऽऽशुना ते अऽऽशुरित्यनुवाक-
स्वावसाने प्रजास्वामनुप्राणन्वित्येतदूर्ध्वमेष ते गायत्र इत्यादयस्व-
त्वारो मन्त्रा द्रष्टव्याः । पूर्वोक्तयोरबद्धं मनः उन्दतीर्बलमित्येतयो-
र्मन्त्रयोर्यद्यपीदृशं स्पष्टं वचनं नास्ति तथापि दीक्षितस्य वाद
इति वाक्येन प्रकरणप्रसिद्धं दीक्षितमनूय वादविधानात् दीक्षित-
स्यसिद्धेरूर्ध्वभावित्रं गम्यते । दीक्षितत्वं आकृत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहे-
त्यनुवाके सम्पन्नं । तदीयब्राह्मणे दीक्षितत्वावेदनस्यास्मात्त्वात् ।
‘स्वाहा यज्ञं वातादारभ इत्याहायं वाव यः पवते स यज्ञस्तमेव
साक्षादारभते सुष्टीकरोति वाचं यच्छति यज्ञस्य धृत्या अदीक्षिष्टाद्यं
ब्राह्मण इति चिरुपाऽश्वाह’ (ब्रा०) इति । तस्मात् यज्ञं वाता-
दारभ इत्येतस्मादुपरि अबद्धं मन उन्दतीर्बलमित्येतौ द्रष्टव्यौ ।
एवमुत्तरत्रापि सर्वत्रैपानुवाक्यं योजनीयं । अथ तानूनब्राह्म्याव-
त्राणं विधातुं प्रसूति । “यो वै तानूनब्रस्य प्रतिष्ठां वेद प्रत्येव
तिष्ठति ब्रह्मवादिनो वदन्ति न प्राश्नन्ति न जुह्वत्यथ क्व तानूनब्रं
प्रतितिष्ठतीति प्रजापतौ मनसीति ब्रूयात्” इति । ‘तानूनब्रे त्वा
गृह्णामि’ इत्यादिभिर्मन्त्रैस्त्वमसे यदाज्यं गृह्णते तत्तानूनब्रं तस्य प्रति-
ष्ठा न ज्ञायते । सोमरसस्य तु वक्रौ उतत्वादृत्विग्भिः पीतत्वाच्चास्ति
प्रतिष्ठितत्वं । तानूनब्रे तु तदुभयं नास्तीति ब्रह्मवादिभिः पृष्टो
बुद्धिमानुत्तरं ब्रूयात् । मनसा प्रजापतौ स्थापनादस्ति प्रतिष्ठेति ।
इदानीं मन्त्रेणावघ्राणं विधत्ते । “चिरवजिघ्रेत् प्रजापतौ त्वा मनसि
जुहोमीत्येष वै तानूनब्रस्य प्रतिष्ठा य एवं वेद प्रत्येव तिष्ठति” इति ।
प्रजापतावित्यादिर्मन्त्रः । हे तानूनब्र त्वां प्रजापतौ जुहोमीत्येवं

मगधि स्मरामीति शेषः । अथञ्च मन्त्रोऽग्नेरातिष्ममसोत्यनुवाक-
 क्षान्ते द्रष्टव्यः । ते एते पूर्वोक्तमन्त्रा विधयश्च याजमानाः । इत
 ऊर्द्धं त्वाध्वर्यवाः । तत्राश्रावणं विधत्ते । “यो वा अध्वर्योः प्रतिष्ठां
 वेद प्रत्येव तिष्ठति यतो मन्ये तानभिक्रम्य होष्यामीति तन्निष्ठञ्चाश्रा-
 वयेद्देशा वा अध्वर्योः प्रतिष्ठा य एवं वेद प्रत्येव तिष्ठति” इति । आ-
 श्रावणमारभ्य होमपर्यन्तमेकत्रावस्त्रानमध्वर्योः प्रतिष्ठा । आहवनी-
 यसमीपादिषु होमदेशेषु मध्ये यस्मात् देशादभिक्रामयमहत्वा यं होमं
 होष्यामीति मन्ये तत्तद्होमार्थं तस्मिन्नेव देशे तिष्ठञ्चाश्रावयेत् ।
 आश्रावणदेशादन्यत्र गत्वा होमं निन्दति । “यदभिक्रम्य जुहुयात्
 प्रतिष्ठाया इयात् तस्मात् समानत्र तिष्ठता होतव्यं प्रतिष्ठित्यै” इति ।
 इयात् प्रच्यवेत् । समानत्र समानदेशे अत्राश्रावणं तत्रैवेत्यर्थः ।
 सोऽयं विधिः सर्वाश्रावणसाधारणत्वात् सर्वत्रान्वेति । प्रयाजेषु तु
 अभिक्रामं जुहोतीति वाचनिकमभिक्रमणं । आश्रावणकाशे होम-
 साधनस्य हस्ते धारणं विधत्ते “यो वा अध्वर्योः स्वं वेद स्ववानेव
 भवति । स्रुवा अस्य स्वं वायव्यमस्य स्वस्रमसोऽस्य स्वं यद्वायव्यं
 वा चमसं वाऽनन्वारभ्याश्रावयेत् स्वादियात् तस्मादनन्वारभ्याश्रय्यः
 स्वादेव नैति” इति । स्रुक् जुह्वादि ऐन्द्रं । वायवादि सोमरसयहृषा-
 धारभूतं पात्रं वायव्यं । वायुना वरस्य दृत्त्वात् । मद्देवत्यान्वेव वः
 पात्राण्युच्यन्ते इति । तस्मात् नामादेवत्यानि सन्ति । वायव्यान्दुच्य-
 न्त इत्याह्वातः सोमरमोन्नयनपात्रविशेषश्चमसः । यद्यपि स्रुगयत्रोप-
 न्यसा तथापि सोमब्राह्मणशेषत्वात् वायव्यचमसयोरेवानन्वारभ्यं
 धारणमत्र विधीयते । तेन स्रुचां धारणमप्युपलक्ष्यत इति द्रष्ट-

चम् । अन्वारभ्य इक्षे गृहीत्सेत्यर्थः । अथ प्रातःसवनादिस्तोत्राणां
 कालविधिष्टमुपकरणं विधत्ते । “यो वै सोममप्रतिष्ठाय सोत्रमुपा-
 करोत्यप्रतिष्ठितः सोमो भवत्यप्रतिष्ठितः सोमोऽप्रतिष्ठितान्युक्था-
 न्वप्रतिष्ठितो यजमानोऽप्रतिष्ठितोऽध्वर्युर्वायथं वै सोमस्य प्रतिष्ठा
 चमसोऽस्य प्रतिष्ठा सोमः सोमस्य सोम उक्थानां यष्टं वा गृहीत्वा
 चमसं बोद्धीय सोत्रमुपाकुर्यात् प्रत्येव सोमः स्थापयति प्रति-
 स्तोमं प्रत्युक्थानि प्रतियजमानस्तिष्ठति प्रत्यध्वर्युः” इति । सोत्र-
 स्तोपाकरणप्रकारमापस्तम्बो दर्शयति । ‘वायुर्हिङ्कर्तेति प्रस्तोत्रे बर्हि-
 कुंष्टिं प्रयच्छति सर्वेषु पवमानेष्वेवमुपाकरणोऽसर्ज्यसर्जि वागसर्ज्येन्द्रः
 स होऽसर्ज्युपावर्तध्वमिति बर्हिभ्यामन्यानि पचमानेभ्यः सोत्राण्युपाक-
 रोति’ इति । यष्टे चमसे वा सोमरसस्य प्रक्षेपः प्रतिष्ठापनं तदक-
 रणे सोमोऽप्रतिष्ठितो भवति । सोमस्याप्रतिष्ठार्यां सोमस्य प्रगीत-
 मन्त्रसाध्यास्तुतेनाप्रतिष्ठा भवति । तदप्रतिष्ठार्यां स्तुतमनुशंसति
 इति विहितानामप्रगीतमन्त्रसाध्यस्तुतिरूपाणामुक्थशब्दाभिधेयानां
 शस्त्राणामप्रतिष्ठा भवति तदप्रतिष्ठार्यां च यज्ञस्यासिद्धेर्यजमा-
 नोऽध्वर्युस्येत्युभावप्रतिष्ठितौ भवतः । कथं तर्ह्युक्तपरम्पराया उ-
 त्तरोत्तरप्रतिष्ठा भवतीति तदुच्यते । यदि वायथ्ये चमसे
 वा सोमः प्रतिष्ठितो भवति ततः सोत्रशस्त्रयजमानाध्वर्युणां
 उत्तरोत्तरप्रतिष्ठा । तस्मात् वायथ्यादूर्द्धपात्रे सोमरसं गृहीत्वा
 वा चमसं सोमरसेन पूरयित्वा वा सूत्रोक्तप्रकारेण सोत्रमुपा-
 कुर्यात् । आग्निनयद्वात् पूर्वभावि ह्येन्द्रवायवादिग्रहेषु गृहीतेषु
 बर्हिष्यवमानस्य यदुपाकरणं तत्र चमसोन्नयनाभावात् ग्रहणमेवो-

पाकरणाकालस्योपलक्षणं । तृतीयसवनपानीवतान्तेषु यद्देषु *ऊतेषु
चमसान् पूरपित्वा यज्ञायज्ञियसोत्रमुपाकरोति तत्र यद्दयद्दृष्टा-
भावात् चमसोऽन्यत्रमेवोपाकरणाकालोपलक्षणं । अत एवापस्तम्ब
आह । 'होतृचमसमुख्यांश्चमसानुस्यन् सर्वराजानमुन्नीय दशाभिः
कलशैः सृष्ट्वनुक्षति यज्ञायज्ञियस्य सोत्रमुपाकरोति' इति । यदि
तृतीयप्रपाठक एतद्वै सर्वमध्वर्युः उपाकरोति उपाकरोती-
त्येष उपाकरणविधिः स्यात् तर्हि तदनुवादेनात्र कालविधिरस्तु ।
यद्दचमसोऽन्यत्रेणोर्ध्वकालभाविना सोत्रोपाकरणेन सोमसोमादि-
परम्परायाः प्रतिष्ठा सम्पद्यते । सोमं प्रतिष्ठापयतीत्यन्वयः । सोत्र-
मुक्त्वानोत्यत्रापि तथान्वेतव्यं ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋष्ययजुः-
संहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥०॥

यज्ञं वा एतत् सम्मरन्ति यत् सोमक्रयस्यै पदं य-
ज्ञमुखः हविर्ज्ञाने यर्हि हविर्ज्ञाने प्राचीं प्रवर्तयैयु-
स्तर्हि तेनाक्षमुपाध्याद्यज्ञमुख एव यज्ञमनुसन्तीति
प्राञ्चमग्निं प्रहरन्त्युत्पत्नीमानयन्त्यम्बनाःसि प्रवर्तय-
न्त्यथ वा अस्यैष धिष्णियो हीयते सोऽनुध्यायति स
ईश्वरो रुद्रो भूत्वा ॥ १ ॥

* ऊतेष्वित्यत्र कतिपु इति सो०२ पु० पाठः ।

प्रजां पशून् यजमानस्य शमयितोर्यर्हि पशुमाप्रीत-
मुदञ्चं नयन्ति तर्हि तस्य पुशुश्रपणः हरेत् तेनैवैनं
भागिनं करोति यजमानो वा आहवनीयो यजमानं
वा एतद्विकर्षन्ते यदाहवनीयात् पशुश्रपणः हरन्ति
स वैव स्यान्निर्मन्थं वा कुर्याद्यजमानस्य सात्मत्वाय
यदि पशोरवदानं नश्येदाज्यस्य प्रत्याख्यायमवद्येत्
सैव ततः प्रायश्चित्तिर्ये पशुं विमथीरन् यस्तान् काम-
येतार्तिमाच्छेयुरिति कुविद्भजेति नमोऽवृत्तिवत्यर्चा-
ऽऽग्नीध्रे जुहुयान्नमोऽवृत्तिमेवैषां वृद्धे ताजगार्तिमा-
च्छन्ति ॥ २ ॥

भूत्वा ततः षड्विंशतिश्च ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकारण्डे प्रथमप्रपा-
ठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

द्वितीये स्वामिने मन्वासाध्वर्योर्विधयः श्रुताः ।

अत्र तृतीये सोमक्रयणोपदाञ्जनादिविधयः श्रूयन्ते । तत्र षष्ठ-
कारण्डे यद्विहितं 'पल्युपानक्ति पत्नी हि सर्वस्य मित्रम्' इति तस्मिन्
हविर्धानयोः रक्षाञ्जने पूर्वं संगृह्य स्थापितस्य सोमक्रयणीपदपांसोः
साधनत्वं विधत्ते । "यज्ञं वा एतत् सम्भरन्ति यत् सोमक्रयण्यै पदं

यज्ञमुखः हविर्धाने यर्हि हविर्धाने प्राची प्रवर्तयेयुस्त्वर्हि तेनाह-
 सुपाञ्च्यात् यज्ञमुख एष यज्ञमनुसन्तगोति” इति । सोमक्रयस्थाः
 षट्पदान्यनुनिष्क्रम्य सप्तमे पदे ऊत्वा तेनाज्येनाहस्य पांसोर्यत्
 सम्भरणं कृतं तत् यज्ञस्यैव सम्भरणं कृतं, तस्य पांसोर्यज्ञोपकारित्वात् ।
 ये त्वभे हविषोर्धारके ब्रकटे यज्ञमुखस्थानीये, प्रधानहविषः सोमस्य
 धारकत्वेन मुख्यत्वात् । एवं सति यदा गार्हपत्यसमीपस्थे ते उभे
 ब्रकटे प्राञ्चुखे प्रवर्तयेयुः तदा तेन पदपांसुना घृताक्तेनाहस्य
 धुरमुपाञ्च्यात् तथा सति हविर्धानात्कन्येव यज्ञमुखे पदपांसुरूपे
 यज्ञमनुसन्तं कृतवान् भवति । अथ प्राचीनवंशस्य पश्चिमदेश-
 स्थितात् पुरातनगार्हपत्यादग्नीषोमीयपशुअपणार्थस्याग्नेः अपणदेशं
 प्रतिनयनं विधत्ते । “प्राञ्चमग्निं प्रहरन्त्युत्पत्नीमानयन्त्यन्वनाः सि
 प्रवर्तयन्त्यथवा अस्त्रैष धिष्णियो होषते सोऽनुष्यायति स ईश्वरो
 हृद्रो भूत्वा प्रजां पशून् यजमानस्य ज्ञमयितोर्यर्हि पशुमाप्रीतमुदञ्चं
 नयन्ति तर्हि तस्य पशुअपणः हरेत् तेनैवेनं भागिनं करोति”
 इति । षष्ठकाण्डे यदाज्ञातं ‘आसोमन्ददत्त आ गान्ना आ वायव्या-
 न्याद्रेःकलशमुत्पत्नीमानयन्त्यन्वनाः सि प्रवर्तयन्ति’ इति । यद्-
 पि सूत्रकारेणोक्तं । ‘अयं नो अग्निर्वरिवः कृणोत्वित्यग्निप्रथमाः
 सोमप्रथमा वा प्रांचोऽभिप्रव्रजन्ति’ इति । तत्र पूर्वपश्चिमदिगवस्थिते
 गार्हपत्ये स्थितोऽग्निः शालामुखीये पुरातनहवनीये प्रथमं नीतः
 अनन्तरं ततोऽपि प्राञ्चुखोद्धृतं तदिदमुच्यते प्राञ्चमग्निं प्रहरन्ति
 इति । पश्चिमदिगवस्थितार्या पत्नीशालायामवस्थितां पत्नीमपि
 शालामुखीयं पुरातनाहवनीयं प्रत्युदानयन्ति प्रतीचीनगार्हपत्य-

समीपस्त्रितानि श्रकटान्यपि प्राग्देवेषु क्रमेण प्रवर्तितानि । यदै-
 तत्सर्वं सम्पद्यते तदानीमेवास्य पुरातनगार्हपत्यस्य धिष्णियः स्थान-
 विघ्नो हीयते शून्यो भवति । स चाग्निः पुनः पुनः मनसि चिन्तयति ।
 चिन्तयमानश्चासौ रुद्रं क्रूरो भूत्वा यजमानस्य प्रजां पशून् श्रम-
 यितोर्विनाशयितुं समर्थो भवति । तस्य कः प्रतीकार इति त-
 दुच्यते । आप्रीमंशकाभिः प्रयाजयाज्याभिराप्रीतनोषितं पशुं
 यदोदङ्मुखं गयन्ति तदा तस्य प्रतीचीनगार्हपत्यस्य सम्बन्धिनं
 पशुअपणकारिणमग्निं हरेत् तेनैव हरणेनैतं प्रतीचीनगार्हप-
 त्याग्निं भागयुक्तं करोति । ततः प्रजाद्यविनाश इति द्रष्टव्यं ।
 नव्याहवनीयादेव पशुअपणमग्निं कुतो न हरेयुरित्याशङ्क्य तत्र
 दोषं दर्शयति । “यजमानो वा आहवनीयो यजमानं वा एतद्
 विकर्षन्ते यदाहवनीयात् पशुअपणं हरन्ति स वैष स्यात् नि-
 र्मन्थं वा कुर्यात् यजमानस्य सात्मत्वाय” इति । आहवनीयादग्निं
 विकृत्य हरणे यजमानस्यायं विकर्षः स्यात् । आहवनीवस्य प्रधानत्वेन
 यजमानरूपत्वात् । तस्मात् पूर्वोक्तः सोऽग्निरिव वा स्यात् । अथवा
 निर्मथनेन सौकिकेन कश्चिदग्निं अपणार्थमुत्पादयेत् । एवं सति
 यजमानो विकर्षरहितः सम्पूर्णस्वरूपो भवति । अथ पशुप्रसङ्गेन
 किञ्चित्प्रायश्चित्तं विधत्ते । “यदि पशोरवदानं नश्येदाज्यस्य
 प्रत्याख्यायमवद्येत् सैव ततः प्रायश्चित्तिः” इति । प्रत्याख्याय प्रत्येकं
 गणयित्वा यावन्त्यवदानानि नष्टानि तावत्कालं आज्यमवद्येत् सेय-
 मवदानक्रियैव ततो दोषात् विमोचनाय प्रायश्चित्तिर्भवति । अथ
 प्रायश्चित्तं काम्यं विधत्ते । “ये पशुं विमथ्नीरन् यस्मान् कामयेता-

तिमार्च्छेयुरिति कुविदङ्गेति नमोवृत्तिवत्यर्चाऽऽग्नीध्रे जुहुयात् नमो-
 वृत्तिमेवेषां वृङ्क्ते ताजगार्तिमार्च्छन्ति” इति । ये वैरिणः
 पशुमुद्दिश्य विमथीरन् कलहं कुर्वीरन् अस्मदीयोऽयं पशुरिति
 यदि हरेयुस्तदानोमपहर्तुं प्रति यो यजमान आर्तिमाप्नुयु-
 रिति कामयेत सोऽयं कुविदङ्गेत्यृचाऽऽग्नीध्रधिष्णियस्त्वक्त्रो जुहुयात् ।
 तस्या षट्चः सामर्थ्यन्धोतयितुं नमोवृत्तिवत्येत्युक्तं ये बर्हिषो
 नमोवृत्तिं न जग्मुरित्येवं । नमोवृत्तिशब्दोऽस्यामस्तीति नमो-
 वृत्तिमती । एषामपहर्तृणां नमोवृत्तिमेव वृङ्क्ते नमस्कार्यत्व-
 वर्जनमेव करोति । बन्धुमित्रादयः शिष्टादयोऽन्यजना अपि यथा
 तान्न नमस्कुर्वन्ति तथा वहिष्करोतीत्यर्थः । ते मानहानिं प्राप्ता-
 स्तदानोमेव क्षियन्ते ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
 संहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

प्रजापतेर्जायमानाः प्रजा जाताश्च या इमाः । तस्मै
 प्रतिप्रवेदय चिकित्वाऽ अनुमन्यतां । इमं पशुं पशु-
 पते ते अद्य बभ्राम्यग्ने सकृत्स्य मध्ये अनुमन्यस्व सु-
 यजा यजाम जुष्टं देवानामिदमस्तु हव्यं । प्रजानन्तः
 प्रतिपृच्छति पूर्वं प्राणमङ्गेभ्यः पर्याचरन्तं । सुवर्गं या-

हि पथिभिर्देवयानैरोषधीषु प्रतितिष्ठा शरीरैः । ये-
षामीशे ॥ १ ॥

पशुपतिः पशूनां चतुष्पदामुत च द्विपदां । निष्क्री-
तो यं यन्नियं भागमेतु रायस्योषाय यजमानस्य सन्तु ।
ये बध्यमानमनुबध्यमाना अभ्यैक्षन्त मनसा चक्षुषा
च । अग्निस्ताः अग्रे प्रमुमोक्तु देवः प्रजापतिः प्रजया
संविदानः । य आरण्याः पशवो विश्वरूपा विरूपाः
सन्तो बहुधैकरूपाः । वायुस्ताः अग्रे प्रमुमोक्तु देवः
प्रजापतिः प्रजया संविदानः । प्रमुञ्चमानाः ॥ २ ॥

भुवनस्य रेतो गातुं धत्त यजमानाय देवाः उपाकृतः
शशमानं यदस्थ्याज्जीवं देवानामप्येतु पाथः । नाना
प्राणो यजमानस्य पशुना यज्ञो देवेभिः सह देवयानः ।
जीवं देवानामप्येतु पाथः सत्याः सन्तु यजमानस्य
कामाः । यत् पशुर्मायुमकृतोरौ वा पद्भिराहते । अ-
ग्निर्मा तस्मादेनसो विश्वान्मुञ्चत्वः हसः । शमितार
उपेत न यज्ञं ॥ ३ ॥

देवेभिरन्वितं । पाशात् पशुं प्रमुञ्चत बन्धाद्यञ्ज-
यतिं परि । अदितिः पाशं प्रमुमोक्तेतं नमः पशुभ्यः
पशुपतये करोमि । अरातीयं तमधरं कृणोमि यं द्वि-

अस्तस्मिन् प्रतिमुञ्चामि पाशं । त्वामु ते दधिरे हव्यवा-
हः शृतं कर्त्तारमुत यन्नियञ्च । अग्ने स दक्षः स तनुर्हि
भूत्वाथ हव्या जातवेदो जुषस्व । जातवेदो वपया गच्छ
देवान् त्वः हि होता प्रथमो बभूथ । घृतेन त्वं तनुर्वो
वर्धयस्व स्वाहाकृतः हविरदन्तु देवाः । स्वाहा देवे-
भ्यो देवेभ्यः स्वाहा ॥ ४ ॥

ईशे प्रमुञ्चमाना यज्ञं त्वः षोडश च ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपा-
ठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ० ॥

पदाञ्जनं पशोः पाकवक्रिञ्चोक्तौ तृतीयके ।

अथ चतुर्थे पशुपाकरणमन्त्रा आम्नायन्ते । कल्पः । 'बर्हिर्भर्त्ता
सचशाखया च पुरस्तात् प्रत्यञ्चं पशुमुपाकरोत्युपदेवान्देवी-
र्विशः प्रजापतेर्जायमाना इति चैताभ्यामुपसृञ्चन्निति' । प्रजापते-
रित्यादिके द्वे ऋचौ । तत्रेयं प्रथमा । "प्रजापतेर्जायमानाः प्रजा
जाताश्च या इमाः तस्मै प्रतिप्रवेदय चिकित्वाः अनुमन्यतां" इति ।
याः प्रजाः इदानीं जायमानाः याश्चेमाः पूर्वं जाताः ताः सर्वाः
प्रजापतेरेव यत्प्रसृताः अतः तस्मै प्रजापतये प्रति प्रत्येकं रहसि
गत्वा प्रवेदय । हे पशो त्वदीयं वृत्तान्तं कथय । स च प्रजापति-

चिकित्वात् त्वदीयां स्वर्गप्राप्तिं जानन्ननुमन्यतां । अथ द्वितीया ।
 “इमं पशुं पशुपते ते अथ बभ्राम्यग्ने सुकृतस्य मध्ये । अनुमन्यस्व
 सुयजा यजाम जुष्टं देवानामिदमस्तु ह्यथ” इति । हे पशुपते अग्ने
 यस्मिन्दिने सुकृतस्य मध्ये सम्यगनुष्ठितस्य ज्योतिष्टोमस्य कर्मणो
 मध्ये इमं पशुं बभ्रामि अतस्तमनुमन्यस्व । वयं सुयजा शोभनेन यज्ञेन
 यजाम । इदं ह्यथं देवानां जुष्टं प्रियमस्तु । कल्पः । ‘प्रजानन्तः प्रति-
 गृह्णन्ति पूर्वं इति पञ्च ऊत्वा’ इति । तत्रेयं प्रथमा । “प्रजानन्तः
 प्रतिगृह्णन्ति पूर्वं प्राणमङ्गेभ्यः पर्याचरन्तं । सुवर्गं याहि पथिभि-
 र्देवयानैरोषधीषु प्रतितिष्ठा शरीरैः” इति । हे पशो पूर्वदेवाः
 त्वदीयं वृत्तान्तं जानन्तः अङ्गेभ्यः परि त्वदीयावयवेषु ऊर्ध्वं आ-
 चरन्तं ते त्वदीयं प्राणं प्रतिगृह्णन्ति, अस्माकमधीनोऽयमिति स्वी-
 कुर्वन्ति । त्वं तु देवाः येषु पथिषु यान्ति तैः पथिभिः स्वर्गं याहि ।
 प्राणरूपेण स्वर्गं गत्वा अवशिष्टैः शरीरावयवैरोषधीषु प्रतितिष्ठ
 पुरोडाशादिवद्धविर्भवेत्यर्थः । अथ द्वितीया । “येषामीशे पशुपतिः
 पशूनां चतुष्पदामुत च द्विपदां निष्क्रीतोऽयं यज्ञियं भागमेतु राय-
 स्तोषाय यजमानस्य सन्तु” इति । पशुस्वामी रुद्रो द्विपदां चतु-
 ष्पदां च येषां पशूनामीशे स्वामित्वेन वर्त्तते तेषां पशूनां मध्ये
 स्वामिनः सकाशादस्माभिर्निष्क्रीतोऽयं यज्ञयोग्यं भागमेतु भागत्वं
 प्राप्नोतु । यजमानस्य रायस्तोषाः धनपुष्टयः सन्तु । अथ तृतीया ।
 “ये बध्यमानमनुबध्यमाना अभैक्षन्त मनसा चक्षुषा च । अग्निस्तां
 अग्ने प्रमुमोक्तु देवः प्रजापतिः प्रजया संविदानः” इति । अस्य पशोः
 पितृमातृभ्रातृसगर्भसयूथरूपा ये पशव एतदीबस्त्रेण स्वयमपि

बध्यमानमेनं पशुमनुबध्यमानाः सन्तो मनसा चक्षुषा चाभित
 ऐक्षन्त तान् पशून्प्रिरये प्रकर्षेण मोचयतु । ततः प्रजापतिर्देवः
 स्वकीयया प्रजया संविदान ऐकमत्यं गतस्त्रान् पशून् मोचयतु ।
 अथ चतुर्थी । “य आरक्षाः पञ्चवो विश्वरूपा विरूपाः सन्तो बद्ध-
 धैकरूपाः । वायुस्ताः अये प्रमुमोक्तु देवः प्रजापतिः प्रजया संवि-
 दानः” इति । जातिभेदैर्विश्वरूपाः वर्णभेदेनोष्णीचत्वादिभेदैश्च
 बद्धधा विविधरूपाः सन्तोऽपि पशुत्वेनैकरूपाः । शेषं पूर्ववत् । अथ
 पञ्चमी “प्रमुञ्चमाना भुवनस्य रेतो गातुं धत्त यजमानाय देवाः ।
 उपाहृतः ब्रह्ममानं यदस्त्राञ्जीवं देवानामथेतु पाथः” इति । हे
 देवा भुवनस्य रेतः यागद्वारेणोत्पत्तिहेतुमिमं पशुं प्रमुञ्चमानाः
 प्रकर्षेण प्राणं मातृपित्रादिभ्यो यज्ञार्थं मोचयन्तः यजमानस्य गातुं
 धत्त स्वर्गलोकप्राप्तिं धत्त । उपाहृतं उपाकरणक्रियया संस्कृतं ब्रह्म-
 मानं हविर्भुञ्क्ष । देवेषु व्याप्रियमाणं यदस्त्राद्यदङ्गजातमस्मिन् पशौ
 स्थितं तत् पाथोऽन्नं भूत्वा देवानां जीवमेतु जीवनार्थमुपाकरोतु ।
 अपिब्रह्मात् यजमानस्य स्वर्गं ददात्विति गम्यते । कल्पः । ‘नाना
 प्राणो यजमानस्य पशुनेत्यध्वर्युर्जपति’ इति । पाठस्तु । “नाना प्राणो
 यजमानस्य पशुना यज्ञो देवेभिः सह देवयानः । जीवं देवानामथे-
 तु पाथः सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः” इति । यजमानस्य
 प्राणः पशुना सह नाना पृथक् भवतु । अथमनुष्ठीयमानो यज्ञो
 देवेभिर्देवनशीलैः पशुप्राणैः सह देवयानो भवतु हविर्भुञ्जे
 देवान् प्रति गच्छतु । पाथः पशुरूपमन्नं देवानां जीवमथेतु
 जीवनहेतुत्वं प्राप्नोतु । तेन यजमानस्य कामाः सत्याः सन्तु ।

कल्पः । 'यत् पशुर्माधुमक्षतेति मञ्जप्रहोमं जुशेति' इति । पाठस्तु । "यत् पशुर्माधुमक्षतेरो वा पङ्क्तिराहते । अग्निर्मा तस्मादेन-
 वो विद्यान् मुञ्चत्व५इवः" इति । अथं पशुर्मारखवेलायां माधुं
 दुःखहेतुकवृद्धमकुर्वत । अथवा यतस्तथास्थामग्निः पादैरुत्सा-
 डयति । तत्र यदेनो निष्यन्नं तस्मादेनवोऽग्निर्मां मोचयतु । कि-
 ञ्चान्येनापि बन्धनाद्युपद्रवेण यद्यदं हो निष्यन्नं तस्मात् सर्वस्मा-
 दं हो मां मोचयतु । कल्पः । 'शमितार उपेतनेति वपाश्रपशीर्भां
 यशुमुपेतोऽध्वर्युयजमानश्च' इति । पाठस्तु । "शमितार उपेतन
 यज्ञं देवेभिरिन्वितं । पाशात् पशुं प्रमुञ्चत बन्धाद्यज्ञपतिं परि"
 इति । हे शमितारो विघ्नसगस्य कर्तारो देवा देवेभिरिन्वितं
 देवैर्व्याप्तं यज्ञमुपेतन प्राप्तुत । प्रवर्तयतेत्यर्थः । इमं पशुं पाशात्
 बन्धनरज्वाः यज्ञे प्रमुञ्चत । जज्ञपतिश्च बन्धनजन्याहोषात् परि-
 मुञ्चत । अनेन मन्त्रेणाध्वर्युयजमानो वपाश्रपणहेतुर्भां काष्ठनि-
 र्मिताभां एकशूलाभां युक्तौ सन्तौ शामित्रदेशं समागच्छतः ।
 कल्पः । 'पशोः पाशं प्रमुञ्चत्यदितिः पाशं प्रमुमोक्तेतम्' इति ।
 पाठस्तु । "अदितिः पाशं प्रमुमोक्तेतं नमः पशुभ्यः पशुपतये
 करोमि" इति । अदितिः पृथिवी पशोरेतत्पाशं प्रमुञ्चतु । अहश्च
 पशुभ्यः पशुपतये च मदपराधनिवृत्त्यर्थं नमस्करोमि । कल्पः ।
 'यद्यभिचरेद्वरातीयन् तमधरं क्षणोमि यं द्विभस्तस्मिन् प्रति-
 मुञ्चामि पाशमिति तथा वृत्तं स्थापुं सन्नं वापिदध्यात्' इति ।
 पाठस्तु । "अरातीयन्तमधरं क्षणोमि यं द्विभस्तस्मिन् प्रतिमु-
 ञ्चामि पाशम्" इति । यः पुरुषोऽस्माकमरातित्वं कर्तुंमि-

ऋति तमधरं मन्तोऽवरं करोमि । यस्मिन्दागीमरातिर्वं मे-
 ऋति तथापि कालान्तरे तस्मिन्भावनाया वयमिदानीं तं
 दिशः । तस्मिन् पुरुषे पाशमिमं प्रतिमुञ्चामि अगथा रश्मया
 तं बध्नामोत्यर्थः । कल्पः । 'त्वामु ते दधिरे हव्यवाहमिति सुवेष
 वपामभिजुहोमि' इति । पाठस्तु । "त्वामु ते दधिरे हव्यवाहः
 शृतं कर्त्तारमुत यज्ञियञ्च । अग्ने स दक्षः सतनुर्हि भूत्वाथ हव्या
 जातवेदो जुषस्व" इति । हे अग्ने देवेभिरिन्वितमिति पूर्वाक्ता ये
 देवास्ते त्वां दधिरे त्वामेव कार्यकरत्वेन निश्चितवन्तः । कीदृशं त्वां
 हव्यवाहं देवान् प्रति हविषो वोढारं । शृतं कर्त्तारं आर्द्रकं हविः पक्वं
 कुर्वन्तं । अपि च यज्ञियं यज्ञयन्पादनार्हे । हे जातवेदः हि यस्मात्त्वं
 सतनुः दृढशरीरो भूत्वा सदक्षः सोत्साहः, अथ तस्मात् कारणात्
 हव्या जुषस्व हवींषि वोढुं प्रीतियुक्तो भव । कल्पः । 'जातवेदो
 वपया गच्छ देवानिति वषट्कते जुवा' इति । पाठस्तु । "जातवेदो
 वपया गच्छ देवान् त्वं हि होता प्रथमो बभूथ । घृतेन त्वं तनु-
 वो वर्धयस्व स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवाः" इति । हे जातवेदः
 त्वं वपया सह देवान् गच्छ । हि यस्मात्त्वं प्रथमो होता बभूथ मनुष्य-
 होताः पूर्वभावो बभूविथ तस्मात् त्वं घृतेन देवानां तनूर्वर्धयस्व । ते च
 देवाः स्वाहाकारेण समर्पितमिदं हविर्भवयन्तु । कल्पः । 'स्वाहा
 देवेभ्य इति पूर्वं परिवष्यं जुवा' इति । 'देवेभ्यः स्वाहेत्युत्तरं
 परिवष्यं जुवा' इति च । पाठस्तु । "स्वाहा देवेभ्यो देवेभ्यः
 स्वाहा" इति । ये देवाः पुरस्तात् स्वाहाकारास्तेभ्य इदमाक्यं वपा-
 होमात् पूर्वं स्वाहाकृतमस्तु । तस्य च होमस्य वपाहोमाङ्गत्वान्

वयत्नं । ये तु देवा उपरिष्टात् स्वाहाकारास्तेभ्यो वपादूर्ध्वमिदमाह्वं
ऊतमसु । वपाया उभयपार्श्वस्थितानां स्वाहाकारेण वपासामीप्य-
विच्छेदो माभूदिति स्वाहाकारस्य पुरस्तादुपरिष्टाच्च प्रथमः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः ।

प्रजापतिरिति द्वाभ्यां स्यादुपाकरणं पशोः ।

प्रजा पञ्च जुहोत्यग्नौ नानातन्त्रयने जपेत् ॥ .

यत्पशुर्दृतशेमः स्वाह्वमिता गच्छतः पशुं ।

अध्वर्युयजमानौ द्वावदि पाशप्रमोचनम् ॥

अरा वृक्षादिषु ज्ञेयस्त्वां जुहोति वपोपरि ।

या वपाऊतिरेतस्याः स्वाहा इत्यभितो ऊतिः ॥

अनुवाके चतुर्थेऽस्मिन् मन्त्राः षोडश वर्णिताः ।

अत्र मीमांसा । नवमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम् । अ०४ ।

पाशं पाशान् द्वयोः पशोरेको मन्त्रोऽथवा द्वयं ।

एकत्वे च द्वयत्वे किं ह्येकस्योहोऽथवा द्वयोः ॥

एकेनैव ह्यतार्थत्वादेको मन्त्रस्तदापि च ।

अविकारेण बह्वर्थं एकार्थासमवायतः ।

प्राकृतत्वादुभावूह्यावेकार्थोऽत्र विवक्षया ॥

बह्वर्थोऽप्यूहनीयोऽत्र द्वयोः शक्तेरकृत्प्रितः ।

ज्योतिष्टोमेऽग्नीषोमीयपशावेकवचनान्तबहुवचनान्तौ द्वौ पाश-
मन्त्रौ भिन्नयोः शाखयोरान्नातौ । 'अदितिः पाशं प्रमुमोक्तेतम्'
इत्येकत्र । पाशान् प्रमुमोक्तेतानित्यपरत्र । तावुभौ पशुद्वयो-
पेतायां विद्वतौ चोदकेनातिदिष्टौ । सा च विद्वतिरेवमाध्यायते ।

‘मैत्रेयः श्वेतमासभेत वाहसं ह्यमपाञ्चौषधीनाञ्च बन्धावसकामः’
 इति । तत्रैकेनैव मन्त्रेण चरितार्थत्वात् द्वयोरतिदेश इत्याद्यः पक्षः ।
 तदाप्यविद्वत्स्य प्रयोक्तुं ब्रह्मत्वात् बह्ववचनान्तो मन्त्रो युक्तः ।
 प्रकृतावेकस्मिन् पञ्चावसमवेतार्थतया बह्ववचनस्य विद्वतावनूहनीय-
 त्वादित्येकः पक्षः । तादृग्बह्ववचनोपेतत्वादेव मन्त्रोऽप्यसावसम-
 वेतार्थः प्रकृतौ भवति, एकवचनान्तस्तु मन्त्रः प्रकृतौ समवेतार्थत्वात्
 विद्वतावतिदिश्रुतां । स च द्विवचनान्तत्वेनोहनीय इति पञ्चान्तरं ।
 प्रकृतौ विद्यमानयोर्हयोर्मन्त्रयोर्विद्वतावतिदेशस्य वारयितुमशक्य-
 त्वादेकमन्त्रपक्षस्यावान्तरत्वेनोपन्यसौ उभावपि पञ्चावनुपयुक्तौ ।
 मन्त्रद्वयातिदेशपक्षे तु एकवचनान्तः प्रकृतौ समवेतार्थतया विद्व-
 तावनूहनीयः । बह्ववचनान्तो यथावस्थितएव पठनीय इति पूर्व-
 पक्षः । लोके वेदे वा बह्ववचनस्य द्वयोरथेयोरङ्गुप्तशक्तित्वात् द्वि-
 वचनान्ततया सोऽप्युहनीय इति राद्धान्तः ॥

तत्रैवान्यच्चिन्तितं । अ० ५ ।

उत्कर्षो न वा मन्त्रो बह्वर्थो सङ्गतत्वतः ।

उत्कर्षो न विकल्पोऽसौ गुणे त्वन्याप्यकल्पना ॥

योऽयं पूर्वत्रोदाहृतो बह्ववचनान्तः पाञ्चमन्त्रः तस्य प्रकरणा-
 दुत्कर्षो बह्वपाशयुक्तेषु पशुगणेषु कर्तव्यः । कुतः, एकस्मिन् पञ्चौ
 प्रकृते तस्यानन्वितत्वादिति चेत् । नासावुत्कर्षः, किन्त्वेकवचना-
 न्तेन मन्त्रेण सह विकल्पनीयः । नहि पाञ्च पाञ्चानित्यत्र प्रधानस्यां-
 शस्यनन्वितत्वमस्ति । प्रातिपदिकविभक्त्योः प्रातिपदिकं प्रधानं,
 धर्मिवाचकत्वात् । विभक्तिस्तु कर्मत्वकरणत्वादिधर्मवाचकत्वात्

गुणभूता । तथा विभक्तिवचनयोर्विभक्तेः कर्मादिकारकवाचिवात् प्राधान्यं । वचनस्य कारकगतसङ्ख्याभिधाधिवात् गुणम् । तथा सति बज्रवचनात् पाशशब्दे प्रातिपदिकं कर्मकारविभक्तिष्वैकस्मिन्नपि यागे सङ्गच्छेते । गुणभूते तु बज्रवचने लक्षणावृत्तिः कल्पनीया । याशावयवगतं बज्रत्वं लक्ष्यत इति, तस्मात् गुणभूतं वचनमात्रमनुसृत्य दत्तस्य मन्त्रस्य प्रकरणपाठो न बाधनीयः । किन्तु प्रधानानुसारेण मन्त्रयोः समानबलत्वात् विकल्पः कर्तव्यः ।

• इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे दृष्टान्तजुः-संहिताभाष्ये दृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥०॥

प्राजापत्या वै पशवस्तेषां रुद्रोऽधिपतिर्यदेताभ्या-
मुपाकरोति ताभ्यामेवैनं प्रतिप्रोच्यालभत आत्मनो ना-
वस्काय द्वाभ्यामुपाकरोति द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्या
उपाकृत्य पञ्च जुहोति पाङ्गाः पशवः पशूनेवावरुन्धे
मृत्यवे वा एष नीयते यत् पशुस्तं यदन्वारभेत प्रमायु-
को यजमानः स्यान्नाना प्राणो यजमानस्य पशुनेत्याह
व्यावृत्त्यै ॥ १ ॥

यत् पशुर्मायुमहतेति जुहोति शान्त्यै शमितार उपेत-
नेत्याह यथायजुरेवैतद्वपायां वा आह्नियमाणाया-

मग्नेर्मधोपक्रामति त्वामुते दधिरे हव्यवाहमिति वपा-
मभिजुहोत्यग्नेरेव मेधमवरुन्धेऽथो ऋतत्वाय पुरस्तात्
स्वाहाकृतयो वा अन्ये देवा उपरिष्ठात् स्वाहाकृत-
योऽन्ये स्वाहा देवेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेत्यभितो वपां जु-
होति तानेवोभयान् प्रीणाति ॥ २ ॥

व्यावृत्त्या अभितो वपां पञ्च च ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपा-
ठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥*॥

चतुर्थे वर्णिता मन्त्राः पशुपाकरणादिनाः ।

अथ पञ्चमे तेषां मन्त्राणां ब्राह्मणमभिधीयते । तत्रादावु-
पाकरणं विधत्ते । “प्रजापत्या वै पञ्चवस्त्रेषां रुद्रोऽधिपतिर्यदे-
ताभ्यामुपाकरोति ताभ्यामेवेनं प्रतिप्रोच्यालभत आत्मनो ना-
मस्काय” इति । प्रजापतिः पशूनां जनकः, अग्निश्च रुद्रश्चाभि-
धेयस्त्रेषां स्वामी, अतस्तदुभयप्रतिपादकाभ्यां ‘प्रजापतेर्जायमानाः,
इमं पशुम्’ इत्येताभ्यां मन्त्राभ्यामुपाकुर्यात् । तथा सति ताभ्यां
देवाभ्यां प्रतिप्रोच्यायं पशुरालम्बवान् भवति । तच्च कथनं स्व-
स्मानपराधत्वात् भवति । मन्त्रद्वित्वं प्रशंसति । “द्वाभ्यामुपाकरोति
द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै” इति । उपाकरणादूर्ध्वं प्रजानन्त
इत्यादिभिः पञ्चमन्त्रैर्हीमं विधत्ते । “उपाकृत्य पञ्च जुहोति

पाङ्गाः पञ्चवः पशूनेवावरुन्धे” इति । पुच्छसंहतेषु पादेषु पञ्च-
सङ्ख्यायोगात् पशूनां पाङ्कत्वम् । संज्ञपनाय पशून्वयनकालेऽध्वर्यो-
र्जपमन्त्रस्य नानाशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति । “मृत्यवे वा एष
नीयते यत् पशूस्तं यदम्वारभेत प्रमायुको यजमानः स्यान्नाना
प्राणो यजमानस्य पशूनेत्याह व्यावृत्तौ” इति । पशोः पृष्ठतो हस्ते-
न स्पर्शाऽम्वारम्भः । व्यावृत्तिवाचकस्य नानाशब्दस्य प्रयोगो यज-
मानप्राणस्य त्रियमाणत्वात् पशोर्यावृत्तौ भवति । संज्ञप्तहेमं वि-
धत्ते । “यत् पशूर्मायुमकतेति जुहोति शान्त्यै” इति । अंहसो
मुच्चत्वित्यनया मन्त्रगतप्रार्थनया पापस्य शान्तिर्भवति । अध्वर्यु-
यजमानयोर्वपाश्रपणीव्यवधानेन पशूप्राप्तिमन्त्रस्य स्पष्टार्थतां दर्श-
यति । “शमितार उपेतनेत्याह यथायजुरेवैतत्” इति । यद्य-
प्यसौ मन्त्रः पादबद्धत्वाद्गवे तथापि यजुर्वेदान्नातत्वात् कर्मणि
विनियोज्यमानत्वाद्वा यजुरित्युच्यते । वपाया उपरि हेमं विधत्ते ।
“वपायां वा आह्वियमाणायामग्नेर्मेधोपक्रामति त्वामुते दधिरे
हव्यवाहमिति वपामभिजुहोत्यग्नेरेव मेधमवरुन्धेऽथो ष्टतत्वाय”
इति । यदा वपा हेतुमाह्वियते तदानोमग्नेः सकाशात् यज्ञो-
ऽपक्रामति तस्य च यज्ञस्थानेन हेमेनापक्रमणं निवारितं भवति ।
अत एव मन्त्रे दधिर इति प्रयुज्यते । अग्निं यज्ञस्य धारकं कृत-
वन्त इत्युक्तं भवति । किञ्च ष्टतं कर्त्तारमिति विशेषितत्वादयं
हेमो वपायाः पक्त्वाय सम्पद्यते । परिवप्यहेमौ विधत्ते ।
“पुरस्तात् स्वाहाकृतयो वा अन्ये देवा उपरिष्ठात् स्वाहाकृतयो-
ऽन्ये स्वाहा देवेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेत्यभितो वपां जुहोति तानेवा-

भयान् प्रीणाति” इति । वपासामीप्यं वाञ्छतां स्वाहाकारव्यवधानाद् त्रिभ्यतामुभयविधानां देवानां प्रीत्यै स्वाहाशब्दस्य मन्त्र-योर्व्यत्यासेन प्रयोग इत्यर्थः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुः-संहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥०॥

यो वा अयथादेवतं यज्ञमुपचरत्या देवताभ्यो वृश्चते पापीयान् भवति यो यथादेवतं न देवताभ्य आवृश्चते वसीयान् भवत्याग्नेय्यर्चाम्नीध्रमभिमृशेद् वैष्णव्या हविर्धानमाग्नेय्या सुचो वायव्यया वायव्या-न्यैन्द्रिया सदा यथादेवतमेव यज्ञमुपचरति न देवताभ्य आवृश्चते वसीयान् भवति युनज्मि ते पृथिवीं ज्योतिषा सह युनज्मि वायुमन्तरिक्षेण ॥ १ ॥

ते सह युनज्मि वाचं सह सूर्येण ते युनज्मि तिस्रो विष्टुचः सूर्यस्य ते । अग्निर्देवता गायत्री छन्द उपाश्रोः पात्रमसि सोमो देवता त्रिष्टुप् छन्दोऽन्तर्या-मस्य पात्रमसीन्द्रो देवता जगती छन्द इन्द्रवायुवोः पात्रमसि वृहस्पतिर्देवताऽनुष्टुप् छन्दो मित्रावरुणयोः

पाचमस्यश्विनौ देवता पङ्क्तिच्छन्दोऽश्विनोः पाचमसि
सूर्यो देवता बृहती ॥ २ ॥

छन्दः शुक्रस्य पाचमसि चन्द्रमा देवता सतोष्ट-
हती छन्दो मन्थिनः पाचमसि विश्वेदेवा देवतो-
ष्णिहा छन्द आग्रयणस्य पाचमसीन्द्रो देवता ककु-
च्छन्द उक्थानां पाचमसि पृथिवी देवता विराट् छ-
न्दो ध्रुवस्य पाचमसि ॥ ३ ॥

अन्तरिक्षेण बृहती चयस्त्रिंशच्च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपा-
ठके षष्ठोऽनुवाकः ॥०॥

पूर्वानुवाकमन्त्राणां पञ्चमे ब्राह्मणं श्रुतं ।

अथ षष्ठेऽभिमर्शनविधयो मन्त्रविशेषाश्च केचिदान्नायन्ते ।
तत्र सुत्यादिना तत्प्रयोगारम्भे अभिमर्शनं विधत्ते । “यो वा
अथथादेवतं यज्ञमुपचरत्या देवताभ्यो वृश्च्यते पापीयान् भवति
यो यथादेवतं न देवताभ्य आवृश्च्यते वसीयान् भवत्याग्नेय्यर्चा-
ऽऽग्नीध्रमभिमृशेद् वैष्णव्या हविर्धानमाग्नेय्या स्तुचो वायव्यया वाय-
व्यान्यैन्द्रिया सदो यथादेवतमेव यज्ञमुपचरति न देवताभ्य आ-
वृश्च्यते वसीयान् भवति” इति । आग्नीध्रहविर्धानादीनां भध्ये
वस्य या देवता तां देवतामभिक्रम्य तस्योपचारे सति देवताभ्यो-

ऽवच्छिद्यते दरिद्रस्य भवति, अतस्तत्तद्देवताप्रतिपादकमन्त्रैरेव तस्या-
 ऽभिमर्शने सति नोक्तदोषो भवति । तांश्च मन्त्रविशेषानापस्तम्ब उदा-
 जहार । 'महाराचे बुद्ध्याग्ने नयेत्याग्नीभ्रमभिमृशतीदं विष्णुर्विष्कम
 इति हविर्धानमग्न आयूषि पवस इति सुच आ वायो भूष शुचिपा
 इति वायव्यान्याद्या ये अग्निमिन्धत इति सदः' इति । तेषु चत्वारो
 मन्त्रा प्रथमकाण्ड एवास्मात्ता व्याख्याताश्च । आद्या ये अग्नि-
 मिति मन्त्रस्तु ब्राह्मण्यन्ये द्वितीयकाण्डस्य चतुर्थप्रपाठके 'वृषामो
 अ०शुः' [ब्रा० २।४।५] इत्यस्मिन्ननुवाके आस्मात्प्रमाणत्वात् तत्रैव
 व्याख्यास्यते । कल्पः । 'युनज्मि ते पृथिवीं ज्योतिषा सहेति
 दक्षिणस्य हविर्धानस्याधस्तात् पश्चादक्षं द्रोणकलशं सदशापविचं
 युनज्मि. वायुमन्तरिक्षेण ते सहेत्युत्तरस्य हविर्धानस्योपरिष्ठास्त्रीड
 आधवनीयं युनज्मि. वाचं सह सूर्येण त इति प्रधुरे पूतभृतम्' इति ।
 अत्र सर्वत्र युनज्मीति पदमनुवर्तते । हे द्रोणकलश ते तव स्वरूप-
 भृतां पृथिवीं ज्योतिषाऽग्निना सहैतस्मिन् स्थाने युनज्मि सादयामि ।
 हे आधवनीय ते स्वरूपभृतं वायुं तदाधारेणान्तरिक्षेण सहास्मिन्
 स्थाने युनज्मि । उच्यते नानाविधैर्मन्त्रैः प्रतिपाद्यते इति द्युलो-
 को वाक् । हे पूतभृत तव स्वरूपभृतां वाचं सूर्येण द्युलोकस्थेन
 सहास्मिन् स्थाने युनज्मि । कल्पः । 'युनज्मि तिस्रो विष्टचः सूर्यस्य
 ते' इति । सुचः सन्ना अभिमन्त्रयते । जुह्वपभृतस्नुवाख्यास्तिस्रो याः
 सुचः ता विष्टचः परस्परसम्पर्करहिता यथा भवन्ति तथा सूर्यस्य
 तव प्रकाशेन परीक्ष्य युनज्मि । कल्पः । 'अथैतानि वायव्यान्य-
 भिमृशत्यग्निर्देवता गायत्री इन्द्र उपांशोः पात्रमसीति दशभिर्दश'

इति । हे ऊर्ध्वपात्र अग्निर्देवता त्वां रक्षतु । गायत्री छन्द-
स्त्वां रक्षतु । त्वमुपांशुनामकस्य सोमरसग्रहणस्य पात्रमसि । एव
मुत्तरेषु नवसु मन्त्रेषु योज्यं । तेषां पाठस्तु । “सोमो देवता
त्रिष्टुप् छन्दोऽन्नर्यामस्य पात्रमसीन्द्रो देवता जगती छन्द इन्द्र-
वायुवोः पात्रमसि बृहस्पतिर्देवताऽनुष्टुप् छन्दो मित्रावरुणयोः
पात्रमस्यश्विनौ देवता पङ्क्तिश्छन्दोऽश्विनोः पात्रमसि सूर्यो देवता
बृहती छन्दः शुक्रस्य पात्रमसि चन्द्रमा देवता सतोबृहती
छन्दो मन्थिनः पात्रमसि विश्वेदेवा देवतोष्णिहा छन्द आग्र-
यणस्य पात्रमसीन्द्रो देवता ककुब्ध्छन्द उक्थानां पात्रमसि पृथिवी
देवता विराट् छन्दो ध्रुवस्य पात्रमसि” इति । इन्द्रवायुवोरित्या-
दिभिर्देवतावाचकैः शब्दैस्तदीयं सोमरसग्रहणमुपलक्ष्यते । *आग्रय-
णादिषु हे स्थालीति सम्बोधनीयं । शस्तवाचकेनोक्थानामिति शब्देन
तत्तच्छस्तसम्बन्धि सोमरसग्रहणमुपलक्ष्यते । अस्मिन्ननुवाके प्रोक्ताः
सर्वे मन्त्रा इदे त्वा मनसे त्वेत्यनुवाकात् प्रागेव द्रष्टव्याः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः ।

आग्नेय्यग्ने नयेतीदं विष्णुरित्येव वैष्णवी ।

अग्न आयूंषि चाग्नेयी आ वायो इति वायवी ॥

आद्या ये अग्निमैन्द्री स्याद्युनज्जीति त्रिभिः क्रमात् ।

साद्यन्ते द्रोणकलशाधवनीयौ च पूतभृत् ॥

युनेति मन्त्रणं कुर्यात् सवनीयस्तुवस्तुचां ।

* आग्रयणादिष्वित्यारभ्य लक्ष्यते इत्यन्तः पाठ आदर्शपुस्तके नास्ति
अमपतिस्तत्वादित्यनुमीयते ।

अग्निरित्यादिदशभिर्ग्रहपात्राणि संस्पृशेत् ॥

षष्ठाऽनुवाके संप्रोक्ता मन्त्रा एकोनविंशतिः ।

अथ मीमांसा । द्वतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम् । अ० ८ ।

आग्नेय्याग्नीध्रमित्यग्निदेवताका ऋचोऽखिलाः ।

उपस्थाने प्रयोक्तव्याः प्रकृता एव ता उत ॥

साधारण्येन शब्दोक्तेः सर्वाभिस्तदुपस्थितिः ।

विशेषविधिसङ्गान्या प्रकृताभिरितीथ्यताम् ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते 'आग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठते' इति । तत्राग्नीध्र-
नामकस्य मण्डपस्य यदुपस्थानं तद्यथा कयाचिद्वाश्रतयोगत-
याग्निदेवतया सम्बन्धिन्या कर्तव्यं । अग्निर्देवता यस्या ऋचः साग्ने-
योति साधारणोक्ताष्टविशेषस्याप्रतीतेरिति चेत् । मैवं । क्रतुप्रकरण-
पठितानामाग्नेयीनामृचां क्रतुप्रयुक्तव्यापारसाधनत्वं प्रकरणादेवाव-
गतं । कोऽसौ व्यापार इति विशेषबुभुत्सायामाग्नीध्रोपस्थानरूपोऽ-
यमिति बोधयन्नयं विधिर्विशेषमात्रं सङ्गमयतीति लाघवम् ।
अप्रकृतानां तु क्रतुप्रयुक्तव्यापारसाधनत्वं तद्वापारविशेषश्चेत्युभयं
बोध्यत इति गौरवं । तस्मात् प्रकृताभिराग्नेयीभिस्तदुपस्थानं । एव-
मैन्द्रा सदो वैष्णव्या हविर्धानमित्यत्र सदोहविर्धाननामकयोर्म-
ण्डपयोरुपस्थाने प्रकृतानामेवैन्द्रीणां वैष्णवीनां च प्रयोग इति
द्रष्टव्यम् ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये द्वतीयाकाण्डे प्रथमप्रपाठके षष्ठाऽनुवाकः ॥ ० ॥

इष्टर्गो वा अध्वर्युर्यजमानस्येष्टर्गः खलु वै पूर्वाऽर्घुः
 क्षीयत आसन्धान्मा मन्त्रात् पाहि कस्याश्चिद्भि-
 शस्त्या इति पुरा प्रातरनुवाकाज्जुहुयादात्मन एव
 तदध्वर्युः पुरस्ताच्छर्मं नह्यतेऽनार्च्यं संवेशाय त्वोप-
 वेशाय त्वा गायत्रियास्त्रिष्टुभो जगत्या अभिमृत्यै
 स्वाहा प्राणापानौ मृत्योमी पातं प्राणापानौ मा मा-
 हासिष्टं देवतासु वा एते प्राणापानयोः ॥ १ ॥

व्यायच्छन्ते येषां सोमः समृच्छते संवेशाय त्वो-
 पवेशाय त्वेत्याह छन्दांसि वै संवेश उपवेशच्छन्दा-
 भिरेवास्य छन्दांसि वृक्ते प्रेतिवन्त्याज्यानि भवन्त्य-
 भिजित्यै मरुत्वतीः प्रतिपदो विजित्या उभे वृहद्रथ-
 न्तरे भवत इयं वाव रथन्तरमसौ बृहदाभ्यामेवैनम-
 न्तरेत्यद्य वाव रथन्तरं श्वो बृहद्द्याश्वादेवैनमन्त-
 रेति भूतं ॥ २ ॥

वाव रथन्तरं भविष्यद्बृहत् भूताच्चैवैनं भविष्यत-
 श्रान्तरेति परिमितं वाव रथन्तरमपरिमितं बृहत्प-
 रिमिताच्चैवैनमपरिमिताच्चान्तरेति विश्वामिचजम-
 दग्नी वसिष्ठेनास्पर्धेतां स एतज्जमदग्निर्विहव्यमपश्यत्
 तेन वै स वसिष्ठस्येन्द्रियं वीर्यमवृक्कं यद्विहव्यं शस्य-

त इन्द्रियमेव तद्दीयं यजमानो धातृव्यस्य वृक्त्वे यस्य
 भूयाः सो यज्ञक्रतव इत्याहुः स देवता वृक्त्वा इति य-
 दग्निष्टोमः सोमः परस्तात् स्यादुक्थ्यं कुर्वीत यद्युक्थ्यः
 स्यादतिराचं कुर्वीत यज्ञक्रतुभिरेवास्य देवता वृक्त्वे
 वसीयान् भवति ॥ ३ ॥

प्राणापानयौभतं वृक्त्वेऽष्टाविंशतिश्च ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपा-
 ठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

आग्नीध्रस्यर्चनाद्यर्थमन्त्राः षष्ठे उदीरिताः ।

अथ सप्तमे परस्परमात्मर्येण प्रवृत्तयोर्यजमानयोः कश्चिन्नैमि-
 त्तिकः प्रयोगो वक्तव्यः । तत्रादौ तावदेकं नित्यप्रयोगं विधत्ते ।
 “इष्टर्गा वा अध्वर्युर्यजमानस्येष्टर्गः खलु वै पूर्वोऽष्टुः क्षीयत आस-
 न्यान्मा मन्त्रात् पाहि कस्याश्चिदभिगत्वा इति पुरा प्रातरनुवाकात्
 जुञ्जथादात्मन एव तदध्वर्युः पुरस्ताच्छर्म नक्षतेऽनार्त्थे” इति ।
 इष्टं कामं ऋच्छति प्रमादालस्यादिना विनाशयतीतिष्टर्गः । अध्वर्यु-
 र्यजमानस्येष्टर्गा वै यागविधानेषु प्रमादादेर्निवारयितुमशक्यत्वात् ।
 तादृशोऽध्वर्युरष्टुर्गविनाशेन आर्त्तिं गच्छतो यजमानात् पूर्वः
 क्षीयते स्वयं प्रथमत एव विनश्यति । तस्य स्वविनाशस्य परिहाराय

आसन्यादित्यादिमन्त्रेण होतृसम्बन्धिनः प्रातरनुवाकपाठात् पुराऽय-
 मध्वर्युराग्नीध्रे जुहुयात् । तेन होमेनाध्वर्युरात्मार्यं प्रथमं शर्म न-
 ह्यते सुखं वध्नाति । तच्च यजमानस्थानार्थं सम्पद्यते । मन्त्रस्थायमर्थः ।
 आसन्यात् वैरिणामास्येभवात् मन्त्रादभिचाररूपात् मां पाहि
 हे देव मां पालय । तथा कस्याश्चिदभिग्रह्याः सर्वस्मादप्यपवा-
 दात् मां पाहि इति । मात्सर्येण सोमयागं कुर्वतोः द्वयोर्यजमा-
 नयोरसन्यमन्त्रस्थाने मन्त्रान्तराणि पञ्च दर्शयति । “संवेशाय लो-
 पवेशाय त्वा गायत्रियास्त्रिष्टुभो जगत्या अभिभृत्यै स्वाहा प्राणापानौ
 मृत्योर्मा पातं प्राणापानौ मा माहासिष्टम्” इति । संवेशः शयनं ।
 उपवेश आसनं । मम विश्रम्भेण तदुभयसिद्धयर्थं, गायत्र्याभिभृत्यै
 गायत्रीकर्तृकवैर्यभिभवार्थं च हे अग्ने त्वां प्रति स्वाहुतमिदमस्तु ।
 गायत्र्या इति पदादूर्द्ध्वं अभिभृत्यै स्वाहा इति पदद्वयस्थानुषङ्गः ।
 त्रिष्टुभ इति पदस्य संवेशायेत्यादिः पूर्वानुषङ्गः । अभिभृत्यै
 स्वाहेत्युत्तरानुषङ्गः । जगत्या इति पदस्य संवेशायेत्यादिः पूर्वानु-
 षङ्गः । एवमेते त्रयो मन्त्राः । हे प्राणापानौ मृत्योः सकाशात्
 मां पातं । सोऽयं चतुर्थो मन्त्रः । हे प्राणापानौ मां कदाचिदपि
 माहासिष्टं मा परित्यजतं । सोऽयं पञ्चमो मन्त्रः । अत्रोभयत्र
 स्वाहेत्यनुषज्यते । एतेषां मन्त्राणां ब्राह्मणमुच्यते । “देवतासु वा
 एते प्राणापानयोर्ब्यायच्छन्ते येषां सोमः समृच्छते संवेशाय लोप-
 वेशाय त्वेत्याह कन्दाः सि वै संवेश उपवेशश्चन्दोभिरेवास्य कन्दाः-
 सि वृङ्क्ते” इति । येषां यजमानानां सोमयागः समृच्छते मात्स-
 र्येण सम्भय प्रवर्तते । एते यजमानाः देवताविषये प्राणापानविषये

व्यायच्छन्ते विप्रतिपद्यन्ते एतत् देवतादिकं ममेवास्तु नान्यस्त्वित्ये-
 को मन्यते. अपरोऽपि तथेति विप्रतिपत्तिः । तस्यां विप्रतिपत्तौ
 सत्यां संवेज्ञाय त्वेत्यादिभिः पञ्चभिर्मन्त्रैः प्रातरनुवाकात् पुराग्नीध्रे
 जुहुयात् । तत्र विभ्रम्पूर्णकथोः श्रयणासनयोर्वाचकाभ्यां संवेज्ञोप-
 वेक्षणशब्दाभ्यां तत्कारणभूतानि गायत्र्यादिच्छन्दांस्तुपलक्ष्यन्ते । तथा
 सति यः संवेज्ञादिमन्त्रैर्जुहोति तस्य यज्ञे प्रवृत्तैश्छन्दाभिः प्रतिस्व-
 र्द्वियज्ञगतानि छन्दांसि विनाशितानि भवन्ति । ततो देवतानां
 प्राणापानयोश्च स्वाधोनत्वात् स्वयं निरुपद्रवः सुखेन संवेष्टुमुपवेष्टुश्च
 प्रभुर्भवति । अथ मात्सर्यप्रवृत्तावध्वर्युर्कर्तव्यान्नुक्त्वाद्वातुः कर्तव्य-
 विज्ञेयं विधत्ते । “प्रेतिवन्ध्याज्यानि भवन्त्यभिजित्यै मरुत्वतोः प्रति-
 पदो विजित्या उभे वृहद्भ्यन्तरे भवतः” इति । प्रकृष्टा गतिः प्रेतिः,
 सा येष्वाज्यस्रोत्रेषु विद्यते तानि प्रेतिवन्ति, तादृशान्याज्यस्रोत्राण्यु-
 द्गाहभिरनुष्ठेयानि भवन्ति, तानि चाभिजयाय सम्पद्यन्ते । मात्सर्य-
 निमित्तं विज्ञाय नित्यप्रयोगे ‘अग्न आयाहि वीतये’ इत्यादीन्या-
 ज्यस्रोत्राणि । मात्सर्यप्रवृत्तरूपे त्वस्मिन् संसवे ‘प्र धौ वाजाः’ इत्या-
 दीन्याज्यस्रोत्राणि । तत्र गतिप्रकर्षवाचिनः प्रश्नस्य विद्यमानत्वादे-
 तानि प्रेतिवन्तीत्युच्यन्ते । ननु ब्राह्मणग्रन्थे एकैको वै जनतायामिन्द्र
 इत्यस्मिन्ननुवाके ‘यौ द्वौ सः सुनुतः’ इति द्वयोर्मात्सर्येण प्रवृत्तं संसव-
 शब्दाभिधेयं सोमयागमुपक्रम्यैवमाह्वातम्. ‘एतिवन्ध्याज्याभिवन्ध्य-
 भिजित्यै’ [ब्रा०] इति । आभिमुख्येन गमनं एतिः, सा येष्वाज्ये-
 स्वसि तान्येतिवन्ति । अग्न आयाहीत्यस्यामृत्त्यागमनस्य प्रतीत-
 त्वात् तदादीन्येतिवन्ध्याज्यानि, तान्येव नित्यप्रयोगे इवात्रासि

विधीयन्ते इति चेत्. एवं तर्हि वचनद्वयबलात् प्रेतिवतामेति-
 वताञ्चात्र समुच्चयोऽस्तु नात्र विकल्पः शङ्कनीयः । अपूर्वभेदेन कार्यै-
 कत्वाभावात् । मरुत्वच्छब्दो यास्वृत्तु अस्ति ता मरुत्वत्यः । प्रतिपद्यन्ते
 प्रारभ्यन्ते आज्यस्रोत्राणि याभिर्घग्भिः ताः प्रतिपदः । उदाहृता
 मरुत्वत्य आज्यस्रोत्रेषु प्रतिपदो भवन्ति. तच्च विजयाय सम्यद्यते ।
 नित्यप्रयोगे पृष्ठस्रोत्रे बृहत्साम रथन्तरसाम वेत्युभयमिच्छया विक-
 स्यते, इह तु संसवे बृहद्रथन्तरे समुचिते कार्ये । अथ तयोः
 समुचितयोर्बाहुधा प्रशंसामाह । “इयं वाव रथन्तरमसौ बृहदा-
 भ्यामेवैनमन्तरेत्यद्य वाव रथन्तरः श्वो बृहदद्याश्चादेवैनमन्त-
 रेति भूतं वाव रथन्तरं भविष्यद्बृहत् भूताश्चैवैनं भविष्यतश्चान्तरेति
 परिमितं वाव रथन्तरमपरिमितं बृहत्परिमिताश्चैवैनमपरिमिता-
 चान्तरेति” इति । बृहद्रथन्तरे भूलोकादिप्राप्तिहेतुत्वात् तद्रूपेण
 स्तयेते । तदुभयं समुचित्य प्रयुञ्जानः आभ्यां लोकाभ्यां एनं प्रति-
 स्पर्धिनमन्तरेति प्रच्युतङ्करोति । तथा वर्तमानदिनरूपेण भविष्य-
 दिनरूपेण च ते स्तयेते, तथा सत्यद्याश्चात् दिनद्वयादेनञ्चावयति ।
 तथा भूतभविष्यच्छ्रेयोरूपेण स्तुत्वा ताभ्यां श्रेयोभ्यामेनञ्चाव-
 यति । तथा परिमितापरिमितरूपाभ्यामपि श्रेयोभ्याञ्चावयति ।
 इत्थं द्वयोः संवेशेत्यादिना अत्र कर्तव्यमभिधाय द्वौचं कर्तव्यं दर्श-
 यति । “विश्वामित्रजमदग्नी वसिष्ठेनास्पर्धेताः स एतज्जमदग्नि-
 र्विहव्यमपश्यत् तेन वै स वसिष्ठेन्द्रियं वीर्यमवृष्ण यद्विहव्यः
 शस्यत इन्द्रियमेव तदीर्यं यजमानो भ्रातृव्यस्य वृष्णे” इति । ‘आ
 नो भद्रा इत्येतन्नित्यप्रयोगे वैश्वदेवशस्त्रगतं सूक्तं, तस्य स्थाने

‘ममाग्ने वर्चो विहवेव्वसु’ इत्येतत् सूक्तं मात्सर्ययज्ञः प्रयुञ्जीत, तेन प्रतिस्पर्धिन् इन्द्रियसामर्थ्यं वृष्णे विनाशयति । यथा जमदग्निः वसिष्ठस्य वीर्यं तदत् । एवमृत्विज एकैकस्य कर्तव्यविशेषमुक्त्वा यजमानस्य कर्तव्यविशेषं दर्शयति । “यस्य भृयांसो यज्ञक्रतव इत्याहुः स-देवता वृष्ण इति यद्यग्निष्टोमः सोमः परस्तात् स्यादुक्त्यं कुर्वीत यद्युक्त्यः स्यादतिरात्रं कुर्वीत यज्ञक्रतुभिरेवास्य देवता वृष्णे वसीयान् भवति” इति । देवतामुद्दिश्य हविस्त्यागमात्रं यज्ञ इत्युच्यते । अङ्गोपाङ्गसहितः सम्पूर्णः क्रतुः । यज्ञस्यैव क्रतुश्चेति यज्ञक्रतुः । हविस्त्यागसामान्यस्य विद्यमानत्वात् यज्ञोऽपि भवति । अङ्गोपाङ्गविशेषसद्भावात् क्रतुरपि भवति । यथा शूतवृक्षः पनसवृक्ष इति सामान्यविशेषाभ्यां निर्दिश्यते तद्वत् । द्वयोः स्पर्धमानयोर्यजमानयोर्मध्ये यस्य यज्ञक्रतुरङ्गोपाङ्गैर्भूयान् भवति स यजमानः प्रतिस्पर्धिनेो देवान् विनाशयति । ततो यदि प्रतिस्पर्धिनेो द्वादशस्रोत्रयुक्तोऽग्निष्टोमः परस्तादनुष्ठानसमाप्तौ पर्यवसितो भवेत्तदानीमितरः पञ्चदशस्रोत्रयुक्तमुक्त्यं कुर्वीत । यदि प्रतिस्पर्धिन् उक्त्यः स्यात् तदानीमितर एकोनत्रिंशत्स्रोत्रयुक्तमतिरात्रं कुर्वीत । एवं सति भूयोभिः स्वकीययज्ञक्रतुभिः प्रतिस्पर्धिनेो देवता विनाश्य स्वयं वसुमत्तमो भवति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः ।

आसन्येति पुरा हेमः स्यात् प्रातरनुवाकतः ।

स्पर्धया सुन्वतः सोमसवेशाहुतिपञ्चकम् ॥

प्रब्रह्मवृत्तान्याख्यानि महत्त्वानुपक्रमे ।

बृहद्रथन्तरे द्वे च विद्व्यञ्च निमित्ततः ॥

नित्यप्रयोगादेतावान् विशेषः स्वर्धयाभवत् ।

अथ मीमांसा । दशमाध्यायस्य षष्ठे पादे चिन्तितम् । अ०८ ।

संस्वादाद् द्वयोरेकं पृष्ठं यदा समुच्चितम् ।

एकं प्रकृतिवद्विश्वजितीवान्यत्र चेतरेत् ॥

वचनाद्विश्वजित्येते साक्षी द्वे स्तोत्रयोर्वयोः ।

नेहास्ति तत् पृष्ठ एव साहित्यं स्नात् पुनर्विधेः ॥

इदमाच्यते । 'संस्वे उभे कुर्यात्. गोसव उभे कुर्यात्. अभि-
जित्येकाद् उभे बृहद्रथन्तरे कुर्याद्' इति । किमत्र बृहद्रथन्तरो-
रेकं पृष्ठस्तुतावितरदन्यस्तुतौ स्नात् किं वा समुच्चितसुभयं पृष्ठ
एवेति संशयः । प्रकृतौ द्वयोर्विकल्पितत्वात् एकस्मिन् प्रथोम
एकस्य पृष्ठत्वादन्यत्रापि तथात्वं युक्तं. तथा सत्यवशिष्टं साम
सर्वपृष्ठविश्वजिज्ञासेन स्तोत्रान्तरे प्रयोक्तव्यमिति पूर्वः पक्षः ।
त्वादृग्भचनाभावेनात्र विश्वजिद्वैषम्यात् प्रकृतिवद्विकल्पे सति पूर्व-
विधानवैयर्थ्यात् समुच्चय इति राद्धान्तः ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥०॥

नि॒ग्रा॒भ्याः स्य दे॒व॒श्रुत॒ आ॒यु॒र्मे तर्प॑यत प्रा॒णं मे॒ त-
 तर्प॑यतापा॒नं मे॒ तर्प॑यत ध्या॒नं मे॒ तर्प॑यत चक्षु॒र्मे तर्प॑-
 यत ओ॒र्चं मे॒ तर्प॑यत म॒नो मे॒ तर्प॑यत वा॒चं मे॒ तर्प॑यता-
 त्मानं॑ मे॒ तर्प॑यताङ्गा॒नि मे॒ तर्प॑यत प्र॒जां मे॒ तर्प॑यत
 प॒शून् मे॒ तर्प॑यत गृ॒हान् मे॒ तर्प॑यत ग॒णान् मे॒ तर्प॑यत
 स॒र्व॒ग॒णं मा॒ तर्प॑यत त॒र्प॑यत मा ॥ १ ॥

ग॒णा मे॒ मा वि॒तृ॒षन्ना॑ष॒धयो॒ वै सोम॑स्य॒ विशो॑
 विशः॒ खलु॒ वै रा॒ज्ञः प्र॑दा॒तोरि॑श्व॒रा ऐ॒न्द्रः सोमोऽवी॑-
 दृधं॒ वो म॑न॒सा सु॑जा॒ता ऋ॒तप्र॑जा॒ता भ॒ग इ॒दं स्या॑म ।
 इ॒न्द्रेण॑ दे॒वीर्वी॑रु॒धः सं॒वि॒दा॒ना अ॒नु॒म॒न्य॒ताः स॒र्व॒नाय॑
 सोम॑मि॒त्याहै॑ष॒धीभ्य॒ ए॒वैनः॑ स्वा॒यै विशः॑ स्वा॒यै दे॒व-
 ता॒यै नि॒र्या॑च्या॒भिषु॑णोति॒ यो वै सोम॑स्या॒भिषू॒यमा॑-
 णस्य ॥ २ ॥

प्र॒य॒मोऽःशुः॑ स्क॒न्दति॑ स ई॒श्वर॑ इ॒न्द्रि॒यं वी॒र्यं॑ प्र॒जां
 प॒शून् य॑ज॒मान॑स्य॒ नि॒र्ह॒न्तो॒स्तम॑भि॒मन्त्र॑येता॒ माऽस्का॑-
 न्त॒सह॑ प्र॒जया॑ स॒ह रा॒यस्यो॑षेणो॒न्द्रि॒यं मे॒ वी॒र्यं॑ मा
 निर्व॑धी॒रित्या॑शि॒षमे॑वैता॒माशा॑स्त इ॒न्द्रि॒यस्य॑ वी॒र्यस्य॑
 प्र॒जायै॑ प॒ञ्च॒नाम॑नि॒र्धा॒ताय॑ द्र॒प्तश्च॑स्क॒न्द पृथि॒वीम॑नु॒ द्या-

मिमञ्च योनिमनु यश्च पूर्वं तृतीयं योनिमनु सञ्चरन्तं
द्रुसं जुहोम्यनु सप्त होषाः ॥ ३ ॥

तर्पयत माभिषूयमाणस्य यश्च दश च ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपा-
ठके अष्टमोऽनुवाकः ॥*॥

विशेषविधयः प्रोक्ताः स्वर्धायुक्तस्य सप्तमे ।

अथाऽष्टमोऽनुवाके उपांशुग्रहार्थस्याभिषवस्थापेक्षिता मन्त्राः
उच्यन्ते । कल्पः । 'उत्तरस्यां वर्तन्यां द्वादशमसं वसतीवरीभि-
रभिपूर्यं निघाभ्यान् यजमानं वाचयति निघाभ्या स्त्रः देवश्रुतः' इति ।
दक्षिणस्य हविर्धानस्योत्तरस्मिन् रथचक्रमार्गे वसतीवरीशब्दाभिधे-
याभिरङ्गिरभिपूर्यते द्वादशमसस्तत्राभिपूरणाय निघाभ्याभिधास्त्र-
श्वानोयमानासु मन्त्रं वाचयेत् । तत्पाठस्तु । "निघाभ्याः स्त्र देव-
श्रुत आयुर्मे तर्पयत प्राणं मे तर्पयतापानं मे तर्पयत व्यानं मे
तर्पयत चक्षुर्मे तर्पयत ओत्रं मे तर्पयत मनो मे तर्पयत वाचं मे
तर्पयत आत्मानं मे तर्पयताङ्गानि मे तर्पयत प्रजां मे तर्पयत पशून्
मे तर्पयत गृहान् मे तर्पयत गणान् मे तर्पयत सर्वगणं मा तर्पयत
तर्पयत मा गणा मे मा विद्वेषन्" इति । 'हविश्रुतोरिमा आपः'
इति मन्त्रेण कुम्भे नितरां गृहीतव्या आपो निघाभ्याः । देवैः श्रूयन्त
इति देवश्रुतः । हे आपो यूयं तादृशः स्त्र, ता यूयं मदीयमायुस्तर्प-
यत । एवं प्राणादिषु योज्यम् । आत्मानं जीवं । अङ्गानि हस्तपादा-

श्वयवान् । गणान् भृत्यसमूहान् । सर्वगणं सर्वे पुत्रभृत्यादिसमूहा
 यस्य मम तादृशं मां । किं ब्रह्मना तर्पयत मेत्युपसंहारः । तदो-
 येन तर्पणेन मदीया गणास्तृषादिरक्षिता भवन्तु । पूर्वानुवाकोक्ता
 आश्विन्यादित्यादिका मन्त्रा इदे त्वेत्यनुवाकात् पूर्वं द्रष्टव्याः । अयं
 तु नियाभ्याः स्थेति मन्त्रस्तस्मादूर्ध्वं द्रष्टव्यः । यदुक्तं सूत्रकारेण ।
 'धिषणे वोडू इत्यधिषवणफलके अवीवृधं वो मनसा सुजाता इति
 राजानमेवाभिमन्त्र्य' इति । तमिमं मन्त्रमवतार्य व्याचष्टे । "ओषधयो
 वै सोमस्य विशो विशः खलु वै राज्ञः प्रदातोरीश्वरा ऐन्द्रः सोमो-
 ऽवीवृधं वो मनसा सुजाता ऋतप्रजाता भग इदः स्याम । इन्द्रेण
 देवीर्वीरुधः संविदाना अनुमन्यताः सवनाय सोममित्याशौषधीभ्य
 एवैनः स्वायै विशः स्वायै देवतायै निर्याच्याभिषुणोति" इति ।
 यः सोमो राजा तस्यौषधय एव विशः प्रजास्थानीयाः, अतएव
 ता ओषधिरूपा विशः राज्ञः प्रदातोरीश्वराः सोमं राजानमीश्वर-
 मस्मभ्यं दातुं समर्थाः, सोमश्चेन्द्रदेवत्यः, तस्मादोषधीन्द्रविषयेणा-
 वीवृधमित्यादिमन्त्रेण सोमाभिमन्त्रणं युक्तं । तस्य च मन्त्रस्थाय-
 मर्थः । हे सुजाताः सर्वजनोपकारित्वेन शोभनजन्मानः, विशेषतश्च
 ऋतप्रजाताः यज्ञार्थं प्रकर्षेणोत्पन्नाः, तादृश्यो हे ओषधयः वो
 युष्मान् मनसा अवीवृधं वर्धयामः । वो युष्माकं भग इत् भजन
 एव वयं स्याम, सर्वदा युष्मद्भजनरूपे कर्मणि तिष्ठामेत्यर्थः । देवी-
 र्वीरुधः सोमवस्त्रीरूपा देव्यः इन्द्रेण संविदानाः एकमत्यं गताः सव-
 नाय प्रातःसवनकर्मणे सोममनुमन्यन्तां इत्येतन्मन्त्रपाठेनौषधि-
 रूपा सोमस्य या विट् स्वकीयप्रजा या चेन्द्ररूपा सोमस्य स्वकीय-

देवता तस्याः प्रजाया देवतायाश्च सकाशात् सोमं विशेषेण याचित्वा-
ऽभिषुणोति । यदुक्तं सूत्रकारेण । 'आ मास्कानिति प्रथमञ्जुत-
मंशुमभिमन्त्रयते' इति । तदिदं विधते । "यो वै सोमस्याऽभिषू-
यमाणस्य प्रथमोऽंशुः स्कन्दति स ईश्वर इन्द्रियं वीर्यं प्रजां पशून्
यजमानस्य निर्हन्तोस्तमभिमन्त्रयेता माऽस्कान्त्सह प्रजया सह राय-
स्योषेणेन्द्रियं मे वीर्यं मा निर्वधीरित्याग्निषमेवैतामाशास्त इन्द्रि-
यस्य वीर्यस्य प्रजायै पशूनामनिर्घाताय" इति । अधिषवणफलकयो-
रवस्थाप्य यावभिरभिषूयमाणस्य सोमस्य यः प्रथमोऽंशुः लेशो भूमौ
पतति स लेशो यजमानस्येन्द्रियादीन्निःशेषेण विनाशयितुं समर्थः,
तस्मात् परिहारार्थं आ मास्कानित्यादिमन्त्रेण तमंशुमभिमन्त्रयेत् ।
तस्य च मन्त्रस्यायमर्थः । हे भूमौ पतितांशो त्वं प्रजया धनसमृद्ध्या
च सह मां प्रत्यास्कान् पुनरागतोऽसि, तस्मात् मदीयमिन्द्रियं वीर्यं
च मा निर्वधीः मा विनाशयेति । अनेनाभिमन्त्रणेन प्रजादीना-
मविनाशायाग्निषमेवाशास्ते । यदुक्तं सूत्रकारेण । 'द्रुषश्चस्कन्द'
इति विप्रुषः इत्यभिमन्त्रयत इत्यनुवर्तते । तमिमं मन्त्रं पठति ।
"द्रुषश्चस्कन्द पृथिवीमनु धामिमञ्च योनिमनु यस्य पूर्वः त्वतीयं
योनिमनुसञ्चरन्तं द्रुषं जुहोम्यनु सप्त होत्राः" इति । द्रुषः
सोमरसविन्दुः पृथिवीमनु चस्कन्द पृथिव्यां पतित इत्यर्थः । स
द्रुषः ऊतः सन् स्थानत्रयेऽनुसञ्चरति द्युलोके ऽन्तरिक्षलोके भूलोके
च । तदेतदभिप्रेत्य स्मर्यते स्म ॥

'अग्नौ प्रास्ताऽऽङ्गतिः सम्यगादित्यमुपनिष्ठते ।

अदित्याज्जायते वृष्टिर्दृष्टेरन्नं ततः प्रजाः' ॥ इति ।

योऽयमर्थो धामित्यादिनाऽभिधीयते, धामिमञ्च योनिमनु अन्त-
रिच्छरूपमिदं स्थानमनुसञ्चरति । यश्च पूर्वा योनिः पृथिवीमनु
चखन्देति पूर्वोक्तस्थानविशेषः तमप्यनुसञ्चरति । तृतीयं योनिं
दुलोकरूपमादित्यस्थानमनुसञ्चरति । तमिमन्त्रिषु स्थानेष्वनुसञ्चरन्तं
द्रष्टुं जुहोमि, मनसा ऊतमिव भावयामि । कुत्र होम इति, तदु-
च्यते । अनु सप्त होत्रा इति । यस्यां दिशि द्रष्टुः पतितः तद्भ्रति-
रिक्तहोमयोग्याः सप्त दिशो याः सन्ति तास्वनुक्रमेण जुहोमि ।
यथाऽयं द्रष्टो ऊतः आदित्यादिस्थानत्रयेषु सञ्चरन्नुपकरोति तथा
भावयामीत्यर्थः । त एते मन्त्रा 'वाचस्तथे पवस्व' इत्यस्मादनु-
वाकात् पूर्वं द्रष्टव्याः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः ।

नियाम्भादि तृषन्नन्तं नियाम्भायहणे सति ।

स्वामिनं वाचयेत्सोमं मन्त्रयेत् ह्यवीवृधम् ॥

आमास्त्वानभिमर्त्यांशुर्द्रष्टो विन्दन्तु मन्त्रयेत् ।

चत्वार एते मन्त्राः स्युरष्टमे त्वनुवाकके ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके अष्टमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

यो वै देवान् देवयज्ञसेनार्पयति मनुष्यान् मनुष्ययज्ञसेन देवयज्ञस्यैव देवेषु भवति मनुष्ययज्ञसी मनुष्येषु यान् प्राचीनमाग्रयणात् ग्रहान् गृह्णीयात् तानुपांशु गृह्णीयाद्यान् ऊर्ध्वांस्तानुपब्दिमतौ देवानेव तद्देवयज्ञसेनार्पयति मनुष्यान् मनुष्ययज्ञसेन देवयज्ञस्यैव देवेषु भवति मनुष्ययज्ञसी मनुष्येष्वग्निः प्रातःसवने पात्वस्मान् वैश्वानरो महिना विश्वशम्भूः । स नः पावको द्रविणं दधातु ॥ १ ॥

आयुष्मन्तः सहभक्षाः स्याम विश्वे देवा मरुत इन्द्रो अस्मानस्मिन् द्वितीये सवने न जह्युः । आयुष्मन्तः प्रियमेषां वदन्तो वयं देवानां सुमतौ स्याम । इदं तृतीयं सवनं कवोनामृतेन ये चमसमैरयन्त । ते सौधन्वनाः सुवरानशानाः स्विष्टिन्नो अभिवसीयो नयन्तु । आयतनवतीर्वा अन्या आहुतयो ह्ययन्तेऽनायतना अन्या या आघारवतीस्ता आयतनवतीयाः ॥ २ ॥

सौम्यास्ता अनायतना ऐन्द्रवायवमादायाघारमाघारयेदध्वरो यज्ञोऽयमस्तु देवा ओषधीम्यः पशवे नो जनाय विश्वस्मै भूतायाध्वरोऽसि स पिन्वस्व घृत-

वहेव सोमेति सौम्या एव तदाहुतीरायतनवतीः
 करोत्यायतनवाम् भवति य एवं वेदाद्यो द्यावापृथ्वि-
 वी एव घृतेन व्युनक्ति ते व्युक्ते उपजीवनीये भवत उप-
 जीवनीयो भवति ॥ ३ ॥

य एवं वेदैष ते रुद्र भागो यं निरयाचथास्तं जु-
 षस्व विदेर्गोपत्यः रायस्योषः सुवीर्यः संवत्सरीणाः
 स्वस्तिं मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजत्स नाभानेदिष्टं ब्र-
 ह्मचर्यं वसन्तं निरभजत्स आगच्छत्सोऽब्रवीत् कथा
 मा निरभागिति न त्वा निरभाष्टमित्यब्रवीदङ्गिरस
 इमे सचमासते ते ॥ ४ ॥

सुवर्गं लोकं न प्रजानन्ति तेभ्य इदं ब्राह्मणं ब्रूहि
 ते सुवर्गं लोकं यन्तो य एषां पशवस्ताःस्ते दास्यन्ती-
 ति तदेभ्योऽब्रवीत् ते सुवर्गं लोकं यन्तो य एषां पशव
 आसन्तानस्मा अददुस्तं पशुभिश्चरन्तं यज्ञवास्तौ रुद्र
 आगच्छत्सोऽब्रवीन्मम वा इमे पशव इत्यदुर्वै ॥ ५ ॥

मह्यमिमानित्यब्रवीन्न वै तस्य त ईशत इत्यब्र-
 वीत् यद्यज्ञवास्तौ हीयते मम वै तदिति तस्मात् यज्ञ-
 वास्तु नाभ्यवेत्यः सोऽब्रवीद्यज्ञे माऽऽभजाय ते पशून्
 नाभिमःस्य इति तस्मा एतं मन्थिनः सःस्त्रावमजुहोत्

ततो वै तस्य रुद्रः पशून्नाभ्यमन्यत यच्चैतमेवं विद्वान्
मन्यिनः सः स्यात् जुहोति न तच्च रुद्रः पशून्भिम-
न्यते ॥ ६ ॥

दधात्वायतनवतीयो उपजीवनीयो भवति तेऽदुर्वै
यच्चैतमेकादश च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपा-
ठके नवमोऽनुवाकः ॥ * ॥

उपांशुग्रहसंयुक्ता मन्त्रा अष्टम ईरिताः ।

अथ नवमे सवनाङ्गत्यादिमन्त्रा वक्तव्याः । तत्रादौ तावत् ग्रह-
मन्त्राणां क्रमेण नीचमुच्चं च ध्वनिं विधत्ते । “यो वै देवान् देव-
यज्ञसेनार्पयति मनुष्यान् मनुष्ययज्ञसेन देवयज्ञस्येव देवेषु भवति
मनुष्ययज्ञसी मनुष्येषु यान् प्राचीनमाग्रयणात् ग्रहान् गृह्णीयात्
तानुपांशु गृह्णीयाद्यान् ऊर्ध्वांस्तानुपब्दिमतो देवानेव तद्देव-
यज्ञसेनार्पयति मनुष्यान् मनुष्ययज्ञसेन देवयज्ञस्येव देवेषु भवति
मनुष्ययज्ञसी मनुष्येषु” इति । देवानां यज्ञः कीर्तिर्देवयज्ञसं, तेन
देवान् यो यजमानः अर्पयति योजयति, तथा मनुष्यान्पि मनुष्य-
यज्ञसेन योजयति, स स्वर्गे देवेषु मध्ये देवयज्ञसवानेव भवति,
भूलोके मनुष्येषु मध्ये मनुष्ययज्ञसवानेव भवति । तदुभयसिद्ध्यर्थं
क उपाय इति, तदुच्यते । आग्रयणग्रहात् प्राचीनं पूर्वस्मिन् काले
यान् ग्रहानंशुर्गाम्बन्तर्यामैन्द्रवायवादीन् गृह्णाति तान् सर्वा-

नुपांशु यथा भवति तथा गृह्णीयात् । मन्त्रा यथा पार्श्वस्त्रैर्न
 श्रूयन्ते तथोच्चार्य गृह्णीयादित्यर्थः । यानाययण्यहादूर्ध्वभाविनः
 उक्थ्यादीन् यद्दान् गृह्णीयात् तानुपबिन्दतो गृह्णीयात्, समीप-
 स्त्रैरीषत्प्रवणमुपबिन्दिः, तथोच्चार्य गृह्णीयादित्यर्थः । तत्रोपांशु-
 चारणेन देवानां कीर्तिप्राप्तिः, ईषदुचध्वनिना मनुष्याणां कीर्ति-
 प्राप्तिः, तेनोभयेन स्वस्याऽपि लोकद्वये कीर्तिर्भवति । कल्पः ।
 'अग्निः प्रातःसवने पात्वस्मानिति सः स्थिते सवन आङ्गतिं जुहोति'
 इति । पाठस्तु । "अग्निः प्रातःसवने पात्वस्मान् वैश्वानरो महिना
 विश्वशम्भूः । स नः पावको द्रविणं दधात्वायुञ्जन्तः सहभक्षाः स्याम"
 इति । अयमग्निः प्रातःसवनेऽस्माभिरनुष्ठिते सत्यस्मान् पातु । वैश्वानरः
 विश्वेषां नराणां स्वामित्वेन सम्बन्धो, महिना स्वकोयेन महिन्ना
 विश्वशम्भूः विश्वस्य सुखप्रापकः, स तादृशोऽग्निरस्मभ्यं द्रविणं दधातु
 धनं दद्यात् । कीदृशः पावकः शोधयिता, पापक्षयं कृत्वाऽस्मान् शो-
 धयतीत्यर्थः । किञ्च वयमायुञ्जन्तो दीर्घायुषः सहभक्षाः भक्षयितृभिः
 सर्वैः सहिताश्च सर्वशः स्याम । सोऽयं प्रातःसवनसमाप्तौ हेम-
 मन्त्रः । कल्पः । 'विश्वेदेवा मरुत इति संस्थिते सवन आङ्गतिं
 जुहोति' इति । पाठस्तु । "विश्वेदेवा मरुत इन्द्रो अस्मानस्मिन्
 द्वितीये सवने न जह्युः । आयुञ्जन्तः प्रियमेषां वदन्तो वयं देवा-
 नाः सुमतौ स्याम" इति । ये मरुतो यश्चेन्द्रस्ते विश्वेदेवाः सर्वे देवाः
 अस्मिन् द्वितीये माध्यन्दिने नोऽस्मान् न जह्युः मा परित्यजेयुः ।
 वयमप्यायुञ्जन्तः दीर्घायुषः येषां देवानां स्तोत्रादिकं वदन्तस्तेषां
 सुमतावनुग्रहबुद्धौ स्याम तिष्ठेम । सोऽयं माध्यन्दिनसवनसमाप्तौ

होममन्त्रः । कल्पः । 'इदं तृतीयः सवनं कवीनामिति संखिते
 सवन आहुतिं जुहोति' इति । पाठस्तु । "इदं तृतीयः सवनं
 कवीनामृतेन ये चमसमैरयन्त । ते सौधन्वनाः सुवराग्नानाः
 खिष्टिन्नो अभिवसीयो नयन्तु" इति । कवीनां त्रिदुषामृत्विजां
 सम्बन्धि यदिदं तृतीयसवनं तदिदं देवाः वसीयः वसुमन्तरं ज्ञाना
 नः अस्माकं या खिष्टिः शोभने यागः तां खिष्टिमभिलक्ष्य नयन्तु
 प्रापयन्तु । कीदृशा देवाः तदुच्यते, ये देवाः चमसस्यमसगणं ऐ-
 रयन्त प्रेरितवन्तः ते देवाः सौधन्वनाः सुधन्वन इन्द्रस्य सम्बन्धि
 ऋभुनामानः, सुवराग्नानाः स्वर्गं प्राप्नुवन्तः, तादृशा देवाः नय-
 न्स्वित्यन्वयः । सोऽयं तृतीयवगसमाप्तौ होममन्त्रः । एतेषु
 मन्त्रेष्वग्निः प्रातःसवन इत्ययमाद्यो मन्त्र 'ओमासस्यर्षणीधतः' इत्य-
 नुवाकादूर्ध्वं द्रष्टव्यः । विश्वेदेवा इत्ययं द्वितीयो मन्त्रो महाः
 इन्द्रो नृवदित्यनुवाकादूर्ध्वं द्रष्टव्यः । इदं तृतीयं सवनमिति
 तृतीयो मन्त्रः *बृहस्पतिसुनखेत्यनुवाकादूर्ध्वं द्रष्टव्यः । यदुक्तं सूत्र-
 कारेण । 'अध्वरो यज्ञोऽयमस्तु देवा इति परिश्रवाघारमाघारयति'
 इति । परिश्रवशब्देन होमसाधनं काष्ठपात्रमुच्यते । तमिममा-
 धारं विधत्ते । "आयतनवतीर्वा अन्या आहुतयो ह्यन्तेऽनर्वाक-
 तना अन्या या आघारवतीस्ता आयतनवतीर्थाः सौम्यास्ता
 अनायतना ऐन्द्रवायवमादायाघारमाघारयेदध्वरो यज्ञोऽयमस्तु
 देवा ओषधीभ्यः पशवे नो जनाय विश्वस्मै भृतायाऽध्वरोऽसि
 स पिन्वस्व घृतवद्देव सोमेति सौम्या एव तदाहुतीरायतनवतीः

* बृहस्पतिसुनखेत्येतस्य स्थाने धानाशतिरिति पाठः सो० २ पु० ।

करोत्यायतनवान् भवति य एवं वेदाथो द्यावापृथिवी एव घृतेन
 व्युनक्ति ते व्युक्ते उपजीवनीये भवत उपजीवनीयो भवति य एवं
 वेद” इति । ह्यमाना आहुतयो द्विविधाः आयतनयुक्तास्त-
 द्रहिताश्च । आघारेण व्यवस्थापितं हेमस्थानं हेतव्यानामायतनं
 यत् तत् ब्राह्मणे पुरोडाग्नाद्याहुतीनामस्ति, आघारस्य प्रकरणे
 विहितत्वात् । सौम्यास्त्रं प्रूपान्मन्तर्यामयहा आघाररहितत्वाद्नाय-
 तनाः । तद्दैन्द्रवायव्यहाद्याहुतीनामयनायतनवत्त्वं प्राप्तम् । अत-
 स्तद्वायव्यं यदैन्द्रवायवं हेतुमादत्ते तदा वामहस्ते तं धृत्वा
 दक्षिणहस्तेन ‘अध्वरो यज्ञः’ इत्यादिमन्त्रेणाघारं जुहुयात् । दक्षिणं
 परिधिसन्धिमन्ववहृत्य प्राञ्चमुदञ्चं सोमरसं पातयेत्. सोऽथमाघारः ।
 मन्त्रार्थस्तु । हे देवा अयमस्माकं यज्ञः अध्वरो हिंसकरहितोऽस्तु ।
 किमर्थमिति तदुच्यते । ओषधीभ्यः, पशवे, जनाय चास्माकं सर्व-
 प्राणिभ्यश्च हे सोम त्वमध्वरो हिंसारहितोऽसीति घृतवत् सि-
 ष्तेति तत्तेन सौम्याः ऐन्द्रवायवादिग्रहसन्धिन्योऽप्याहुतीराय-
 तनवतोः करोति । यश्चैवं वेद सोऽप्यायतनवान् भवति । अपि च
 घृतवदित्युक्त्वा द्यावापृथिव्यावपि घृतेन त्रिविधं क्लेदयति, ते च
 विविधं क्लेदिते सत्यौ सर्वेषां प्राणिनामुपजीवनीये भवतः । य एवं
 वेद सोऽप्युपजीवनीयो भवति । यदुक्तं सूत्रकारेण । ‘उत्तरार्धात्
 प्रतिप्रस्थाता बहिः परिथ्यङ्गारं निर्वर्त्य तस्मिन् मन्थिनः संस्त्रावं
 जुहेत्येष ते रुद्र भागो यं निरयाचथाः’ इति । पाठस्तु । “एष ते
 रुद्र भागो यं निरयाचथास्त्रं जुषस्व विदेर्गौपत्यः रायस्योषः
 सुवीर्यः संवत्सरीणाः स्वस्ति” इति । हे रुद्र क्रूरदेव एष

संस्त्रावस्तव भागः, तं भागं निरयाचथाः देवेभ्यो निष्कृष्य तवैवासा-
 धारणत्वेन याचितवानसि । तत् याचनं ब्राह्मणे स्पष्टोभविष्यति ।
 तं याचितं भागं सेवस्व । त्वं तु गवां पालनं, धनस्य पुष्टिं, ज्ञोभन-
 पुत्रं, संवत्सरनिष्याद्यानामोषधीनामविनाशश्च विदेः जानासि ।
 तस्मात् सर्वमस्मदर्थं सत्यादयेत्यभिप्रायः । तमिमं संस्त्रावहेमं
 विधातुं पीठिकामारचयति । “मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजत्स ना-
 भानेदिष्टं ब्रह्मचर्यं वसन्तं निरभजत्स आगच्छत्सोऽब्रवीत् कथा मा
 निरभागिति न त्वा निरभाचमिद्यब्रवीत्” इति । मनोर्बहवः पुत्राः ।
 तेषु कनिष्ठो नाभानेदिष्टनामको बालो वेदाध्ययनं करोति । तदानीं
 पिता प्रबुद्धेभ्यः पुत्रेभ्यः स्वकीयं धनं विजज्यदत्तवान् । अध्ययन-
 परं बालं भागरहितमकरोत् । स च बाल आगत्य केन हेतुना मां
 भागरहितमकार्षीरिति पितरमब्रवीत् । स च पिता त्वां भागर-
 हितं न दत्तवानस्मीत्यब्रवीत् । उक्त्वा च तग्राप्युपायं पुत्रयोपदि-
 देश । अनन्तरं च पुत्रस्तेनोपायेन भागं प्राप्तवानित्येतद्दर्शयति ।
 “अङ्गिरस इमे सत्रमासते ते सुवर्गं लोकं न प्रजानन्ति तेभ्य
 इदं ब्राह्मणं ब्रूहि ते सुवर्गं लोकं यन्तो य एषां पशवस्तांस्ते दा-
 स्यन्तीति तदेभ्योऽब्रवीत् ते सुवर्गं लोकं यन्तो य एषां पशव
 आसन्तानस्मा अददुः” इति । अङ्गिरोनामका इमे महर्षयः
 सत्रमनुतिष्ठन्ति । ते तु स्वर्गप्राप्तिसाधनानां नाभानेदिष्टनामक-
 शस्त्रादीनामपरिज्ञानात् स्वर्गं न जानन्ति । अतस्तेभ्य इदं त्वया-
 ऽधीतं शस्त्रादिप्रतिपादकं ब्राह्मणं ब्रूहि । तेऽपि सत्रं परिसमाप्य स्वर्गं
 गच्छन्तो यागोपयुक्तेभ्योऽवशिष्टान् स्वकीयान् पशून् सर्वान् तुभं

दास्यन्ति । सोऽयं भागप्राप्तुपायः । इत्येवं प्रोक्तः पुनः इदं ब्राह्मणं
तेभ्योऽभिदधे । ततस्तदीयानवशिष्टान् सर्वान् पशून् लब्धवान् ।
अथ नाभानेदिष्टस्य रुद्रेण सह संवादं दर्शयति । “तं पशुभिस्रन्तं
यज्ञवासौ रुद्र आगच्छसोऽब्रवीन्मम वा इमे पशव इत्यदुर्वै
मह्यमिमानित्यब्रवीन्न वै तस्य त ईशत इत्यब्रवीत् यद्यज्ञवासौ
हीयते मम वै तदिति तस्मात् यज्ञवास्तु नाभ्यवेत्यः सोऽब्रवीत्
यज्ञे माऽऽभजाय ते पशून् नाभिमःस्य इति तस्मा एतं मन्यिनः
सः स्यावमजुहेत् ततो वै तस्य रुद्रः पशून्नाभ्यमन्यत” इति ।
अङ्गिरोभिर्दत्तान् पशून् स्वगृहे नेतुं तदीये यज्ञभुवि यज्ञशेषैः
पशुभिः सस्त्रन्तं नामानेदिष्टं रुद्र आगत्य मदीया एते पशव
इत्यब्रवीत् । ततः स नाभानेदिष्टः मह्यमङ्गिरस इमान् पशून्
दत्तवन्त इत्यब्रवीत् । ततः स रुद्रस्तस्य यज्ञशेषस्य द्रव्यस्य तेऽङ्गिरसो
न स्वामिनः, तस्मात् तैर्दत्तं पशुद्रव्यं अस्वामिदत्तत्वात् तव न
योग्यमित्यब्रवीत् । कस्तर्हि स्वामोति चेत् । शृणु । यद्रव्यं यज्ञ-
भूमौ हीयते यज्ञसमाप्तेरूर्ध्वमवश्लिष्यते तत्सर्वं ममैव स्वं । तस्मात्
समानुज्ञामन्तरेण यज्ञभूमिः केनापि न प्रवेष्टव्या । यदि तव श्रि-
ष्टपशुपेक्षाऽस्ति तर्हि मां यज्ञे भागिनं कुरु, ततस्तुभ्यं दत्तान् पशून्
न मारयिष्यामि इति रुद्रोऽब्रवीत् । ततो नाभानेदिष्टस्तस्मै रुद्रा-
थैतं मन्यिनः संस्वावमजुहेत् । मन्यियद्दं ऊत्वा तत्पात्रस्य द्रव्यशेषं
परिधेर्बहिः स्थापितेऽङ्गारे ऊतवान् । ततस्तुष्टो रुद्रस्तस्य नाभाने-
दिष्टस्य पशून्नेव हिंसितवान् । आख्यानं परिसमाप्य विधत्ते ।
“यचैतमेवं विद्वान् मन्यिनः संस्वावं जुहेति न तत्र रुद्रः पशू-

नभिमन्वत इति । ऐन्द्रवाचवादिषूक्त्यान्तेषु यज्ञेषु गृहीतेषु ऋतु-
पाचयोः सोमयज्ञात् प्रागेवैन्द्रवाचवमन्थियज्ञप्रचारस्य कालत्वात्
'मधुस्र माधवस्र' इत्येतस्मादनुवाकात् प्रागेव 'अध्वरो यज्ञः' इत्या-
चारमन्त्रः 'एष ते इद्र भागः' इति संज्ञावमन्त्रस्य द्रष्टव्यः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

जुष्टो वाचो भूयासं जुष्टो वाचस्पतये देवि वाक् ।
यद्वाचो मधुमत्तस्मिन् माधाः स्वाहा सरस्वत्यै । ऋचा
स्तोमः समर्धय गायत्रेण रथन्तरं । वृहजायत्रव-
र्तनि । यस्ते द्रष्टः स्कन्दति यस्ते अशुर्बाहुच्युतो धिष-
स्त्योरुपस्थात् । अध्वर्योर्वा परि यस्ते पवित्रात् स्वाहा-
कृतमिन्द्राय तं जुहोमि । यो द्रष्टो अशुः पतितः
पृथिव्यां परिवापात् ॥ १ ॥

पुरोडाशात् करम्भात् । धानासोमान्मन्थिनं
इन्द्र शुक्रात् स्वाहाकृतमिन्द्राय तं जुहोमि । यस्ते

द्र॒ष्टो मधु॑मा॒ इन्द्रि॒द्यावान् स्वाहा॑कृतः पुन॑र॒प्येति॑
 दे॒वान् । दि॒वः पृथि॒व्याः पर्य॑न्तरि॒क्षात् स्वाहा॑कृत-
 मिन्द्रा॑य॒ तं जु॑होमि । अ॒ध्वर्यु॑र्वा ऋ॒त्विजां॑ प्रथ॒मो
 यु॒ज्यते॒ तेन॒ स्तोमो॑ यो॒क्तव्य॑ इत्याहु॒र्वाग॑ग्रेगा अग्र
 एतृ॑जुगा दे॒वेभ्यो॑ यज्ञो मयि॒ दध॑ती प्रा॒णान् पशु॑षु
 प्र॒जां मयि॑ ॥ २ ॥

च यज॑माने चेत्याह वाच॑मेव तत् यज्ञ॑मुखे यु॒नक्ति॑
 वास्तु॑ वा एतद्य॑ज्ञस्य क्रियते यद्ग॒हान् गृही॑त्वा ब॒हि-
 षव॑मानः सर्प॑न्ति परा॒ञ्चो हि॒ यन्ति॒ परा॑चीभिः स्तु॒वते॑
 वैष्ण॑व्यर्चा पुन॑रेत्योपतिष्ठते यज्ञो वै विष्णु॑र्यज्ञमे॒वाक-
 वि॑ष्णो त्वं नो अ॒न्तमः॑ शर्म॒ यच्छ॑ सह॒न्य प्र ते॒ धारा॑
 मधु॑ष्युत॒ उत्स॑न्दु॒हते॒ अक्षि॑त॒मित्या॑ह यदे॒वास्त्र॒ शया॑-
 नस्योपशु॑ष्यति॒ तदे॒वास्यै॒तेना॑प्याययति ॥ ३ ॥

परि॒वा॒पात् प्र॒जां मयि॑ दु॒हते॒ चतु॑र्दश ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपा-
 ठके दशमोऽनुवाकः ॥ • ॥

आधारसंस्त्वावमन्त्रौ नवमे कथितावुभौ ।

अथ दशमे प्रवृत्तहोमादिमन्त्रा उच्यन्ते । कल्पः । 'प्रवृत्तः प्रवृत्त-
होमौ जुष्टेति जुष्टो वाचो भूयासमृचा स्तोमः समर्धयेत्येताभ्यां'
इति । षष्ठे काण्डे यद्विहितं 'ऋत्विजो वृणीते ह्रन्दाः खेव वृणीते'
इति तत्र यो यो वृतो भवति तेन तेनेमौ होमौ कर्तव्यौ । तत्र प्रथ-
ममन्त्रपाठस्तु । "जुष्टो वाचो भूयासं जुष्टो वाचस्यतये देवि वाक् ।
यदाचो मधुमन्तस्मिन् माधाः स्वाहा सरस्वत्यै" इति । अहं वाग्देव-
तायाः प्रियो भूयासं, तथा वाचां पालको यो देवस्तस्याऽपि प्रियो
भूयासं । हे वाग्देवि शब्दरूपाया वाचः सम्बन्धि यत् मधुरं पदं तस्मिन्
माधाः मां स्थापय, सरस्वत्यै तुभ्यमेतद्भुतमस्तु । द्वितीयमन्त्र-
पाठस्तु । "ऋचा स्तोमः समर्धय गायत्रेण रथन्तरं । बृहद्गायत्र-
वर्तनि" इति । हे वाग्देवि ऋचा योनिभूतया स्तोमं स्तोत्रं सामा-
वृत्तिं वा समर्धय समृद्धिं कुरु । तथा गायत्रेण साक्षा सहितं रथ-
न्तरं साम समर्धय । गायत्रस्य वर्तनी मार्गो यस्य बृहतः साखः
तद्गायत्रवर्तनि । तादृशं यथा भवति तथा बृहत्साम समर्धय ।
कर्मानुष्ठानाय वृत्तेऽश्रुत्विक्षु ऋक्सामादिगतं यद्वैकल्यं तत्परिहृत्य
समृद्धं कुर्विति तात्पर्यार्थः । कल्पः । 'यस्ते द्रप्सो यो द्रप्स
इत्येतैः प्रति मन्त्रं वैप्रुषहोमान् जुष्टेति' इति । यस्ते द्रप्स इत्ये-
तद्वयोः प्रतीकं, ततस्तयो मन्त्राः । तैर्मन्त्रैः पवमानार्थं प्रसर्पणात्
पूर्वं जुञ्जयात् । 'वैप्रुषान् सप्त होतारं च जुत्वा बहिष्यवमानवन्मा-
थ्यन्दिनं पवमानं प्रसर्पन्ति' इति सूत्रकारेणोक्तत्वात् । तत्र प्रथ-
मामृचमाह । "यस्ते द्रप्सः स्कन्दति यस्ते अः शुर्वाऽऽच्युतो धिष-

ख्योरूपस्थात् । अध्वर्योर्वा परि यस्ते पवित्रात् स्वाहाकृतमिन्द्राय
तं जुष्टेमि” इति । हे सोम तव सम्बन्धी यो द्रष्टो रसविन्दुरय-
वांशुरधिषवणफलकयोरूपस्थादुपरिभागात् स्कन्दति भूमौ पतति ।
अथवा अध्वर्योर्वाऽऽच्युतः स्कन्दति । अथवा यस्ते रसविन्दुः पवित्रा-
हन्नापवित्रादा भूमौ पतति, तं द्रष्टं तं चांशुं इन्द्राय स्वाहा-
कृतं स्वाहाकारेण समर्पितं कृत्वा जुष्टेमि । अथ द्वितीया-
माह । “यो द्रष्टो अशुः पतितः पृथिव्यां परिवापात् पुरो-
डाशात् करन्नात् । धानासोमाम्मन्विन इन्द्र शुक्रात् स्वाहा-
कृतमिन्द्राय तं जुष्टेमि” इति । परिवापादीनि सवनीयपुरोडाश-
द्रव्याणि । परिवापो साजानां समूहः । पुरोडाशः प्रसिद्धः ।
करन्मः सक्तवः । धाना भृष्टयवतण्डुलाः । सोमः प्रसिद्धः । धा-
नाश्च सोमश्च धानासोमं तस्मात् । मन्वी शुक्रश्च ग्रहैः, हे इन्द्र
उक्तानां परिवापादीनां सकाशात् यो द्रष्टो भूमौ पतितः, यस्यां-
शुर्भूमौ पतितः, तं द्रष्टं चांशुं स्वाहाकारेण समर्पितं कृत्वा तुभ्य-
मिन्द्राय जुष्टेमि । अथ द्वितीयामाह । “यस्ते द्रष्टो मधुमां
इन्द्रियावान् स्वाहाकृतः पुनरथेति देवान् । दिवः पृथिव्याः
पर्यन्तरिचात् स्वाहाकृतमिन्द्राय तं जुष्टेमि” इति । हे सोम
यस्ते द्रष्टो मधुमान् माधुर्यवान्, इन्द्रियावान् इन्द्रियवृद्धिकारी,
मया स्वाहाकृतः सन् दिवो वा पृथिव्या वा अन्तरिचात् वा
परितः पतितः, ततः तस्मात् सर्वस्मादागत्य पुनर्देवानथेति प्राप्नोति, तं
द्रष्टं इन्द्राय स्वाहाकारेण समर्पितं कृत्वा जुष्टेमि । यदुक्तं सूच-
कारेण ‘उदञ्चः प्रज्ञा बहिष्यवमानाय पञ्चर्त्विजः समन्वारम्भाः

सर्पन्वध्वर्युं प्रस्रोताम्बारभते प्रस्रोतारं प्रतिहर्ता प्रतिहर्तारसुज्ञा-
तोद्गातारं ब्रह्मा ब्रह्माणं यजमानः' इति । 'पूर्वोऽध्वर्युर्बर्हिर्मुष्टिं धूम-
न्सर्पति वामयोगे अथ एतु' इति च । तदेतद्विधत्ते । "अध्वर्युर्वा
ऋत्विजां प्रथमो युज्यते तेन स्तोमो योक्तव्य इत्याहुर्वागयोगे अथ
एतदृजुगा देवेभ्यो यज्ञो मयि दधती प्राणान् पशुषु प्रजां मयि च
यजमाने चेत्याह वाचमेव तत् यज्ञमुखे युनक्ति" इति । बहिष्यव-
मानाय सर्पतामृत्विजां मध्येऽध्वर्युरेव प्रथमो युज्यते, पूर्वभावी सन्
सर्पणे प्रवर्तते, तस्मात् तेनाध्वर्युणा स्तोमो योक्तव्यः । बहिष्यवमान-
स्रोचं प्रस्रोत्रादिषु योजनीयमित्यभिज्ञा आहुः । तद्योजनाय वा-
गयोगे इति मन्त्रं पठेत् । अग्रे गन्तुं ब्रह्मोतीत्ययोगेः । तादृशी
वाग्देवता ऋत्विजामग्रे गच्छतु । कथभूता वाक्, ऋजुगा देवेभ्यः देव-
प्राप्त्यर्थं ऋजुगा मार्गेण गच्छन्ती । मयि अध्वर्यो यज्ञो दधती कीर्तिं
स्नापयन्ती । पशुषु गवादिषु प्राणान् सुस्तिरं दधती । मयि च यज-
माने च पुत्रादिरूपां प्रजां दधती इति मन्त्रस्यार्थः । तेन मन्त्रपाठे-
नाध्वर्युर्यज्ञमुखे बहिष्यवमानारम्भे वाचमेवं योजितवान् भवति ।
बहिष्यवमानसर्पणस्य कालं विधत्ते । "वासु वा एतत् यज्ञस्य
क्रियते यद्गृहान् गृहीत्वा बहिष्यवमानः सर्पन्ति" इति । शिङ्-
त्राद्यवादिकान् ग्रहान् पूर्वभाविनः सर्वान् गृहीत्वा बहिष्यवमान-
मृत्विजः सर्पन्ति इति । अदेतेन यज्ञस्य वा वासु क्रियते गृहं
स्थानं ह्यतं भवति, तस्मादुक्तयद्वादूर्ध्वं सर्पेयुरित्यर्थः । यदुक्तं
सूक्तकारेण । 'वैष्णव्यर्चा पुनरेत्य यजमानो राजानमुपतिष्ठते विष्णो
त्वं नो अन्तमः' इति । तदेतद्विधत्ते । "पराश्रो हि यन्ति पराशी-

भिः स्तुवते वैष्णव्यर्चा पुनरेत्योपतिष्ठते यज्ञो वै विष्णुर्धन्ममेवाकः” इति । हि यस्मात् पराञ्चः पुनरावृत्तिरहिता ऋत्विजो बहिष्यवमानाय यन्ति सर्पन्ति, यस्माच्च सामगाः पराचीभिः पुनरावृत्तिरहिताभिः बहिष्यवमानसोचाधारभृताभिः ‘उपासौ गायत’ इत्यादिभिर्नवभिर्ऋग्भिः स्तुवते, तस्मात् पराङ्गेन यज्ञविघ्नो माभृदि-
 त्वाभिप्रेत्य पुनः सोमसमीपमागत्य यजमान उपतिष्ठेत । विष्णोर्था-
 प्तत्वेन यज्ञस्वरूपत्वात् वैष्णवमन्त्रेण यज्ञमेव पुनरपि प्रवर्तितवान्
 भवति । तं मन्त्रं पठित्वा तात्पर्यं दर्शयति । “विष्णो त्वं नो अन्तमः
 श्रमं यच्छ सहन्य प्र ते धारा मधुस्युत उत्सं दुहते अक्षितमित्याह
 यदेवास्य शयानस्योपशुष्यति तदेवास्यैतेगाप्याययति” इति । हे
 विष्णो त्वं नोऽस्माकमन्त्रमः अन्तिकतमः प्रत्यासक्तमः । हे सहन्य
 श्रमदपराधं सहिष्णो, श्रमं सुखमस्मभ्यं यच्छ । ते तव सम्न्धिनः
 सोमरसस्य धाराः मधुस्युतः मधुरं रसं हरन्त्यः उत्सं अक्षितं उप-
 क्षयरहितं यथा भवति तथा प्रदुहते प्रकर्षेण दुहन्तां । एतेन मन्त्र-
 पाठेन पूर्वेषु पात्रेषु गृहीतस्यास्य सोमस्य यदेव स्वरूपं शिरावस्थानेन
 उपशुष्यति तत्सर्वमाप्यायितमेव भवति । ‘अन्ते प्राणः’ इत्यस्मिन्नुवाकौ
 ‘अं यज्ञपतिराग्निषा’ इति मन्त्रेण पशोः श्रोण्यामञ्जनं विहितं, ‘घृते-
 नाक्तौ’ इति मन्त्रेण पशोः शिरस्यञ्जनं विहितं, तयोर्हभयोर्मध्ये
 ‘ऋत्विजो वृणीते’ इति वरणस्य विहितत्वात् ‘जुष्टो वाचः’ इत्यादिकौ
 प्रवृत्तशोममन्त्रौ तयोर्ञ्जनमन्त्रयोर्मध्ये द्रष्टव्यौ । ऋतुपहणान्
 पूर्व बहिष्यवमानस्यानुष्ठेयत्वात् तद्गङ्गमन्त्राणां ‘यस्ये द्रस्यः’ इत्या-
 दीनां ‘मधुस्यु’ इत्येतस्मादनुवाकात् प्राचीनं ज्ञानं द्रष्टव्यम् ॥

अथ विनियोगसंग्रहः ।

जुष्टो दे प्रवृत्तो योऽसौ जुहुयात् प्रवृत्ताहुती ।
यत्त्रिभिर्वप्रुषो हेमो वागध्वर्युर्ब्रवीति हि ॥
विष्णो वामं स्पृशेदच मन्त्राः सप्त प्रकीर्तिताः ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्डाद्यजुः-
संहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके द्ब्रह्मोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अग्निना रयिमभ्रवत् पोषमेव दिवे दिवे । यशसं वी-
रवत्तमं । गोमांश्च अग्नेऽविमांश्च अश्वी यज्ञो नृवत्-
सखा सदमिदप्रमृष्यः । इडावांश्च एषो असुर प्रजा-
वान् दीर्घा रयिः पृथुबुधः सभावान् । आप्यायस्व
सन्ते । इह त्वष्टारमग्रियं विश्वरूपमुपेक्ष्ये । अस्माक-
मस्तु केवलः । तन्नस्तुरीयमध पोषयित्नु देव त्वष्टर्विर-
राणः स्यस्व । यतो वीरः ॥ १ ॥

कर्मण्यः सुदक्षो युक्तग्रावा जायते देवकामः शिव-
स्तष्टरिहागहि विभुः पोष उत त्मना । यज्ञे यज्ञे न
उद्व पिशङ्गरूपः सुभरो वयोधाः श्रुष्टी वीरो जा-

यते देवकामः । प्रजां त्वष्टा विध्यतु नाभिमस्सेऽद्या दे-
वानामर्घ्येतु पायः । प्र णो देव्या नो दिवः । पीपिवाः सः
सरस्वतः स्तनं यो विश्वदर्शतः । धुक्षीमहि प्रजामिधं ॥ २ ॥

ये ते सरस्व जर्मयो मधुमन्तो घृतश्रुतः । तेषां ते
सुसमीमहे । यस्य व्रतं पशवो यन्ति सर्वे यस्य व्रत-
मुपतिष्ठन्त आपः । यस्य व्रते पुष्टिपतिर्निविष्टस्तः
सरस्वन्तमवसे हुवेम । दिव्यः सुपर्णा वयस बृहन्त-
मपां गर्भं वृषभमोषधीनां । अभीयतो वृष्ट्या तर्पयन्तं
तः सरस्वन्तमवसे हुवेम । सिनीवालि पृथुष्टुके या
देवानामसि स्वसा । जुषस्व हव्यं ॥ ३ ॥

आहुतं प्रजां देवि दिदिद्वि नः । या सुपाणिः स्व-
ङ्गुरिः सुधूमा बहुस्त्रवरी । तस्यै विश्वत्त्रियै हविः
सिनीवाल्क्यै जुहोतन । इन्द्रं वो विश्वतस्परिन्द्रं नरः ।
असितवर्णा हरयः सुपर्णा मिहे वसाना दिवमुत्प-
तन्ति । त आवृचन्तसदनानि कृत्वाऽऽदित् पृथिवी
घृतैर्युच्यते । हिरण्यकेशो रजसो विसारेऽर्धुनिर्वातं
इव भ्रजीमान् । शुचिभ्राजा उषसः ॥ ४ ॥

नवेदा यशस्वतीरपस्युवो न सत्याः । आ ते सुपर्णा
अमिनन्त एवैः कृष्णो नानाव वृषभो यदीदं । शिवा-

भिर्न स्मयमानाभिरागात् पतन्ति मिहः स्तनयन्त्यन्नाः ।
 वाश्रेव विद्युन्मिमाति वत्सं न माता सिषक्ति । यदेषां
 वृष्टिरसर्जि । पर्वतश्चिन्महि वृद्धो विभाय दिवश्चि-
 त्सानुरेजत स्वने वः । यत् क्रीडथ मरुतः ॥ ५ ॥

ऋष्टिमन्त आप इव सध्रियञ्चो धवध्वे । अभिक्रन्द
 स्तनय गर्भमाधा उदन्वता परिदीया रयेन । इतिः
 सुकर्ष विषितं न्यञ्चः समा भवन्तुद्धता निपादाः । त्व-
 न्याच्चिदच्युताऽग्ने पशुर्न यवसे । धामा ह यत्ते अजर
 वना वृश्चन्ति शिक्कसः । अग्ने भूरीणि तव जातवेदे
 देव स्वधावोऽमृतस्य धाम । याश्च ॥ ६ ॥

माया मायिनां विश्वमिन्व त्वे पूर्वीः सन्दधुः पृष्टबन्धो ।
 दिवो नो वृष्टिं मरुतो ररीध्वं प्रपिन्वत वृष्णो अश्वस्य
 धाराः । अर्वाङ्ङेतेन स्तनयित्नुनेह्यपो निषिञ्चन्न-
 सुरः पिता नः । पिन्वन्त्यपो मरुतः सुदानवः पयो
 घृतवद्विदथेषाभुवः । अत्यन्न मिहे विनयन्ति वाजि-
 नमुत्सन्दुहन्ति स्तनयन्तमक्षितं । उद्प्रुतो मरुत-
 स्ताः इयर्त वृष्टिं ॥ ७ ॥

ये विश्वे मरुतो जुनन्ति । क्रोशाति गदा कन्येव
 तुन्ना परन्तुङ्गाना पत्येव जाया । घृतेन द्यावापृथिवी

मधुना समुक्षत पयस्वतोः कृणुताप ओषधीः । जर्जश्च
 तत्र सुमतिश्च पिन्वथ यचा नरो मरुतः सिञ्चथा
 मधु । उदु त्यं चिचं । और्वधृगुवच्छुचिमप्रवानवदा
 हुवे । अग्निः समुद्रवाससं । आसवः सवितुर्यथा भ-
 गस्येव भुजिः हुवे । अग्निः समुद्रवाससं । हुवे वात-
 स्वनं कविं पर्जन्यक्रन्द्यः सहः । अग्निः समुद्रवास-
 सं ॥ ८ ॥

*वीर इषः हव्यमषसो मरुतश्च वृष्टिं भगस्य दादश
 च ॥ ११ ॥

पुजापतिरकामयतैष ते गायत्रो यज्ञं वै पुजापते-
 र्जायमानाः प्राजापत्या यो वा अयथादेवतमिष्टगो
 निग्राभ्यास्थ यो वै देवान् जुष्टोऽग्निना रयिमेकादश ।
 ॥ ११ ॥

पुजापतिरकामयत पुजापतेर्जायमाना व्यायच्छ-
 न्ते मच्चमिमान्माया मायिनां द्विचत्वारिंशत् ॥ ४२ ॥
 हरिः ओम् ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपा-
 ठके एकादशोऽनुवाकः ॥०॥

॥ ० ॥ प्रथमप्रपाठकः सम्पूर्णः ॥ * ॥

वीरैर्षामति केवळमादर्शे पाठः ।

ये बहिष्यवमानाङ्गमन्वास्ते दग्धमे श्रुताः ।

अथैकादशे काश्चित् पुरोऽनुवाक्या उच्यन्ते । 'चित्रया दग्धेन पशुकामः' इत्यत्र 'सप्तैतानि हवींषि भवन्ति' इति श्रुतं । तत्र प्रथमस्य हविष आग्नेयस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । "अग्निना रयिम-
अवत्पोषमेव दिवे दिवे । यज्ञसं वीरवत्तमं" इति । अनेनाऽग्निना रयिं धनानि अश्रवत् सर्वा जनः प्राप्नोति । न केवलं धनस्य स्वरूप-
मात्रं किन्तु दिवे दिवे तस्य धनस्य पुष्टिमेव प्राप्नोति, न तु ह्यसं ।
कोदृशं पोषं यज्ञसं कीर्तिकरं । वीरवत्तमं वीराः अस्मदीयाः पुत्रा
अस्येति वीरवत्, अतिशयेन तथाविधं । तत्रैव याज्यामाह । "गो-
माः अग्नेऽविमाः अश्वी यज्ञो नृवत्सखा सदमित्प्रमृष्यः । इडा-
वाः एषो असुर प्रजावान् दीर्घा रयिः पृथुबुध्नः सभावान्" इति ।
हे अग्नि पुनरावर्तनाय प्रार्थमानो यज्ञ एतैर्विशेषणैर्विशिष्टो भूयात् ।
बहवो गावोऽस्य सन्ति इति गोमान् । एवमविमानश्वीति योज्यं ।
नृवत्सखा ऋत्विगूपैर्मनुष्यैर्धुक्ता देवाः सखायो यस्य यज्ञस्य तादृ-
शः । सदमित् सदैवाप्रमृष्योऽनभिभवनीयः । इडावान् अश्ववान् ।
प्रजावान् बह्वपत्यप्रदः । दीर्घः पुनः पुनरनुष्ठानार्दावच्छिन्नः । रयि-
र्बहुधनोपेतः । पृथुबुध्नो विस्तीर्णमूलः । मन्त्रेष्वनुष्ठानेषु च मूल-
भूतेषु वैकल्प्यरहितः । सभावान् अविकलं यज्ञं द्रष्टुं मिलन्त्या विदत्-
सभया युक्तः । असुः प्राणः सोऽस्यास्तीत्यसुरः । हे असुर प्राणस्रग्ने,
एष पुनः पुनः प्रार्थमानो यज्ञः उक्तविशेषणविशिष्टो भूयात् । द्वितीय-
हविषः सौम्यस्य याज्यापुरोऽनुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति । "आप्यायस्व,
सन्ते" इति । एतच्चोभयं चतुर्थकाण्डे 'मा मो हिःसि' इत्यत्र

याख्यास्यते । तृतीयहविषस्वाङ्गस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । “इह त्वष्टा-
 रमयिष्यं विश्वरूपमुपपङ्कथे । अस्माकमस्तु केवलः” इति । इहास्मिन्
 कर्मणि त्वष्टारं देवमुपपङ्कथे आङ्कयामि । कीदृशं अयिष्यं मुखं । वि-
 श्वरूपं विश्वानि रूपाणि गर्भे *विभर्तुं योग्यानि यस्यासौ विश्वरूपः
 तं । स च त्वष्टाऽस्माकं केवलोऽस्तु असाधारणत्वेन पालकोऽस्तु । तत्रैव
 याज्यामाह । “तन्नक्षुरीयमध पोषयिषु देव त्वष्टर्वि रराषः स्वस्व ।
 यतो वीरः कर्मस्थः सुदक्षो युक्तयावा जायते देवकामः” इति । हे
 त्वष्टर्देव तद्वनं नोऽस्मभ्यं विज्ञेयेण स्वस्व समर्पय । कीदृशं धनं तुरीयं ।
 तूर्णं प्राप्नोति इति तुरीयं । अथ अपि च पोषयिषु पोषयिह । त्वं
 च रराषो दानञ्जीलः । यतो यस्माद्भृगादस्माभिर्लभ्यात् वीरः शूरः
 पुत्रो जायते । कीदृशं तच्छूरत्वमिति तदुच्यते । कर्मस्थः लौकिके
 वैदिके च कर्मणि कुशलः । सुदक्षः सम्यगुत्साही शीघ्रकारी इत्यर्थः ।
 युक्ताः सोमाभिषवार्थं प्रयुक्ताः यावाणो यस्यासौ युक्तयावा । सर्वदा
 सोमयागस्थानुष्ठातेत्यर्थः । देवकामः ईदृशः सेवकोऽस्माकं भूया-
 दिति देवैः काम्यमानः । देवान् वा सेवितुं स्वयं कामयते । तत्रैव
 हविषि विकल्पितां पुरोऽनुवाक्यामाह । “शिवस्त्वष्टरिहागहि विभुः
 पोष उत त्मना । यज्ञे यज्ञे न उदव” इति । हे त्वष्टस्त्वं शिवः सुख-
 करः सन् इहास्मिन् कर्मस्थ्यागहि आगच्छ । उत अपि च पोषे-
 ऽस्मदोद्ये पोषणविषये त्मना विभुः परमैरपेक्ष्येण स्वयमेव समर्थः ।
 तादृशस्त्वं तस्मिन् तस्मिन् यज्ञे नोऽस्मान् उदव उत्कर्षेण पालय ।
 तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह । “पिबन्नरूपः सुभरो वयोधाः श्रुष्टी

* विभर्तुमिति सो०२ पु० पाठः ।

स्वसा । जुषस्व हव्यमाहुतं प्रजां देवि दिदिद्वि नः” इति ।
 अमावास्या सिनीवासीति श्रुतत्वादमावस्यातिथ्यभिमानिनी देवता
 सिनीवासी । हे सिनीवासी या त्वं देवानां स्वसाऽसि भगिनीवद्वि-
 तकारिष्यसि. दर्शयिषाधनत्वात् । स्तुकं स्तोत्रं, पृथु स्तुकं स्तोत्रं यस्याः
 सा पृथुष्टुका, तस्याः सम्बोधनं । हे पृथुष्टुके, अनेन सिनीवासी वि-
 श्विष्यते । तादृशी त्वं आहुतं अस्माभिः समन्तात् समर्पितं हविर्जु-
 षस्व । हे देवि नोऽस्मभ्यं प्रजां दिदिद्वि उपचिनु प्रभृतां कुर्वित्यर्थः ।
 तत्रैव याज्यामाह । “या सुपाणिः स्वङ्गुरिः सुषूमा बङ्गस्रवरी ।
 तस्यै विश्वपन्नियै हविः सिनीवास्यै जुष्टोतन” इति । शोभनौ
 पाणी यस्याः सा सुपाणिः । शोभना अङ्गुलयो यस्याः सा स्वङ्गुरिः ।
 सुषूमा सुष्ठु प्रसवित्री । बङ्गस्रवरी बङ्गनां यज्ञानां सवित्री । ईदृशी
 या सिनीवासी । विश्वपन्नियै विश्वां पालयिष्यै सिनीवास्यै हविर्जु-
 षोतन हे ऋत्विग्यजमाना जुहुत । ‘ऐन्द्र उक्तमो भवति’ इति
 यदिदं सप्तमं हविः श्रुतं तत्र याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति ।
 “इन्द्रं वो तिस्रतस्यरि. इन्द्रं नरः” इति । एतच्चोभयं प्रथमकाण्डस्य
 षष्ठप्रपाठके व्याख्यातम् । इत्थं चित्रायागे याज्यानुवाक्या उक्ताः ।
 अथ कारीरोक्षुपयुक्ता मन्त्रा उच्यन्ते । कल्पः । ‘अथासां धूम-
 मनुमन्त्रयतेऽसितवर्णा हरयः सुपर्णाः’ इति । आसां करीरसक्तु-
 पिण्डीनामग्नौ हुतानामित्यर्थः । पाठस्तु । “असितवर्णा हरयः
 सुपर्णा मिष्टो वसाना दिवमुत्पतन्ति । त आऽवृत्रन्त्सदनानि हत्वा-
 ऽऽदित् पृथिवी घृतैर्युद्यते” इति । अग्निना दह्यमानाभ्यः करीरसक्तु-
 पिण्डीभ्यो ये निर्गता धूमास्ते दिवमुत्पतन्ति । कीदृशा धूमाः

असितवर्णाः कृष्णवर्णाः । हरयः मेघनिष्पादनाय रसहरणशीलाः ।
 सुपर्णाः प्रसारितपक्षसदृशाः । मेघनाम्निहो मेघाः, तद्रूपा भूत्वा
 वसानाः सूर्यमण्डलादिकमाच्छादयन्तः । ते धूमनिष्पाद्याः खोदरेषु
 जलस्य सदनानि स्थानानि कृत्वा आववृचन् इह वर्षितुमा-
 वृताः । आदित् अनन्तरमेव, पृथिवी घृतैः घृतवत् षरङ्गिहृदकैः
 व्युद्यते विशेषेण क्लिद्यते । कल्पः । ‘अथैनमाहवनीयेऽनुग्रह-
 त्याथास्य धूममनुमन्त्रयते हिरण्यकेशो रजसो विसारः’ इति ।
 एनं पुनर्नवायाः स्तम्भं पाठस्तु । “हिरण्यकेशो रजसो विसारे-
 ऽहिर्धुनिर्वात इव भ्रजीमान् । शुचिभ्राजा उषसो नवेदा यशस्व-
 तीरपस्यवो न सत्याः” इति । हिरण्यवर्णा अग्निकेशस्थानीया ज्वाला
 येन धूमेन सहोत्पद्यन्ते सोऽयं पुनर्नवाजन्यो धूमो हिरण्यकेशः ।
 रजसः मेघरूपस्य रञ्जनस्य विसारे प्रसारणे निमित्तभूते सति, अंहति
 गच्छतीत्यहिः, मेघरूपमाकाशस्य रञ्जनं प्रसारयितुं गच्छतीत्यर्थः ।
 वात इव धुनिः भ्रजीमान् । यथा वायुः कम्पमानः शीघ्रगतियुक्तः
 तद्वदयमित्यर्थः । मेघात्मा शुचिभ्राजा निर्मलदीप्तिः, मेघरू-
 पेण परिणतोऽपि धूमो विद्युद्रूपया दीप्या युक्त इत्यर्थः । सोऽय-
 मोद्दृशो धूमोऽस्मदर्थं वृष्टिसुत्पादयत्विति शेषः । उषसः प्रभातकालस्य
 नवेदाः, मेघैः प्रकाशस्यावृतले न विद्यते न ज्ञायते अनेनेति
 नवेदाः । सूर्योदयो यथा न ज्ञायते तथा मेघसमृद्धिरस्वित्यर्थः ।
 यास्तु सस्यनिष्पादिका भूमयस्ताः सस्यनिष्पादनेन यशस्वतोः
 कीर्तिमत्यो भवन्तु । अपस्यवो न अप उदकान्यात्मन इच्छन्तीत्य-
 पस्यवः, तथाविधा इव वर्तन्ते । तासु भूमयः सत्याः अमोघारम्भाः

सुषेचा इत्यर्थः । एतासामनुग्रहाय पुनर्नवाधूमो वृष्टिं जनयत्विति शेषः । अस्मिन्नेव धूमाभिमन्त्रणे तिस्र ऋषो विकल्पन्ते । तत्र प्रथमा । “आ ते सुपर्णा अमिनन्त एवैः कृष्णो नोनाव वृषभो यदीदं । श्रिवाभिर्न स्रयमानाभिरागात्पतन्ति मिहः स्तनयन्ध्रवाः” इति । हे पुनर्नवे ते तव सम्बन्धिना धूमाः सुपर्णाः पश्चिवदुत्पतनशीलाः, एवैरमिनन्तः पुनर्गमनैः समन्तादुदकं प्रक्षिप्तवन्तः, ततो मेघः कृष्णो नोखवर्णो वृषभो वर्षिता भूत्वा नोनाव पुनः पुनर्गर्जनमकरोत् । यदि अस्मिन् काले इदं सर्वं प्रवर्तते तदा श्रिवाभिर्न सानुग्रहाभिरिव स्रयमानाभिः हसन्तीभिरिव वृष्टिभिर्युक्ता मिहो मेघा आगादागच्छन्ति, तत ऊर्ध्वं पतन्ति वृष्टिधारा इति शेषः । अत्राः स्रयन्ति अत्राणि च गर्जन्ति । ईदृशमहिमोपेतः पुनर्नवाधूम इत्यर्थः । अथ द्वितीया । “वाश्रेव विद्युन्मिमाति वत्सन्न माता सिषक्ति । यदेषां वृष्टिरसर्जि” इति । उपरितनमन्त्रे मरुत इति पदं प्रयुज्यते । त एव मरुतो एतच्चेवशब्देन परामृश्यन्ते । एषा मरुतां सम्बन्धिनी वृष्टिर्यदसर्जि यदा सृष्टा भवति तदा गर्जनसहिता विद्युन्मरुतः प्रति वाश्रेव वाश्रमानेव शब्दं कुर्वतीव मिमाति मीयते प्रतिभातीत्यर्थः । सिषक्ति सज्यते मरुद्भिः सम्बध्यते । तत्र दृष्टान्ताः । वत्सं न माता इति, माता वत्समिव । यथा प्रस्रवन्तो गौर्वत्सं प्रति हम्भारवं कुर्वाणा मनुष्यैरवलोक्यते तेन वत्सेन सम्बध्यते तददियं विद्युदित्यर्थः । अथ तृतीया । “पर्वतस्त्रिन्महिदृङ्को विभाय दिवश्चित् सानुरेजत खने वः । यत्क्रीडथ मरुत ऋष्टिमन्त आप इव सप्रियञ्चो धवध्वे” इति । हे मरुत ऋष्टिमन्तो वज्रा-

युधवन्तो यूयं यदा क्रीडां कुरुथ तदागो वः स्वने युष्माकं गर्जने
 सति पर्वतसिद्धिभाय पर्वतोऽपि विभेति । कीदृशः पर्वतः महि-
 ट्टुः तिर्यक्प्रमाणेनात्यन्तं महान्, ऊर्ध्वप्रमाणेन ट्टुः । किञ्च
 दिवसित् उन्नतत्वेन दिवोऽप्यपरि वर्तमानसानुरेजत भवतां गर्जने
 सति प्रौढोऽपि पर्वतसानुः कम्पते । किञ्च यूयं आप इव सप्रियञ्चो
 धवध्वे, व्यापका इव सन्तः क्रीडन्तश्च धावध्वं । ईदृशैर्महद्भि-
 र्युक्तोऽयं पुनर्नवाधूमो वृष्टिसुत्पादयत्विति मन्त्रयोक्तात्पर्यार्थः ।
 कल्पः । ‘लक्ष्मोऽश्वः पुरस्तात् प्रत्यङ्मुखोऽवस्थितो भवति तमेतेन
 वाससाऽभिपिनञ्चभिक्रन्द’ इति । यथाऽयमश्व उपद्रवं सोढुम-
 सहमानः क्रन्दति तथा लक्ष्मवस्त्रेण तस्य शरीरं घर्षयेत् । पाठस्तु ।
 “अभिक्रन्द स्तनय गर्भमाधा उदन्वता परिदीया रथेन वृतिः
 सुकर्षं विषितं न्यञ्चः समा भवन्मूदता निपादाः” इति । हे अश्व
 अभिक्रन्द सर्वतः शब्दं कुरु । स्तनय मेघगर्जितमिवोच्चध्वनिं कुरु ।
 गर्भमाधाः मेघस्योदरे जलरूपं गर्भं धेहि । किञ्च उदन्वता उद-
 कवता रथेन रथसदृशेन मेघेन सह परिदीय सर्वतो गच्छ । वि-
 षितं त्रिसुक्तदारं न्यञ्चमवाहृतं वृतिं चर्ममयजलाधारसदृशं मेघं
 सुकर्षं सुखेनाहृतं कुरु । न्यग्भावेन पद्यन्त इति निपादाः निष्-
 देशाः । ते चोदकपूर्णाः सन्तः उदता उन्नतेन स्थलेन समा भवन्तु ।
 ‘अथ अग्नये धामच्छदे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेन्नाहृतः सप्तक-
 पालः सौर्यमेककपालं’ इत्येतेषां क्रमेण याज्यानुवाक्या उच्यन्ते ।
 तथा च बौधायनः । ‘तस्या एते भवन्ति त्वग्याचिदच्युताऽग्ने
 श्वरीणि तत्र जातवेदो दिवो नो वृष्टिं महतो ररोध्वं पिन्वन्वपेः

मरुतः सुदानव उदु त्वं चिचं' इति । तत्राज्यस्य हविषः पुरोऽ-
 नुवाक्यामाह । “त्वं त्याचिदच्युताग्ने पशुर्न यवसे । धामाह यत्ते
 अजर वना वृश्चन्ति शिक्तसः” इति । हे अजर विनाशरहितान्ने
 यदनानि यान्युदकानि ते धामाह त्वदीयं स्थानं, शिक्तसः अर्चीषि
 च वृश्चन्ति विनाशयन्त्येव, त्वं तु त्याचित् तान्यप्युदकानि अच्यु-
 तानि विनाशरहितानि कुर्वति शेषः । तत्र दृष्टान्तः पशुर्न यवसे ।
 हृणे भक्षिते सति पशुरिव । यथा गवादिकः पशुः हृणं भक्षयित्वा
 क्षीरमच्युतं करोति तद्वदित्यर्थः । तत्रैव याज्यामाह । “अग्ने
 भूरीणि तव जातवेदो देव स्वधावोऽमृतस्य धाम । यास्य माया
 मायिनां विश्वमिन्व त्वे पूर्वीः सन्दधुः पृष्टबन्धो” इति । हे अग्ने
 अमृतस्य मरणरहितस्य तव धाम भूरीणि स्थानानि बह्वनि । जात-
 वेदो देव स्वधाव इति त्रीणि सम्बुद्धान्तान्यग्निविशेषणानि । जातं
 जगद्वेत्तीति जातवेदाः । द्योतनशीलो देवः । स्वधाशब्दोऽन्ववाचो
 तदस्यास्तीति स्वधावान् । किञ्च मायिनां लोके मायायुक्तानामै-
 ंद्रजालिकाशयानां या मायाः सन्ति ताः सन्दधुः, त्वे त्वयि सम्यक्
 स्थापितवन्तः । पूर्वीरिति मायाविशेषणं, पुरातन्यः अनादिसम्प्रदाय-
 परम्परागता इत्यर्थः । विश्वमिन्व पृष्टबन्धो इति द्वयं सम्बुद्धान्तम-
 ग्निविशेषणं । विश्वमिन्वति प्रीणयतीति विश्वमिन्वः । पृष्टश्चासौ-
 बन्धुश्चेति पृष्टबन्धुः । तव महिमा कीदृश इति जिज्ञासया यः
 पृच्छति तस्य बन्धुरिव स्नेहं करोतीत्यर्थः । नवसस्यद्वेत्तनां उपा-
 यानां त्वयि विद्यमानत्वात् ऐन्द्रजालिकवदकस्मादेव प्रौढां वृष्टिं
 सन्पादयेति तात्पर्यार्थः । द्वितीयस्य हविषः पुरोऽनुवाक्यामाह ।

“दिवो नो वृष्टिं मरुतो ररोध्वं प्रपिष्वत वृष्यो अश्वस्य धाराः ।
 अर्वाङ्ङेतेन स्तनयिद्वुनेह्यपो निषिञ्चन्नसुरः पिता नः” इति ।
 हे मरुतो नोऽस्मादर्थे दिवः सकाशात् वृष्टिं ररोध्वं स्तावयत ।
 ततश्च अश्वस्याश्रुवानस्य व्याप्तिमतो वृष्यो वर्षयितुरिन्द्रस्य सम्-
 न्धिनोर्धाराः प्रपिष्वत उदकधाराः सिञ्चत । हे वृषन् तमेतेन स्तन-
 यिद्वुना गर्जनवता मेघेन सह अर्वाङ्ङेहि अमरादभिमुखमागच्छ ।
 किं कुर्वन् अपो नितरां सिञ्चन् । कीदृशस्त्वं असृन् प्राणान् राति
 ददातीत्यसुरः । नोऽस्माकं पिता पालकः । तत्रैव याव्यामाह ।
 “पिष्वन्त्यपो मरुतः सुदानवः पयोघृतवद्विदथेष्वाभुवः । अत्यन्न
 मिहे विनयन्ति वाजिनमुत्सन्दुहन्ति स्तनयन्तमचितं” इति ।
 सुदानवः सुष्ठु जलदानपराः मरुतः अपः पिष्वन्ति सिञ्चन्ति । तत्र
 दृष्टान्तः पयोघृतवद्विदथेष्वाभुव इति । *पयोवदिति वतिप्रत्ययो-
 ऽथाहर्तव्यः । आभवन्ति यज्ञभूमोरागच्छन्तीत्याभुवः ष्वत्विग्-
 यजमानाः. ते यथा विदथेषु यज्ञेषु पयो घृतञ्च सिञ्चन्ति तदत् ।
 अत्यशब्दोऽश्ववाची । तथा चाश्वमेधकाण्डे मन्त्र आस्त्रायते । ‘अ-
 श्वोऽसि रूपोऽस्यत्योऽसि नरोऽसि’ इति । निर्वचनं तद्वाङ्मणे पथते ।
 ‘अत्योऽसि’ इत्याह. तस्मादश्वः सर्वान् पशून्तयेति’ इति । वाजि-
 शब्दो वेगवन्तं मेघमाचष्टे । अत्यन्न अश्वमिव मिहे सेचनार्थं वाजिनं
 विनयन्ति । यथाश्वश्चिक्रा अश्वं शिचयन्ति एवं मरुतो वर्षार्थं मेघं
 विधेयीकुर्वन्तीत्यर्थः । विधेयीकृत्य चाक्षितमुपक्षयरहितं स्तनयन्
 गर्जन्तं मेघं उत्सन्दुहन्ति निरन्तरजलप्रस्रवणं यथा भवति तथा

* पयस्वदित्यस्य स्थाने पयोवदित्यव्युत्पन्नः पाठः सर्वत्र ।

वर्षयन्ति । तत्रैव विकल्पितामन्यां पुरोऽनुवाक्यामाह । “उदप्रुतो मरुतस्ताः इत्यर्त्तं वृष्टिं ये विश्वे मरुतो जुनन्ति । क्रोञ्चाति गर्दा कन्येव तुम्हा पेरुन्नुञ्जाना पत्येव जाया” इति । उदप्रुतः उदकदाहन्, तान् मरुतः इत्यर्त्तं प्राप्तुं प्रार्थयत हे ऋत्विग्यजमानाः । तान् कान्, ये विश्वे मरुतः वृष्टिं जुनन्ति प्रयच्छन्ति । प्रार्थनायां वृष्टान्तः । गर्दा बुभुक्षिता कन्या तुम्हा पीडिता सती यथा क्रोञ्चाति आक्रोञ्चति, यथा मातापितरौ प्रत्याक्रोञ्चति रोदिति तथैते यजमानादयो वृष्टिं वचसा प्रार्थयन्त इत्यर्थः । मरुतामनुग्रहे वृष्टान्तः । पेरुन्नुञ्जाना पत्येव जायेति । पेहं पानादिकामां कन्यां तुञ्जाना आभाषमाणा माभिरोदीः किन्तेऽभिलषितमिति वदन्ती पत्या सह जायेव । यथा मातापितरौ कन्यामनुगृहीतः तथा मरुतः ऋत्विग्यजमानाननुगृह्णन्तीत्यर्थः । तत्रैव विकल्पितामन्यां याज्यामाह । “घृतेन द्यावापृथिवी मधुना समुक्षत पयस्वतीः क्षुण्ताप श्रोषधीः । ऊर्जंश्च तत्र सुमतिश्च पिन्वथ यत्रा नरो मरुतः सिञ्चता मधु” इति । हे मरुतः, घृतेन घृतसदृशेन मधुना मधुरेण द्यावापृथिवी लोकद्वयं समुक्षत । या आपो भृमावुक्षिताः ताभिरोषधीः पयस्वतीः सारवतीः क्षुण्ता कुरुत । हे नरो जलस्य नेतारो मरुतो यत्र देशे मधु मधुरमुदकं सिञ्चत तत्र देशे ऊर्जं सारोपेतमन्नं, सुमतिं शोभनबुद्धियुक्तां प्रजाश्च पिन्वथ सिञ्चथ सम्पादयतेत्यर्थः । अथ द्वितीयस्य हविषो याज्याऽनुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति । “उदु त्यं चित्रं” इति । उदु त्यं जायवेदसमिति पुरोऽनुवाक्या । चित्रं देवानामिति याज्या । एतच्चोभयं प्रथमकाण्डस्य चतुर्थप्रपाठके

याख्यातं । कल्पः । 'पुरस्तात् खिष्टकृतः कुवाङ्गतीरपञ्जुहोति शैर्व-
 ष्ठगुवञ्कुचिमप्रवानवदाङ्गवे, इति । तत्र प्रथमामाह । "शैर्व-
 ष्ठगुवञ्कुचिमप्रवानवदाङ्गवे । अग्निः समुद्रवाससं" इति । शैर्वा-
 दय षष्ठयः तद्वञ्कुचिं समुद्रे वसन्तमग्निमुपदिश्य जुहोमीत्यर्थः ।
 द्वितीयामाह । "आसवः सवितुर्यथा भगस्येव भुजिः ङ्गवे ।
 अग्निः समुद्रवाससं" इति । *सवितुः प्रसवमिव भगस्य भोगमिव ।
 अग्निमित्यादि पूर्ववत् । तृतीयामाह । "ङ्गवे वातस्वनं कविं पर्जन्य-
 क्रन्धः सहः । अग्निः समुद्रवाससं" इति । वातवत् स्वनो
 ज्वालाध्वनिर्यस्य तं वातस्वनं, कविं विदासं, सर्वैर्मनुष्यैः पर्जन्यवत्
 क्रन्दनीयं अपेक्षणीयं । सहो बलवन्तं समुद्रवाससमग्निमुद्दिश्य ङ्गवे
 जुहोमि ।

अत्र विनियोगसंग्रहः ।

याज्याऽनुवाक्ये चिचार्यां क्रमात्सप्तैष्टिषु स्थिते ।
 अन्याग्नेयेऽथ सौम्ये स्यादाप्या सन्त इति द्वयम् ॥
 इह त्वाङ्गे चतस्रः स्रुः प्रण आन इति द्वयम् ।
 सरस्वत्यास्त्रयः पीपि चतस्रः पुंसरस्वतः ॥
 सिनीवा द्वे सिनीवाख्या इन्द्रमिन्द्र तथैन्द्रके ।
 कारीर्यामसितेत्युक्तं पिण्डीधूमस्य मन्त्रणम् ॥

* सवितुरित्यादि पूर्ववदित्यन्तपाठस्थाने यथा सवितुः सवमनुष्ठां
 प्रार्थये यथा वा भगस्यादित्यस्य भुजिं हविषः स्त्रीकारं प्रार्थये तथैव
 समुद्रवाससमग्निं जुहोमीति सो० २ पु० पाठः ।

विकल्प्या हि च चत्वारो वर्षाङ्गा धूममन्त्रेण ।
 अभ्यश्रं ह्यवस्तेण पिनष्टि क्रन्दनाय हि ॥
 त्वं धामच्छदि याज्याः स्यु दिवो मारुतयागके ।
 वैकल्पिकं तत्र युग्ममुदु चित्रञ्च सौर्यके ॥
 और्वत्रयासोपहोमाः पञ्चत्रिंशदिहोदिताः ॥
 वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
 पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तृतीय-
 काण्डे प्रथमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्क-
 भूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वे-
 दार्थप्रकाशनामकतैत्तिरीययजुःसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे प्रथमः
 प्रपाठकः सम्पूर्णः ॥ ० ॥

ॐ तत्सत् ।

॥ हरिः ॐ ॥

अथ तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

द्वितीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

यो वै पवमानानामन्वारोहान् विद्वान् यजतेऽनु
पवमानानारोहति न पवमानेभ्योऽवच्छिद्यते श्येनोऽसि
गायत्रच्छन्दा अनु त्वारभे स्वस्ति मा सम्पारय सुप-
णोऽसि त्रिष्टुप्च्छन्दा अनु त्वारभे स्वस्ति मा सम्पा-
रय सघासि जगतीच्छन्दा अनु त्वारभे स्वस्ति मा
सम्पारयेत्याहैते ॥ १ ॥

वै पवमानानामन्वारोहास्तान् य एवंविद्वान् य-
जतेऽनु पवमानानारोहति न पवमानेभ्योऽवच्छिद्यते
यो वै पवमानस्य सन्ततिं वेद् सर्वमायुरेति न पुरा-
युषः प्रमीयते पशुमान् भवति विन्दते पजां पवमा-

नस्य ग्रहा गृह्यन्तेऽथवा अस्यैते गृहीता द्रोणकलश
 आधवनीयः पूतभृत् तान् यद्गृहीत्वोपाकुर्यात् पव-
 मानं वि ॥ २ ॥

च्छिन्द्यात्तं विच्छिद्यमानमध्वर्योः प्राणोऽनु विच्छि-
 द्येतापयामगृहीतोऽसि पूजापतये त्वेति द्रोणकलश-
 मभिमृशेदिन्द्राय त्वेत्याधवनीयं विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य
 इति पूतभृतं पवमानमेव तत् सन्तनेति सर्वमायुरेति
 न पुरायुषः प्रमीयते पशुमान् भवति विन्दते पूजां ॥
 ॥ ३ ॥

एते वि द्विषत्वारिंशच्च ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपा-
 ठके प्रथमोऽनुवाकः ॥*॥

श्रीगणेशाय नमः ।

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

आद्यप्रपाठके दीक्षां प्रारभ्य प्रकृतौ पुरा ।

यद्द्विष्यत्रमानान्तं न्यूनं तत्सर्वमीरितम् ॥ २ ॥

प्रतिनिर्घाह्यपर्यन्तं पवमानग्रहादिकम् ।

यच्चूनं प्रकृतौ तत्तु वर्धमेऽस्मिन् प्रपाठके ॥ ३ ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण । 'वस्यै हिष्टुद तस्यै प्रसुहि तस्यै सुहि तस्यै
 नेऽवस्था इति पुरस्ताद्बहिष्यवमानात् यजमानो जपति द्ब्रह्मो-
 तारं व्याचष्टे स्त्रयमाने च द्ब्रह्मोतारं जपति श्वेनोऽसि गायत्र-
 च्छन्दा इति मध्यमायां च श्लोत्रीयायामम्बारोहं द्वितीये पव-
 माने द्वितीयेन मन्त्रेण तृतीये तृतीयेन' इति । तमिममम्बारोहजपं
 विधत्ते । "यो वै पवमानानामम्बारोहान् विद्वान् यजतेऽनु पव-
 मानानारोहति न पवमानेभ्योऽवच्छिद्यते श्वेनोऽसि गायत्रच्छन्दा
 अनु त्वारभे खसि मा सग्यारय सुपर्णोऽसि त्रिष्टुप्च्छन्दा अनु
 त्वारभे खसि मा सग्यारय सघासि जगतीच्छन्दा अनु त्वारभे
 खसि मा सग्यारयेत्याहैते वै पवमानानामम्बारोहास्त्वान् य
 एवं विद्वान् यजतेऽनु पवमानानारोहति न पवमानेभ्योऽवच्छि-
 द्यते" इति । बहिष्यवमानो माध्यन्दिनः पवमान आर्भपव-
 मान इत्येतन्नामकाः पवमानत्रयगताः श्लोत्रविशेषाः । सामवेदे स-
 मास्ताः पवमानाः, तान् यो यजमानो मन्त्रैरारोहति न कदा-
 चिदयं पवमानेभ्यो विच्छिन्नो भवति । श्वेन इत्यादयो मन्त्राः ।
 हे बहिष्यवमान त्वं श्वेनोऽसि श्वेनवच्छीघ्रगतिरसि । गायत्र-
 च्छन्दाः गायत्रीच्छन्दस्त्रोऽप्यसि । अतस्त्वामम्बारभे अनुक्रमेणा-
 रोहामि प्राप्नोमि, निर्विघ्नेन मां सग्यारय सम्यक् पारं नय ।
 तमिमं मन्त्रं 'उपास्मै गायत्र' इत्यादिषु नवसु श्लोत्रीयासु मध्य-
 मायां पञ्चम्यां श्लोत्रीयायां गीयमाग्यायां जपेत् । सुपर्ण इत्यादिः
 द्वितीयो मन्त्रः । हे माध्यन्दिनपवमान त्वं सुपर्णोऽसि सुपर्णबहु-
 त्पतितुं समर्थोऽसि । श्वेनं पूर्ववत् । तमिमं मन्त्रं 'उपा ते जातम-

न्वसः' इत्यादिके माध्यन्दिनपवमानस्तोत्रे मध्यमायामृचि गीय-
 मानायां जपेत् । सघेत्यादिस्तृतीयो मन्त्रः । हे आर्भवपवमानं
 त्वं सघासि भासनामकपच्चिवत् पतितुं समर्थोऽसि । शेषं पूर्ववत् ।
 तमिमं मन्त्रं 'स्वादिष्टय' इत्येतस्मिन्नार्भवपवमानाख्ये स्तोत्रे मध्य-
 मायामृचि गीयमानायां *पठेत् । अथ द्रोणकलशादीनामभि-
 मर्शनं विधातुं प्रसूति । "यो वै पवमानस्य सन्ततिं वेद सर्वमायु-
 रेति न पुरायुषः प्रमीयते पशुमान् भवति विन्दते प्रजां पव-
 मानस्य यद्वा गृह्यन्तेऽथवा अस्यैते गृहीता द्रोणकलश आ-
 धवनीयः पूतभृत् तान् यद्गृहीतोपाकुर्थात् पवमानं विच्छि-
 न्यात् तं विच्छिद्यमानमध्वर्याः प्राणोऽनुविच्छिद्येत" इति । योऽयं
 बहिष्पवमानादिशब्दैरभिधीयमानः स्तोत्रविशेषत्रयरूपः पवमा-
 नोऽस्ति तस्य सन्ततिमविच्छेदप्रकारं यो यजमानो वेद स यज-
 मानः सम्पूर्णमायुः प्राप्नोति । जन्मकाले कर्मणा देवैश्च परिकल्पि-
 तात् सम्पूर्णादायुषः पुरा केनाप्यपमृत्युनाऽसौ न म्रियेत, प्रजापशु-
 समृद्धश्चायं भवति । द्रोणकलशादिनामकास्तयो यद्वाः, इमे ऐन्द्र-
 वायवादिग्रहवन्मन्त्रैर्गृह्यन्तामिति । तत्र तावत् पवमानस्य सम्-
 न्धिन एते यद्वाः सन्ततिसिद्ध्यर्थं गृह्यन्तामिति प्राप्तं । योऽयं पक्षो
 न सम्भवति । मन्त्रकाण्डे ध्रुवयद्गुंयद्गयोर्मध्ये पवमानयद्गार्थानां
 मन्त्राणामनाम्नातत्वात्, षष्ठकाण्डे तद्विध्यभावाच्च । तदेतदुच्यते ।
 "अथ वा अस्यैते गृहीता द्रोणकलशे" इत्यादिना । यद्यपि पवमानस्य
 सम्बन्धिन एते द्रोणकलशाधवनीयपूतभृत्सूक्ष्णीं गृहीतां एव

* पठेदिति सर्वत्र पाठः जपेदिति तु भवितुमर्हति ।

तथापि मन्त्राभावादगृहीतप्रायाः, तेषु चागृहीतेषु उपाकरणे पवमानविच्छेदः, तस्मिन् विच्छिन्ने अध्वर्युप्राणविच्छेदः स्यादिति मन्त्रैस्तान्मभिमृशेत्, ततश्च नोक्तविच्छेदः इत्यर्थः । मन्त्रैस्तदभिमर्शनं विधत्ते । “उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वेति द्रोणकलशमभिमृशेदिन्द्राय त्वेत्याधवनीयं विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इति पूतभृतं पवमानमेव तत्सन्तनोति सर्वमायुरेति पुरायुषः प्रमीयते पशुमान् भवति विन्दते प्रजां” इति । मन्त्रार्थऽस्तु । हे सोमरस त्वमुपयामेन पार्थिवपात्रेण कलशेन गृहीतोऽसि । ‘इयं वा उपयामः’ इति श्रुतेः पार्थिवपात्रं उपयामशब्दस्यार्थः. तेन गृहीतं त्वां प्रजापत्यर्थमभिमृशामि । अनेन मन्त्रेण द्रोणकलशमभिमृशेत् । उत्तरयोरपि मन्त्रयोरुपयामगृहीतोऽसीत्यनुषज्यते । तत्राधवनीयकलशपूतभृत्कलशस्योपयामशब्दस्यार्थः । हे सोमरस उपयामेन मृण्मयेन भाण्डेनाधवनीयकलशेन त्वं गृहीतोऽसि. अतस्त्वां इन्द्रार्थमभिमृशामि । अनेन मन्त्रेणाधवनीयमभिमृशेत् । हे सोमरस उपयामेन मृण्मयेन भाण्डेन पूतभृत्कलशेन गृहीतोऽसि, अतस्त्वां विश्वेभ्यो देवेभ्योऽभिमृशामि । अनेन मन्त्रेण पूतभृतमभिमृशेत् । तेन पात्रत्रयाभिमर्शनेन पवमानस्तोत्रं सन्ततङ्करोति । यद्यथेषु पात्रेष्वैन्द्रवायवादिवत्समन्त्रकं ग्रहणं नास्ति तथापि रसस्त्वस्ति । अत एव सूत्रकार आह । ‘अभिषुतमध्वर्युरञ्जलिना संसिञ्चति *तमुन्नेतान्तरेषेणोद्भृत्योत्तरत आधवनीयेऽवनेयति’ इति. ‘उद्गातारो द्रोणकलशं प्रतिष्ठाय तस्मिन्नुदी-

* तमुन्नेतान्तरेतरेषेणो० इति सो० २ पु० पाठः ।

चीनदशं पवित्रं वितन्वन्ति पवित्रस्य यजमानो नाभिं हत्वा तस्मिन्
 होतृचमसेन धारां स्थावयति' इति च 'पूतभृतो बिल उदीचीन-
 दशं पवित्रं वितत्यथ आधवनीये राजा तमसर्वं पूतभृत्यवनीय'
 इति च । तदेवं त्रिषु होमरसस्यावस्थितत्वादभिमर्शनमन्त्रेण संकृत-
 त्वाच्च केनापि प्रकारेण गृहीता एव पवमानग्रहा भवन्ति ।
 तेन पवमानस्य सन्ततत्वात् यजमानोऽप्यायुरादिकं प्राप्नोति । त
 एते पूर्वोक्ता अन्वारोहमन्त्रा अभिमर्शनमन्त्राश्च मूर्धानं मधु-
 खेत्यनयोरनुवाकयोरन्तराले द्रष्टव्याः ।

अथ विनियोगसंग्रहः ।

श्वेनस्त्रीन् पवमानेषु त्रिषु मन्त्रान् क्रमाज्जपेत् ।

प्रजेन्द्रा विश्वे मन्त्राः स्युरूपयामादिकास्तथः ।

तैर्द्रोणकलशादीनां स्वर्शा मन्त्रास्तु षण्मताः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
 संहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

चीणि वाव सर्वनान्यथ तृतीयं सर्वनमवसुम्य-
 न्यनंशु कुर्वन्त उपांशु हुत्वोपांशु पात्रेऽंशुमवा-
 स्य तं तृतीयसवनेऽपिस्तृज्याभिषुषुयात् यदाप्याययति
 तेनांशुमद्यदभिषुषोति तेनर्जीषि सर्वाण्येष तत्सव-
 नान्यंशुमन्ति शुक्रवन्ति समावदीर्याणिकरोति द्वौ

समुद्रौ विततावजूर्या पर्यावर्तेते जठरेव पादाः । तयोः
पश्यन्तो अतियन्त्यन्यमपश्यन्तः ॥ १ ॥

सेतुनातियन्त्यन्यं । द्वे द्रधसी सतती वस्त एकः
केशी विश्वा भुवनानि विद्वान् । तिरोधायैत्यसितं
वसानः शुक्रमादत्तेऽनुहाय जायै । देवा वै यद्यज्ञेऽकु-
र्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त ते देवा एतं महायज्ञमपश्यन्त-
मन्वताग्निहोत्रं वृत्तमकुर्वन्त तस्माद्दिव्रतः स्यात् द्वि-
होत्रं जुहति पौर्णमासं यज्ञमग्नीषोमीयं ॥ २ ॥

पशुमकुर्वन्त दार्शयं यज्ञमाग्नेयं पशुमकुर्वन्त वैश्वदेवं
प्रातःसवनमकुर्वन्त वरुणप्रधासान्माध्यन्दिनं सवनं
साकमेधान् पितृयज्ञं त्वम्बकांस्तृतीयसवनमकुर्वन्त
तमेषामसुरा यज्ञमम्बवाजिगांसन् तन्नाम्बवायन् तं-
ऽब्रुवन्नध्वर्तव्या वा इमे देवा अभूवन्निति तदध्वरस्या-
ध्वरत्वं ततो देवा अभवन् परासुरा य एवं विद्वान्-
न्तोमेन यजते भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृभ्यो भवति ।

॥ ३ ॥

अपश्यन्तोऽग्नीषोमीयमात्मना परा चीणि च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे द्वितीय-
प्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

आद्यानुवाके विहिताः पवमानग्रहास्त्रयः ।

अथ द्वितीये सवनानि निरूप्यन्ते । ततः प्रातःसवनग्रज
 उपांशुग्रहपात्रे सोमांशुप्रक्षेपं, तस्य चांशोस्तृतीयसवनगताभि-
 षवसंसर्गं विधत्ते । “त्रोणि वाव सवनान्यथ तृतीयः सवन-
 मवलुम्पन्त्यनःशु कुर्वन्त उपाःशुः ऊत्वापाःशु पात्रेऽःशुम-
 वास्य तं तृतीयसवनेऽपिसृज्याभिषुणुयात् यदाप्याययति ते-
 नाःशुमद्यदभिषुणोति तेनर्जीषि सर्वांश्वेव तत्सवनान्यःशुमन्ति
 शुकवन्ति समावद्वीर्याणि करोति” इति । प्रातःसवनं माध्यन्दिनं
 सवनं तृतीयसवनं चेत्येवं सवनानि त्रीण्यवश्यं भवन्ति । सूयते
 सोम एव प्रातःसवने माध्यन्दिने च न तृतीयसवने । ऋजीष-
 मेव तत्राभिषूयते । अत एव षष्ठकाण्डे गायत्र्याः सोमाहरण-
 प्रस्तावे समाह्वयते । ‘पद्भ्यां द्वे सवने समगृह्णान्मुखेनैकं यन्मु-
 खेन समगृह्णात् तदधयत् तस्मात् द्वे सवने शुकवती प्रातःसवनं
 च माध्यन्दिनञ्च । तस्मात् तृतीयसवनं ऋजीषमभिषुण्वन्ति धीत-
 मिव हि मन्यन्ते’ इति । अथैवं सति सोमांशुरहितं तृतीयं
 सवनं कुर्वन्तो यजमानास्तत्सवनमवलुम्पन्ति विनाशयन्ति । सूयते
 सोमोऽत्रेत्यस्य सवनशब्दार्थासम्भवात् तस्य सवनत्वं कथं सिध्यति
 इति तदुच्यते । उपांशुग्रहं ऊत्वा तस्मिन्नुपांशुपात्रे कञ्चिदन-
 भिषुतसोमांशुं प्रक्षिप्य तृतीयसवनपर्यन्तं प्रज्ञातं निधाय तृतीय-
 सवने तमंशुं ऋजीषे संसृज्याभिषुणुयात् । तस्मिन्नभिषवे तमंशुं
 वसतीवरीभिरङ्गिराप्याययति । तेनाप्यायनेनेतरसवनवदिदमप्या-
 प्यायितसोममंशुयुक्तं भवति । अंशुना सह अभिषवं कृत्वा निष्पी-

उनात् षजोषयुक्तमपि भवति । एवं च सति, तप्तया सति, तृतीय-
 सवनेन सह सर्वाण्यपि सवनानि सोतव्यसोमांशुयुक्तानि शुक्र-
 वन्ति सूयमानसोमांशुगतरसवन्ति कृत्वा तुल्यवीर्याणि कृतानि
 भवन्ति । अथानन्तरभाविनोर्मन्त्रयोर्विनियोगमापस्तम्ब आह ।
 'प्रसृष्यन्तो यद्दानवेचन्ते दैौ समुद्राविति पूतभृदाधवनीयौ द्वे
 द्रधसो इति द्रोणकलशं' इति । पाठस्तु । "दैौ समुद्रौ वितता-
 वजूर्यौ पर्यावर्तते जठरेव पादाः । तयोः पश्यन्तो अतियन्थन्य-
 मपश्यन्तः सेतुनातियन्थन्यं । द्वे द्रधसो सततो वस्त एकः केशी विश्वा
 भुवनानि विद्वान् । तिरोधायैत्यसितं वसानः शुक्रमादत्ते अनु-
 हाय जायै" इति । तत्र प्रथममन्त्रेण समुद्रद्वयरूपत्वमहोरात्र-
 द्वयरूपत्वञ्चारोप्य पूतभृदाधवनीयौ स्त्रयेते । दैौ समुद्रौ विततौ
 विस्तीर्णौ, अजूर्यौ अजीर्णौ कदाचिदप्यशुष्यन्तौ, तादृशावेतौ
 पर्यायेणावर्तते । तत्र दृष्टान्तः जठरा समुद्रस्योदरे पादा इव ।
 यथा पादसदृशा जर्मयः समुद्रमध्ये पर्यायेणावर्तन्ते प्रथम-
 मेक आगच्छति पश्चादपर इति तथा पूतभृत्कदाचिदुपयुज्यते
 कदाचिदाधवनीय इति पर्यायः । तौ समुद्रात्मकौ पूतभृदाध-
 वनीयौ पुनरहोरात्ररूपौ वर्तते । तयोर्मध्ये अन्यमहरात्मकं जनाः
 पश्यन्तोऽतियन्ति उत्तरन्ति । अथान्यं रात्रिरूपं अपश्यन्तो जनाः
 सेतुसदृशेन नौरूपेण साधनेनातियन्ति । उत्तरस्य हविर्धान-
 स्योपरिष्ठान्नीडे परिश्रितेऽवस्थितस्याधवनीयस्य तिरोहितत्वादपश्यन्त
 इत्युच्यते । तस्यैव हविर्धानस्य प्रधुरे तिरोधानरहिते पूतभृतोऽव-
 स्थितत्वात् पश्यन्त इत्युच्यते । चमसगणे पयसां धारकत्वाद्भयोः

समुद्रत्वं । अथ द्रोणकलत्र आदित्यात्मना सूच्यते । एक आदित्यः
 द्वे द्रधसी अहेरात्रे उभे वाससी वस्ते अहस्करी आच्छादयति ।
 कोदृशे द्रधसी सतती, सातत्येनाविच्छेदेन वर्तते । तर्ह्यङ्गो रा-
 त्रेषु मध्ये कश्चित् विच्छेदोऽस्ति । कोदृश एक आदित्यः केशी
 केशसमानरश्मियुक्तः, विश्वा भुवनानि विद्वान् सर्वान् लोकान्
 स्वरश्मिभिः प्रकाशयमानः । उक्तयोर्वस्त्रयोर्मध्ये रात्रिरूपं वस्त्रं
 मलिनं, अहोरूपन्तु शुक्लं । यदा रात्रिरूपमसितं वस्त्रं वसानेन
 वर्तते तदा स्वात्मारूपं तिरोधाय गच्छति । अथ जार्यै जीर्णा-
 ष्या रात्रेः पश्चादनुहाय तदसितं वस्त्रं परित्यज्य शुक्लमहोरूपं श्वेतं
 वस्त्रमादत्ते । यथायमादित्यः कदाचित् तिरोहितो भवति
 कदाचिदाविर्भवति । एवमयं द्रोणकलत्रोऽपि हविर्धानस्याधस्तात्
 तिरोभूतो वर्तते । ह्यारियोजनग्रहणाय तस्मात् प्रदेशाद्दहिरानीत
 आविर्भवति । तस्मादयमादित्यसदृश इत्यर्थः । अथ यस्य सोम-
 यागस्य प्रकरणोक्तेभ्यो मन्त्रेभ्यो विधिभ्यसान्यान् परिशिष्टान्
 मन्त्रान् विधीय दर्शयितुमिदमौपानुवाक्यकाण्डमारब्धं, तमिमं
 सोमयागं विधातुं प्रस्तौति । “देवा वै यद्यज्ञोऽकुर्वत तदसुरा
 अकुर्वत ते देवा एतं महायज्ञमपश्यन्तमतन्वताग्निहोत्रं व्रतम-
 कुर्वत तस्माद्विव्रतः स्वाद्विर्ह्यग्निहोत्रं जुहति पौर्णमासं यज्ञमग्नी-
 षोमीयं पशुमकुर्वत दार्श्यं यज्ञमाग्नेयं पशुमकुर्वत वैश्वदेवं प्रातः-
 सवनमकुर्वत वरुणप्रघासान् माथ्यन्दिनः सवनः साकमेधान्
 पितृयज्ञं अम्बकाः सृतीयसवनमकुर्वत तमेषामसुरा यज्ञमन्ववाजि-
 गाः सन् तं नाववाथन् तेऽब्रुवन्ध्वर्तव्या वा इमे देवा अभूवन्ति

तदध्वरस्याध्वरत्वं ततो देवा अभवन् परासुराः” इति । देवाः पूर्वमसुरविजयार्थं यज्ञे यद्यदङ्गमकुर्वन् तत्सर्वमसुरा अपि ज्ञात्वा तथैवाकुर्वन् । ततो देवानां जपाभावे सति पुनरपि विचार्य जपोपायमेतं सोमाख्यं महायज्ञं निश्चितवन्तः । तं च महायज्ञं असुरा यथा न जानन्ति तथा *प्रच्छिन्नमनुष्ठितवन्तः । तच्च नाग्निहोत्रं जुहुम इति बहिः प्रसिद्धं कृत्वा रहसि दीक्षाव्रतमकुर्वन् । यस्माद्ग्निहोत्रं सायं प्रातर्दिर्बहिर्जुहुति तस्माद्भ्यन्तरे क्षीरपानरूपं व्रतं सायं प्रातश्चेति द्विरनुष्ठेयं । तथा बहिः पौर्णमासं यज्ञं प्रसार्थाभ्यन्तरेऽग्नीषोमीयं पशुमकुर्वन् । तथा बहिर्दर्शसम्बन्धियोग्यं यज्ञं प्रसार्थाऽभ्यन्तरे आग्नेयसवनीयं पशुमकुर्वन् । ततश्चातुर्मास्यरूपं वैश्वदेवं पर्व बहिः प्रसार्थान्तः प्रातःसवनमकुर्वन् । तथा वरुणप्रघासान् बहिः प्रसार्थान्तर्माध्यन्दिनं सवनमकुर्वन् । तथा साकमेधान् पितृयज्ञं अम्बकांश्च बहिः प्रसार्थान्तस्तृतीयसवनमकुर्वन् । तदानोमसुरा देवैः क्रियमाणं यज्ञमनुक्रमेणावगन्तुमैच्छन् । तदानीं बहिः प्रसारितैः अग्निहोत्रादिभिर्हविर्यज्ञैः भ्रान्ताः अन्तस्तं गोथं सोमयागमनुक्रमेणावगतवन्तः । ततोऽवगन्तुमशक्ताः परस्परमिदमब्रुवन्, इमे देवा अध्वर्तव्या अस्माभिर्ध्वरितुं हिंसितुमशक्या अभूवन्निति । तत् तस्मात् कारणान्न ध्वर्यन्ते अनेन सोमयागोनेत्यध्वरत्वं तस्य सम्यग् । ततोऽध्वरानुष्ठानात् देवा विजयिनोऽभवन्, असुराश्च पराभूताः । इदानीं सोमयागं विधत्ते । “य एवं विद्वान्सोमेन यजते भवत्यात्मना परास्य भ्रातृथो भवति” इति ।

*प्रच्छिन्नमिति सर्वत्र परठः भ्रान्तबद्धाति ।

अथ विनियोगसंग्रहः ।

द्वावित्यवेचते पूतभृतञ्चाधवनीयकम् ।

द्वे द्रोणकलशं पश्येत् मन्त्रौ द्वात्रिह वर्णितौ ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुः-
संहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके द्वितयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

परिभूरग्निं परिभूरिन्द्रं परिभूर्विश्वान् देवान् प-
रिभूर्माः सह ब्रह्मवर्चसेन स नः पवस्व शं गवे शं ज-
नाय शमवते शः राजन्नाषधीभ्योऽच्छिन्नस्य ते रयि-
पते सुवीर्यस्य रायस्योषस्य ददितारः स्याम । तस्य मे
रास्व तस्य ते भक्षीय तस्य त इदमुन्मृजे पाणाय मे
वर्चोदा वर्चसे पवस्वापानाय व्यानाय वाचे ॥ १ ॥

दक्षक्रतुभ्यां चक्षुर्भ्यां मे वर्चोदौ वर्चसे पवेथाः
आचायात्मनेऽङ्गैभ्य आयुषे वीर्याय विष्णोरिन्द्रस्य
विश्वेषां देवानां जठरमसि वर्चोदा मे वर्चसे पवस्व
कोऽसि को नाम कस्मै त्वा काय त्वा यं त्वा सोमेना-
तीतृपं यं त्वा सोमेनामीमदः सुपूजाः पूजया भू-

यासः सुवीरैः वीरैः सुवर्चा वचसा सुपोषः पोषै-
र्विश्वेभ्यो मे रूपेभ्यो वर्चादाः ॥ २ ॥

वर्चसे पवस्व तस्य मे रास्व तस्य ते भक्षीय तस्य त
इदमुन्मृजे । बुभूषन्नवेक्षेतैष वै पाचियः पूजापति-
र्यज्ञः पूजापतिस्तमेव तर्पयति स एनं तृप्तो भृत्याभि-
पवते ब्रह्मवर्चसकामोऽवेक्षेतैष वै पाचियः पूजापति-
र्यज्ञः पूजापतिस्तमेव तर्पयति स एनं तृप्तो ब्रह्मवर्च-
सेनाभिपवत आमयावी ॥ ३ ॥

अवेक्षेतैष वै पाचियः पूजापतिर्यज्ञः पूजापतिस्त-
मेव तर्पयति स एनं तृप्त आयुषाभिपवतेऽभिचरन्न-
वेक्षेतैष वै पाचियः पूजापतिर्यज्ञः पूजापतिस्तमेव त-
र्पयति स एनं तृप्तः प्राणापानाभ्यां वाचो दक्षक्रतुभ्यां
चक्षुर्भ्यां आत्राभ्यामात्मनोऽङ्गेभ्य आयुषोऽन्तरेति ता-
जक् प्रधन्वति ॥ ४ ॥

वाचे रूपेभ्यो वर्चादा आमयावी पञ्चचत्वारिंश-
शच्च ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपा-
ठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अनुवाके द्वितीये तु सोमयागे विधिः स्मृतः ।

अथ तृतीयानुवाके सोमावेक्षणमुच्यते । कल्पः । ‘परिभूरग्नि-
मिति सर्वं५ राजानं प्राणाय म इत्युपांशुं अपानाय म इत्यन्त-
र्यामं व्यानाय म इत्युपांशुसवनं वाचे म इत्यैन्द्रवायवं दक्ष-
क्रतुभ्यां म इति मैत्रावरुणं चक्षुर्भ्यां म इति शुक्रामन्थिनौ ओ-
त्राय म इत्याश्विनं आत्मने म इत्याययणमङ्गेभ्यो म इत्युक्थ्यमायुषे
म इति भ्रुवं’ इति. तेजसे मे ओजसे मे वर्चसे मे वीर्याय मे वर्चा-
दा वर्चसे वपस्वेत्येतैः प्रतिमन्त्रमतिग्राह्यान् षोडशिनमिति त्रिणो-
र्जठरमसीति द्रोणकलशमिन्द्रस्वेत्याधवनीयं विश्वेषां देवानामिति
पूतभृतं कोऽसि को नामेत्याहवनीयमिति विश्वेभ्यो मे रूपेभ्य इति
सर्वं५ राजानम्’ इति च । तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु । “परिभूरग्निं
परिभूरिन्द्रं परिभूर्विश्वान् देवान् परिभूर्मां५ सह ब्रह्मवर्चसेन
स नः पवस्व शङ्गवे शं जनाय शमर्वते शं५ राजन्नोषधीभ्योऽच्छिन्नस्य
ते रयिपते सुवीर्यस्य रायस्योषस्य ददितारः स्याम । तस्य मे रास्व
तस्य ते भवीय तस्य त इदमुन्मृजे” इति । हे सोम त्वमग्निं
परिभूः परितो व्याप्तवानसि । एवमिन्द्रं विश्वान् देवांस्य व्याप्तवा-
नसि । मां ब्रह्मवर्चसेन सह तिष्ठन्तं व्याप्तवानसि । स तन्नोऽस्मान्
पवस्व शोधय । हे राजन् अस्रदीयाभ्यो गौजनाश्वौषधीभ्यः शं
सुखं प्रयच्छ । हे रयिपते धनपते त्वत्प्रसादात् वयं अच्छिन्नस्यानु-
पध्वस्तस्य सुवीर्यस्य शोभनपुत्रस्य धनपोषस्य दातारो भवाम । तस्य
दानार्थिनो मम रास्व धनं देहि । तस्य तादृशस्य ते तव रसं
भवीय काले प्राप्ते पिबामि । तस्य ते तव प्रसादादिदमपेक्षितं फलं

उम्भृजे उत्कर्षणात्युच्चत्वं करोमि । अनेन मन्त्रेण सर्वं राजानं सामान्याकारेणावेक्षते । उपरितनैस्तु मन्त्रैस्तत्प्राचगतं सोमं विशेषाकारेणावेक्षते । तेषां मन्त्राणां पाठस्तु । “प्राणाय मे वर्चोदा वर्चसे वपस्त्रापानाय व्यानाय वाचे दक्षक्रतुभ्यां चक्षुभ्यां मे वर्चोदौ वर्चसे पवेथाः ओत्रायात्मनेऽङ्गेभ्य आयुषे वीर्याय विष्णोरिन्द्रस्य विश्वेषां देवानां जठरमसि वर्चोदा मे वर्चसे पवस्व कोऽसि को नाम कस्मै त्वा काय त्वा यं त्वा सोमेनातोद्वपं यं त्वा सोमेनामीमदः सुप्रजाः प्रजया भृयासः सुवीरो वीरैः सुवर्चा वर्चसा सुपोषः पोषैर्विश्वेभ्यो मे रूपेभ्यो वर्चोदा वर्चसे पवस्व तस्य मे राख तस्य ते भक्षीय तस्य त इदमुम्भृजे” इति । हे उपांशुपात्र त्वं वर्चोदाः बलंप्रदोऽसि । ततो मे प्राणायोच्छ्वासाय, वर्चसे बलाय पवस्व मां शोधय । अपानायेत्यादिषु मन्त्रेषु मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वेति शेषोऽनुषज्यते । सूचोक्तान्यन्तर्यामपात्रादीनि समोध्य शेषं पूरयित्वाऽपानायेत्यादयो मन्त्रा योजनीयाः । अपानो निश्वाभोऽधोवृत्तिः । व्यानो विश्वम्वृत्तिः । वाक् प्रसिद्धा । दक्षक्रतु प्राणपानौ । ‘प्राणो वै दक्षोऽपानः क्रतुः’ इति श्रुतेः । चक्षुषी प्रसिद्धे । अत्र शुकामन्थिनोर्द्वित्वात् वर्चोदाविति द्विवचनान्तत्वं द्योतयितुमनुषज्यमानस्य पुनः पाठः । ओत्रं प्रसिद्धं । आत्मा जीवः । अङ्गानि हस्तपादादीनि । आयुः प्रसिद्धं । वीर्यं सामर्थ्यं । ‘विष्णोरिन्द्रस्य’ इत्यनयोर्मन्त्रयोर्जठरमसीत्याद्यनुषज्यते । हे द्रोणकलश त्वं विष्णोर्जठरमसि अतो वर्चोदास्त्वं वर्चसे मां पवस्व । एवमाधवनीयपूतधतोर्मन्त्रात्रिन्द्रस्य विश्वेषां देवानामित्येतौ योज्यौ । हे आह-

वनीय त्वं कोऽसि प्रजापतिरूपोऽसि । 'को ह वै नाम प्रजापतिः'
इति श्रुत्यन्तरात् । तथा को नाम कः शब्दः तव नाम, यागसाधक-
त्वेन सुखहेतुत्वात् । अतः कस्मै प्रजापतितुष्टये त्वामवेचे. काय
सुखार्थं त्वामवेचे । हे आहवनीय यमेवंविधं त्वां सोमेनातीद्वपं
तर्पितवानस्मि, यथा यं त्वां सोमेनामीमदं हर्षितवानस्मि. अत-
स्त्वत्प्रसादात् प्रजया भृत्यरूपया सुप्रजाः शोभनभृत्ययुक्तो भूयासं ।
वीरेः कर्मकुशलैः पुत्रपौत्रादिभिः सुवीरः शोभनपुत्रपौत्रादियुक्तो
भूयासं । वर्चसा बलेन सुवर्चा शोभनबलयुक्तो भूयासं । पोषै-
र्धनादिपुष्टिभिः सुपोषः शोभनपुष्टियुक्तो भूयासं । हे सर्व-
समष्टिरूप सोम मे विश्वेभ्यो रूपेभ्यः मम पूर्वाक्तप्राणापा-
नादिसर्वफलसिद्धार्थं वर्चोदाः । त्वं वर्चसे मां शोधयस्वेत्यादिपूर्व-
वत् । इदानीमेतैर्मन्त्रैः भृतिब्रह्मवर्चसायुरभिचारार्थिनां सोमा-
वेक्षणं क्रमेण विधत्ते । "बुभूषन्नवेचेतैष वै पात्रियः प्रजापति-
र्यज्ञः प्रजापतिस्तमेव तर्पयति स एनं दत्तो भृत्याभिपवते ब्रह्म-
वर्चसकामोऽवेचेतैष वै पात्रियः प्रजापतिर्यज्ञः प्रजापतिस्तमेव तर्प-
यति स एनं दत्तो ब्रह्मवर्चसेनाभिपवत आमयाव्यवेचेतैष वै पात्रि-
यः प्रजापतिर्यज्ञः प्रजापतिस्तमेव तर्पयति स एनं दत्त आयुषाभि-
पवतेऽभिचरन्नवेचेतैष वै पात्रियः प्रजातिर्यज्ञः प्रजापतिस्तमेव
तर्पयति स एनं दत्तः प्राणापानाभ्यां वाचो दक्षक्रतुभ्यां चक्षुर्भ्यां
श्रोत्राभ्यामात्मनोऽङ्गेभ्य आयुषोऽन्तरेति ताजक् प्रधन्वति" इति ।
बुभूषन् भवितुमिच्छन् ऐश्वर्यकाम इत्यर्थः । पात्रियः पात्रेऽव-
स्थितः एष सोमः प्रजापतिस्वरूपः । अनेन साध्यो यज्ञोऽपि

प्रजापतिस्वरूपः, अतोऽनेनावेक्षणेन तमेव प्रजापतिं तर्पयति, स च
 ह्य एनं यजमानं ऐश्वर्यार्थमभितः शोधयति । एवमुत्तरेऽपि
 योज्यं । चतुर्थपर्याये त्वेगमभिचारविषयं वैरिणं यज्ञात्मा प्रजा-
 पतिः प्राणादिभ्योऽन्तरेति वैरिणं वियोजयतीत्यर्थः । स च वैरी
 तदानीमेव प्रधन्वति स्त्रियते । अत्र प्राणापागाभ्यामित्यनेन सह
 पौनरुक्तं निवारयितुं दक्षक्रतुभ्यामित्यस्य योगचेमाभ्यामित्यर्थो
 व्याख्यातव्यः ।

अथ विनियोगसंग्रहः ।

आदौ समष्टिरूपेण परिभूः सोममीक्षते ।
 प्राणेत्युपांशुमन्येषु मे वर्चेत्यनुषज्यते ॥
 अपान्तर्थाभिकं व्यान श्रिसां वाचैश्वरायवे ।
 दक्षेति मैत्रावरुणं चक्षुः शुक्रञ्च मन्थिमम् ॥
 ओचेत्याश्विनमात्माययणमङ्गेभ्य उक्थ्यकं ।
 आ ध्रुवं वी षोडशिनं विष्णोस्तु द्रोणकुम्भकम् ॥
 इष्टेत्याधवनीयाख्यं जठरो यस्तयोर्द्वयोः ।
 विश्वे पूतभृसं कोऽसि वोचेताहवनीयकम् ॥
 विश्वे पश्येत् सर्वसोमान् मन्त्राः सप्तदशेरिताः ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे दृष्ट्यायजुः-
 संहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

स्वयः स्वस्तिर्विघ्नः स्वस्तिः पर्शुर्वेदिः परशुर्नः
 स्वस्तिः । यज्ञिया यज्ञकृतः स्थ ते मास्मिन् यज्ञ उप-
 ह्वयध्वमुप मा द्यावापृथिवी ह्वयेतामुपास्तावः कलशः
 सोमो अग्निरुपदेवा उपयज्ञ उप मा होत्रा उपह्वे
 ह्वयन्तां नमोऽग्नये मखघ्ने मखस्य मा यशोऽर्यादित्या-
 ह्वनीयमुपतिष्ठते यज्ञो वै मखः ॥ १ ॥

यज्ञं वाव स तदहन्तस्मा एव नमस्कृत्य सदः
 प्रसर्पत्यात्मनोऽनात्यै नमो रुद्राय मखघ्ने नमस्कृत्या
 मा पाहीत्याग्नीध्रं तस्मा एव नमस्कृत्य सदः प्रसर्पत्या-
 त्मनोऽनात्यै । नम इन्द्राय मखघ्न इन्द्रियं मे वीर्यं
 मा निर्वधीरिति होचीयमाशिषमेवैतामाशास्त इन्द्रि-
 यस्य वीर्यस्यानिर्घाताय या वै ॥ २ ॥

देवताः सदस्यार्तिमार्पयन्ति यस्ता विद्वान् प्रस-
 र्पति न सदस्यार्तिमार्हति नमोऽग्नये मखघ्न इत्याहैता
 वै देवताः सदस्यार्तिमार्पयन्ति ता य एवं विद्वान्
 प्रसर्पति न सदस्यार्तिमार्हति हृढे स्थः शिथिरे समी-
 ची माऽःहसस्यातः स्वयं मा देवो दिव्यादःहस-
 स्यातु वायुरन्तरिक्षात् ॥ ३ ॥

अग्निः पृथिव्या यमः पितृभ्यः सरस्वती मनुष्येभ्यो

देवीं द्वारौ मा मा सन्ताप्तं नमः सद्से नमः सद्सस्य-
 तये नमः सखीनां पुरोगाणां चक्षुषे नमो दिवे नमः
 पृथिव्या अहे दैधिषव्योदतस्तिष्ठान्यस्य सद्ने सीद्
 योऽस्मत्पाकतर उन्निवत उदुद्धतश्च गेषं पातं मा
 द्यावापृथिवी अद्याङ्गः सद्दे वै प्रसर्पन्तं ॥ ४ ॥

पितरोऽनप्रसर्पन्ति त एनमीश्वरा हिंसितोः सद्ः
 प्रसृष्य दक्षिणाङ्घ्रिं परेष्टेतागन्त पितरः पितृमानहं
 युष्माभिर्भूयासः सुप्रजसो मया यूयं भूयास्तेति
 तेभ्य एव नमस्कृत्य सद्ः प्रसर्पत्यात्मनोऽनात्यै ॥ ५ ॥

मखो वा अन्तरिक्षात् प्रसर्पन्तं चयस्त्रिंशच्च ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपा-
 ठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥०॥

कल्प । 'स्वः स्वस्तिरित्युत्करे वेदिकरणानि परास्योपतिष्ठते'
 इति । पाठस्तु । "स्वः स्वस्तिर्विघनः स्वस्तिः परशुर्वेदिः परशुर्नः
 स्वस्तिः । यज्ञिया यज्ञहतः स्व ते मास्मिन् यज्ञ उपह्वयध्वं"
 इति । स्वः खननहेतुः । विघनो भूमिघट्टनहेतुः । परशुस्तृणादि-
 ष्केदनहेतुः । परशुवृक्षादिष्केदनहेतुः । तत्रायं स्वः स्वस्ति-

रविनाशहेतुरस्तु । एवमितरेष्वपि योज्यं । एतैः स्फादिभिर्निष्पन्ना
वेदिरपि नोऽस्माकं स्वस्तिरस्तु । हे स्फादयो यूयं यज्ञिया यज्ञा-
र्हाः, अतोऽच यज्ञकृतः स्व यज्ञसम्पादका भवत । ते यूयं मामस्मिन्
यज्ञ उपह्वयध्वमनुजानीत । कल्पः । 'उप मा द्यावापृथिवी इति
द्यावापृथिवी उपास्ताव इति बहिष्पवमानास्तावं कलश इति
कलशं सोम इति सोमं अग्निरित्यग्निं उपदेवा इति देवानुप यज्ञ
इति यज्ञमुप मा हेत्रा इति हेत्रकान् ऋयेतां ऋयन्तां ऋयतामिति
यथास्त्रिंशं सर्वचानुषजति' इति । एतेषां पाठस्तु । "उप मा द्यावा-
पृथिवी ऋयेतामुपास्तावः कलशः सोमो अग्निरूप देवा उप यज्ञ
उप मा हेत्रा उपह्वे ऋयन्तां" इति । इमे द्यावापृथिव्यौ मामुप-
ऋयेतां मामनुजानीतां । अयमास्तावो बहिष्पवमानदेशः । अत्र
यथायोगमनुषङ्गद्योतनायोपशब्दः प्रयुक्तः । एवं द्रोणकलशादिषु
योज्यं । तत्र तत्रोपशब्दश्चानुषङ्गद्योतनाय प्रयुक्तः । उपह्वयतेऽस्मि-
न्नित्युपह्वो यज्ञः, तस्मिन् यज्ञे प्रशास्तृब्राह्मणाच्छंस्यादयो हेत्र-
का मामुपह्वयन्तां । एतैर्मन्त्रैर्यथावत् यज्ञाङ्गमुपस्थातव्यं, आहव-
नीयस्योपस्थातव्यं । आहवनीयस्योपस्थानं विधत्ते । "नमोऽग्नये
मखन्ने मखस्य मा यज्ञोऽर्थादित्याहवनीयमुपतिष्ठते यज्ञो वै मखो
यज्ञं वाव स तदहन् तस्मा एव नमस्कृत्य सदः प्रसर्पत्यात्मनो-
ऽनार्थै" इति । नमस्काराभावे मखं यज्ञं हन्ति इति मखहा-
तस्मै मखन्नेऽग्नये नमोऽस्तु । तस्य प्रसादात् मखस्य यज्ञः यज्ञानु-
ष्ठानकीर्तिः मां अर्थात् प्राप्नोतु । अस्मिन्मन्त्रे मखशब्देन यज्ञ
उच्यते । यज्ञमेव सोऽग्निसदा हन्ति यदा नमस्कारो न क्रियते,

अतस्तस्मा एवं नमस्कृत्य सदसः प्राप्नो सत्यां यजमानशरीरस्यार्तिर्न भवति । यदुक्तं सूत्रकारेण 'नमोऽग्नये मखन्न इत्याहवनीयं नमो रुद्राय मखन्न इत्याग्नीध्रं नम इन्द्राय मखन्न इति होत्रीयं' इति । उपतिष्ठत इत्यनुवर्तते । तत्राहवनीयोपस्थानं विधायाग्नीध्रस्योपस्थानं विधत्ते । "नमो रुद्राय मखन्ने नमस्कृत्या मा पाहीत्याग्नीध्रं तस्मा एव नमस्कृत्य सदः प्रसर्पत्यात्मनोऽनार्त्तै" इति । आग्नीध्रीये धिष्णियोऽवस्थितोऽग्निर्मखद्वा रुद्रः, तस्मै रुद्राय नमोऽस्तु । अनया नमस्कृत्या हे रुद्र मां पाहीत्यनेन मन्त्रेणाग्नीध्रमग्निमुपतिष्ठेत । तस्मा इत्यादि पूर्ववत् । अथ होत्रीयस्य धिष्णियस्योपस्थानं विधत्ते । "नम इन्द्राय मखन्न इन्द्रियं मे वीर्यं मा निर्वधीरिति होत्रीयमाग्निषमेवैतामाग्नास्त इन्द्रियस्य वीर्यस्यानिर्घाताय" इति । परमैश्वर्ययोगात् होत्रीयो धिष्णियोऽग्निः इन्द्रः यज्ञघाती, तस्मै नमोऽस्तु । हे इन्द्र मदीयमिन्द्रियं वीर्यं च मा विनाशय । अनेन मन्त्रेण होत्रीयस्योपस्थाने सति आग्निषमेव प्रार्थितवान् भवति । सा चाग्नीरिन्द्रियस्य वीर्यस्याविनाशाय सम्पद्यते । उक्तमन्त्रचयोपस्थानं प्रशंसति । "या वै देवताः सदस्यार्तिमार्षयन्ति यस्ता विद्वान् प्रसर्पति न सदस्यार्तिमार्क्षति नमोऽग्नये मखन्न इत्याहैता वै देवताः सदस्यार्तिमार्षयन्ति ता य एवं विद्वान् प्रसर्पति न सदस्यार्तिमार्क्षति" इति । अग्निरुद्रेन्द्ररूपाः या देवताः सदस्यवस्थितयजमानादीन् आर्तिं प्रापयन्ति. यो यजमानस्तत्कृतं विद्वान् ताः देवताः प्रसर्पति नमस्कारेण भजते. असौ सदसि प्रविष्टोऽपि आर्तिं न प्राप्नोति । तस्मान्नमोऽग्नय इत्यादीन् पूर्वोक्तान् मन्त्रान् पठेत् ।

कल्पः । ‘दृढे स्थः शिथिरे समीची इति द्यावापृथिवी उपतिष्ठते
सूर्यं वायुमग्निं यमं सरस्वतीं सदशो दारास्विति पातं पाल्विति
यथालिङ्गं सर्वत्रानुषजति’ इति । ततः प्रथममन्त्रपाठस्तु । “दृढे स्थः
शिथिरे समीची माऽहसस्यातऽ सूर्यो मा देवो दिव्यादऽहस-
स्यातं” इति । हे द्यावापृथिवी उपस्थानरहितं प्रति शिथिले अपि
युवामुपस्थातारं प्रति समीची अनुकूले सत्यौ दृढे स्थः । अत उप-
स्थातारं मां प्रतिबन्धकादंहसः पातं । द्वितीयमन्त्रपाठस्तु । “सूर्यो
मा देवो दिव्यादऽहसस्यातु” इति । द्युलोकविषयात् मया कृता-
दंहशो मां सूर्यो देवः पातु । उत्तरमन्त्रपाठस्तु । “वायुरन्तरिक्षा-
दग्निः पृथिव्या यमः पिबभ्यः सरस्वती मनुष्येभ्यो देवो द्वारौ मा
मा सन्ताप्तं” इति । वाय्वग्नियमसरस्वतीमन्त्रेषु पाल्वित्यनुषञ्च-
नीयं । हे द्वाररूपे देव्यौ उपस्थातारं मां युवां मा सन्ताप्तमिति
सन्तापयुक्तं मा कुरुतं । कल्पः । ‘नमः सदस इति सदो नमः
सदसस्तय इति ब्रह्माणं नमः सखीनां पुरोगाणामित्यृत्विजो न-
मो दिवे नमः पृथिव्या इति द्यावापृथिवी उपस्थाय’ इति । तृतीय-
मन्त्रान्ते चक्षुष इतीदमाज्ञातं । ऋत्विजो यजमानस्य सखायः,
तदीयकार्यनिष्पादकत्वात् । ते च स्वस्वव्यापारे पुरतो गच्छन्तीति
पुरोगाः, तेषां चक्षुषे चक्षुःस्थानीयाय स्वस्वप्रयोगाभिज्ञाय नमः ।
कल्पः । ‘अहे दैधिषव्येत्यायतनात् ढणं निरस्य’ इति । ऋडुम्बर्था
दक्षिणभागो यजमानस्यायतनं । अत एव सूत्रकार आह । ‘अपरेण
ब्रह्मसदनं यजमानायतनं’ इति । पाठस्तु । “अहे दैधिषव्योदत-
स्तिष्ठान्यस्य सदने सोद योऽस्मात्पाकतरः” इति । धारणसमर्थं स्थानं

दिधिषु । तत्रोत्पन्नत्वात् दैधिष्यं । अहिश्चक्षुःस्तृणलक्षकः सर्पवदु-
 पद्रवकारित्वात् यजमानायतने समुत्पन्नः । हे ह्ये त्वं अतोऽस्मात्
 स्थानादुत्तिष्ठ । योऽन्यः पुरुषोऽस्मात् पाकतरो बालतरोऽप्रबुद्धः
 तस्यान्यस्य सद्ने स्थाने तिष्ठ । कल्पः । ‘उन्निवत् उदुदतस्य गेषमि-
 त्युपविशति’ इति । ये पुरुषा मत्तोऽन्यग्नूताः ते निवन्तः न्यग्नूतेषु
 निश्चब्दस्य विद्यमानत्वात्, तान् पुरुषानहं उद्गेषं उद्गतोऽस्मि । येऽपि
 मत्त उद्गताः ते पुरुषा उद्गन्तः उच्छब्दस्य विद्यमानत्वात् तान-
 यहमुद्गेषं उल्लङ्घोपरिगम्यासं । कल्पः । ‘पातं मा द्यावापृथिवी
 अद्याह इत्युपविश जपति’ इति । अद्यास्मिन्दिवसे यदिदमहः-
 शब्दवाच्यमग्निष्टोमानुष्ठानं तस्मात् मां हे द्यावापृथिव्यौ पातं,
 तस्मिन्नहनि वैकथ्यं यथा न भवति तथा मां रक्षतमित्यर्थः ।
 यदुक्तं सूत्रकारेण । ‘आगन्त पितरः पिहमानिति दक्षिणार्धं परेचेत’
 इति । तदेतद्विधत्ते । “सदो वै प्रसर्पन्तं पितरोऽनुप्रसर्पन्ति त एन-
 मोश्वरा हिंसितोः सदः प्रसृष्य दक्षिणार्धं परेचेतागन्त पितरः
 पिहमानहं युष्माभिर्भूयासः सुप्रजसो मया यूयं भूयास्तेति तेभ्य
 एव नमस्कृत्य सदः प्रसर्पत्यात्मनोऽनात्स्यै” इति । सदः प्रसर्पन्तं
 यजमानमनु पितरोऽनुप्रसर्पन्ति तं यजमानं अनमस्कृताः पितरो
 हिंसितुं प्रभवन्ति । अतः सदसो दक्षिणभागं अवेक्षमाणा आगन्तेत्या-
 दिमन्त्रं पठेत् । हे पितरः आगन्तन सदसः स्थानमागच्छत । आ-
 गतैर्युष्माभिरहं पिहमान् भूयासं । यूयं च मया सुप्रजसः शोभना-
 पत्ययुक्ता भूयास्त । अनेन मन्त्रेण पिहणां नमस्कृतत्वात् यजमान-
 स्कार्तिर्न भवति ।

अथ विनियोगसंग्रहः ।

स्वप्न उक्त्तरे परिचिप्लं स्वप्नं तत्रैवोपतिष्ठते ।
 उप द्युभ्रमी अन्येषूप माहेत्यनुषज्यते ॥
 आस्ता चेति स्तोत्रदेशङ्कलेति द्रोणकुम्भकम् ।
 सोमः सोमं चाग्निरग्निमुप देवेति देवताः ॥
 उप यज्ञेति यज्ञं तमुप मेति तु होत्रकान् ।
 नमस्त्रय विधिस्पष्टो दृढे स्यो द्युभ्रवौ भजेत् ॥
 सूर्यः सूर्यं वायु वायुं पालित्येषोऽनुषज्यते ।
 अग्निर्यमसरस्त्रत्येतां दे द्वारौ सदसो भजेत् ॥
 सदो ब्रह्मा चर्त्विजो द्यौर्भूर्नमः पञ्चभिः क्रमात् ।
 अहे ह्यणं निरस्योन्नीत्युपविश्यात्र यो जपेत् ॥
 आगन्त दक्षिणं पश्येत् मन्वा विंशतिरोरिताः ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णायजुः-
 संहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ० ॥

भक्षेहि माऽऽविश दीर्घायुत्वाय शन्तनुत्वाय राय-
 स्योषाय वर्चसे सुप्रजास्त्वायेहि वसो पुरोवसो प्रियो
 मे हृदोऽस्यश्विनोस्त्वा बाहुभ्यां सध्यासं नृचक्षसं
 त्वा देव सोमसुचक्ष्वा अवस्थेषं मन्द्राभिभूतिः केतुर्य-

ज्ञानां वाग्जुषाखा सोमस्य तृप्यतु मन्द्रा स्वर्वाश्चर्दि-
तिरनाहतशोष्णी वाग्जुषाखा सोमस्य तृप्यत्वेर्हि
विश्वचर्षणे ॥ १ ॥

शम्भूर्मेयोधुः स्वस्ति मा हरिवर्षे प्रचर क्रत्वे द-
क्षाय रायस्पोषाय सुवीरतायै मा मा राजन्वि बीभि-
षो मा मे हार्दि त्विषा वधीः । वृषणे शुष्मायाऽऽयुषे
वर्षसे । वसुमङ्गणस्य सोम देव ते मतिविदः प्रातःसव-
नस्य गायत्रच्छन्दस इन्द्रपीतस्य नराशंसपीतस्य
पितृपीतस्य मधुमत उपहृतस्योपहृतो भक्षयामि द-
द्रवङ्गणस्य सोम देव ते मतिविदो माध्यन्दिनस्य सव-
नस्य विष्टुपच्छन्दस इन्द्रपीतस्य नराशंसपीतस्य ॥ २ ॥

पितृपीतस्य मधुमत उपहृतस्योपहृतो भक्षया-
म्यादित्यवङ्गणस्य सोम देव ते मतिविदस्तृतीयस्य सव-
नस्य अगतीच्छन्दस इन्द्रपीतस्य नराशंसपीतस्य पितृ-
पीतस्य मधुमत उपहृतस्योपहृतो भक्षयामि । आ-
प्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोम वृष्णायं । भवा वाजस्य
सङ्गये । द्विम्ब मे गात्रा हरिवो गृणान् मे मा वितीतृषः ।
शिवो मे सप्त ऋषीनुप तिष्ठस्व मा मेऽवाङ्गाभिमति ॥
॥ ३ ॥

गाः अपाम सोमममृता अभूमादर्शं ज्योतिरविदाम
 देवान् । किमस्मान् ह्यणवदरातिः किमु धूर्तिरमृ-
 त मर्त्यस्य । यन्म आत्नो मिन्दाऽभृदग्निस्तत्पुनरा-
 हाजीतवेदा विचर्षणिः । पुनरग्निश्चक्षुरदात् पुनरि-
 न्द्रो हृहस्पतिः । पुनर्मे अश्विना युवं चक्षुरार्धत्तमस्थोः ।
 इष्टयं जुषस्ते देव सोम स्तुतस्तौमस्य ॥ ४ ॥

शस्तोक्थस्य हरिवत् इन्द्रपीतस्य मधुमत उपहृत-
 स्योपहृतो भक्षयामि । आपूर्या स्या मा पूरयत प्रजया
 च धनेन च । एतत्तै तत् ये च त्वामन्वेतत्तै पितामह
 प्रपितामह ये च त्वामन्वच पितरो यथाभागं मन्दध्वं
 नमो वः पितरो रसाय नमो वः पितरः शुष्माय नमो
 वः पितरो जीवाय नमो वः पितरः ॥ ५ ॥

स्वधायै नमो वः पितरो मन्यवे नमो वः पितरो
 घोराय पितरो नमो वो य एतस्मिन् लोके स्थ युष्मा-
 स्तेऽनु येऽस्मिन् लोके मां तेऽनु य एतस्मिन् लोके स्थ यूयं
 तेषां वसिष्ठा भूयास्त येऽस्मिन् लोकेऽहं तेषां वसिष्ठा
 भूयासं प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परि-
 ता बभूव ॥ ६ ॥

यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो

रयीणां । देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि मनुष्यकृतस्यैन-
सोऽवयजनमसि पितृकृतस्यैनसोऽवयजनमस्यसु धातस्य
सोम देव ते नृभिः सुतस्येष्टयजुषस्तुतस्तोमस्य शस्तो-
क्यस्य यो भक्षो अश्वसनिर्यो गोसनिस्तस्य ते पितृभि-
र्भक्षंकृतस्योपहृतस्योपहृतो भक्षयामि ॥ ७ ॥

विश्वचर्षणे विष्टुपच्छन्दस इन्द्रपीतस्य नराशशसपी-
तस्यातिस्तुतस्तोमस्य जीवाय नमो वः पितरो बभूव
चतुश्चत्वारिंशच्च ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे द्वितीय-
प्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ • ॥

म्याद्युपस्त्रानमन्त्रा ये ते चतुर्थे समीरिताः ।

अथ पञ्चमे भक्षमन्त्रा उच्यन्ते । कण्ठः । 'भक्षेहीति भक्षमा-
द्वियमाणं प्रतीच्य' इति । पाठस्तु । "भक्षेहि माऽऽविश दीर्घायुत्वाय
अन्तनुत्वाय रायस्योषाय वर्षसे सुप्रजास्त्रायेहि वसे पुरोवसे मे
इदोऽसि" इति । हे भक्षयोग्य सोमरस त्वं दीर्घायुत्वादिसिद्धार्थ-
मागच्छ । मां प्रविश । सुखकारित्वं देहअन्तनुत्वं । हे वसे निवास-
हेतोऽस्मान् वासयितुमागच्छ । हे पुरोवसे वासयितृणां धना-

दीनां मध्ये प्रथमवासयित्वात् मे इदो मम चित्तस्य प्रियोऽसि ।
 कल्पः । 'अग्निनेस्त्वा वाङ्मयाः सध्यासं इति प्रतिगृह्य' इति ।
 हे भव अग्निनेर्देवानां भिषजोर्वाङ्मयां तां सध्यासं गृह्णामि ।
 कल्पः । 'नृचक्षसं त्वा देव सोमैत्यवेक्ष्य' इति । पाठस्तु । "नृचक्षसं
 त्वा देव सोम सुचक्षा अवख्येष" इति । हे सोम नृचक्षसं नृन् चष्टे
 पश्यति तादृशं तां सुचक्षाः सुष्टु द्रष्टाऽहमवख्येषमवेचे । कल्पः ।
 'मन्त्राभिभृतिरिति प्रातःसवने सर्वानैन्द्रान् भक्षयति नराञ्छ-
 सपीतस्येति नाराञ्छसान् इद्रवङ्गणस्येति माध्यन्दिने सवने
 सर्वानैन्द्रान् भक्षयति नराञ्छसपीतस्येति नाराञ्छसानादित्यव-
 ङ्गणस्येति इतोयसवने सर्वानैन्द्रान् भक्षयति नराञ्छसपीतस्येति
 नराञ्छसादन्यत् प्राग्वसुमङ्गणात् सर्वानुषजत्ययन्यदेव तानि-
 ऋपीतस्येति यथादेवतं वा' इति । अथ नाराञ्छनामकानां
 चमसानां लक्षणं सूत्रकारेणैव दर्शितं । 'भक्षितानायाययन्त्याया-
 यस्य समेतु त इति ते नाराञ्छसाः' इति । पाठस्तु । "मन्त्राभि-
 भृतिः केतुर्यज्ञानां वाग्जुषाणा सोमस्य दृष्यतु मन्त्रा खर्वाच्य-
 दितिरनाहतश्रीर्षी वाग्जुषाणा सोमस्य दृष्यलेहि विश्वचर्षणे ब्रं-
 भूर्मयोभः खस्ति मा हरिवर्णं प्रचर क्रत्वे दक्षाद्य रायस्योषाय
 सुवीरतायै मा मा राजन्वि वीभिषो मा मे हार्दि त्विषा वधोः ।
 इषणे शुभायायुषे वर्षसे । वसुमङ्गणस्य सोम देव ते मतिविदः
 प्रातःसवनस्य मायन्च्छन्दस इन्द्रपीतस्य नराञ्छसपीतस्य षिष्ट-
 पीतस्य मधुमत उपहृतस्योपहृतो भक्षयामि इद्रवङ्गणस्य सोम देव
 ते मतिविदो माध्यन्दिनस्य सवनस्य त्रिष्टुप्च्छन्दस इन्द्रपीतस्य

नराश्रुसपीतस्य पिहपीतस्य मधुमत उपहृतस्योपहृतो भक्ष्या-
 म्वादित्यवद्गणस्य सोम देव ते मतिविदसृतीयस्य सवनस्य जगती-
 ष्वन्दस इन्द्रपीतस्य नराश्रुसपीतस्य पिहपीतस्य मधुमत उपहृत-
 स्योपहृतो भक्षयामि” इति । मुखस्त्रिता शग्देवता सोमस्य जुवाणा
 सोमं सेवमाना दृष्यतु । कीदृशी वाक् मन्त्रा चर्षहेतुः । अभिभृतिः
 विज्ञानामभिभवित्वा । यज्ञानां हेतुः कारणभृता । आदरार्थं
 पुनरपि मन्त्रेत्यादिना प्रार्थ्यते । मन्त्रा चर्षहेतुः । स्वर्वाची सुप्त आ-
 भिमुख्येन वर्तमाना । अदितिरखण्डनीया । अनाहतशोष्णा । शिरः-
 ब्रह्मेण प्राधान्यात् प्रारम्भो लक्ष्यते । अप्रतिबद्धप्रारम्भेत्यर्थः । वागि-
 त्यादि पूर्ववत् । चर्षणयो मनुष्याः, विश्वे चर्षणयः स्वभृता यस्मासौ
 विश्वचर्षणिः । तथाविध हे सोम एहि आगच्छ । कीदृशः सोमः
 ब्रह्मूः शान्तेर्भावयिता । मयोभूः सुखस्य भावयिता । तादृशः सन्
 इत्यन्वयः । हे हरिवर्षणं हरिद्वर्षं स्वस्ति मां प्रचर । वान्तिरूपो
 विनाशो न भवति तथा मां प्रविश । किमर्थं क्रत्वादिमिच्छार्थं । दक्ष
 उत्साहः । हे राजन् मां वान्युपद्रवेष मां विभीभिषः विश्लेषेण मां भी-
 षय । हृदयपुण्डरीकेऽवस्थितं मनो हार्दि । तच्च मनस्विषा त्वदीयया
 दीप्त्या मां वधीः हिंसां मां कुरु । मनसि हिंसारहिते सति वृषा-
 दयः सिध्यन्ति । वृषणेश्चिद्यं । शूभो बलं । आयुर्दीर्घायुः, वर्चः कान्तिः ।
 हे सोम देव ते तव सम्बन्धि यत्प्रातःसवनं तस्य सम्बन्धो यो मधुमान्
 स इतरैरुपहृतोऽनुज्ञातः तस्योपहृतस्याहमप्युपहृतो भक्षयामि । की-
 दृशस्य ते वसुमद्गणस्य अष्टसङ्घाका वसवो यस्मिन् गणे सोऽयं वसु-
 मान् तथाविधो गणो यस्य तव स त्वं वसुमद्गणः तथाविधस्य । मति-

विदः अद्वायुक्ताणां यजमानाणां मतिं वेत्ति इति मतिवित् तस्य ।
 कीदृशस्य प्रातःसवनस्य गायत्र्यच्छन्दसः बहिष्यवमानादिमन्त्रेषु गा-
 यत्र्यास्थं कन्दो यस्य तद्गायत्र्यच्छन्दः तस्य । इन्द्रपीतस्य इन्द्रेण पीतः
 सोमो यस्मिन् सवने तदिन्द्रपीतं तस्य । नराशंसपीतस्य पिह-
 पीतस्येति पदद्वयं नराशंसचमसभक्षण एव प्रयोक्तव्यं नान्यत्रेत्येकः
 पक्षः । सर्वत्र पठितव्यमित्यपरः पक्षः । नरैः शंसन्त इति नराशंसाः
 पिहविशेषाः, तैः पीतः सोमो यस्मिन् सवने तन्नराशंसपीतं तस्य ।
 अयमेवार्थः पिहपीतस्येत्यनेन स्पष्टीकृतः । रुद्रवङ्गणस्यादित्यवङ्गण-
 स्येत्येतावपि मन्त्रौ पूर्ववत् व्याख्येयौ । तत्रोभयत्र मन्त्रादिरनुषज्यते ।
 कल्पः । 'भक्तितानाप्याययन्त्याप्यायस्य समेतु त इति ते नराशंसाः' इति ।
 पाठस्तु । "आप्यायस्य समेतु ते विश्वतः सोम वृष्यायं । भवा वाजस्य
 सङ्गथे" इति । हे सोम त्वमाप्यायस्य सर्वतो वर्धस्य । ते तव वृष्यायं
 वीर्यं विश्वतः समेतु सर्वतः सङ्गच्छतां । त्वमपि वाजस्याऽस्यस्य
 सङ्गथे सङ्गमने निमित्तं भव । कल्पः । 'हिव्व मे गात्रा हरिव
 इति भक्षयित्वा नाभिदेवानभिष्टुन्नन्त' इति । पाठस्तु । "हिव्व मे
 गात्रा हरिवो गणान् मे मा वितीद्वषः शिवो मे सप्तर्षीनुपतिष्ठस्य
 मा मे वाङ्गाभिमतिगाः" इति । हे हरिवो हरितवर्ण सोम मे
 गात्रा ममाङ्गानि हिव्व प्रीणय । मदीयान् गणान् पुत्रादिसमू-
 हान् मा वितीद्वषः सोमपाने दृष्णारहितान् मा कुरु. किन्तु
 सर्वदा तदिच्छान् कुरु । किञ्च त्वं शिवो भूत्वा सप्तर्षीन् मूर्धच्छिद्र-
 सप्तकावस्थितान् मदीयान् प्राणानुपतिष्ठस्य तर्पयेत्यर्थः । किञ्च मदी-
 यां नाभिभ्रतीत्य मागाः अधोविबरेण मा निर्गच्छेत्यर्थः । कल्पः ।

‘समित्पाणय उक्तेतारं पुरस्कृत्याप्रतीकमायाग्दपाम सोममिति महीर्यां वदन्तः’ इति । अतः पूर्वमुक्ताः सर्वे मन्वाः षट्पदानुवाकात् पूर्वं द्रष्टव्याः । अपाम सोमेत्ययं तु मन्वोऽवष्टयाङ्गत्वादुक्तं हि राजेत्यनुवाके प्रत्यस्तो वरुणस्य पात्र इत्यस्मादुपरिष्ठात् द्रष्टव्यः । पाठस्तु । “अपाम सोमममृता अभ्रमादर्शं ज्योतिरविदाम देवान् । किमस्मान् कृणवदरातिः किमु धूर्तिरमृत मर्त्यस्य” इति । वयं सर्वे सोममपाम तेन पीतेनामृताः देवा अभ्रम । आन्नंसाद्योतनाय भूतार्थनिर्देशः । ज्योतिरादित्यस्वरूपमदर्शं दृष्टवन्तः । अतः देवानिन्द्रादीनविदाम लब्धवन्तः । ईदृग्ज्ञानस्मानरातिः पापरूपः ब्रह्मः किं कृणवत् किं करिष्यति । मर्त्यस्य मनुष्यशरीरधारिणो या धूर्तिर्हिंसा सेयममृत किमु अमृतानस्मान् किं नाम करिष्यति । अथवा धूर्तिरमृतं । अस्मद्विषया हिंसा स्वयमेव नष्टा सा तादृशी नोऽस्मान् बाधत इति किमु वक्तव्यं । कल्पः । ‘यस्य आत्मनो मिन्दाभ्रदिति मिन्दयाऽऽहवनीयमुपतिष्ठते’ । पाठस्तु । “यस्य आत्मनो मिन्दाभ्रदग्निस्तपुनराहार्जातवेदा विचर्षणिः” इति । मे मम षट्त्वित्वा यदङ्गमात्मनो मिन्दाभ्रत् स्वरूपान्निन्दितं हिंसितमभ्रत् । अग्निस्तदङ्गं पुनराहाः आहरतु । कीदृशोऽग्निर्जातवेदाः जातं यच्चच्छिद्रं वेत्ति इति जातवेदाः । विचर्षणिः तत्पुनः समाधातुं विचक्षणः । तत्रैव विकल्पितं मन्वान्तरमाह ।

‘पुनरग्निसञ्चुरदात् पुनरिन्द्रो वृहस्पतिः ।

पनर्मे अश्विना युवं सञ्चुराधत्तमच्छोः’ ॥ इति ॥

यज्ञे यदङ्गं न्यूनं भवति तेन यजमानस्यैव सञ्चुर्हियते । ‘यज्ञं

पराभवन्तं यजमानोऽनु पराभवति' इति श्रुत्यन्तरात् । अस्मादथ-
 मग्निर्धृशाङ्गसमाधानेन यजमानाय मद्भवेव चक्षुः पुनर्दत्तवान् ।
 तथैवेन्द्रो दृहस्यतिश्च यज्ञाङ्गसमाधानाय मदीयं चक्षुः पुनर्दत्तवन्तौ ।
 अश्विनौ युवामप्यक्षोर्मदीयाक्ष्णोश्चक्षुर्दग्भनसामर्थमाधत्तं । कल्पः ।
 'सर्वे हारियोजनं भक्षयन्तीष्टयजुषस्तो देव सोम' इति । पाठस्तु ।
 "दृष्टयजुषस्तो देव सोम स्तुतस्तोमस्य ब्रह्मोक्त्यस्य हरिवत् इन्द्रपी-
 तस्य मधुमत उपहृतस्योपहृतो भक्षयामि" इति । हे सोम देव ते
 तव सर्वाब्धिरसमुपहृतैरनुज्ञातैरनुज्ञातोऽहं भक्षयामि । कीदृशस्तु
 ते, दृष्टयजुषः दृष्टसाधनानि यागसानानि यजूषि यस्य सोऽयमिष्ट-
 यजुः तस्य । स्तुता स्तोमाः सामावृत्तिलक्षणाणि स्तोत्राणि यस्य
 सोऽयं स्तुतस्तोमस्तस्य । ब्रह्मानि ब्रह्मिदान्युक्त्यानि ब्रह्माणि यस्य सो-
 ऽयं ब्रह्मोक्त्यः तस्य । हरिर्हरितवर्णः, सोऽस्यास्तीति हरिवान् तस्य ।
 इन्द्रेण पीतस्तस्य । मधु माधुर्यमस्यास्तीति मधुमान् । अन्वैरनुज्ञात
 उपहृतस्तस्य । कल्पः । 'आपूर्था स्था मा पूरयतेत्युत्तरवेद्याः श्रेषान्
 न्युष्य' इति । श्रेषानवशिष्टान् सोमभागान् । पाठस्तु । "आपूर्था स्था
 मा पूरयत प्रजया च धनेन च" इति । हे धाना सोमश्रेषा यूयमापूर्था
 स्तु सर्वतः पूर्णा स्थिताः भवत. अतो मां प्रजया च धनेन च सर्वतः
 पूरयत । यन्म आत्मन इत्यादयो मन्त्रा हरिरसि हारियोजन
 इत्यनुवाकान्ते द्रष्टव्याः । कल्पः । 'सर्वे खं स्व क्षमसमनून्यन्ते चीन्
 चीन् पुरोडाशकलानुपवपन्त एतत्ते तत ये च त्वामन्विष्येतिः प्रति-
 मन्त्रं' इति । क्षमसमनून्यन्ते क्षमससमीपे । पाठस्तु । "एतत्ते तत
 ये च त्वामन्वेतत्ते पितामह प्रपितामह ये च त्वामन्वत्र पितरे यथा-

भागं मन्द्धं” इति । हे तत अस्मत्पितः एतत् पुरोडाशकलरूपं ते तवाञ्जं. ये चान्ये त्वामनुगतास्तेषामप्येतदञ्जं । पितामहेति मन्त्रे खे च त्वामनु इत्युत्तरानुषङ्गः । प्रपितामहेति मन्त्र एतत् इति पूर्वा-
 नुषङ्गः । हे पितरः सर्वेऽपि यूयमचास्मिन् कर्मणि यथाभागं स्वस्व-
 भागानुसारेण मन्द्धं दृष्टा भवत । कल्पः । ‘नमो वः पितरो
 रसावेति नमस्कारान् अपति’ इति । पाठस्तु । “नमो वः पितरो
 रसाय नमो वः पितरः शुभ्राय नमो वः पितरो जीवाय नमो
 वः पितरः स्वधायै नमो वः पितरो मन्यवे नमो वः पितरो घोराय
 पितरो नमो वे च एतस्मिन् लोके स्य युष्माः सेऽनु येऽस्मिन् लोके
 मां तेऽनु च एतस्मिन् लोके स्य यूयं तेषां वसिष्ठा भूयास्त येऽस्मिन्
 लोकेऽहं तेषां वसिष्ठो भूयामं” इति । हे पितरो युष्माकं घो रसः
 शारः तस्मै नमः । एवमुत्तरत्र । शुभ्राय वसाय । जीवाय जी-
 वात्मने । स्वधायै भवदीयहविर्दाशै । मन्यवे क्रोधाय । घोराय
 शिलारूपोयकार्थाय । हे पितरो युष्मभ्यमपि नमोऽस्तु । ये यूय-
 मन्यैः सह एतस्मिन् पिद्वलोके स्य ते युष्माननुवर्तन्तां । ये यूय-
 मस्मिन् लोके स्य ते यूयं मामनुवर्तध्वं । अन्यैर्बहुभिः सह ये यूय-
 मेतस्मिन् पिद्वलोके स्य तेषामन्येषां वसिष्ठा वासयिद्वतमा यूयं
 भूयास्त । ये च मनुष्या अस्मिन् लोके मया सह स्थिताः तेषां
 मनुष्याणां वासयिद्वतमो भूयामं । कल्पः । ‘प्रजापते न त्वदेता-
 नीति प्राजापत्ययर्चा वितिष्ठन्ते’ इति । वियुज्य गच्छेयुरित्यर्थः ।
 पाठस्तु । “प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परि ता बभूव ।
 यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयः स्याम पतयो रयीणां” इति ।

हे प्रजापते त्वदन्यः कोऽपि पुरुषः उत्पन्नानि तान्येतानि विश्वानि
 न परिवभूव परिवभितुं समर्थो नाभूत् । परिवभवः सृष्टेरक्षुपल-
 क्षणं । सृष्टिसंहारयोः शक्त इत्यर्थः । अतस्ते तव वयं यत्कामा
 जुहुमः तत्फलमस्माकमस्तु । वयं धनानां पतयः स्वाम । एतत्ते
 ततेत्याद्या मन्वाः वाममद्य सवितरित्यस्मादनुवाकात् पूर्वं द्रष्टव्याः ।
 कल्पः । 'देवकृतस्त्रैणसोऽवयजनमसि मनुष्यकृतस्त्रैणसोऽवयजनमसि
 पितृकृतस्त्रैणसोऽवयजनमस्यात्मकृतस्त्रैणसोऽवयजनमस्यन्यकृतस्त्रैणसो-
 ऽवयजनमस्त्रेणस एनसोऽवयजनमसि स्वाहेत्याहवनीये षट् ब्रह्म-
 न्यभ्याधाय' इति । अत्र ब्रह्मलानामभ्याधातारः सर्वेऽपि हारि-
 योजनभक्षिणः । आत्मकृतस्त्रेत्यादिमन्त्रत्रयङ्गतं । हे ब्रह्म देव-
 विषये यदस्माभिः कृतमेतः तस्यावयजनं विनाशकमसि । एवं
 मनुष्यपितृमन्त्रयोर्ध्यायं । कल्पः । 'अपरेण चात्वास्वमास्तावे वा
 प्रत्यञ्चस्वमसिनः स्वं स्वञ्चमसरसमवघ्नेण भक्षयन्त्यप्सु धैतस्य सोम-
 देव ते' इति । पाठस्तु । "अप्सु धैतस्य सोम देव ते नृभिः सुतस्तेष्ट-
 यजुषस्तुतस्तोमस्य शस्तोक्थस्य यो भक्षो अश्वसनिर्धो गोसनि-
 स्तस्य ते पितृभिर्भक्षंकृतस्योपहृतस्योपहृतो भक्षयामि" इति ।
 हे सोम देव प्रक्षालनाभिषवादिविशेषणोपेतस्य ते सम्बन्धी धो
 भक्षणभागोऽश्वसनिरश्वप्रदः यश्च गोसनिर्गोप्रदः तदीयस्य तस्य
 भक्षभागस्य पितृभिरपि स्वभक्षत्वेन स्वीकृतस्त्रेतरेरनुज्ञातस्यांशम-
 न्यैरनुज्ञातोऽहमाघ्राणेन भक्षयामि । देवकृतस्याप्सु धैतस्त्रैते मन्वाः
 हरिरसीत्येतस्मादनुवाकादूर्द्ध्वं द्रष्टव्याः ।

अथ विनियोगसंग्रहः ।

भक्ष भक्ष्यां प्रतीक्ष्यान्नि गृहीत्वा नृच वीक्षते ।

मन्त्रेति भक्षयेन्नेधा वसुद्रादिभेदतः ॥

आप्या भक्षितमाप्याय्य हिन्य नाभ्वभिर्मर्गम् ।

अपाम कृत्वावभृथं समायात्यप्रतीक्षणम् ॥

यस्यो पुनर्भवेदग्निमिष्टाद्याङ्कारियोजनम् ।

आपू वेद्यां श्रेषवाप एतन्ते त्रिभिरावपेत् ॥

पुरोडाशांशकान् भूमौ नमस्यमग्निं अपः ।

प्रजा समसिनो यान्ति देववज्रौ समिन्नयम् ॥

असु जिघ्रन्ति तच्छेषं द्वाविंशतिरिहोदिताः ।

अथ मीमांसा । तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम् । अ० ८ ।

भक्षे हीत्यनुवाकोऽयं *सर्वो भक्षणयोग्युत ।

ग्रहणादौ †यथालिङ्गं विभज्य व्यवतिष्ठते ॥

अविधेर्यग्रहणादीनां भक्षणे निखिलस्तु सः ।

अर्थाच्चिन्नेषु तेष्वेव यथालिङ्गं विभज्यते ॥

ज्योतिष्टोमे ऊतस्य सोमस्य श्रेषभक्षणं विहितं 'अभिषुत्या-
हवनीये ऊत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य सदसि भक्षान् भक्षयन्ति' इति ।
तस्मिन् भक्षणे ग्रहणावेक्षणनिगरणसम्यग्जरणरूपाश्चत्वारो व्यापाराः
सन्ति । मन्त्रास्य भक्षे हीत्याद्यनुवाके समाह्वतः । तत्र भक्षणं यथा
साक्षाद्योदितं न तथा ग्रहणावेक्षणनिगरणसम्यग्जरणानि योदि-

* सर्वे भक्ष्यगामतेति न्या० मा० वि० ।

† यथायोगमिति न्या० ।

तानि । नचाविहितेषु मन्त्रा विनियोगमर्हति । समाख्या तु भक्ष्या-
 नुवाक इत्येवंरूपा भक्षणमात्रविषया. तस्मात् शस्त्रस्याप्यनुवाकस्य
 भक्षण एव विनियोग इति प्राप्ते ब्रूमः । अविहितान्वपि ग्रहणादी-
 न्यर्थाच्चिन्तानि. तद्भक्तिरेकेण भक्षणासम्भवात् । अतस्त्वेष्यनुवाकोऽयं
 यथासिद्धं विभज्य विनियोज्यः । तत्र भक्षे हीत्यारभ्याऽश्विनोस्त्वा
 वाङ्मयाः सध्यासमित्यन्तो ग्रहणं प्रकाशयति । *एहीत्याख्यातस्य
 वाङ्मयां स्वीकरवाणीत्येतस्य च दर्शनात् । नृचक्षसं त्वा देव सो-
 म सुचक्षा अवख्येषमित्ययं भागोऽवेक्षणं प्रकाशयति । शोभनचक्षु-
 रहं मनुष्येषु प्रख्यातं †त्वामवेक्ष इत्यभिधानात् । हिन्व मे गात्रा
 इत्यादिर्मांमवाङ्गाभिमतिगा इत्यन्तः सम्यग्जरणं प्रकाशयति ।
 याचप्रीणनेनाधोभागे नाभेरतिक्रमनिषेधेन च तद्वगमात् ।
 जरणं नार्थाच्चिन्तं. तेन विनापि भक्षणसिद्धेरिति चेत् । न. जरण-
 पर्यन्तस्यैव सार्थकभक्षणत्वात् । न च जरणे पुरुषव्यापाराभावः.
 सम्यगुपवेशनादेर्भक्षणार्थत्वात् । मन्त्राभिभूतिरित्यादिर्भक्ष्यामी-
 त्यन्तो भक्षणं प्रकाशयति । तस्मात्सिद्धेन समाख्यां बाधित्वा वि-
 भज्य विनियोगः कर्तव्यः ।

तत्रैवान्यचिन्तितं । अ० १० ।

मन्त्रेति वसुमद्भेति द्वयं तर्पणभक्षयोः ।

विभक्तव्यमुताशेषं तद्विसंयुक्तभक्षणे ॥

* एहीत्याख्यानस्येति न्या० वि० पाठः । किन्तु आङ्गानस्येति भवितु-
 मर्हति ।

† अवेक्षिषीयेति न्या० । § जर्णार्थत्वादिति न्या० समीचीनतरः ।

लिङ्गादिभागो मैवं नो दृप्तिर्भक्षणात् ऽन्यतः ।

लिङ्गस्यासम्भवे वाक्ये शेषात् सर्वाऽस्तु भक्षणे ॥

मन्त्राभिभूतिरित्यादिर्जुषाणा सोमस्य द्रव्यत्वित्यन्तो भागो ह-
ष्टाया अरुचिमभिभवत्याः सोमं श्लेषमानाया जिज्ञासास्तृप्तिं प्रकाश-
यति । वसुमद्गणस्येत्यादिर्भक्षयामीत्यन्तो भागो भक्षणप्रकाशकः ।
तत्र पूर्वलिङ्गेन विभक्त्य विनियोग इति चेत्. मैवं । न खलु दृप्ति-
र्भक्षणादन्येन व्यापारेण जायते. किं तर्हि भक्षणानुनिष्यादिनी
हि सा । तथा सति कस्मिन् व्यापारे दृप्तिप्रकाशको भागो विनि-
युज्यते. ततो लिङ्गेन विनियोगासम्भवात् भक्षणमन्त्रवाक्यस्य शेष-
स्तृप्तिप्रकाशकभागो भविष्यति । उपयुक्तस्य तत्रार्थं भागः, दृप्ति-
सहितभक्षणप्रकाशेन पुरुषोत्साहजनकत्वात्. तस्मान्मन्त्रादिः सर्वा भक्षणे
विनियुज्यते ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम् । अ० ११ ।

इन्द्रपीतस्येति भक्षमन्त्रांशः किमिदं इन्द्रके ।

केवले ऽन्यत्र सोहादा सर्वत्रेति यथाश्रुतम् ॥

ऐन्द्र एव समर्थत्वात् तृष्णीमेवान्यभक्षणम् ।

ऊहे वान्येषु कर्मैक्येऽप्यस्तु ऊहे भक्षमन्त्रतः ॥

इन्द्रेण कस्मिन् सवने सोमः पीत इतीरणात् ।

सवनस्थेषु सर्वेषु मन्त्रोऽनूहेन पद्यते ॥

भक्षणमन्त्रे कश्चिदंशः इन्द्रपीतस्येत्येवंविधिः श्रूयते । तत्रे-
न्द्रेण पीतस्य सोमस्य शेषं भक्षयामीत्यर्थो भवति । तथा स-
त्यस्य मन्त्रस्येन्द्रपदानशेषभक्षण एव समर्थत्वात् तत्रैवायं मन्त्रो

विनियुज्यते न तु मैत्रावरुणादिशेषभक्षणे. तस्मादमन्त्रकमेव तद्ग-
 चणमित्येकः पूर्वः पक्षः । इन्द्रपीतस्येति पदस्यासमर्थत्वेऽपि मित्रा-
 वरुणपीतस्येत्येवमूहे सति सामर्थ्यं भविष्यति । गन्वाग्नेययागस्य
 प्रकृतित्वात्तद्गतस्याऽग्नये जुष्टमिति मन्त्रस्य विद्वत्तौ सौर्यचरौ सूर्याय
 जुष्टमित्येवमूहः क्रियते इह तु कर्मक्याप्तोह इति चेत्. न. कर्मभेद
 इव भक्षभेदेऽप्युद्धितुं शक्यत्वादिति द्वितीयः पूर्वः पक्षः । इन्द्रपीतस्ये-
 त्यत्र बड्म्रीहिर्द्रष्टव्यः । तत्पुरुषत्वे 'समासस्य' [पा० १. ट. ११३.]
 इति सूत्रेणान्नोदान्तत्वप्रसङ्गात् । आद्युदान्तं चैतत्पदमाद्यात् । इन्द्र-
 प्रातिपदिकं तु खत आद्युदान्तं । तथा सति 'बड्म्रीहौ प्रकृत्या पूर्व-
 पदम्' [पा० ट. १. १.] इति सूत्रेण पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधानात् समस्तं
 पदमप्याद्युदान्तमेव सम्यद्यते । इन्द्रेण पीतः सोमो यस्मिन् सवने
 इति विग्रहात् सवनपरत्वे सति ऐन्द्रभक्षण एवेति नियन्तुमसम-
 र्थत्वात् सर्वभक्षणेऽप्यनूहेनायं मन्त्रः प्रयोक्तव्यः । विशेथं च सवनं
 तस्मिन् वाक्ये एवमाद्यात् 'प्रातःसवनस्य गायत्रच्छन्दसः इन्द्र-
 पीतस्य' इति । तस्मादन्यः पक्षो राड्दान्तः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम् । अ० ११ ।

उहपचे यदूह्यन्तच्चिन्त्यते न्यायपञ्चकैः ।

ऐन्द्रे ऊतेऽथ तच्छेषे होत्रकैश्चमसस्थिते ॥

सोमोऽभ्युन्नोय देवेभ्यो ऊत्वा सम्भक्ष्यते तदा ।

इन्द्रो न लक्ष्यो लक्ष्यो वा न शेषेऽन्यार्थता यतः ॥

उन्नोत एव सम्बन्धो न पूर्वा देवतान्तरैः ।

अत इन्द्रस्य सिद्धार्थं लक्ष्योऽसावितरैः सह ॥

पूर्वाधिकरणे चोऽयमूहरूपो द्वितीयः पूर्वः. पक्षः तत्प्रसङ्गात्
 कृत्वाचिन्तारूपेण न्यायपञ्चकेनोहविषयस्मिन्व्यते । मैत्रावरुण-
 ब्राह्मणाष्कंसिपोचादयश्चत्वित्तो होचकाः तेषां सन्ति चमसाः.
 पात्रविशेषस्थिताः सोमरसाश्चमसाः, तैर्वषट्कारानुवषट्कारयोर्द्वैतव्यं ।
 तेषां चमसानामैन्द्रत्वाद्देतुर्वषट्कारे प्रथममिन्द्रो ऋतः । अगन्तरं
 चमसस्ये ऋतशेषे पुनः सोमान्तरमभ्युन्नीय देवतान्तरेभ्यो होचका
 अनुवषट्कारे जुहति । तत्र मैत्रावरुणो 'मित्रं वयं इवामहे' इति
 मन्त्रेण मित्रावरुणौ यजति । ब्राह्मणाष्कंसो 'इन्द्र त्वा वृषभं वयम्'
 इति मन्त्रेणेन्द्रं यजति । पोता 'मरुतो यस्य हि ज्ये' इति मन्त्रेण
 मरुतो यजति । एवं ऋत्वा पश्चात् सोमो भक्ष्यते । तस्मिन् *भक्ष्य-
 माणे मित्रावरुणपीतस्येति मन्त्र ऊहनीयः । तदानीमिन्द्रमित्रा-
 वरुणपीतस्येत्येवं मित्रावरुणाभ्यां सह नेन्द्र उपलक्षणीयः । कुतः.
 इन्द्रशेषे पुनरभ्युन्नीतस्य तेन शेषेण सह मित्रावरुणाद्यर्थत्वे सति
 तस्य शेषस्येन्द्रसम्बन्धिराहित्यात् । पुनरभ्युन्नीतस्यैवान्यार्थत्वं न पूर्व-
 शेषस्येति चेत्. न. उन्नयनकाले मित्रावरुणाद्यर्थोऽयमिति सङ्क-
 ल्याभावात्. प्रदानकाले तु पूर्वशेषेण सहैव मित्रावरुणादिभ्यः
 प्रदीयते. तस्मादिन्द्रसम्बन्धिराहित्यान्नेन्द्रो लक्षणीय इति प्राप्ते
 ब्रूमः । माभूत् सङ्कल्पः, तथाप्युन्नयनं करिष्यमाणं मैत्रावरुणादि-
 यागार्थमेव न तु तस्य पूर्वानुष्ठितेन्द्रयागार्थत्वं सम्भवति । तस्मा-
 दुन्नीते मैत्रावरुणादिसम्बन्धशेषे इन्द्रसम्बन्ध एवेत्युभयभक्षणे मि-
 त्रावरुणादिभिः सहैन्द्रोऽप्युपलक्षणीयः ।

* भक्ष्ये इति न्याय० वि० ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम् । अ० १३ ।

द्विदेवशेष आदित्यस्याख्या आययणाभिधां ।
 स्खालीं प्राप्तस्ततः पात्नीवतस्य ग्रहणे सति ॥
 तद्ग्रहणे द्विदेवाः किं सार्धं पात्नीवतेन ते ।
 उपलक्ष्या नवा पूर्वन्यायेनास्त्रपलक्षणम् ॥
 अन्यत्राययणात्पात्नीवतो नैतस्य गृह्यते ।
 आकाङ्क्षा पूर्वदेवेषु पत्नीवानेव लक्ष्यते ॥

ऐन्द्रवायवादयो द्विदेवत्याः, तेषां शेष आदित्यस्थालीमाग-
 च्छति । पुनरपि तस्याः स्खाल्या आययणस्थालीमागच्छति । तस्या
 आययणस्थाल्याः पात्नीवतो गृह्यते । तस्य पात्नीवतस्य भक्षणे इन्द्र-
 वाय्वादयः उपलक्षणीयाः । पूर्वाधिकरणे यथा मित्रावरुणादिभिः सह
 इन्द्र उपलक्षितस्तदिति प्राप्ते ब्रूमः । यदुपांशुपात्रेण पात्नीवतमा-
 ययणात् गृह्णातीत्याययणपात्रस्थापादानत्वश्रवणात् ततो निःसृतस्य
 सोमरसस्य तत्सम्बन्धे ज्ञाते सति पश्चात्पात्नीवद्देवतायै ग्रहणं भवति ।
 तथा सत्यत्यन्तभिन्नस्य पात्नीवतस्य पूर्वदेवेष्वर्काञ्चा नास्ति ।
 पुनरभ्युन्तोतस्तु सोम ऐन्द्रशेषेण संसृष्टः । तस्य संसृष्टस्य भक्षणे मित्रा-
 वरुणादीनामिवेन्द्रस्याऽपि सम्बन्धो नापैतीति वैषम्यं । तस्मात्पात्नी-
 वतभक्षणे इन्द्रवाय्वादयो नोपलक्षणीयाः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम् । अ० १४ ।

सह पत्नीवता त्वष्टा तद्गुणे लक्षणेन च ।

सह त्वष्टा पिबेत्युक्ते देवत्वात् सोऽपि लक्ष्यते ॥

सहत्वमात्रं त्वष्टुः स्थास्र पादत्वमशब्दनात् ।

चोदनायामभावाच्च न देवोऽतो न लक्ष्यते ॥

तस्मिन्नेव पत्नीवतग्रहे शेषभक्षणमन्त्रेण पत्नीवता सह त्वष्टा-
प्युपलक्षणीयः । कुतः. त्वष्टुरपि तद्देवत्वात् । तच्च होममन्त्रादवगतं ।
'अग्रा इह पत्नीवा इह सजूर्देवेन त्वष्टा सोमन्विष स्वाहा' इत्यास्मिन्मन्त्रे
पत्नीवन्तमग्निं भुतान्तेन पदेन सम्बोध्य तष्टा देवेन सह पिबेत्य-
भिधानात् पादत्वेन पत्नीवत इव त्वष्टुः तद्देवत्वम् । ततः पत्नीवत्त्व-
ष्टुपीतस्येत्युपलक्षणमिति प्राप्ते ब्रूमः । पानकाले सहावस्थानमात्रं
त्वष्टुः सजूरित्यनेन पदेन प्रतीयते न तु पादत्वं । असम्बोधितस्य
त्वष्टुः पिबेत्यनेन सामानाधिकरण्याभावात् । न च पादसहभाव-
मात्रेण पादत्वं 'सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी' इत्यत्र पुत्राणां
वोढृत्वादर्थनात् । आस्तां मन्त्रविधिबलात् त्वष्टुर्देवतात्वमिति चेत् ।
न. पत्नीवतमाग्रयणाद्भ्रूतातीत्यत्र त्वष्टुरप्रतीतेः. तस्माद्देवता त्व-
ष्टा नोपलक्षणीयः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितं । अ० १५ ॥

पत्नीवन्तस्त्रयस्त्रिंशद्देवास्तान्मादयेत्यमी ।

लक्ष्या न वा याज्ययोक्तेर्देवत्वादुपलक्षणं ॥

एकोऽग्निर्यजमानेन मादितोऽन्ये तु वक्त्रिणा ।

अतोऽग्नेरेव देवत्वान्मान्येषामुपलक्षणं ॥

तस्यैव पत्नीवतग्रहस्य याज्यायामग्निं सम्बोध्य पत्नीवन्ता-
मधारिणस्त्रयस्त्रिंशद्देवान् मादयेत्यभिधीयते । 'पत्नीवत्स्त्रिंशतं
त्रींश्च देवाननुष्वधमावह मादयस्व' इति । अनुष्वधमनुप्रदाने । तत्र

आह्वयमानेन सोमरसेन मादनीयत्वात् अयस्त्रिंशतां तद्देवत्वं ।
अतस्तेऽपि भक्षणे लक्षणीया इति चेत् । न. यजमानेन मादनीय-
स्याग्नेरेव देवतात्वान्. अयस्त्रिंशद्देवास्तु वक्रिणा माद्यन्त इति न
तेषामत्र देवत्वं. तस्मान्नोपलक्षणं ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितं । अ० १६ ।

सोमस्याग्न इति प्रोक्ताऽनुवषट्कारदेवता ।

लक्ष्या न वा देवतात्वान्नक्ष्या चिंशदिलक्षणा ॥

प्रकृतौ विद्यमानोऽग्निरनुद्देशादलक्षितः ।

उद्देश्येन्द्रो लक्षितोऽतो विकृतावपि तत्तथा ॥

सोमस्याग्ने वीहीत्यनुयजतीति श्रूयते । तत्रानुवषट्कारस्य मान्त्र-
वर्णिकोऽग्निर्देवता. न च अयस्त्रिंशतामिव वक्त्रेरदेवतात्वं । मन्त्रे वक्रिं
सम्बोध्य सोमपाहत्वाभिधानात्. तस्मादग्निरलक्षणीय इति चेत् । न.
प्रकृतावलक्षितत्वात् । ऐन्द्रः चमसः प्रकृतिः. इतरे विकृतिरूपाः । तथा
हि ऐन्द्रस्यः सोमो गृह्यते मीयते च । तेन ऐन्द्रेष्वेव सोमः ।
अनैन्द्रेषु सोम एव नास्तीति सर्वे सोमधर्मा ऐन्द्रेष्वेव । अनैन्द्रा अ-
धर्मकाः । धर्माः साकाङ्क्षायां चोदकेन सधर्मका इति विकृतित्वं ।
गृह्यमाणस्य मीयमानस्य च सोमस्यैन्द्रत्वं 'इन्द्राय त्वा वसुमते' इत्या-
देर्गृह्यणं मन्त्रादवगम्यते । तस्य प्रकृतिभूतस्यैन्द्रस्य चमसस्य भक्षणेऽग्नि-
रनुवषट्कारदेवो नोपलक्षितः । कुतः. ग्रहणेन तद्देश्याभावात् ।
इन्द्रस्तु वृष्यत्वादुपलक्षितः । एव विकृतावप्युद्देश्यदेवानामेवोपलक्षणं
न्याय्यं. तस्मादग्निर्नोपलक्ष्यः

तत्रैवान्यच्चिन्तितं । अ० १७ ॥

अमन्त्रं *पञ्चमाश्रित्य कृत्वाचिन्तान्तरचये ।

ऊहोऽस्ति नो वा सोऽस्त्वच विकृतौ तस्य सम्भवात् ॥

सोमेवेति विधिः सर्वप्रदानेषु समत्वतः ।

अधिकारेऽप्यनूहोऽतो मैत्रे निर्मन्त्रभक्षणं ॥

उक्ताभ्यः पञ्चभ्यः कृत्वाचिन्ताभ्यः पूर्वस्मिन्नधिकरणे योऽयमनै-
त्रेस्वमन्त्रं भक्षणमिति प्रथमः पूर्वपक्षः, तमेव मनसि निधाय पुनः
कृत्वाचिन्तानां त्रयमभिधीयते । अनैत्रेषूक्तरीत्या हि विकृतित्वेनो-
हसम्भवादस्त्वह इति चेत् । न. अनैत्राणां विकृत्वासम्भवात् । सोमेन
यजेतेत्युत्पत्तिश्रुतेः । सोमः कर्मणोऽङ्गं न तु प्रदानविशेषस्य कस्यचि-
दङ्गं । स एव च सर्वः सोमः सर्वप्रदानेष्वध्यस्यत इति सर्वाणि सम-
प्रधानानि. अत एन्द्राणामनैत्राणाञ्च प्रकृतिविकृतिभावासम्भ-
वात् नास्त्यत्रोहः । इन्द्राय त्वा वसुमत इत्यादिमन्त्रो लिङ्गादैर्द्वि-
षयोऽस्तु नैतावता प्रकृतिविकृतिभावः सिध्यति । तस्मात् भक्षमन्त्रस्य
लिङ्गादैर्द्विषयाचविषयत्वादनैत्रेस्वमन्त्रकं भक्षणं ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितं । अ० १८ ।

समन्त्रकममन्त्रं वा स्यादैन्द्राग्नादिभक्षणं ।

ऐन्द्राग्नेयीन्द्रपीतत्वसम्भवात् तत् समन्त्रकं ॥

न पानमशरीरस्य दुक्तं दानन्तु मिश्रणं ।

मन्त्रोऽयन्तु न मिश्रार्थस्तस्मादेतदमन्त्रकं ॥

यदेतदैन्द्राग्ं गृह्णातीति विहिते श्लेषभक्षणं. तत्रैन्द्राग्निभ्यां पीत-
सोम इन्द्रेण पीतो भवतीति लिङ्गेनैव विनियोगात् समन्त्रकं

*भक्षमिति न्या० वि० ।

भक्षणमिति चेत्, मैवं । नवमाध्याये वक्ष्यमाणदेवताधिकरणन्याये-
नाग्नीरस्येन्द्रस्य पानासम्भवात् । अथ पीतशब्देन दानं विवक्ष्येत
तदानीमिन्द्राय दत्तः सोम इति मन्त्रार्थो भवति । न चात्र यज-
मान इन्द्रमुद्दिश्य ददौ किंत्विन्द्राग्नी उद्दिश्य. तस्माद्दानं मिश्र-
विषयं. मन्त्रस्तु न मिश्रविषय इत्यमन्त्रकमत्र भक्षणं ॥”

अत्रैवान्यच्चिन्तितं । अ० १९ ।

ऐन्द्रदानेऽपि गायत्रमात्रयुक्तेऽथवेतरैः ।

छन्दोभिरपि युक्ते स्यादाद्यो मन्त्रे तथोक्तिः ॥

द्वयोः समो वज्रप्रीहिरैकच्छन्दास्तु न क्वचित् ।

नानाच्छन्दस्यैन्द्र एव क्त्वाचिन्तेयमीरिता ॥

सवनार्थेन्द्रपीतोक्तिरित्युद्घाटनमीरितं ।

तेन सर्वप्रदानेषु मन्त्रपाठा यथास्थितः ॥

तस्मिन्नेव भक्षमन्त्रे गायत्रच्छन्दस इन्द्रपीतस्येति श्रूयते । गा-
यत्रमेव छन्दो यस्येति मन्त्रपदसमासाभिधानादेकच्छन्दो युक्तः. ऐन्द्रे
सोमे न भक्षणमन्त्र इति चेत्, मैवं । वज्रच्छन्दोयुक्तेऽपि वज्रप्रीहेः
समानत्वात् एवकारं परित्यज्य गायत्रं छन्दो यस्येति विग्रहसम्भ-
वात् । एकच्छन्दस्तु सोमो न क्वाप्यस्ति । तस्मात् नानाच्छन्द-
स्के सोम ऐन्द्रप्रदान एव मन्त्रो नान्यत्र । तदेवं क्त्वाचिन्तात्रयं समा-
पितं । द्विविधा क्त्वाचिन्तोद्घाटना तु प्रागेव सिद्धान्तिना दर्शिता ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे क्त्वाचिन्ता-
संहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

महीनां पयोऽसि विश्वेषां देवानां तनूर्ध्व्यासमद्य
 पृषतीनां ग्रहं पृषतीनां ग्रहोऽसि विष्णोर्हृदयमस्येक-
 मिष विष्णुस्त्वानुविचक्रमे भूतिर्द्भा घृतेन वर्द्धतां तस्य
 मेष्टस्य वीतस्य द्रविणमागम्याज्ज्योतिरसि वैश्वानरं पृ-
 श्नियै दुग्धं यावती द्यावापृथिवी महित्वा यावच्च सप्त-
 सिन्धुवो वितस्युः । तावन्तमिन्द्र ते ॥ १ ॥

ग्रहः स होर्जा गृह्णाम्यस्तृतं । यत् कृष्णशकुनः पृष-
 दाज्यमवमृशेच्छूद्रा अस्य प्रमायुकाः स्युर्यच्छासवमृशेच्चतु-
 ष्पादोऽस्य पशवः प्रमायुकाः स्युर्यत् स्कन्देद्यजमानः प्रमा-
 युक्तः स्यात् पशवो वै पृषदाज्यं पशवो वा एतस्य स्कन्द-
 न्ति यस्य पृषदाज्यः स्कन्दति यत् पृषदाज्यं पुनर्गृह्णाति
 पशूनेवास्मै पुनर्गृह्णाति प्राणो वै पृषदाज्यं प्राणो वै ॥
 ॥ २ ॥

एतस्य स्कन्दति यस्य पृषदाज्यः स्कन्दति यत् पृष-
 दाज्यं पुनर्गृह्णाति प्राणमेवास्मै पुनर्गृह्णाति हिरण्य-
 मवधाय गृह्णात्यमृतं वै हिरण्यं प्राणः पृषदाज्यममृ-
 तमेवास्य प्राणे दधाति शतमानं भवति शतायुः पुरुषः
 शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रतितिष्ठत्यश्वमवघ्रापयति
 प्राजापत्यो वा अश्वः प्राजापत्यः प्राणः स्वादेवास्मै योनेः

प्राणं निर्मिमीते वि वा एतस्य यज्ञम्ब्रह्मते यस्य पृष-
दाज्यं स्कन्दति वैष्णव्यर्चा पुनर्यज्ञाति यज्ञो वै विष्णु-
र्यज्ञेनैव यज्ञं सन्तमेति ॥ ३ ॥

ते पृषदाज्यं प्राणो वै योनेः प्राणं द्वाविंशतिश्च ॥
॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपा-
ठके षष्ठोऽनुवाकः ॥०॥

अनुवाके पञ्चमे तु भक्षमन्त्रा उदीरिताः ।

अथ षष्ठे पृषदाज्यमुच्यते । कल्पः । ‘आज्यग्रहणकाले चतुर्जुकां
गृह्णाति चतुरपभृति दधन्याज्यमानीय महीनां पयोऽसीति पृषदा-
ज्यधान्यां पञ्चगृहीतं पृषदाज्यं’ इति । पाठस्तु । “महीनां पयोऽसि
विश्वेषां देवानां तनूर्ध्वासमद्य पृषतीनां ग्रहं पृषतीनां ग्रहोऽसि
विष्णोर्हृदयमस्येकमिष विष्णुस्त्वानु विचक्रमे भूतिर्दधा घृतेन वर्धतां
तस्य मेष्टस्य वीतस्य द्रविणमागम्याज्ज्योतिरसि वैश्वानरं पृश्निष्यै
दुग्धमिति” इति । हे पृषदाज्य त्वं महीनां गवां पयोऽसि । विश्वेषां
सर्वेषां देवानां तनूरसि । शरीरस्थितिहेतुत्वात् । पृषत्यो मरुता-
मन्त्राः अद्यास्मिन् दिने पृषतीनां ग्रहस्थानोयं त्वामृध्यासं वर्धयामि ।
त्वं पृषतीनां ग्रहोऽसि ग्रहस्थानोयमसि । विष्णोर्वज्रस्य हृदयं प्रिय-
मसि । हे इष सर्वदेवैरिच्छमाण विष्णुर्थज्ञः त्वाम्भेकं मुखं विच-

क्रमे विभ्रेषेण स्त्रीकृतवान् । अचत्येन घृतेन दधा च तव भृति-
 र्माहात्म्यं वर्धतां । तस्य तादृग्भ्रसेष्टस्य देवेभ्यो उतस्य वीतस्य देवै-
 र्भक्षितस्य च यत् द्रविणं फलमस्ति तन्मां प्रत्यागम्यादागच्छतु । तं
 वैश्वानरं ज्योतिरसि विभ्रेषां नराणां हितस्य भासकमसि । पुत्रियै
 दुग्धमसि श्वेतवर्णाया गोः क्षीरमसि । अस्य च पृषदाज्यस्य पञ्च-
 नूयाजार्थत्वादग्नीषोमीयपशुप्रपाठके पृथिव्यै त्वाऽन्तरिक्षाय त्वेत्ये-
 तस्मादनुवाकात् पूर्वमयं मन्त्रो द्रष्टव्यः । कस्यः । ‘आग्नीध्रे प्रतिप्रस्ता-
 ता दधिघर्मं गृह्णात्यौडुम्वर्याः स्रुच्युपस्तीर्य यावती द्यावापृथिवी
 इति दधि गृहीत्वाऽभिघार्य’ इति । पाठस्तु । “यावती द्यावापृथिवी
 महिला यावच्च सप्त सिन्धवो वितस्युः तावन्तमिन्द्र ते यद्दं स-
 ष्टेर्जा गृह्णाम्यस्तृतं” इति । सप्त सिन्धवः समुद्राः । ते च भागवतस्य
 पञ्चमस्कन्धे स्मर्यन्ते । क्षीरोदेक्षुरसोदसुरोदघृतोददधिमण्डोद-
 क्षीरोदशुद्धोदाः सप्त जलधयः । हे इन्द्र द्यावापृथिवी द्यावापृथि-
 वी महिला स्वकीयेन महिष्या यावत्यौ यत्परिमाणे वर्न्ते ।
 किञ्च सप्त सिन्धवो वा यावद्वितस्युः यावन्तं कालं स्थिताः तावन्तं यद्दं
 गृह्णामि सर्वस्मिन् देवे सर्वस्मिन् काले त्वदीयं यद्दं ऊर्जा मारेह
 सहास्तृतमविनाशितं यथा भवति तथा गृह्णामि । सोऽयं मन्त्रो यद्द-
 प्रपाठके इन्द्र मरुत्व इत्यस्मादनुवाकादूर्ध्वं द्रष्टव्यः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण ‘पृषदाज्यं स्कन्नमभिमच्यापोऽभवत् इत्यनिर्णि-
 ज्य स्रुचः शतमानं हिरण्यं स्रुच्यवधायेदं विष्णुर्विचक्रम इत्यन्यत् पृष-
 दाज्यं गृहीत्वाश्वेनावघ्राप्यायतने सादयेत्’ इति । तच्च पुनर्यद्दं विध-
 त्ते । “यत् कृष्णशकुनः पृषदाज्यमवमृशेच्छूद्रा अस्य प्रमायुकाः स्युर्ध-

च्छ्वाऽवमृशेचतुष्पादोऽस्य पशवः प्रमायुकाः स्युर्यत् स्वन्देद्यजमानः प्र-
मायुकः स्यात् पशवो वै पृषदाज्यं पशवो वा एतस्य स्कन्दन्ति यस्य पृ-
षदाज्यं स्कन्दति यत् पृषदाज्यं पुनर्गृह्णाति पशून्नेवासौ पुनर्गृह्णाति”
इति । पृषद्भिर्दधिबिन्दुभिर्मिश्रमाज्यं पृषदाज्यं, तस्य पचिस्पर्शं श्वस्य-
र्शं भूमिपतनेन विनाशे च पुनर्गृहणं प्रायश्चित्तं, तेन पशुविनाशो न
भवति । तदेतत् पुनर्गृहणं पशुविनाशदोषपरिहारेण प्रश्वस्य प्राण-
विनाशदोषपरिहारेणापि प्रशंसति । “प्राणो वै पृषदाज्यं प्राणो वा
एतस्य स्कन्दति यस्य पृषदाज्यं स्कन्दति यत् पृषदाज्यं पुन-
र्गृह्णाति प्राणमेवासौ पुनर्गृह्णाति” इति । गृहणपात्रे हिरण्यस्य
प्रक्षेपं तत्परिमाणं च क्रमेण विधत्ते । “हिरण्यमवधाय गृह्णात्य-
मृतं वै हिरण्यं प्राणः पृषदाज्यममृतमेवास्य प्राणे दधाति शतमा-
नं भवति शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रतिष्ठति” इति ।
गृहीतस्य पृषदाज्यस्याश्वमुखस्पर्शनं विधत्ते । “अश्वमवघ्नापयति प्रा-
जापत्यो वा अश्वः प्राजापत्यः प्राणः स्वादेवासौ योनेः प्राणं निर्मि-
मीते” इति । अश्वस्य प्राजापत्याच्छिजन्यत्वात् प्राणस्य च स प्राणम-
सृजतेत्यादिश्रुतौ प्राजापतिसृष्टत्वाभिधानाच्च तयोरेककार्यत्वे सति
प्राणस्य स्वकीययोनिरूपादश्चाङ्निर्माणं सिध्यति ।

पृषदाज्यस्य पुनर्गृहणे विष्णो त्वं नो अन्तम इति मन्त्रं विधत्ते ।
“वि वा एतस्य यज्ञश्चिद्यते यस्य पृषदाज्यं स्कन्दति वैष्णव्यर्चा पु-
नर्गृह्णाति यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञेनैव यज्ञं सन्तनोति” इति । वि-
ष्णो त्वं न इति मन्त्रो जुष्टो वाच इत्यनुवाके व्याख्यातः । आपस्तम्बस्य
मते त्विदं विष्णुरिति वैष्णवो, सा च ‘युञ्जते मनः’ इत्यत्र व्याख्याता ।

अथ विनियोगसंग्रहः ।

महीति पृषदाज्ये स्नाद्यावतीति दधिघृहे ।

इदं विष्णुर्विष्णवी स्नादिहमन्त्रास्त्रयो मताः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ० ॥

दे॒व॑ स॒वि॒त॒रे॒त॒त् ते॒ प्रा॒ह॒ तत् प्र च॑ सु॒व प्र च॑ य॒ज॒ ह॒ह॒-
स्य॒ति॒र्ब्र॒ह्मा॒ऽऽयु॑ष॒त्या च॒ चो॒ मा गा॑त त॒नू॒पा॒त्सा॒न्मः॑ स॒त्या
व॑ आ॒शि॒षः स॒न्तु स॒त्या आ॒कू॑तय॒ कृत॑श्च॒ स॒त्यश्च॑ वदत
स्तु॒त दे॒वस्य॑ स॒वि॒तुः प्र॒स॒वे स्तु॒तस्य॑ स्तु॒तम॒स्यूर्जं॑ म॒ह्यः
स्तु॒तं दु॒हामा॑ मा स्तु॒तस्य॑ स्तु॒तं ग॒म्याश्च॒ स्वस्य॑ श॒स्त्रं ॥
॥ १ ॥

अ॒स्यूर्जं॑ म॒ह्यः श॒स्त्रं दु॒हामा॑ मा श॒स्त्रस्य॑ श॒स्त्रं ग॒-
म्यादिन्द्रि॒याव॑न्तो वनामहे धु॒क्षीम॑हि प्र॒जामि॑षं । सा मे
स॒त्याऽऽशो॑र्दे॒वेषु॑ भूयाद्ब्र॒ह्मव॑र्च॒सं माऽऽग॑म्यात् । य॒ज्ञो ब॑-
भू॒व स आ॑ब॒भू॒व स प्र॑ज॒ज्ञे स वा॑वृधे । स दे॒वाना॑मधि॒पति॑-
र्बभू॒व सो अ॒स्माः अधि॑पतीन् करोतु व॒यः स्या॑म प॒त-
यो र॒यी॒णां । य॒ज्ञो वा॑ वै ॥ २ ॥

यज्ञपतिं दुहे यज्ञपतिर्वा यज्ञं दुहे स यः स्तुतशस्त्रयो-
 र्दोहमविद्वान्यजते तं यज्ञो दुहे स इष्ट्वा पापीयान् भ-
 वति य एनयोर्दोहं विद्वान्यजते स यज्ञं दुहे स इष्ट्वा
 वसीयान् भवति स्तुतस्य स्तुतमस्यूर्जं मद्वाः स्तुतं
 दुहामा मा स्तुतस्य स्तुतं गम्याच्छस्त्रस्य शस्त्रमस्यूर्जं
 मद्वाः शस्त्रं दुहामा मा शस्त्रस्य शस्त्रं गम्यादित्याहैष-
 वै स्तुतशस्त्रयोर्दोहस्तं य एवं विद्वान् यजते दुह एव
 यज्ञमिष्ट्वा वसीयान् भवति ॥ ३ ॥

शस्त्रं वै शस्त्रं दुहां द्वाविंशतिश्च ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपा-
 ठके सप्तमोऽनुवाकः ॥*॥

षष्ठदाज्यं भवेत् षष्ठे मन्त्रस्य दधिघर्मगः ।

अथ सप्तमे स्तुतशस्त्रे अभिधोयेते । कल्पः । 'ब्रह्मन् त्स्तोथ्यामः
 प्रश्नास्तः' इत्युच्यमाने 'देव सवितरेतत् ते प्राहेत्यनुद्रुत्य रश्मिरसि
 क्षयाय क्षयं जिन्वेत्युक्त्वा स्तुतेति प्रसौति' इति । पाठस्तु । "देव सवितरे-
 तत्ते प्राह तत् प्र च सुव प्र च यज बृहस्पतिर्ब्रह्माऽऽयुष्मत्या च्चो मा
 गात तनूपात्सान्नः सत्या व आशिषः सन्तु सत्या आकूतय च्चतश्च सत्यश्च
 वदत स्तुत देवस्य सवितुः प्रसवे" इति । हे सवितर्देव अथमुद्गाता

सोऽथ्याम इत्येतत् वाक्यं ते तुभ्यं प्राह तत् सौ च त्वं प्रसुव प्रकर्षेणानु-
 ज्ञाञ्च देहि. प्रयज च प्रकर्षेण च यागं निष्पादय । हे उद्गातारः.
 वृहस्पतिरेवाहं ब्रह्मा न तु मनुष्यमात्रः सोऽहं देवं ब्रवीमीति शेषः.
 आयुष्मत्या ऋचो मा गात आयुःस्थानीयो निर्वहोऽस्यामृच्यस्यतीति
 आयुष्मती तस्या ऋचः सकाशान्मापगच्छत । ऋगक्षरोद्धारणे
 सावधाना भवतेत्यर्थः । तथा तनूपात्साञ्चो मापगच्छत । सौत्रस्य
 तनूः शरीरमेव ऋक्. तान्तनूपातीति तनूपं साम. ऋगक्षराभि-
 व्यक्तिर्हि साम्ना क्रियते । ततस्तस्मिन् यूयमप्रमत्ता भवतेति गीय-
 माने सौत्रे वेदो युष्माकं सम्बन्धिन्यो यजमानविषया आशिषो याः
 सन्ति ताः सर्वा सत्याः सन्तु. याश्च भवतामाकृतयः सङ्कल्परूपास्ता
 अपि सत्याः सन्तु । यूयं मनसा ऋतं यथार्थं स्मरत. वाचा च सत्यं
 वदत । सवितुर्देवस्य प्रसवेऽनुज्ञायां सत्यां स्तुत सौत्रं पठत ।

कल्पः । 'स्तुतस्य स्तुतमसीति सौत्रमनुमन्त्रयते शस्त्रस्य शस्त्र-
 मसीति शस्त्रमिन्द्रियावन्तो वनामह इत्युभयत्रानुषजति' इति ।
 पाठस्तु । "स्तुतस्य स्तुतमस्यूर्जं मद्भ्यः स्तुत दुहामा मा स्तुतस्य स्तुतं
 गम्याच्छस्त्रस्य शस्त्रमस्यूर्जं मद्भ्यः शस्त्रं दुहामा मा शस्त्रस्य शस्त्रं
 गम्यादिन्द्रियावन्तो वनामहे धुचीमहि प्रजामिषं । सा मे सत्याऽऽशी-
 र्देवेषु भूयाद्ब्रह्मवर्चसं मा गम्यात् । यज्ञो बभूव स आबभूव स
 प्रजज्ञे स वावृधे । स देवानामधिपतिर्बभूव सो अस्माः अधि-
 पतीन् करोतु वयः स्याम पतयो रयीणां" इति । सोऽयं मन्त्रो
 याजमानः । उद्गाढभिर्गीयमान हे सौत्र त्वं स्तुतस्य स्तुतमसि
 सौत्रस्यापि सौत्रमसि. सौत्रजातावत्तममसीत्यर्थः । तादृशं स्तुतं

स्तोत्ररूपं त्वां मह्यं मदर्थं ऊर्जे दुहां सारं दुहे । ततः स्तुतमुत्तमं स्तोत्रं
मां प्रत्यागम्यादागच्छतु । एवं होतृभिः शस्यमान हे शस्त्र त्वं श-
स्त्रस्य शस्त्रमसि शस्त्रजातावुत्तममसि. शेषं पूर्ववत् । युवधोः स्तुत-
शस्त्रयोः प्रसादादिन्द्रियावन्त इन्द्रियैरपि फलैर्युक्ताः सन्तो वनामहे
स्वापेक्षितफलं भजामहे । प्रजां पुत्रादिरूपां इषमन्नं च धुचीमहि
सम्पादयामः । किञ्च देवेषु विषयभूतेषु मे मदीया यजामीत्या-
शीर्याऽस्ति सा सत्या भूयात् । ब्रह्मवर्चसं यज्ञानुष्ठानरूपं मां प्रत्याग-
म्यादागच्छतु. उत्तरोत्तरमभिवर्धतामित्यर्थः । इदानीमनुष्ठीय-
मानो यज्ञः सम्पूर्णो भवति । स यज्ञ आबभूव पुनरप्यावृत्तो भवतु.
स यज्ञः प्रजज्ञे अस्माननालस्येनानुष्ठातृन् प्रति प्रजावान्. अत एवा-
स्मद्गृहे स यज्ञो वावृधे पुनः पुनरनुष्ठानेन वर्धतां. स यज्ञोऽस्माभि-
रिज्यमानानां देवानामधिकं पालयिता भवतु । स यज्ञोऽस्मानप्य-
धिपतीनधिकमनुष्ठानस्य पालकान् करोतु । वयमपि तस्य यज्ञपुरु-
षस्य प्रसादाद् रयीणां यज्ञसाधनानां धनानां पतयो भूयास्म । तदि-
दमनुमन्त्रणं स्तुतशस्त्रयोर्दोह इति वैदिकैः परिभाष्यते तमिमन्दोहं
विधत्ते । “यज्ञो वा वै यज्ञपतिं दुहे यज्ञपतिर्वा यज्ञं दुहे स यः
स्तुतशस्त्रयोर्दोहमविद्वान् यजते तं यज्ञो दुहे स इद्वा पापीयान् भ-
वति य एनयोर्दोहं विद्वान्यजते स यज्ञं दुहे स इद्वा वसीयान् भवति
स्तुतस्य स्तुतमस्यूर्जं मह्यः स्तुतं दुहामा मा स्तुतस्य स्तुतं गम्याच्छस्त्रस्य
शस्त्रमस्यूर्जं मह्यः शस्त्रं दुहामा मा शस्त्रस्य शस्त्रं गम्यादित्याहैष
वै स्तुतशस्त्रयोर्दोहस्यं य एवं विद्वान् यजते दुह एव यज्ञमिद्वा
वसीयान् भवति” इति । अत्र दोहनं नाम रिक्तीकरणं. गा दोग्धी-

त्यत्र तद्दर्शनात् । तथा सत्येतद्विचार्यते । किं यज्ञो यजमानं
रिक्तीकरोति किं वा यजमानो यज्ञमिति । तत्र यतो दोहमवि-
द्वान् यः कोऽपि दोहनामकमभिमन्त्रणं अज्ञात्वा यजेत तमेव पुरुषं
यज्ञो रिक्तीकरोति. स चेद्वा दरिद्रो भवति. विदांसु यज्ञं दुग्ध्वा
वसोयान् भवतीति । यद्यप्येतदभिमन्त्रणं सर्वत्र सञ्चारि तथापि
बहिष्पवमानस्तोत्रस्याज्यशस्त्रस्य प्रथमभावित्वात् तदर्थः स्तोत्रमन्त्रः
ऋतुयज्ञानुवाकात् प्राक् पठनीयः । ब्रह्ममन्त्रस्त्वैन्द्राग्नयज्ञानुवा-
कादूर्ध्वं पठनीयः ।

अत्र विनियोगसंपादः ।

देव ब्रह्मा सौति गाढान् स्तुतस्य यजमानकः ।

स्तोत्रं समन्त्रं ब्रह्मस्य मन्त्रयेच्छस्त्रमेतयोः ॥

इन्द्रः श्रेष्ठः स णामन्तो मन्त्रा अत्र त्रयो मताः ।

अत्र प्रथममन्त्रे ऋचो भा गात तनूपात्साञ्च इत्यत्राक्षराभिव्य-
ञ्जकतया सामानि ऋचः शरीरं रचन्तीत्युक्तं । सोऽयमर्थो नवमा-
ध्यायस्य द्वितीयपादे मोमांसितः । अ० २ ॥

सामर्चं प्रति मुख्यं स्याद्गुणो वा बाह्यपाठतः ।

मुख्यमभ्यसितुं पाठो गुणो गीताक्षरैस्तुतेः ॥

रथन्तरं गायतीत्यादौ यद्गानं विहितं तदेतत् सामशब्दार्थ इति
प्रतिपादितं स्मारितञ्च । तदेतद्गानमृचं प्रति प्रधानकर्म स्यात् ।
कुतः यागप्रयोगाद्बहिरध्ययनकालेऽपि पद्यमानत्वात् । गुणकर्मत्वे
तु त्रीह्रिप्रोक्षणादिवद्यागप्रयोगमथ एव गानमनुष्ठीयेत. ततो
यद्गानत् बहिर्गानस्य विश्वजिदादिवत् फलं कल्पनीयं । मध्यकालीनं

गानं तु प्रयाजादिवदारादुपकारकं. तस्मात् मुख्यमेतन्न तु गुणक-
र्मेति प्राप्ते ब्रूमः । न तावत् बहिःपाठः प्रधानकर्मत्वं कल्पयितुं श-
क्नोति भूमिरथिकशुष्केष्टिन्यायेन प्रयोगपाटवाय गानाध्ययनोप-
पत्तेः । यथा भूमिरथिको भूमौ रथमालिख्याभ्यासङ्करोति. यथा
वा ह्यत्रः शुष्केष्ट्या प्रयोगपाटवं स्यादयति तद्वत् । नापि गुण-
कर्मत्वे प्रयोजनाभावात् प्रधानकर्मत्वमिति वाच्यं । गानेन संस्का-
तैर्ह्यगक्षरैः स्तुतिसम्भवात् 'आज्यैः स्तुवते पृष्ठैः स्तुवते' इति स्तुति-
विधानात् । तस्माद्दृगक्षराणां स्वरविशिष्टत्वाद्क्षराभिव्यक्तिर्दृष्टं
प्रयोजनमित्यद्दृष्टस्याकल्पनोच्यत्वाद्गानं संस्कारकर्म ।

अथ मोर्मासा । द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे चिञ्चितम् । अ० ५ ॥

प्रउगं शंसतीत्यादौ गुणतोत प्रधानता ।

दृष्टा देवस्त्वतिस्त्वेन गुणता स्तोत्रशस्त्रयोः ॥

स्त्वत्यर्थत्वे स्तौतिशंसोर्धात्वोः श्रौतार्थबाधनं ।

तेनाद्दृष्टमुपेत्यापि प्राधान्यं स्तुतये मतं ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते 'प्रउगं शंसति निष्केवल्यं शंसति. आज्यै-
स्तुवते पृष्ठैः स्तुवते' इति । प्रउगनिष्केवल्यशब्दौ शस्त्रविशेषनामनो-
आज्यपृष्ठशब्दौ तु स्तोत्रवाचित्वेन चित्राधिकरणे व्याख्यातौ । अप्र-
गीतमन्त्रसाध्या स्तुतिः शस्त्रं । प्रगीतमन्त्रसाध्या स्तुतिः स्तोत्रं । तयोः
स्तुतशस्त्रयोर्गुणकर्मत्वं युक्तं । कुतः. तुषविमोक्वदृष्टार्थत्वलाभात्पथ-
मानेषु मन्त्रेषु अनुस्मरणेन देवता संस्क्रियत इति प्राप्ते ब्रूमः । स्तोत-
व्याया देवताया स्तावकैर्गुणैः सम्बन्धकीर्त्तनं स्तौतिशंसतिधात्वोर्वा-
च्योऽर्थः । यदि मन्त्रवाक्यानि गुणसम्बन्धाभिधानपराणि तदा धात्वो-

मुख्यार्थलाभाच्छ्रुतिरनुगृहीता भविष्यति । यदा तु गुणदारेणा-
नुस्मरणीयदेवतास्वरूपप्रकाशनपराणि मन्त्रवाक्यानि स्युस्तदा धा-
त्वोर्मुख्यार्था न स्यात् । लोके हि देवदत्तस्यतुर्वेदाभिन्न इत्युक्तेः
स्तुतिः प्रतीयते । तस्य वाक्यस्य गुणदारेण देवदत्तस्वरूपोपलक्षण-
परत्वेन गुणसम्बन्धपरत्वात् । यदा तु देवदत्तस्वरूपपरता यस्यतु-
र्वेदी तमानयेत्यादौ तत्र न स्तुतिप्रतीतिः । तस्य चतुर्वेदसम्बन्धदारेण
देवदत्तस्वरूपोपलक्षणपरत्वेन गुणसम्बन्धपरत्वाभावात् । ततश्चाज्यैर्देवं
प्रकाशयेत् पृष्ठैर्देवं प्रकाशयेत् इत्येवंविध्यर्थपर्यवसानाद्भ्रात्वोर्मुख्यार्था
बाधेत । ततो धातुश्रुतिमबाधितुं श्लोत्रशस्त्रयोः प्रधानकर्मत्वमभ्युपे-
तयं । तत्र दृष्टं प्रयोजनं नास्तीति चेत् ततोऽपूर्वमस्तु ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

श्रयनाय पत्वने स्वाहा वट् स्वयमभिगूर्ताय नमो विष्ट-
 म्भाय धर्मणे स्वाहा वट् स्वयमभिगूर्ताय नमः परिध-
 ये जनप्रथनाय स्वाहा वट् स्वयमभिगूर्ताय नम जर्ज
 होचाणाः स्वाहा वट् स्वयमभिगूर्ताय नमः पर्यसे हो-
 चाणाः स्वाहा वट् स्वयमभिगूर्ताय नमः प्रजापतये
 मनवे स्वाहा वट् स्वयमभिगूर्ताय नमः ऋतमृतपाः सुव-
 र्वाद् स्वाहा वट् स्वयमभिगूर्ताय नमः स्तृम्यन्ताः हो-
 चा मधो घृतस्य यज्ञपतिमृषय एनसा ॥ १ ॥

आहुः । प्रजा निर्भक्ता अनुत्प्यमाना मध्व्यौ स्तो-
 कावपतौ रराध सन्नस्ताभ्याः सृजतु विश्वकर्मा घोरा
 ऋषयो नमो अस्त्वेभ्यः । चक्षुष एषां मनसश्च सन्धौ
 वृहस्पतये महि षट्द्युमन्त्रमः । नमो विश्वकर्मणे स उ-
 पात्वस्माननन्यान्त्सोमपान् मन्यमानः । प्राणस्य वि-
 दान् समरे न धीर एनश्चक्षुवान् महि बद्ध एषान्तं वि-
 श्वकर्मन् ॥ २ ॥

प्रमुञ्चा स्वस्तये ये भक्षयन्तो न वस्तुन्यान्वहुः । या-
 नग्रयोऽन्वत्प्यन्त धिष्ण्या इयन्तेषामवयादुरिद्यै स्व-
 ष्टिन्नस्तां कृणोतु विश्वकर्मा नमः पितृभ्यो अभि ये नो
 अस्यन् यज्ञकृतो यज्ञकामाः सुदेवा अकामा वो दक्षि-

ए॒न्न नी॒निम॒ मा न॒स्तस्मा॒दे॒नसः॑ पा॒पयि॑ष्ट । याव॑न्ता
वै स॒द्स्या॒स्ते स॒र्वे दक्षि॑ण्या॒स्तेभ्यो॒ यो दक्षि॑णां न ॥ ३ ॥

नये॒दैभ्यो॑ वृ॒श्चेत॒ यद्वैश्व॑कमे॒णानि॑ जु॒होति॑ सद्-
स्या॒नेव॒ तत् प्री॑णात्य॒स्मि दे॒वासो॒ वपु॑षे चि॒कित्स॑त॒ य-
मा॒शिरा॒ दम्प॑ती वा॒मम॑ञ्चुतः । पु॒मान् पु॒षो जा॑यते
वि॒न्दते॒ वस्व॑थ॒ विश्वे॑ अ॒रपा॑ र॒धते॒ गृहः॑ । आ॒शीर्दा॑या
दम्प॑ती वा॒मम॑ञ्चुताम॒रिष्टो॑ रा॒यः स॒चता॑ः स॒मो॒कसा॑ ।
य आ॒ऽसि॑च॒त्संदु॑ग्धं कु॒म्भ्या स॒हेष्टे॒न या॑मन्नम॒तिं जहा॑-
तु सः । सर्पि॒र्ग्री॒वी ॥ ४ ॥

पी॒वर्य॑स्य जा॒या पी॒वानः॑ पु॒त्रा अ॒क्षशा॑सो अ॒स्य ।
स॒हजा॑निर्यः सु॒मख॑स्य॒मान इन्द्रा॑या॒शिरः॑ सह कु॒म्भ्या-
ऽदा॑त् । आ॒शीर्म॑ ज॒र्जमु॑त सु॒प्रजा॑स्त्वमि॒धं दधा॑तु द्रवि-
णः॑ स॒वर्च॑सं । स॒ञ्जय॑न् श्वे॒चाणि॑ स॒हसा॑ऽहमिन्द्र
क्ष॒णानो॑ अ॒न्याः अध॑रान्त॒सप॑त्नान् । भू॒तम॑सि
भू॒ते मा॒ धा मु॑खम॒सि मु॑खं भू॒यासं॑ द्यावा॒पृथि॒वीभ्यां॑ त्वा
परि॑ गृह्णामि॒ विश्वे॑ त्वा दे॒वा वैश्वान॑राः ॥ ५ ॥

प्र च्यावयन्तु दि॒वि दे॒वान् इ॒हः॑ हान्तरि॒क्षे व॒याः॑सि पृ-
थि॒व्यां पा॑थि॒वान् भ्रु॒वं भ्रु॒वेण॑ ह॒विषा॑ऽव॒ सोम॑न्नयामसि

यथा नः सर्वमिज्जगद्यक्ष्णः सुमना असत् । यथा
न इन्द्र इद्विशः केवलीः सर्वाः समनसः करत् । यथा
नः सर्वा इहिशोऽस्माकं केवलीरसन ॥ ६ ॥

एनसा विश्वकर्मन्यो दक्षिणान्न सर्पिर्ग्रीवी वैश्वान-
राश्वत्वारिःशच्च ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपा-
ठके अष्टमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

प्रसूतिर्मन्त्रणं प्रोक्तं सप्तमे स्तुतशक्तयोः ।

अथाष्टमे तृतीयसवनगता माध्यन्दिनसवनगता होमविशेष-
मन्त्रा उच्यन्ते । कल्पः । ‘अथ चमसाञ्जुहेति श्येनाय पत्वने
खाहा वषट्कृते जुहेति वट्स्वयमभिगूर्ताय नमः खाहेत्यनुवषट्-
कृते जुहेतीत्युत्तरेणोत्तरेणानुवषट्कृते’ इति । पाठस्तु । “श्येनाय
पत्वने खाहा वट् स्वयमभिगूर्ताय नमो विष्टम्भाय धर्मणे खाहा
वट् स्वयमभिगूर्ताय नमः परिधये जनप्रथनाय खाहा वट् स्व-
यमभिगूर्ताय नम ऊर्जे होत्राणाः खाहा वट् स्वयमभिगूर्ताय
नमः पयसे होत्राणाः खाहा वट् स्वयमभिगूर्ताय नमः प्रजा-
पतये मनत्रे खाहा वट्स्वयमभिगूर्ताय नम ष्टतमृतपाः सुवर्वाद
खाहा वट् स्वयमभिगूर्ताय नमः” इति । श्येनरूपाय पतन-
शीलाय ‘इन्द्र ष्टभुभिः’ इत्यनया याज्यया प्रतिपाद्याय देवाय
खाहा ऊतमिदमस्तु । वट्शब्दोऽवश्यमित्यस्मिन्नर्थे वर्तते । स्वयमेव
होमपार्श्वं गन्तुमुद्यतः स्वयमभिगूर्तः. अवश्यं स्वयमभिगूर्ताय नमो-

ऽसु । विष्टम्भाय विष्टम्भयित्रे श्रूषां विनाशयित्रे. धर्मणे धारकाय
 अस्माकं पोषकाय 'इन्द्रावरुणा सुतपाव्' इति याज्यया प्रतिपाद्याय
 देवाय स्वाङ्गतं । परिधये परितो धारयित्रे. जनप्रथनाय जनानां प्र-
 ख्यापनाय 'इन्द्रश्च सोमं पिवतम्' इति याज्यया प्रतिपाद्याय स्वाङ्गतं ।
 होत्राणां होमकर्तृणामूर्जे ऊर्ध्वपायास्यप्रदाय 'आ वो वहन्तु सप्तयः'
 इति याज्यया प्रतिपाद्याय स्वाङ्गतं । होत्राणां होमकर्तृणां पयसे क्षी-
 रप्रदाय 'इयमेव नः सुहवा' इति याज्यया प्रतिपाद्याय स्वाङ्गतं ।
 प्रजापतये प्रजानां पालकाय. मनवेऽस्माभिर्मन्तव्याय. 'इन्द्राविष्णु
 पिवतम्' इति याज्यया प्रतिपाद्याय स्वाङ्गतं । हे षतपाः सत्यपालक.
 हे सुवर्वाट् स्वर्गप्रापक. षतमस्रदीयं यज्ञं पालयेति शेषः । तस्मै तुभ्यं
 'इमं सोममर्हति' इति याज्यया प्रतिपाद्याय स्वाङ्गतं । त एते प्रस्थित-
 याज्या होमाः । कल्पः । 'दृग्यन्ताः होत्रा इति सर्वान् ऊत्वा अपति'
 इति । पाठसु । "दृग्यन्ताः होत्रा मधोर्घृतस्र" इति । होत्रा मधो-
 र्घृतस्येति ह्यसना देवा मधुरेण घृतेन दृष्यन्तु । त एते मन्त्राः दृती-
 यसवनगताः 'कदाच नस्तरीः' इत्यस्मादनुवाकादूर्ध्वं द्रष्टव्याः । कल्पः ।
 'यज्ञपतिमृषय एनसाऽऽङ्गरित्याग्नीध्रीये पञ्च वैश्वकर्मणानि ऊत्वा'
 इति । तत्र प्रथमामृचमाह । "यज्ञपतिमृषय एनसा आङ्गः । प्रजा
 निर्भक्ता अनुतप्यमाना मधव्यो सोकावप तौ रराधा सन्नस्ताम्भाः
 सृजतु विश्वकर्मा" इति । यदा प्रजाः सर्वा निर्भक्ता अन्नरहिता अनु-
 तप्यमाना भवन्ति तदानीं यज्ञपतिं एनसा संयुक्तमृषयः सर्वेऽप्या-
 ङ्गः यज्ञपत्यपराधादेव वृश्चाद्यभावे सत्यत्वाभावे प्रजानामनुता-
 पो जायते । कोऽयं यज्ञपतेरपराध इति तदुच्यते । मधुर्वसन्तर्तुः.

तत्सम्बन्धिनौ चैत्रवेशाखमामौ मधुशौ. स्तौकौ ज्योतिष्टोमानु-
 ष्ठानेन स्तौतुं योग्यौ. तादृशयोर्मासयोरनुष्ठानमकृत्वा तौ मासौ
 प्रत्यहं यज्ञपतिरपरराध. अनेनापराधेन पापी यजमान इत्यृषय
 आहुः. अतोऽयं विश्वकर्मा नोऽस्मान् यज्ञपतीन् ताभ्यां मासाभ्यां
 संसृजतु। यथा तयोर्मासयोर्ज्योतिष्टोममनुतिष्ठामस्तथा प्रेरयतु
 इत्यर्थः। अथ द्वितीयामाह। “घोरा ऋषयो नमो अस्त्रेभ्यः।
 चक्षुष एषां मनसश्च सन्धौ बृहस्पतये महि षद् द्युमन्त्रमः। नमो
 विश्वकर्मणे स उ पात्वस्मान्” इति। पूर्वाक्ता ऋषयस्ते घोरा उग्राः
 अस्रदपराधमन्विथ पापीयानयमिति जनानामये निन्दकत्वात्.
 अत एभ्य ऋषिभ्यो नमोऽस्तु। नमस्कारेण शान्ताः सन्तोऽस्मान्
 मा निन्दन्तु। एषामृषीणां चक्षुषोऽस्माकं मनसश्च सन्धौ सन्धान-
 निमित्तं बृहस्पतये नमोऽस्तु। ऋषयो यथास्मान् समनुग्रहेण क-
 टाक्षेण वीचन्ते वयं च यथा कर्मानुष्ठानेनापराधरहिताः सन्तो
 मनसा भक्तिं कुर्मः तथायं बृहस्पतिरनुगृह्णातु। महि षद् द्युमदि-
 त्येतानि त्रीणि नमःशब्दस्य विशेषणानि। नमस्कारोऽयमष्टाङ्गोपे-
 तत्वान् महान्। तदनुग्रहपर्यन्त *मुत्पादनाभावादयं नमस्कारः सो-
 दतीति सत्। भक्तिरसौनात्यन्तमाविर्भूतत्वात् द्युमत्। विश्वविषयं
 कर्म सृष्ट्यादिरूपं यस्यासौ विश्वकर्मा प्रजापतिस्तस्मै नमोऽस्तु। स
 उ सोऽपि विश्वकर्माऽस्माननुष्ठानप्रवर्त्तनेन पातु। अथ द्वितीयामा-
 ह। “अनन्यान्त्सोमपान् मन्यमानः। प्राणस्य विद्वान्त्समरे न धीर
 एनसृष्टवान् महि बद्ध एषान्तं विश्वकर्मन्। प्रमुञ्चा खस्तये”

*०मुत्पादनाभावादिति सो०। †०नायतमा० इति सो० २।

इति । हे विश्वकर्मन् अनन्यान् त्वद्भतिरेकेण गत्यन्तररहितान्
 अस्मान् सोमपान् मन्यमानः असोमपानेऽप्येते सोमपा इत्येवानुपहं
 कुर्वन् पातुमर्हतीति शेषः । तत्र दृष्टान्तः । प्राणस्य विद्वान् सम-
 रे न धीर इति । यथा लोके धीरः पुरुषः परो यस्य । प्राणस्यापदं
 विद्वान् । समरे न युद्धे इव । कर्णया तं पाति तदत् अयं यजमानः
 प्रमादादालस्यादिकारिणा तमोगुणेन वृतः सन्नेषामृषीणामेनो महि
 च्छवान् महान्तमपराधं हतवान् । तमपराधिगं प्रमुञ्च । तस्माद-
 पराधात् प्रकर्षेण मोक्षय । किमर्थं स्वस्तये विनाशराहित्याय । अथ
 चतुर्थीमाह । “ये भक्षयन्तो न वसून्यानृङ्गः । यानग्रयोऽन्वतप्यन्त
 धिष्ण्या इयन्तेषामवया दुरिष्णै स्त्रिष्टिन्नां कृणोतु विश्वकर्मा”
 इति । ये यष्टारः भक्षयन्तो न सोमं भक्षयन्तो विभक्षयन्त इव
 वसूनि धनान्यानृङ्गः पूजितवन्तः यज्ञभिचारूपेण धनमर्जयित्वा
 यज्ञमकृत्वैव भोगार्थं संगृहीतवन्त इत्यर्थः । धिष्णनिवासिनोऽग्रयो
 यानन्वतप्यन्त अहो शोच्या एत इति तदिषये खेदं हतवन्तः
 तेषां यष्टृणां या दुरिष्टिर्दुष्टो यागो यागाभावः तद्धेतुरेनस्य तस्या
 अवया विनाशयित्री येयमिष्टिर्यागः तामिष्टिं नोऽस्माकं विश्वक-
 मा स्त्रिष्टिं करोतु । अथ पञ्चमीमाह । “नमः पितृभ्यो अभि ये
 नो अस्थन् यज्ञकतो यज्ञकामाः सुदेवा अकामा वो दक्षिणाञ्जी-
 निम मा नस्तस्मादेनसः पापयिष्ट” इति । ये नोऽस्मानभ्यस्थन् आ-
 भिमुख्येनापश्यन् ते यज्ञस्य कारयितारः अस्माकं यज्ञं कामयमा-
 नाः सुदेवाः सुष्टुद्योतमानाः । तादृशा हे पितरो वयं प्रमादालस्या-
 दिभिरकामा यज्ञं कर्तुमिच्छारहिताः सन्तो वो युष्मभ्यं दक्षिणां

दक्षिणोपलक्षितं यज्ञं नीनिम नैव नीतवन्तः तस्मादेनसोऽस्मान् मा पापयिष्ट तेन पापेनास्मान् पापिष्ठान् मा कुरुत । तैरेतैर्मन्त्रैर्हामं विधत्ते । “यावन्तो वै सदस्यास्ते सर्वे दक्षिण्यास्तेभ्यो यो दक्षिणां न नयेदेभ्यो वृक्षेत यद्वैश्वकर्मणानि जुष्टेति सदस्यानेव तत् प्रीणाति” इति । यज्ञसभायां द्रष्टुमागत्यावस्थिता ये ब्राह्मणास्ते सर्वे दक्षिणा-र्हाः तेषामदानेन यत् पापं तन्निवारणाय यथोक्तानि वैश्वकर्मणा-नि जुष्टयात् । अयञ्च होम ऋत्विग्दक्षिणानन्तरभावीति कृत्वा तस्मान्वाः ‘उ दु त्यं जातवेदसम्’ इत्यस्यावसाने द्रष्टव्याः । कल्पः । ‘पूतभृतो बिल उदीचीनदशं पवित्रं वितत्य तस्मिन् यजमानः पुर-स्तात् प्रत्यङ् तिष्ठन् सह पत्न्याऽऽशिरमवनयत्यस्मै देवासो वपुषे चि-कित्सतेति चतसृभिः’ इति । आशिरश्चन्द्रेण मथितं दध्यभिधीयते । ‘आग्नीध्रे पत्न्याशिरं मथित्वा’ इति सूत्रकारेणोक्तत्वात् । तत्र प्रथ-माया ऋचः पाठस्तु । “अस्मै देवासो वपुषे चिकित्सत यमाशिरा दम्पती वाममश्रुतः । पुमान् पुत्रो जायते विन्दते वस्त्रथ विश्वे अरपा एधते गृहः” इति । देवासो हे देवाः अस्मै अस्माकं वपु-षे शरीराय चिकित्सत अस्माकं शरीरं यथा पापरहितं भवति तथा कुरुतेत्यर्थः । यत् चौरं दोहनपात्रस्त्रमेवाचतादिप्रक्षेपेण घनीभवति तादृशं दधि रेफान्ताशिरश्चन्द्रेणाभिधीयते । चिकि-त्सात्रिशेषं प्राप्य दम्पती पत्नीयजमानौ आशिरा दध्ना दम्पतीयं वामं सौन्दर्यं अश्रुतः. तेन कृत्वा पुमान् पुत्रो जायते वसुश्च विन्दते । अथ अपि च विश्वे एतत्सम्बन्धिनः सर्वे अरपाः ज्ञानवन्तः. एतस्य गृहः एधते । अथ द्वितीयामाह । “आग्नीर्दाया दम्पती वामम-

श्रुतामरिष्टो रायः सचतां समोकसा । य आऽसिचत्संदुग्धं
कुम्भ्या सहैष्टेन यामन्नमतिं जहातु सः” इति । आशीर्दाया आ-
शिरं पूर्वाक्तं दधि दत्त इत्याशीर्दायो तादृशौ दम्यती वाममश्रुतां
कल्याणं प्राप्नुतां । कीदृशौ दम्यती समोकसौ सम्यगोको ययोसौ
समोकसौ द्वौ एकगृहवासिनावित्यर्थः । अरिष्टो हिंसारहितः पत्नी-
युक्तो यजमानो रायो धनानि सचतां समवैतु प्राप्नोतु इत्यर्थः । यो
यजमान इष्टेन सह प्रीत्या युक्तः. यामन् आधारभृते सोमे. संदुग्धं
नक्तं दधिभात्रमापन्नं सम्यक् क्षीरं. कुम्भ्या संपूर्णेन घटेन यथा आऽ-
सिचत् सर्वतः सिक्तवान् स यजमानः अमतिं रोगं दुर्बुद्धिं जहातु ।
अथ व्रतोयामाह । “सर्पिर्घोषी पीवर्यस्य जाया पीवानः पुत्रा अह-
शसो अस्य । सहजानिर्यः सुमस्वस्वमान इन्द्रायाशिरं सह कुम्भ्या
ऽदात्” इति । अस्य यजमानस्य जाया सर्पिर्घोषी स्निग्धकण्ठा
कोमलध्वनियुक्ता. पीवरो पुष्टसर्वावयवयुक्ता भवतु । अस्य यजमा-
नस्य पुत्राः पीवानः पुष्टसर्वाङ्गाः अहशसः कदाचिदपि व्याध्या-
दिजनितकार्श्यरहिताः सन्तु । यो यजमानः सुमस्वस्वमानः शो-
भनं यज्ञं कर्तुमिच्छन्निन्द्रायाशिरं पूर्णया कुम्भ्या सह अदात् प्रभृतं
दत्तवानित्यर्थः. तस्यास्य यजमानस्य जायेति पूर्वचाम्वयः । कीदृ-
शो यजमानः सहजानिः सहावस्थिता जाया यस्यासौ सहजानिः.
आशीर्दानकाले जायापि सहावस्थितेत्यर्थः । अथ चतुर्थीमाह ।
“आशीर्म जर्जमत सुप्रजास्त्वमिषं दधातु द्रविणं सवर्चसं । सञ्जयन्
चेत्राणि सहसाऽहमिन्द्रं हृण्वानो अन्यां अधरान्त्सपत्नान्” इति ।
यकारान्तोऽयमाशिसूत्रशब्दः प्रार्थनामाचष्टे । हे इन्द्र मे आशीः म

मेयं प्रार्थना. भवानूर्जं दधातु मदर्थं धारयतु प्रयच्छत्विर्यः ।
 उतापि च सुप्रजास्त्वं शोभनापत्यत्वं इषमन्नं द्रविणं सवर्चसं वर्चःस-
 हितं प्रयच्छतु । अहं त्वत्प्रसादात् चेत्राणि वैरिसम्बन्धीनि सहसा
 बलेन सञ्जयन् स्वात्मनि धारयन् अन्यान् सपत्नान् वैरिणः अध-
 रान् कृण्वानः अस्मदाज्ञाधारिणः कुर्वाणो भूयासं । अस्याशिरव-
 नयनस्य तृतीयसवनगताभिषवार्थत्वादेते मन्त्राः ‘कदाचन वाममद्य’
 इत्यनयोरनुवाकयोर्मध्ये द्रष्टव्याः । कल्पः । ‘भूतमसि भूते मा धा
 इति प्रतिप्रस्थाता ध्रुवमेवेत्य’ इति । पाठस्तु । ‘भूतमसि भूते मा धा
 मुखमसि मुखं भूयासं’ इति । हे ध्रुव भूतमसि नित्यसिद्धस्वरूप-
 मसि. भूते नित्यसिद्धस्वरूपे स्वर्गादौ परमात्मनि वा मा धा मां
 स्थापय । किञ्च मुखमसि सर्वेषु ग्रहेषु मुखोऽसि. ‘आयुर्वा एतद्य-
 ज्ञस्य यद्भुवः’ इति श्रुतेः. अतस्त्वत्प्रसादात् मुखं भूयासं सर्वेषां
 मुखो भूयासं । कल्पः । ‘द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिगृह्णामीत्यञ्ज-
 लिना परिगृह्य’ इति । हे ध्रुव द्यावापृथिवीसदृशाभ्यामञ्जलि-
 पुटाभ्यां त्वां स्वीकरोमि । कल्पः । ‘विश्वे त्वा देवा वैश्वानराः प्रच्या-
 वयन्त्विति ध्रुवं प्रच्यावयति’ इति । पाठस्तु । “विश्वे त्वा देवा वैश्वान-
 नराः प्रच्यावयन्तु दिवि देवान् दृ५ हान्तरिचे वया५सि पृथिव्यां
 पार्थिवान्” इति । हे ध्रुव वैश्वानराः विश्वेषां नराणां हितकारि-
 त्वेन सम्बन्धिनः सर्वे देवास्त्वां प्रच्यावयन्तु स्वस्थानाञ्चालयन्तु. त्वं
 च दिवि देवान् द्रढीकुरु. अन्तरिचे वया५सि पक्षिणो द्रढीकुरु.
 पृथिव्यां पर्वतादीन् द्रढीकुरु. न तु त्वदीयेन चलनेन सर्वे जग-
 च्चालय । कल्पः । ‘ध्रुवं ध्रुवेणेति पुरस्तात् प्रत्यङ्गासीनो हेहाहचमसे

ध्रुवमवनयति' इति । पाठस्तु । “ध्रुवं ध्रुवेण हविषाऽव सोमस्रयामसि यथा नः सर्वमिज्जगदयच्छः सुमना असत् । यथा न इन्द्र इद्दि-
 शः केवलीः सर्वाः सुमनसः करत् । यथा नः सर्वा इद्दिशोऽस्माकं केवलीरसन्” इति । वयं ध्रुवेण हविषा इदानीमवनीयमानेन ध्रुवस्थालोगतेन सोमरसेन पूर्वं होतृचमसे स्थितं ध्रुवं सोमं अवन-
 यामसि अधस्तात्प्रयामः. तस्योपरि त्वां सिञ्चाम इत्यर्थः. यथा येन प्रकारेण नोऽस्माकं सर्वमिज्जगत् सर्वमेव जङ्गमाजङ्गमादिकं अयच्छं रोगरहितं. सुमनाः शोभनमनस्कं असत् भवेत् । यथा च नो-
 ऽस्माकं विश्वः प्रजाः सर्वा अपि केवलीः रोगरहिताः. सुमनसः अनुकूलमनसश्चेन्द्रः करत् इन्द्रश्च कुर्यात् । यथा च नोऽस्माकं सर्वा इद्दिशः दिग्बर्त्तिन्यः सर्वा एव प्रजाः. अधीनाः स्थिरिति शेषः. किञ्चा-
 स्माकं केवलीरसन् असाधारण्येन वर्त्तेरन् । यथैतत् सर्वं सिध्यति तथा होतृचमसेऽवनयामीति पूर्वत्रान्वयः । त एते मन्त्रा वृहस्प-
 तिसुतस्य हरिरसोत्यनयोरनुवाकयोर्मध्ये द्रष्टव्याः ॥

अथ विनियोगसङ्ग्रहः,—

श्वेना तृतीयसवने सप्तभिस्त्रयसाङ्गतिः ।
 वषट्कृते मन्त्रहोम वडित्यनुवषट्कृते ॥
 दम्पन्तां सर्वचमसान् ऊत्वा जपति मध्यमे ।
 सवने वैश्वकर्माख्यहोमा मन्त्रैस्तु पञ्चभिः ॥
 यज्ञघोरा अनन्या ये भक्षयन्तो नमस्त्रिभिः ।
 पूतभृत्याऽऽशिरं लक्ष्मे क्षिपेन्मन्त्रचतुष्टयात् ॥

भृतं भ्रुवमवेक्षेत प्रतिप्रस्थादकर्म तत् ।

द्यावाञ्जलौ गृहीत्वा विश्वे हेतवचमसन्नयेत् ॥

भ्रुवमेकीकरोत्यत्र मन्त्रान्कोऽसन्नित्तिरितः ।

अष्टमे त्वनुवाकेऽस्मिन्नष्टाविंशतिरौरिताः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छापणयजुः-
संहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके अष्टमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

यद्वै हेताध्वर्युमभ्याह्वयते वज्रमेनमभिप्रवर्त्तयत्यु-
क्थशा इत्याह प्रातःसवनं प्रतिगीर्य चीर्येतान्यक्षरा-
णि चिपदा गायत्री गायत्रं प्रातःसवनं गायत्रियैव
प्रातःसवने वज्रमन्तर्धत्ते^{(१)*} उक्थं वाचीत्याह माध्य-
न्दिनः सवनं प्रतिगीर्य चत्वार्येतान्यक्षराणि चतुष्पदा
चिष्टुप् चैष्टुभं माध्यन्दिनः सवनं चिष्टुभैव माध्यन्दिने
सवने वज्रमन्तर्धत्ते^{(१)†} ॥ १ ॥

* एषा मन्त्रस्य तदर्थवादस्य च सङ्ख्या । एवं परत्र ।

† इतः प्रभृति आयुक्तमहेशचन्द्रन्यायरत्नेन संशोधितम् ।

उक्थं वाचीन्द्रायेत्याह तृतीयसवनं प्रतिगीर्यं सप्तै-
तान्यक्षराणि सप्तपदा शक्करी शाक्करो वज्रो वज्रैणैव
तृतीयसवने वज्रमन्तर्धत्ते^(१) ब्रह्मवादिनो वदन्ति स* तु
वा अध्वर्युः स्याद्यो यथासवनं प्रतिगरे च्छन्दांसि
सम्पादयेत् तेजः प्रातःसवन आत्मन् दधोतेन्द्रियं मा-
ध्यन्दिने सवने पशूस्तृतीयसवन इति^(२) उक्थशा इत्याह
प्रातःसवनं प्रतिगीर्यं चीख्येतान्यक्षराणि ॥ २ ॥

त्रिपदा गायत्री गायत्रं प्रातःसवनं प्रातःसवन एव
प्रतिगरे च्छन्दांसि सम्पादयत्यथो तेजो वै गायत्री तेजः
प्रातःसवनं तेज एव प्रातःसवन आत्मन्धत्त^(३) उक्थं वा
चीत्याह माध्यन्दिनसवनं प्रतिगीर्यं चत्वार्येतान्यक्ष-
राणि चतुष्पदा त्रिष्टुप् त्रैष्टुभं माध्यन्दिनसवनं मा-
ध्यन्दिन एव सवने प्रतिगरे च्छन्दांसि सम्पादयत्य-
थो इन्द्रियं वै त्रिष्टुगिन्द्रियं माध्यन्दिनसवनम् ॥३॥

इन्द्रियमेव माध्यन्दिने सवन आत्मन्धत्त^(४) उक्थं वा-
चीन्द्रायेत्याह तृतीयसवनं प्रतिगीर्यं सप्तैतान्यक्षराणि
सप्तपदा शक्करी शाक्कराः पशवो जागतं तृतीयसवनं
तृतीयसवन एव प्रतिगरे च्छन्दांसि सम्पादयत्यथो

* G पुस्तके सत्वा इति पाठः ।

पशवो वै जगती पशवस्तृतीयसवनं पशूनेव तृतीयस-
वन आत्मन्धत्ते^(१०) यद्वै होताध्वर्युमभ्याह्वयत आव्यम-
स्मिन् दधाति तद्यन्न ॥ ४ ॥

अपहनीत पुरास्य संवत्सराद्गृह आवेवीरञ्छोऽसा
मोद इवेति प्रत्याह्वयते तेनैव तदपहते^(११) यथा वा
आयतां प्रतीक्षत एवमध्वर्युः प्रतिगरं प्रतीक्षते^(१२) यद-
भिप्रतिगृणीयाद्यथायतया समृच्छते तादृगेव तद्^(१३)
यदर्द्धचाक्षुष्येत यथा धावञ्ज्ञो हीयते तादृगेव तत्^(१४)
प्रवाहुग्वा ऋत्विजामुञ्जीथा उञ्जीथ एवोञ्जातृणाम् ॥५॥

ऋचः प्रणव उक्थशःसिनां प्रतिगरोऽध्वर्युणां^(१५) य
एवं विद्वान् प्रतिगृणात्यन्नाद एव भवत्याऽऽस्य प्रजायां
वाजो जायत^(१६) इयं वै होताऽसावध्वर्युर्यदासीनः शः-
सत्यस्या एव तद्धोता नैत्यास्त इव हीयमथो इमामेव
तेन यजमानो दुहे यत् तिष्ठन् प्रतिगृणात्यमुष्या एव
तदध्वर्युर्नैति ॥ ६ ॥

तिष्ठतीव ह्यसावथो अमूमेव तेन यजमानो दुहे^(१७)
यदासीनः शःसति तस्मादितः प्रदानं देवा उपजीव-
न्ति यत् तिष्ठन् प्रतिगृणाति तस्माद्मुतः प्रदानं मनु-
ष्या उपजीवन्ति^(१८) यत् प्राडासीनः शःसति प्रत्यङ्

तिष्ठन् प्रतिगृणाति तस्मात् प्राचीनः रेतो धीयते
 प्रतीचीः प्रजा जायन्ते^(१९) यद्वै हेताध्वर्युमभ्याङ्गयते
 वज्रमेनमभिप्रवर्तयति पराङ्गवर्तते वज्रमेव तन्नि-
 करोति^(२०) ॥ ७ ॥

सवने वज्रमन्तर्धत्ते । चीष्येतान्यक्षराणि । इन्द्रियं
 माध्यन्दिनः सवनं । न । उद्गातृणाम् । अध्वर्युर्नैति ।
 वर्तयत्यष्टौ च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे द्वितीय-
 प्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥०॥

उक्ता प्रस्थितयाज्याख्यहेमाद्या अष्टमेऽखिलाः ।

अथ नवमे प्रतिगरानन्तरभाविमन्त्रा वक्तव्याः । शंसितु-
 मन्त्रेण प्रोत्साहनं प्रतिगरः, तस्य प्रतिगरस्थानन्तरभाविषु मन्त्रेषु
 प्रथममुत्पाद्य विनियुक्ते, “यद्वै हेताध्वर्युमभ्याङ्गयते वज्रमेनम-
 भिप्रवर्तयत्युक्थशा इत्याह प्रातःसवनं प्रतिगीर्थं चीष्येतान्यक्षराणि
 त्रिपदा गायत्री गायत्रं प्रातःसवनं गायत्रियैव प्रातःसवने वज्रमन्तर्ध-
 त्ते”^(१) इति । यदा शंसनकाले* हेता अध्वर्युमभिमुख्येनाङ्गयति ।
 आङ्गानमन्त्रस्तु ‘शोभा वोम्’ इति ; तस्यायमर्थः, हे अध्वर्यो, अस्त्वं
 पठानि, मदीयशस्त्रपाठकाले प्रतिगराय त्वं सावधानो भवेति पदेन

* यदा शंसनकाम इति E मुस्तके पाठः ।

यदध्वर्युं प्रति हेतुराह्वानं तदेतद्वज्रप्रहारमयं हेतां करोति, तस्माद्देहाहप्रयुक्तवज्रप्रहारं समाधातुं प्रातःसवनगतप्रतिगरादूर्ध्वं 'उक्थशाः' इति मन्त्रेण हेतारं स्तुवीत । उक्थं शस्त्रं शंसतीत्युक्थशाः, सम्यक् शंसितवानसीति मन्त्रार्थः । प्रतिगरप्रकारस्तु आपस्तम्बेन दर्शितः, 'अध्वर्युः सदो बिले प्राङ्मुख उपविश्य इडा देवहृरिति शस्त्रं प्रतिगरिख्यन् जयति, अध्वर्यो शोसा वोमिति हेतुरभिज्ञाय प्रदक्षिणमावर्त्तमानः शोसा मोदैवेति प्रत्याह्वयते, शोसा मोद इवेति वा' इति; प्रतिगर्तुं पात्रं धारयमाणः सदो बिले प्रत्यङ् तिष्ठन् सम्बोधनमाहृत्य हेतारं प्रत्याह्वयते, हे हेतः 'शोसा' सर्वथैव मोद एव अस्माकं त्वदौघेन प्रतिगरेणेति मन्त्रार्थः । ऋषि समाप्तायां अथमेव प्रतिगरः प्रणवादिः पथते । अस्त्विति प्रणवस्यार्थः । कृत्स्नशस्त्रसमाप्तावङ्गीकारवाचिना प्रणवेनैव प्रतिगरः । प्रत्युत्तरकथनं प्रतिगरशब्देनोच्यते । प्रातःसवने यानि शस्त्राणि तेषां सर्वेषां प्रतिगरमुक्त्वा तदवसाने अक्षरम् 'उक्थशाः' इति मन्त्रं पठेत् । अत्राक्षरगतचित्त्वेन त्रिपदा गायत्री स्मर्यते । तथा च गायत्र्या तद्युक्तं प्रातःसवनं स्मर्यते । प्रातःसवने स्यतया गायत्र्यैव हेताहप्रयुक्तं वज्रमन्तर्हितं करोति ।

अथ मन्त्रान्तरमुत्पाद्य विधत्ते, "उक्थं वाचीत्याह माध्यन्दिनः सवनं प्रतिगीर्यं चत्वार्येतान्यक्षराणि चतुष्पदा त्रिष्टुप् त्रैष्टुभं माध्यन्दिनः सवनं त्रिष्टुभैव माध्यन्दिने सवने वज्रमन्तर्धत्ते" (१) इति । पूर्ववद्भाष्येयम् । उक्थं शस्त्रं त्वदोयायां वाचि सम्यक् प्रवृत्तमिति मन्त्रार्थः ।

पुनरपि मन्त्रान्तरमुत्पाद्य विधत्ते, "उक्थं वाचीन्द्रायेत्याह

द्वितीयसवनं प्रतिगौर्यं सप्तैतान्यक्षराणि सप्तपदा शक्करी शक्करो वज्रो
वज्रेणैव द्वितीयसवने वज्रमन्मर्धसं”^(१) इति । ‘वज्रो वै शक्करी’
इत्युक्तत्वात् वज्रस्य शक्करीत्वम् । अनेन सप्ताक्षरेण शक्करेण वज्रेण
होतृप्रयुक्तं वज्रमन्मर्धितं करोति ।

अथ विहितं मन्त्रचयं प्रकारान्तरेण प्रशंसितुमुपोद्घातमाह,
“ब्रह्मवादिनो वदन्ति स तु वा अध्वर्युः स्याद्यो यथासवनं प्रतिगरे
च्छन्दांसि सम्पादयेत् तेजः प्रातःसवन आत्मन् दधीतेन्द्रियं
माध्यन्दिने सवने पशून् स्मृत्युत्तमसवने”^(४) इति । यः पुरुषः सवनानु-
रूपेण च्छन्दांसि कर्तुं जानाति, ‘प्रातःसवने गायत्री, माध्यन्दिने
सवने त्रिष्टुप्, द्वितीयसवने जगति’ इत्येवंविधानि च्छन्दांसि ।
तानि च प्रतिगरेऽभिहिते सति पश्चात् सम्पादनीयानि । एतत्-
सम्पादने यः समर्थः स एव मुखोऽध्वर्युः स्यात् ।

किञ्च प्रातःसवने समाप्ते सति स्वात्मनि यस्तेजो धारयेत्, माध्य-
न्दिने समाप्ते सतीन्द्रियं धारयेत्, द्वितीयसवने समाप्ते सति पशून्
धारयेत्, स एव मुखोऽध्वर्युः, -इत्येवं ब्रह्मवादिनः परस्परमाहुः । तत्र
प्रथममन्त्रेण सवनोचितच्छन्दःसम्पत्तिं तेजोधारणञ्च दर्शयति, “उ-
क्थञ्चा इत्याह प्रातःसवनं प्रतिगौर्यं त्रीण्येतान्यक्षराणि त्रिपदा गायत्री
गायत्रं प्रातःसवनं प्रातःसवन एव प्रतिगरे च्छन्दांसि सम्पादयत्यथो
तेजो वै गायत्री तेजः प्रातःसवनं तेज एव प्रातःसवन आत्मन् धत्ते”^(५)
इति । प्रातःसवनगतानां स्तोत्रशस्त्राणां गायत्रीच्छन्दस्त्वत्वात् प्रातः-
सवनस्य बहिष्पवमानगता ‘उपास्मै गायत’ इत्याद्याः, आज्यस्तोत्र-
गताः ‘अग्न आयाहि’ इत्याद्याश्च गायत्रीच्छन्दस्त्वाः, तथा शस्ते-

अपि द्रष्टव्यम् । गायत्र्युपदेशेन ब्राह्मण्यसंपूर्णैर्गायत्र्यास्तेजोरूपत्वम् ।

द्वितीयमन्त्रेणोचितच्छन्दःसम्पत्तिमिन्द्रियधारञ्च दर्शयति, “उक्तं वाचीत्याह माध्यन्दिनः सवनं प्रतिगौर्यं चत्वार्येतान्यक्षराणि चतुष्पदा त्रिष्टुप् चैष्टुभं माध्यन्दिनः सवनं माध्यन्दिन एव सवने प्रतिगरे च्छन्दाःसि सम्पादयत्यथो इन्द्रियं वै त्रिष्टुगिन्द्रियं माध्यन्दिनः सवनं इन्द्रियमेव माध्यन्दिने सवन आत्मन्धत्ते”^(१) इति । माध्यन्दिनपवमाने ‘प्र तु द्रव’ इतिस्वरस्य त्रिष्टुप्च्छन्दस्त्वत्वात् तत् सवनं चैष्टुभं । प्रजापतेरुरसो बाहुभ्यां च इन्द्रेण सह उत्पन्नत्वादिन्द्रसृष्ट्येन्द्रियस्य त्रिष्टुप्त्वम् ।

द्वितीयसवनोचितच्छन्दःसम्पत्तिं पशुप्राप्तिञ्च सप्ताक्षरमन्त्रेण दर्शयति, “उक्तं वाचीन्द्रायेत्याह द्वितीयसवनं प्रतिगौर्यं सप्तैतान्यक्षराणि सप्तपदा शक्करी शक्कराः पशवो जागतं द्वितीयसवन एव प्रतिगरे च्छन्दाःसि सम्पादयत्यथो पशवो वै जगती पशवस्तृतीयसवनं पशूनेव द्वितीयसवन आत्मन्धत्ते”^(२) इति । शक्करीजगत्योः पशुप्राप्तिहेतुत्वं, सवनगतसोत्रस्रर्चां जगतीच्छन्दस्त्वत्वात् तत् सवनं जागतं, अतः शक्करीद्वारा स्वोचितच्छन्दःसम्पत्तिः । द्वितीयसवनस्य पशुप्राप्तिहेतुतया पशुत्वम् ।

अथ प्रत्याङ्गानं विधत्ते, “यद्दे होताध्वर्युमभ्याङ्गयत आव्यमस्मिन् दधाति तद्यन्न अपहनीत पुरास्य संवत्सराद्गृह आवेवीरञ्कोःसा मोद इवेति प्रत्याङ्गयते तेनैव तदपहते”^(३) इति । ‘आ’ समन्तात्, व्यते पीड्यते येन रोगविशेषेण स रोगविशेष आव्यः । यदा ‘होता अध्वर्यु’ सम्बोध्य ‘शोसा वोम्’ इति प्रष्टुमाभि-

मुख्येनाह्वयते, तदानीमस्मिन्नध्वर्यै रोगविशेषं स्थापयति, सावधान-
त्वहेतोश्चित्तक्लेशस्योपद्रवत्वात् । 'तत्' रोगस्थापनं यदि अध्वर्युः 'न
अपहनीत', न निराकुर्यात्, तदानीम् 'अस्य' अध्वर्योः 'गृहे' 'संव-
त्सरात्' 'पुरा' एव प्रजा 'आवेवीरन्' सर्वरोगादिभिः पीड्येरन् ।
ततस्तत्परिहाराय 'शोऽसा मोद इव' इति मन्त्रेणाध्वर्युः प्रत्या-
ङ्गानं कुर्यात् । 'तेनैव' प्रत्याङ्गानेन 'तत्' अभ्याङ्गानं कृतं रोग-
जातम् 'अपहते' विनाशयति । प्रत्नरूपस्याभिमुख्येनाङ्गानस्य प्रत्यु-
त्तररूपमाङ्गानं परिहारः । मन्त्रस्यायमर्थः, हे हेतस्त्वं 'शोसा'
सर्वथा शंसैव, 'मोद इव' अस्माकं हर्ष इव, हर्ष एवेति ।

इदानीमध्वर्योरप्रमत्तत्वं विधत्ते, "यथा वा आयतां प्रतीक्षते
एवमध्वर्युः प्रतिगरं प्रतीक्षते"^(९) इति । 'यथा' लोके पृच्छन्तं
वादिनं प्रति आभिमुख्येन नियतां वाचं वक्तुं प्रतिवादी सावधानः
'प्रतीक्षते', यथा वा राजामात्यादिकं प्रति सेवको मृत्यु आभि-
मुख्येन नियतां वाचं वक्तुमप्रमत्तः प्रतीक्षते, 'एवम्' अस्मै 'अध्वर्युः'
'प्रतिगरं' प्रत्युत्तरं वक्तुं सर्वदा सावधानः प्रतीक्षेत ।

प्रतिगरकालमतिक्रम्य वा, तस्मात् कालात् प्रागेव वा प्रतिगरे
बाधं दर्शयति, "यदभिप्रतिगृणीयाद्यथायतया समृच्छते तादृगेव
तत्"^(१०) इति । अर्द्धर्चसमाप्तिः प्रतिगरस्य कालः, तस्याभितो यदि
'प्रतिगृणीयात्' तदा 'यथा' प्रागतीते वा काले प्रत्युत्तरमाभा-
षमाण 'आयतया' वाचा 'समृच्छते', आभिमुख्येन या वाग्वक्तव्या
तथा नियतया वाचा हीनो भवतीत्यर्थः । 'तत्' एतत्काले प्रति-
गरोच्चारणं 'तादृग्' भवति ।

प्रतिगरविस्मरणे बाधं दर्शयति, “यदूर्ध्वर्चाक्लृपेत यथा धावद्भ्यो हीयते तादृगेव तत्”^(११) इति । अर्ध्वर्चसमाप्तेरनन्तरं यदि प्रतिगरो लुप्यते, तत्र दृष्टान्तः, ‘यथा’ लोके चोरव्याघ्रादिभयाकुले महारण्ये शीघ्रं ‘धावद्भ्यः’ सार्थगतेभ्यः पुरुषेभ्यः सकाशात् कश्चिद्भ्रावितुमशक्तो हीनः गच्छन् सन् चोरादिभिरुपद्रुतो भवति, ‘तत्’ एतदूर्ध्वर्चप्रतिगरलोपनं ‘तादृक्’ एव । तस्मात् सावधानः प्रतिगरकालं प्रतीचेत ।

उद्गाह्येष्टसाम्येनाध्वर्योः प्रतिगरं प्रशंसति, “प्रवाङ्गमा ऋत्विजामुद्गीया उद्गीथ एवोद्गाहणाम् ऋचः प्रणव उक्थशंसिनां प्रतिगरोऽध्वर्युणाम्”^(१२) इति । ‘ऋत्विजाम्’ उद्गाह्येष्टाध्वर्युणाम् ‘उद्गीया’ उक्तष्टगानविशेषाः ‘प्रवाङ्गमै’ समाना एव । समानत्वं कथमिति?—तदुच्यते, ‘उद्गाह्यां’ सामगानामुद्गीथनाक्षैव गानविशेषः प्रसिद्धः, प्रस्तावमन्त्रादुपरितना भक्तिरुद्गीथः, स च प्रणवपुरःसरं गीयते । एवम् ‘उक्थशंसिनां’ हेष्टाह्यां सम्बन्धो ‘प्रणव’ उद्गीथः । ‘अध्वर्युणां’ तु ‘प्रतिगरः’ उद्गीथः । तथा च श्रूयते ‘ऽमिति सामानि गायन्ति । ओऽशोमिति शस्ताणि शंसन्ति । ओमित्यध्वर्युः प्रतिगरं प्रतिगृणातीति । ॐशोऽसा मोद इवेति ब्रुवन् सामवदुच्चारयति’ [का०७] इति ।

प्रतिगरवेदनं प्रशंसति, “य एवं विद्वान् प्रतिगृणात्यन्नाद एव भवत्यास्य प्रजार्या वाजी जायते”^(१३) इति ।

हेतुः शंसनकाले उपवेशनमध्वर्योः प्रतिगरकाले उत्थानं क्रमेषु विधत्ते, “इयं वै हेतासावध्वर्युर्थदासीनः शंसत्यस्या एव तद्धेता

नैत्यास्त इव हीयमथो इमामेव तेन यजमानो दुहे यत् तिष्ठन् प्रतिगृणात्यमुष्या एव तदध्वर्युर्नैति । तिष्ठतीव ह्यसावथो अमूमेव तेन यजमानो दुहे”^(१४) इति । हेतुर्भूमिस्वरूपत्वात् अथम् ‘आसीनः’ शंसेत्, तेनोपवेशनेन ‘अस्या एव’ ‘भूमेः’ होता नापगच्छति, भूमिश्चासीनेव दृश्यते । किञ्च तथा सति ‘यजमानो’ भूमिं दुग्धे, तत्रत्यं सारं गृह्णातीत्यर्थः । अध्वर्योः स्वर्गरूपत्वादुत्थित एवायं प्रतिगृणीयात्, तथा सति अथम् ‘अध्वर्युः’ ‘अमुष्याः’ दिवो नापगच्छति, द्यौश्च ‘तिष्ठतीव’ दृश्यते, उपरि वर्त्तमानत्वात् । किञ्चाध्वर्योरूपस्थितत्वेन ‘यजमानो’ दिवं दुग्धे तत्रत्यं सारं गृह्णाति ।

प्रकारान्तरेणोपवेशनोत्थाने प्रशंसति, “यदासीनः शंसति तस्मादितः प्रदानं देवा उपजीवन्ति यत् तिष्ठन् प्रतिगृणाति तस्मादमुतः प्रदानं मनुष्या उपजीवन्ति”^(१५) इति । यस्मात् ‘आसीने’ होता ‘शंसति’ ‘तस्मात्’ ‘देवा’ ‘इतः प्रदानम्’ ‘उपजीवन्ति’, अस्मिन् लोके यत् प्रदीयते हविस्तदुपजीवन्तीत्यर्थः । यस्मादध्वर्युः ‘तिष्ठन् प्रतिगृणाति’, ‘तस्मात्’ ‘मनुष्या’ ‘अमुतः प्रदानमुपजीवन्ति’, अमुष्य लोकाद्देवैः प्रेरितं वर्षमुपजीवन्तीत्यर्थः ।

हेतुः प्राङ्मुखत्वमध्वर्योः प्रत्यङ्मुखत्वं च विधत्ते, “यत् प्राङ्गीनः शंसति प्रत्यङ् तिष्ठन् प्रतिगृणाति तस्मात् प्राचीनः रेतो धीयते प्रतीचीः प्रजा जायन्ते”^(१६) इति । यस्माद्धेता प्राङ्मुखः ‘तस्मात्’ ‘प्राचीनं’ पत्नीचेत्राभिमुखं ‘रेतः’ स्थाप्यते । यस्मादध्वर्युः प्रत्यङ्मुखः तस्मात् ‘प्रजाः’ चेत्रविमुखा उत्पद्यन्ते ।

हेतुरभ्याङ्गानात् पूर्वमिडा देवहरिति मन्त्रं अपतः प्राङ्मुख-

स्याध्वर्योरभ्याङ्गानादूर्ध्वं प्रत्यङ्मुखत्वाय परावृत्तिं विधत्ते, “यद्वै
 हेताध्वर्युमभ्याङ्गयते वज्रमेनमभिप्रवर्त्तयति पराङ्गवर्तते वज्रमेव
 तन्निक्करोति”^(१०) इति । यद्यपि ‘श्रोसावोम्’ इति हेतुरभ्याङ्गानं
 सङ्गदेव, तथापि चीन् अर्थान् विधातुं द्वितीयानुवादः । अत-
 एवापस्तम्बेनोक्तं, ‘प्रदक्षिणमावर्त्तमानः श्रोसा मोदैवेति प्रत्याङ्ग-
 यते’ इति ।

अथ विनियोगसंग्रहः,—

प्रत्याङ्गयेत श्रोसावों सवनेषु त्रिषूचरेत् ।

उक्थादिमन्त्रांस्तीनत्र मन्त्राश्चत्वार ईरिताः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे दृष्ट्यायजुः-
 संहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

उपयामगृहीतोऽसि वाक्षसदसि वाक्पाभ्यां त्वा क्रतु-
 पाभ्यामस्य यज्ञस्य ध्रुवस्याध्यक्षाभ्यां गृह्णामि^(१) उपयाम-
 गृहीतोऽस्यृतसदसि चक्षुष्याभ्यां त्वा क्रतुपाभ्यामस्य य-
 ज्ञस्य ध्रुवस्याध्यक्षाभ्यां गृह्णामि^(२) उपयामगृहीतोऽसि
 श्रुतसदसि श्रोत्रपाभ्यां त्वा क्रतुपाभ्यामस्य यज्ञस्य ध्रु-
 वस्याध्यक्षाभ्यां गृह्णामि^(३) देवेभ्यस्त्वा^(४) विश्वदेवेभ्यस्त्वा^(५)

विश्वेभ्यस्त्वा देवभ्यो^(१) विष्णवुरुक्रमैष ते सोमस्तः
रक्षस्व ॥ १ ॥

तन्ते दुश्चक्षा माऽवस्थत्^(०) मयि वसुः पुरोवसुर्वाक्पा
वाचं मे पाहि^(२) मयि वसुर्विददसुश्चक्षुष्याश्चक्षुर्मे पाहि^(३)
मयि वसुः संयदसुः श्रोत्रपाः श्रोत्रं मे पाहि^(४) भूरसि
श्रेष्ठो रश्मीनां प्राणपाः प्राणं मे पाहि^(५) भूरसि श्रेष्ठो
रश्मीनामपानपा अपानं मे पाहि^(६) यो न इन्द्रवायू
मित्रावरुणावश्विनावभिदासति भ्रातृव्य उत्पिपीते
शुभस्पती इदमहं तमधरं पादयामि यथेन्द्राहमुत्तम-
श्चेतयानि^{(७) (८) (९)} ॥ २ ॥

रक्षस्व भ्रातृव्यस्त्वयोदश च ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे द्वितीय-
प्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥*॥

उक्तः प्रतिगरः साङ्गः समन्त्रो नवमे स्फुटम् ।

अथ दशमे प्रतिनिर्घाद्यमन्त्रा उच्यन्ते । कल्पः । 'उपयाम-
गृहीतोऽसि वाचसदसीति प्रतिनिर्घाद्यं गृहीत्वा न सादयति' इति ।
पाठस्तु । "उपयामगृहीतोऽसि वाचसदसि वाक्पाभ्यां ला क्रतुपा-
भ्यामस्य यज्ञस्य ध्रुवस्याध्यक्षाभ्यां गृह्णामि"^(१) इति । हे प्रतिनिर्घाद्य,
त्वं उपयामेन पार्थिवपात्रेण गृहीतोऽसि, वाचो वागिन्द्रियं, तत्रा-

वस्थितः 'असि', 'वाग्वा एषा यदैन्द्रवायवः' इति श्रुतेः । तादृशं
त्वां वाचः पालकाभ्यां 'क्रतोः' यज्ञस्य पालकाभ्यां 'ध्रुवस्य' अवि-
नाग्निपालनस्य 'अस्य', 'यज्ञस्य' 'अध्यक्षाभ्यां' स्वामिभ्यामिन्द्रवा-
युभ्यां 'गृह्णामि', तदर्थं गृह्णामीत्यर्थः ।

कल्पः, 'ग्रहाणां प्रतिनिर्घाह्याणां ग्रहणादित्योपस्थानावनयन-
प्रदानान्युत्तरोत्तरैर्मन्त्रैः' इति । अस्यायमर्थः, प्रतिनिर्घाह्यनामका ये
ग्रहा ऐन्द्रवायवमैत्रावरुणाश्विनसम्बन्धिनस्तेषां ग्रहणादिक्रिया आ-
ख्यानक्रमेणोत्तरोत्तरैर्मन्त्रैर्द्रष्टव्येति । तत्रैन्द्रवायवप्रतिनिर्घाह्यस्य ग्रहण-
मन्त्र उक्तः ; मैत्रावरुणप्रतिनिर्घाह्यस्य ग्रहणमन्त्रः ; "उपयामगृही-
तोऽस्यृतसदसि चक्षुष्याभ्यां त्वा क्रतुपाभ्यामस्य यज्ञस्य ध्रुवस्याध्यक्षाभ्यां
गृह्णामि"^(१) इति । अतं सत्यं यज्ञो वा तत्र सीदतीति 'अतसत्' ।

आश्विनप्रतिनिर्घाह्यमन्त्रः, "उपयामगृहीतोऽसि श्रुतसदसि
ओत्रपाभ्यां त्वा क्रतुपाभ्यामस्य यज्ञस्य ध्रुवस्याध्यक्षाभ्यां गृह्णामि"^(२)
इति । श्रुतं ओत्रेन्द्रियं तत्र सीदतीति 'श्रुतसत्' । 'चक्षुर्मैत्रा-
वरुणः ओत्रमाश्विन' इति श्रुत्यन्तरात् ।

कल्पः, 'देवेभ्यस्त्वेति^(३) आदित्यपात्रेण प्रतिप्रस्थाता आदित्य-
स्थार्यां सम्पातमवनीयति'* इति । हे ऐन्द्रवायव, प्रतिनिर्घाह्य-
देवार्थं त्वामवनयामीति शेषः । एवं "विश्वदेवेभ्यस्त्वा"^(४) "विश्वेभ्यस्त्वा
देवेभ्यः"^(५) इति मन्त्राभ्यामुत्तरयोः सम्पातावनयनं कुर्यात् । गण-
प्राधान्येन विश्वदेवेभ्य इति समासनिर्देशः । प्रत्येकप्राधान्येन विश्वेभ्य
इति व्यासनिर्देशः ।

* E एवं B पुस्तके अवनीय इति पाठः ।

कल्पः, 'विष्णुवृक्षमैष ते सोमस्तः रक्षस्वेत्यादित्यपात्रेण प्रति-
प्रस्थाता आदित्यस्खालीमपिदधाति' इति । "तन्ते दुश्चत्ता माव-
ख्यत्"^(९) इत्येष आघ्राते मन्त्रशेषः । हे 'उरुक्रम' 'विष्णो', रक्ष-
णार्थम् 'एष' सोमः, तत्राधीनः, अतः 'तं रक्षस्व' । 'तन्ते' त्वदीयं
सोऽयं 'दुश्चत्ताः' पापदृष्टिः पुरुषो, 'मावख्यत्' मा द्राचीत् ।

कल्पः, 'ग्रहमध्वर्युरादाय क्षिप्रः हेतारमतिद्रुत्य मयि वसुः
पुरोवसुरिति ग्रहः हेतत्रे प्रयच्छति' इति । पाठस्तु, "मयि वसुः
पुरोवसुर्वाक्पा वाचं मे पाहि"^(८) इति । 'वसुः' धनरूपः सोमो
'मयि' वर्तते, स कीदृशः, 'पुरोवसुः' पुरस्त्रतेतरसमस्तधनः, यदा
पुरस्तात् प्राणादीनां वासयिता । तथाविधस्त्वं 'वाक्पा' वाचः
पालकः, अतो मम 'वाचं' 'पाहि' । यथा अनेन मन्त्रेणैन्द्रवायव-
ग्रहो हेतत्रे दत्तः, एवमुत्तराभ्यां मन्त्राभ्यां मैत्रावरुणाग्निग्रहो
देयौ । तयोः पाठस्तु । "मयि वसुर्विददसुश्चक्षुष्याश्चक्षुर्मै पाहि"^(९) ।
मयि वसुः संयदसुः ओत्रपाः ओत्रं मे पाहि"^(१०) इति । 'विद-
दसुः' लब्धसमस्तधनः । 'संयदसुः' प्राप्तसमस्तधनः ।

कल्पः, 'ऊते वादित्यमुपतिष्ठते,* भूरसि श्रेष्ठो रक्षीनां प्राणपाः
प्राणं मे पाहि"^(११) इति । हे हस्तस्य सोम त्वं 'भूरसि' सुखानां
भावयितासि, अतो 'रक्षीनां' सुखप्रकाशकानां वस्त्रानां मध्ये, त्वं
'श्रेष्ठः' असि त्वमेव प्राणस्य पालकः, तस्मात् 'मे' 'प्राणं' 'पाहि'
पालय । यथा अनेन मन्त्रेणैन्द्रवायवग्रहोमादूर्ध्वमादित्योपस्थानं,
तथैवोत्तरेण मन्त्रेण मैत्रावरुणग्रहोमादूर्ध्वमादित्यमुपतिष्ठते,

* E पुरुक्के 'ऊते चादित्यमुपतिष्ठते, पाठस्तु' इति पाठः ।

पाठस्तु, “भूरसि श्रेष्ठो रश्मीनामपागपा अपानं मे पाहि” (१९) इति । हे मित्रावरुणग्रह, त्वं ‘भूरसि’ सुखानामहिंसितासि, श्रेष्ठं पूर्ववत् । आश्विनग्रहहेमादूर्ध्वभावी त्वपस्थानमन्त्रः शाखान्तरे द्रष्टव्यः ।

कल्पः, ‘यदि मन्येत यजमानः पूर्वा मातिक्रान्तो भ्रातव्य इति प्राक्हेमादङ्गुष्ठेनाङ्गुलिमवगृह्णीयात् यो न इन्द्रवायू अभिदासति’ इति । पाठस्तु, “यो न इन्द्रवायू मित्रावरुणावश्विनावभिदासति भ्रातव्य उत्पिपीते शुभस्यती इदमहं तमधरं पादयामि यथेन्द्राहमुत्तमस्येतयानि” (१९) (१४) (१५) इति । हे ‘इन्द्रवायू’, ‘यो’ ‘भ्रातव्यो’ ‘नो’ अस्मान्, ‘अभिदासति’ हिनस्ति ‘उत्पिपीते’ अस्मानुल्लङ्घ्य सोमं पिवति, हे ‘शुभस्यती’ शुभस्य कर्मणः पालयितारौ, ‘तं’ भ्रातव्यम् ‘अहम्’ ‘अधरं पादयामि’ अपकृत्य पादयामि । ‘इदम्’-इतिशब्देन तर्जन्या अङ्गुल्या अङ्गुष्ठेनावग्रहणं अभिनीय प्रदर्शयति, हे ‘इन्द्र’, ‘यथा’ ‘अहं’ भ्रातव्यात् ‘उत्तमः’ सन् ‘चेतयानि’ इहलोकपरलोकज्ञानवान् भूयासं, तथा त्वमनुगृह्णाणेति शेषः । मित्रावरुणाविति द्वितीयमन्त्रे अश्विनाविति तृतीयमन्त्रे च श्रेष्ठं सर्वमनुषज्य व्याख्येयम् ।

अथ विनियोगसङ्ग्रहः,—

उपेति, प्रतिनिर्घाह्या गृहीतव्यास्त्रिभिः क्रमात् ।

देवेभ्यो, निनयेच्छेषांस्त्रिभिरादित्यपाचके ॥

विष्णो, तत् पाचमाच्छाद्य द्विदेवत्यग्रहानपि ।

हेत्रे दद्यात् त्रिभिः, सूर्यमपतिष्ठेत भूर्द्धयात् ॥

यो न-;स्त्रिभिस्सर्जनीन्तामङ्गुष्ठेनोपपीडयेत् ।

इन्द्रमित्राश्विभिर्भिन्ना मन्त्राः पञ्चदशाश्च ते ॥

त एते मन्त्रा क्रतुग्रहानुवाकात् पूर्वं द्रष्टव्याः ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे दृष्टव्यजुः-
संहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

प्र सो अग्ने तवोतिभिः सुवीराभिस्तरति वाजकर्म-
भिः । यस्य त्वꣳ सख्यमाविथ^(१) । प्र होत्रे पूर्वं वचोऽम-
ये भरता बृहत् । विपां ज्योतीꣳषि विभ्रते न वेधसे^(२) ।
अग्ने ची ते वाजिना ची षधस्था तिसस्ते जिह्वा ऋतजात
पूर्वीः । तिस उ ते तनुवो देववातास्ताभिर्नः पाहि गिरो
अग्रयच्छन्^(३) । सं वां कर्मणा समिषा ॥ १ ॥

हिनोमीन्द्राविष्णो अपसस्पारे अस्य । जुषेयां यज्ञं
द्रविणं च धत्तमरिष्टैर्नः पथिभिः पारयन्ता^(४) । उभा जि-
ग्यथुर्न पराजयेथे न पराजिग्ये कतरश्चनैनाः । इन्द्रश्च
विष्णो यदपस्पृधेयां त्रेधा सहस्रं वि तदैरयेथां^(५) । ची-
ण्यायूꣳषि तव जातवेदस्तिस्त्र आजानीरुषसस्ते अग्ने ।
ताभिर्देवानामवो यस्त्रि विद्वानथ ॥ २ ॥

भव यजमानाय शं योः^(६) । अग्निस्त्रीणि त्रिधातून्या-

क्षेति विद्या कविः । स ची० रेकाद्शा० इह^(७) । यक्षच्च
 पिप्रयच्च नो विप्रो दूतः परिष्कृतः । नभन्तामन्यके सं-
 मे^(८) । इन्द्राविष्णु द्विहिताः शम्बरस्य नव पुरो नव-
 तिच्च अयिष्टं । शतं वर्चिनः सहस्रं च साक० हयो
 अप्रत्यसुरस्य वीरान्^(९) । उत मातामहिषमन्ववेनद्-
 मी त्वा जहति पुत्र देवाः । अथाब्रवीद्बृचमिन्द्रो हनि-
 ष्यन्त्सखे विष्णो वितरं विक्रमस्व^(१०) ॥ ३ ॥

इषाऽथ त्वा चयोद्दश च ॥ ११ ॥

यो वै पर्वमानानां चीणि परिभूः स्फ्यः स्वस्तिर्भक्षोह
 महीनां पयोसि देवसवितरेतते श्येनाय यद्वै होतो-
 पयामगृहीतोऽसि वाक्षसदसि प्र सो अग्न एकादश ॥
 ॥ ११ ॥

यो वै स्फ्यः स्वस्तिः स्वधायै नमः प्रमुञ्च तिष्ठतोव
 षट्चत्वारिंशत् ॥ ४६ ॥

हरिः आम ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे द्वितीय-
 प्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

॥ ० ॥ द्वितीयप्रपाठकः सम्पूर्णः ॥ * ॥

प्रतिनिर्घाह्यमन्त्रास्तु दशमे परिकीर्त्तिताः ।

अथैकादशे त्रैधातवीयेष्टिविषया मन्त्रा उच्यन्ते । कल्पः, 'प्र सो अग्ने इत्युष्णिहककुभौ धाय्ये दधाति, अग्ने त्रौ ते वाजिना त्रौ षध-
स्येति त्रिवत्या परिदधाति । सं वां कर्मणोभा जिग्यथुरिति याज्यानु-
वाक्ये, उत्तरे संयाज्ये' इति । धाय्ययोः प्रथमामाह, "प्र सो अग्ने
तवोतिभिः सुवोराभिस्तरति वाजकर्मभिः । यस्य त्वं सख्यमाविथ"^(१)
इति । हे 'अग्ने', 'यस्य' यजमानस्य 'त्वं सख्यमाविथ' सखिवत् स्नेहं
पालितवानसि, 'स' यजमानः 'तवोतिभिः' 'पालनैः', प्रकर्षेण 'तरति',
संसारक्लेशमतिवर्त्तते । कीदृशीभिरुतिभिः 'सुवोराभिः' शोभनपुत्रा-
द्यपत्यहेतुभिः 'वाजकर्मभिः' अन्ननिमित्तानि कर्माणि उद्योगा
यासामूतीनां ता वाजकर्माणः, ताभिः ।

द्वितीयां धाय्यामाह, "प्र हेत्रे पूर्व्यं वसोऽग्नये भरता बृहत् ।
त्रिपां ज्योतींषि बिभ्रते न वेधसे"^(२) इति । हे ऋत्विजः,
यूयमग्नये 'वचः' स्तुतिरूपं वाक्यं, प्रकर्षेण 'भरत' पोषयत ।
कीदृशं वचः 'पूर्व्यं' पूर्वैर्ऋषिभिः पठितं । 'बृहत्' प्रौढं । 'त्रिपां'
विशेषेणास्माकं पालकं । कीदृशायाग्नये 'हेत्रे' हेमनिष्पाद-
काय । 'वेधसे' अस्मद्भित्तस्य विधात्रे । अग्नेर्दृष्टान्तः, 'ज्योतींषि
बिभ्रते न' इति ; यथा रश्मिरूपाणि ज्योतींषि धारयित्रे सूर्याय
स्तुतिः* तद्वदित्यर्थः ।

अथ परिधानीयामाह, "अग्ने त्रौ ते वाजिना त्रौ षधस्था
तिस्त्रस्ते जिह्वा चतजात पूर्वीः । तिस्र उ ते तनुवो देववाता-

* E पुस्तके स्तुतिं कुर्वन्ति इति पाठः ।

स्नाभिर्नः पाहि गिरो अप्रयच्छन्”(१) इति । हे ‘अग्ने’, ‘ते’ तव ‘त्री वाजिना’, ‘त्रयः पुरोडाशा भवन्ति’ इति तस्यामिष्टौ विहितत्वात् त्रीण्यन्तानि, यद्वा सेमौषधिसान्नाय्यरूपाणि त्रीणि । तथा ‘त्री षधस्था, सहस्रानानि त्रीणि परस्परयुक्तानि लोकत्रयरूपाणि, आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निरूपाणि वा । हे ‘ऋतजात’, ऋतात् ज्ञानात्मनः* समुत्पन्न, ‘ते’ तव ‘पूर्वीः’ पूर्वसिद्धा ‘जिज्ञाः’ ‘तिस्रः’ सार्वत्किराजसतामसरूपाः इष्टप्राप्यनिष्टपरिहाराभिचारहेतवः । अपि च ‘देववाताः’ देवैर्वाताः प्राप्ताः ‘ते’ तव ‘तनुवः’ ‘तिस्रः’, ‘ताभिः’ तनूभिरग्निविद्युदादित्यरूपाभिः ‘नः’ अस्मान् ‘पाहि’ । किं कुर्वन्, ‘गिरो अप्रयच्छन्’ अस्मदीयाः स्तुतीरप्रमादयन्, अस्माभिः कृतप्रमादं परिहरन्नित्यर्थः ।

अथ पुरोऽनुवाक्या, “सं वां कर्मणा समिषा हिनोमीन्द्राविष्णु अपसस्यारे अस्य । जुषेथां यज्ञं द्रविणं च धत्तमरिष्टैर्नः पथिभिः पारयन्ता”(४) इति । हे ‘इन्द्राविष्णू’, ‘वां’ युवामनेन ‘कर्मणा’ ‘सं’ ‘हिनोमि’ सम्यक् प्रीणयामि, ‘इषा’ हविर्लक्षणेनान्नेन च ‘सं’ ‘हि-नोमि’ । किं निमित्तमिति ?-तदुच्यते, ‘अस्य’ ‘अपसस्यारे’, अनुष्ठेयमानस्य कर्मणः पारनिमित्तं, अविघ्नेन परिसमाप्त्यर्थं । किञ्चास्मदीयमिमं ‘यज्ञं’ ‘जुषेथाम्’, अस्मभ्यं च ‘द्रविणं’ सम्पादयतः । किं कुर्वन्तौ, ‘अरिष्टैर्नः पथिभिः पारयन्ता’, विनाशरहितैरनुष्ठान-मार्गैरस्मान् कर्मणः पारं प्रापयन्तौ ।

अथ याज्यामाह, “उभा जिग्यथुर्न पराजयेथे न पराजिग्ये

* ऋतात् सत्यात् परमात्मनः इति E पु० पाठः ।

कतरश्च नैनोः । इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथां त्रेधा सहस्रं वि
तदैरयेथाम्”^(५) इति । हे ‘विष्णो’, ‘इन्द्रश्च’ त्वं च उभौ
‘जिग्यथुः’ जयं प्राप्तवन्तौ, ‘न पराजयेथे’, कदापि पराजयं न
प्राप्नुथः । ‘एनोः’ अनयोर्मध्ये ‘कतरश्चन’ अन्यतरोऽपि ‘न’ ‘परा-
जिये’ पराजयं न प्राप्तवान् । ‘यत्’ यदा युवामुभौ ‘अपस्पृधेथां’
स्पर्धां कुर्यातां, त्वं ‘तत्’ तदा ‘सहस्रं’ दक्षिणारूपेण दातव्यं
गोसहस्रं, ‘त्रिधा’ विभज्य ‘ऐरयेथां, नीतवन्तौ । अथश्च वि-
भागः सप्तमकाण्डे स्पष्टमाह्नातः ।

अथ खिष्टकृतः पुरोनुवाक्यारूपां संयाज्यामाह, “त्रीण्यायूषि
तव जातवेदस्तिस्त्र आजानोरुषसस्ते अग्ने ताभिर्देवानामवो यच्चि
विद्वानथ भव यजमानाय शं योः”^(१) इति । हे ‘जातवेदः’, ‘तव’
‘आयूषि’ आयुर्वृद्धिकारणानि हवींषि सोमसान्नाय्यपुरोडाशरूपेण
‘त्रीणि’ । हे ‘अग्ने’, ‘ते’ तव ‘उषसः’ उषःकालसदृशः, ‘आजानोः’
आविर्भावरूपा ज्वालाः ‘तिस्त्रः’ आहवनीयादिषु त्रिविधाः,
‘ताभिः’ ज्वालाभिः ‘देवानाम्’ ‘अवो’ रक्षकं हविः ‘विद्वान्’ ‘यच्चि’
यज । ‘अथ’ अनन्तरं ‘यजमानाय’ शम्भव सुखप्रदो भव । ‘योः’
‘भव’ दुःखवियोजको भव ।

अथ खिष्टकृतो याज्यारूपां संयाज्यामाह, “अग्निस्त्रीणि
त्रिधात्वन्याच्चेति विदथा कविः । स त्रीं एकादशा इह”^(२)
इति । ‘कविः’ विद्वानयमग्निः, ‘वित्’, ‘अथ’ एषु यज्ञेषु ‘त्रीणि’
हवींषि ‘आच्चेति’ सर्वतः प्राप्नोति, ‘त्रयः पुरोडाशा भवन्ति’ इत्यु-
क्तत्वात् हविषां त्रित्वं । कीदृशानि त्रीणि हवींषि, त्रिधात्वनि,

‘उत्तरोत्तरो ज्यायान् भवति’ इत्युक्तत्वात् त्रिप्रकाराणि । ‘सः’ अग्निः ‘इह’ अस्मिन् कर्मणि ‘एकादशभिर्देवैरुपेतान् ‘त्रोन्’ गणान् तर्पयत्विति शेषः । ‘ये देवा दिव्येकादश स्ये’ इत्यनुवाके गणत्रयं विस्यष्टमाह्नातम् ।

अथ तत्रैव विकल्पितरूपां संयाज्यामाह, “यत्तच्च पिप्रयच्च नेो विप्रो दूतः परिष्कृतः । नभन्तामन्यके समे”^(८) इति । ‘अग्निर्देवानां दूत आसीत्’ इत्युक्तत्वात् दूतरूपोऽयमग्निः ‘यत्तच्च’ देवान् यत्तु च । ब्राह्मणजात्यभिमानित्वादिप्ररूपोऽयमग्निः ‘नेो’ अस्मान् ‘पिप्रयच्च’ प्रीणयतु च । कोदृशोऽग्निः, ‘परिष्कृतः’ दूतत्वचिह्नै- रलङ्कृतः । अन्यशब्दः शत्रुवाची, कप्रत्ययः कुम्भितार्थे, समशब्दः सर्वशब्दपर्यायः । ‘अन्यके समे’ अस्मत्तोऽन्ये कुम्भिताः शत्रवः सर्वेऽपि ‘नभन्तां’ नश्यन्तु ।

अथ प्रधानहविषो विकल्पितां पुरोऽनुवाक्यामाह, “इन्द्रा- विष्णू दृष्टहिताः शम्बरस्य नव पुरो नवतिञ्च अयिष्टं । शतं वर्चिनः सहस्रं च साकं हथो अप्रत्यसुरस्य वीरान्”^(९) इति । हे ‘इन्द्राविष्णू’, शम्बरनामकस्यासुरस्य सम्बन्धिन्यः ‘पुरो’ नगरीः ‘अयिष्टं’ युवां नाशितवन्तौ । कियतीर्नगरीः, ‘नव नवतिञ्च’, एकोनशतसङ्ख्याका इत्यर्थः । कोदृशीः, ‘दृष्टहिताः’ दृढाः । किञ्च ‘असुरस्य’ सम्बन्धिनो ‘वर्चिनो’ दीप्तिमतः ‘शतं सहस्रं च’ ‘वीरान्’ प्रधानभूतामात्यादीन्, ‘अप्रति’ पक्षराहित्यं यथा भवति तया ‘साकं हथः’ ।

अथ तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह, “उत माता महिषमन्व-

वेनदमी त्वा जहति पुत्र देवाः । अथाब्रवीद्वृत्रभिन्द्रे हनिष्यन्त्सखे
विष्णो वितरं विक्रमस्व”(१०) इति । ‘उत माता’ इन्द्रस्य देवस्य
माता ‘महिषं’ महान्तमिन्द्रं ‘अश्ववेनत्’ अनुक्रमेणानुज्ञापितवती-
त्यर्थः । कथं ज्ञापितवतीति ?-तदुच्यते, हे ‘पुत्र’ इन्द्र, त्वयि शत्रून्
हत्वा तूष्णींस्थिते सति सर्वेऽपि ‘अमी’ ‘देवाः’ त्वां ‘जहति’ परि-
त्यजन्तीति । अथ मातृबोधनादूर्ध्वं ‘इन्द्रे’ ‘वृत्रं’ ‘हनिष्यन्’
बोधोद्युक्तो विष्णुं प्रति एतदब्रवीत्, हे ‘सखे विष्णो’, ‘वितरं
विक्रमस्व’ विशिष्टतरं पराक्रमं कुरु, शीघ्रं वृत्रं जहतीति । तथा-
विधौ हे इन्द्राविष्णू, अस्मदभीष्टं सम्पादयतमिति तात्पर्यार्थः ।

अथ विनियोगसङ्ग्रहः,—

प्र सो, त्रैधातवोयेष्टौ द्वे धाय्ये ; अग्न, इत्यसौ ।

तत्रैव परिधानीया ; ह्यनुवाक्या समित्यसौ ॥

उभेति, याज्या ; चोणीति, संयाज्यास्तिस्व ईरिताः ।

इन्द्रा,ऽनुवाक्योत, याज्या ; दश मन्त्रा इहेदिताः ॥

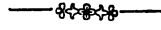
वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्क-
भूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायनाचार्येण विरचिते माधवीये
वेदार्थप्रकाशनामकतैत्तिरीययजुःसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वितीय-
प्रपाठकः सम्पूर्णः ॥ ० ॥

॥ हरिः ॐ ॥

अथ तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

द्वितीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः

अग्ने तेजस्विन् तेजस्वी त्वं देवेषु भूयास्तेजस्वन्तं मा-
मायुष्मन्तं वचस्वन्तं मनुष्येषु कुरु दीक्षायै च त्वा तप-
सश्च तेजसे जुहोमि^(१) तेजोविदसि तेजो मा मा हासी-
न्माहं तेजो हासिषं मा मां तेजो हासीत्^(२) इन्द्रोऽजस्वि-
न्नोऽजस्वी त्वं देवेषु भूया अजस्वन्तं मा मायुष्मन्तं वच-
स्वन्तं मनुष्येषु कुरु ब्रह्मणश्च त्वा क्षत्रस्य च ॥ १ ॥

आजसे जुहोम्योजोविदस्योजो मा मा हासीन्माह-
मोजो हासिषं मा मामोजो हासीत्^(३) सूर्योऽजस्विन्
आजस्वी त्वं देवेषु भूया आजस्वन्तं मा मायुष्मन्तं वच-
स्वन्तं मनुष्येषु कुरु वायोश्च त्वाऽपाञ्च आजसे जुहोमि
सुवर्षिदसि सुवर्षी मा हासीन्माहः सुवर्षीसिषं मा माः

सुवर्हासीत्^(१) मयि, मेधां मयि पूजां मय्यग्निस्तेजो
 दधातु^(२) मयि मेधां मयि पूजां मयीन्द्र इन्द्रियं दधातु^(३)
 मयि मेधां मयि पूजां मयि सूर्यो धाजो दधातु^(४) ॥२॥
 अत्रस्य च । मयि । चर्योविःशतिश्च ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे तृतीय-
 प्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥०॥

यस्य निश्चितं वेदा घो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
 निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातोर्थमहेश्वरम् ॥
 प्रतिनिर्घाह्यपर्यन्ताः पवमानग्रहादयः ।
 प्रपाठके द्वितीये तु मन्त्रयुक्ताः प्रपञ्चिताः ॥
 अथावशिष्टा मन्त्राद्यास्तृतीयेऽस्मिन् प्रपाठके ।
 उच्यन्ते वैकृताश्चान्ये समन्त्रा विधयः क्रमात् ॥

कल्पः, 'सहैवाध्वर्युणा आग्नेयं प्रतिप्रस्थाता दत्ते, ऐन्द्रं नेष्टा,
 सौर्यमुन्नेता, अग्ने तेजस्विन्नित्याग्नेयं प्रतिप्रस्थाता ऊत्वा, तेजोविद-
 सीत्यनुमन्त्रयते' इति । तत्र होममन्त्रपाठस्तु, "अग्ने तेजस्विन्
 तेजस्वी त्वं देवेषु भूयास्तेजस्वन्तं मामायुश्नन्तं वर्चस्वन्तं मनुष्येषु
 कुरु दीचायै च त्वा तपसश्च तेजसे जुहोमि"^(१) इति । 'तेजः'
 कान्तिः, 'वर्चा' बलम् । दीचायास्तपसश्च सम्बन्धि तेजः, तस्माभार्थं

हे आग्नेयातियाह्य, त्वां 'जुहोमि' । अनेन होमेन दीचानियमा-
क्षपस्य निर्विघ्नेन सिध्यन्तु इत्ययमभिप्रायः ।

अनुमन्त्रणमन्त्रपाठस्तु, "तेजोविदसि तेजो मा मा हासीन्माहं
तेजो हासिषं मा मां तेजो हासीत्"^(९) इति । हे अग्ने, त्वं
तेजोऽभिज्ञोऽसि, अतस्त्वत्प्रसादात् 'तेजो' मां 'मा' परित्यजतु ।
'अहम्' अपि तेजो न परित्यक्तवानस्मि, तस्मात् सर्वथा 'तेजो' 'मां'
'मा' परित्यजतु ।

कल्पः, 'इन्द्रो जस्विन्नित्यैन्द्रं नेष्टा ऊत्वौजोविदसीत्यनुमन्त्रयते'
इति । पाठस्तु "इन्द्रो जस्विन्नो जस्वी त्वं देवेषु भूया ओजस्वन्तं मा-
मायुष्मन्तं वर्चस्वन्तं मनुष्येषु कुरु ब्रह्मणश्च त्वा क्षत्तस्य चो जसे
जुहोमि"^(१०) ओजोविदस्यो जो मा मा हासीन्माहमोजो हासिषं मा
मामोजो हासीत्"^(११) इति । बलहेतुरष्टमो धातुरो जः, हे इन्द्राति-
याह्य, ब्राह्मणजातेः क्षत्त्रियजातेश्च सम्बन्धि यत् 'ओजो' बल-
कारणं, तदर्थं त्वां 'जुहोमि' ।

कल्पः, 'सूर्यं भ्राजस्विन्निति सौर्यमुन्नेता ऊत्वा सुवर्षिदसीत्यनु-
मन्त्रयते' इति । पाठस्तु, "सूर्यं भ्राजस्विन् भ्राजस्वी त्वं देवेषु भूया
भ्राजस्वन्तं मामायुष्मन्तं वर्चस्वन्तं मनुष्येषु कुरु वायोश्च त्वा-
ऽपाञ्च भ्राजसे जुहोमि"^(१२) सुवर्षिदसि सुवर्षा मा हासीन्माहः
सुवर्षासिषं मा माः सुवर्षासीत्"^(१३) इति । शरीरकान्तेर्वह्निर्भूता
रश्मिरूपा दीप्तिर्भ्राजः । हे सौर्यातियाह्य, 'वायोः' 'अपाञ्च' सम्बन्धि
यत् भ्राजस्तदर्थं त्वां 'जुहोमि' । हे सूर्य, त्वं 'सुवर्षिदसि' स्वर्ग-
मार्गाभिज्ञोऽसि ।

कल्पः, 'तान् ऊत्वा सदसि प्रत्यङ्मुखा भक्षयन्ति मयि मेधामि-
त्येतैः खं खं यथालिङ्गम्' इति । पाठस्तु, "मयि मेधां मयि
प्रजां मय्यग्निस्तेजो दधातु,^(७) मयि मेधां मयि प्रजां मयीन्द्र इन्द्रिद्यं
दधातु^(८) मयि मेधां मयि प्रजां मयि सूर्यो भ्राजो दधातु"^(९)
इति । मन्त्रतदर्थयोर्धारणसामर्थ्यं 'मेधा' ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

अग्नेऽतिग्राह्यमाग्नेयं ऊत्वा, तेज, उपस्थितिः ।

तथैन्द्रसौर्ययोर्भक्षेत् मयीति चीन्, नवोदिता इति ॥

अत्र मीमांसा । दशमाध्यायस्याष्टमपादे (११अ०) चिन्तितम्,

“नात्तिदेशोऽतिदेशो वा वक्ष्यतिग्राह्ययोर्न सः ।

विकृतौ पुनरुक्तत्वादेशोऽङ्गान्तरवद्भवेत् ॥

प्रकृतेर्विकृतीनाञ्च साम्याय स्यात्पुनर्वचः ।

साम्ये च गुणकामानां प्रवृत्तिः प्रकृताविव" इति ॥

अनारभ्य श्रूयते, 'य एवं विद्वानग्निं चिनुते' इति । 'उप-
सम्भनं वा एतद्यज्ञस्य यदतिग्राह्याः' इति । अतिग्राह्यसंज्ञका यद्वा
यज्ञस्योपष्टम्भकत्वादनुष्ठेया इत्यर्थः । अत्र चीयमानस्याग्नेरतिग्राह्याणां
च विकृतिष्वतिदेशो नास्ति । कुतः ? । पुनरुक्तिवैयर्थ्यप्रसङ्गात्, विकृतौ
हि एवं पुनरुच्यते, 'अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजन्ति तमुक्थ्येन
तमतिरात्रेण तं द्विरात्रेण तं त्रिरात्रेण' इत्यादि । अयमर्थः,
इष्टकाचितमग्निमनु तस्मिंश्चितेऽग्नावग्निष्टोमाद्यनुष्ठानमिति । तथा,
अग्निष्टोमः प्रकृतिः, उक्थ्यादयो विकृतयः, यदि विकृतिषु

चोदकश्चित्तमग्निमतिदिशेत्, तदानोमुक्त्वादिषु चोदकादेव तत्प्राप्तेः पुनर्विधानमनर्थकं स्यात् । अतिघाह्याश्च विह्वतिषु पुनर्विधीयन्ते, 'पृष्ठे गृह्णीयात्' इति । तस्मात् पुनर्विधानार्थवत्त्वाच्च विह्वता-वग्न्यतिघाह्यातिदेशो नास्ति ।

इति प्राप्ते ब्रूमः, ऐन्द्रवायवादियहादीनामङ्गान्तराणाम् उक्त्वा-दिविह्वतिषु यथा अतिदेशोऽभ्युपगतस्तथा अग्निचयनस्यातिघाह्याणां चातिदेशः स्यात् । नहि अखण्डः सक्तत् प्रवृत्तश्चोदकः कानिचिदङ्गानि अतिदिशेत् इतराण्युपेक्षेत, इति युक्तम् । अतिदेशप्राप्ता-नामपि पुनर्विधानं प्रकृतिविह्वतिसाम्यार्थम् । यथा प्रकृतौ अग्न्य-तिघाह्ययोः प्रत्यक्षविधिस्तथा विह्वतित्स्वपीति तत्साम्यम् । नच साम्येन प्रयोजनाभावः, गुणकामप्रवृत्तेस्तत्प्रयोजनत्वात् । 'श्वेन-चित्तिं चिन्वीत खर्गकामः' इत्यादिना श्वेनाकारादिगुणफलभूत*-खर्गादिकामाः श्रुताः, ते चोपदिष्टमाश्रयमपेक्षन्ते । तस्मात् 'अथातोऽग्निम्' इति वाक्येन प्रकृतावग्निष्टोमे कासुचिदुक्त्वादि-विह्वतिषु च अग्निचयनसंज्ञा आश्रय उपदिश्यते । अन्यासु तु वाजपेयादिविह्वतिषु उद्दिष्टस्याश्रयस्याभावादतिदिष्टस्य चानाश्रय-त्वाद्गुणकामाणां नास्ति प्रवृत्तिः । तस्मात् पुनर्विधानवैयर्थ्याभावादसु 'अतिदेशः' (न्या० मा०) ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-संहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

* कारणादिगुणफलभूत इति न्यायमाख्यायां पाठः ।

वायुर्हि कर्ताग्निः प्रस्तोता प्रजापतिः साम बृह-
 स्पतिरुज्ञाता विश्वे देवा उपगतारो मरुतः प्रतिहर्तार
 इन्द्रो निधनं ते देवाः प्राणभृतः प्राणं मयि दध-
 तु^(१) एतद्वै सर्वमध्वर्युरुपाकुर्वन्नुज्ञातृभ्य उपपाकरोति ते
 देवाः प्राणभृतः प्राणं मयि दधत्वित्याहैतदेव सर्व-
 मात्मन्धत्त^{(२)*} इडा देवहमेनुर्यज्ञनीर्बृहस्पतिरुक्त्याम-
 दानि शःसिषद्विश्वे देवाः ॥ १ ॥

सूक्तवाचः पृथिवि मातृमा मा हिःसीर्मधु मनिष्ये
 मधु जनिष्ये मधु वक्ष्यामि मधु वदिष्यामि मधुमतीं
 देवेभ्यो वाचमुच्छासः† शुश्रूषेण्यां मनुष्येभ्यस्तं मा
 देवा अवन्तु शोभायै पितरोऽनुमदन्तु^(१) ॥ २ ॥

शःसिषत् । विश्वे देवाः । अष्टाविःतिश्च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे तृतीय-
 प्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥०॥

अतिपाद्यगता मन्वाः प्रथमे समुदीरिताः ।

अथ द्वितीये स्तोत्रोपाकरणप्रतिगराङ्गमन्वा उच्यन्ते ।

कल्पः, 'अथाध्वर्युस्तोत्रमुपाकरोति वायुर्हि कर्त्तेति प्रस्तोत्रे
 बर्हिर्मुष्टिं प्रयच्छति सर्वेषु पवमानेष्वेवमुपाकरणे' इति । पाठस्तु,

* विभियोऽग्रूपोऽयं न मन्वाः । † इद्यासः इति D मु० पाठः ।

“वायुर्हि कर्त्ताग्निः प्रस्रोता प्रजापतिः साम वृहस्पतिरुद्गाता विश्वे देवा उपगातारो मरुतः प्रतिहर्त्तार इन्द्रो निधनं ते देवाः प्राण-
मृतः प्राणं मयि दधतु”^(१) इति । गातव्यस्य सामः पञ्च भागाः,
हिङ्गारः, प्रस्तावः, उद्गीथः, प्रतिहारो, निधनञ्चेति । तत्र हि-
ङ्गारनिधनरूपात्राद्यन्तौ भागौ सर्वैः पठनीयौ ; द्वितीयं प्रस्तावभागं
प्रस्रोता गायति ; तृतीयमुद्गीथभागमुद्गाता गायति, चतुर्थं
प्रतिहारभागं प्रतिहर्त्ता गायति । एतेषु गायत्सु सर्वेऽप्यृत्विजोऽध्वर्यु-
व्यतिरिक्त्वा ‘श्रोम’ इत्युपगायन्ति । यजमानस्तु ‘हे’ इत्युपगायति ।
त एते सर्वे वाखादिदेवतारूपेण मन्त्रेण प्रतिपाद्यन्ते । सर्वदेवताजन-
कस्य प्रजापतेः समष्टिरूपत्वेन कृत्स्नसामरूपत्वम् । वाखादीनां प्रजा-
पत्येकदेशत्वेन सामैकदेशहिङ्गारादिकर्तृत्वम् । त एते वाखादय
इन्द्रान्ताः देवाः प्राणपोषकाः, तस्मात् ‘प्राणं’ मयि स्थापयन्तु ।

तमेतं मन्त्रं विनियुङ्क्ते, “एतद्वै सर्वमध्वर्युरुपाकुर्वन्नुद्गादभ्य
उपाकरोति देवाः प्राणमृतः प्राणं मयि दधत्वित्याहैतदेव सर्वमात्म-
न्वत्ते”^(२) इति । यदा अध्वर्युः ‘उद्गादभ्य उपाकरोति’, स्तोत्रपाठा-
नुष्ठां प्रयच्छति, तदानोम् ‘एतत्’ एव वाखादिरूपहिङ्गर्तृत्वादिकं
‘सर्वम्’ ‘उपाकरोति’, अभ्यनुजानाति । तस्माद्वायुरित्यादिमन्त्रेण
वर्हिर्मुष्टिप्रदानरूपमुपाकरणं कुर्यादिति तात्पर्यार्थः । तस्मिन् मन्त्रे,
ते देवा इति भागमध्वर्युः ब्रूयात् । तेन ‘एतदेव’ वाखादिरूपं
हिङ्गर्तृत्वादिकं ‘सर्वम्’ आत्मनि स्थापितवान् भवति ।

कल्पः, ‘अध्वर्युः सदो बिले प्राङ्मुख उपविश्य इडा देवहरिति
शस्त्रं प्रतिगरिष्यन् जपति’ इति । पाठस्तु, “इडा देवहर्मनुर्यज्ञनी-

हृहस्यतिरुक्थामदानि शंसिषद्विश्वे देवाः सूक्तवाचः पृथिवि मा-
 तर्मा मा हिंसीर्मधु मनिष्ये मधु जनिष्ये मधु वक्ष्यामि मधु वदि-
 य्यामि मधुमतीं देवेभ्यो वाचमुच्छ्वासं शुश्रूषेणां मनुष्येभ्यस्तं मा
 देवा अवनु शोभायै पितरोऽनुमदन्तु” (१) इति । येयम् ‘इडा’
 देवगोरूपा, सेयमत्र ‘देवहः’ देवानामाह्वयित्री, यस्तु ‘मनुः’
 सोऽत्र ‘यज्ञनीः’ यज्ञप्रवर्तकः, यस्य ‘हृहस्यतिः’ सोऽयम् ‘उक्था-
 मदानि’ ‘शंसिषत्’ शंसति, उक्थैः शस्त्रैर्जायमानो मदेो हर्षो
 येषु मन्त्रवाक्येषु, तानि वाक्यानि ‘उक्थामदानि’ । ये ‘विश्वे
 देवाः’, तेऽत्र ‘सूक्तवाचः’, सूक्तानां वक्तारः । हे मातरूपे
 ‘पृथिवि’, यथोक्तानामिडादिदेवानामनुग्रहादपराधरहितं ‘मां
 ‘मा’ त्वं ‘हिंसीः’, तदननुग्रहादहं ‘मधु मनिष्ये’, मधुवत्प्रियमेव
 कार्यं मनसा चिन्तयिष्यामि । तथा ‘मधु जनिष्ये’, मधुवत्प्रियं
 कर्मफलमुत्पादयिष्यामि । तथा ‘मधु वक्ष्यामि’, मधुवत्प्रियस्य हविषो
 देवान् प्रति वहनं करिष्यामि । तथा ‘मधु वदिष्यामि’, मधुवत्प्रियं
 प्रतिगरूपं वाक्यमुच्चारयिष्यामि । तथा प्रतिगरात् ‘शोसा मोद
 इव’ इति एतादृशादूर्ध्वशस्त्रान्ते ‘वाचम्’ ‘उक्थशा’ इत्यादिरूपाम्
 ‘उच्छ्वासं’, सवनत्रये कथयामि । कीदृशीं वाचं?—‘देवेभ्यो
 मधुमतीं’, देवानां मधुवत्प्रियाम् । ‘मनुष्येभ्यः’ ‘शुश्रूषेणां’, मनुष्यै-
 र्हात्रादिभिः श्रोतुमिच्छमाणाम् । ‘तं’ तादृशीं वाचं ब्रुवाणं मां,
 ‘शोभायै’, वाचि प्रमादाभावरूपशोभायै, ‘देवा अवनु’, पूर्वोक्ता
 इडादयः सर्वेऽपि पालयन्तु । ‘पितरः’ च ‘अनुमदन्तु’, समीचीनेयं
 वागित्युपलपयन्तु ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

वायुः, स्रोत्रमुपाकुर्यात्, शक्तं प्रतिगरिष्यता ।

जपितव्य इडामन्त्रो, द्वौ मन्त्राविह कीर्तितौ ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

वसवस्त्वा प्रवृहन्तु गायत्रेण च्छन्दसाग्नेः प्रियं पाथ
उपेहि^(१) रुद्रास्त्वा प्रवृहन्तु चैष्टुभेन च्छन्दसेन्द्रस्य प्रियं
पाथ उपेहि^(२) आदित्यास्त्वा प्रवृहन्तु जागतेन च्छन्दसा
विश्वेषां देवानां प्रियं पाथ उपेहि^(३) मान्दासु ते शुक्र
शुक्रमाधूनेमि^(४) भन्दनासु^(५) कोतनासु^(६) नूतनासु^(७)
रेशीषु^(८) मेषीषु^(९) वाशीषु^(१०) विश्वभृत्सु^(११) माध्वीषु^(१२)
ककुहासु^(१३) शकरोषु^(१४) ॥ १ ॥

शुक्रासु ते शुक्र शुक्रमाधूनेमि^(१५) शुक्रन्ते शुक्रेण य-
त्त्नाम्यहो रूपेण सूर्यस्य रश्मिभिः^(१६) । आऽस्मिन्नुग्रा

अचुच्यवुर्दिवो धारा असञ्चत^(१७) । ककुहस्ते रूपं वृष-
भस्य रोचते वृहत्सोमः सोमस्य पुरोगाः शुक्रः शु-
क्रस्य पुरोगाः^(१८) । यत्ते सोमादाभ्यं नाम जागृवि तस्मै
ते सोम सोमाय स्वाहा^(१९) उशिक्ष्वं देव सोम
गायत्रेण च्छन्दसाऽग्नेः ॥ २ ॥

प्रियं पाथो अपीहि^(२०) वशी त्वं देव सोम चैष्टुभेन
च्छन्दसेन्द्रस्य प्रियं पाथो अपीहि^(२१) अस्मत्सखा त्वं देव
सोम जागतेन च्छन्दसा विश्वेषां देवानां प्रियं पाथो
अपीहि^(२२) आ नः प्राण एतु परावत आऽन्तरिक्षाहिव-
स्परि । आयुः पृथिव्या अद्यमृतमसि प्राणाय त्वा^(२३)
इन्द्राग्नी मे वर्चः क्षणुतां वर्चः सोमो वृहस्पतिः । वर्चो मे
विश्वे देवा वर्चो मे धत्तमश्विना^(२४) । दधम्वे वा यदी-
मनुवोचद्ब्रह्माणि वेरु तत् । परि विश्वानि काव्या
नेमिश्चक्रमिवाभवत्^(२५) ॥ ३ ॥

शकरीषु । अग्नेः । वृहस्पतिः । पञ्चविंशतिश्च ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे तृतीय-
प्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

उपाकृतिः प्रतिगर-जपस्योक्तो द्वितीयके ।

अथ द्वितीयानुवाके द्वौ अदाभ्यांशुग्रहौ प्रति अपेक्षिता मन्त्रा उच्यन्ते । कल्पः, 'उपनद्धस्य राज्ञस्त्रीनःशून् प्रहृहति वसवस्त्वा प्रहृहन्तु गायत्रेण छन्दसेत्येतैः प्रतिमन्त्रम्' इति । पाठस्तु, "वसवस्त्वा प्रहृहन्तु गायत्रेण छन्दसाऽग्नेः प्रियम्याथ उपेहि^(१) रुद्रास्त्वा प्रहृहन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसेन्द्रस्य प्रियम्याथ उपेहि,^(२) आदित्यास्त्वा प्रहृहन्तु जागतेन छन्दसा विश्वेषां देवानां प्रियम्याथ उपेहि^(३)" इति । हे सोमांशो, वसुनामका देवास्त्वां 'प्रहृहन्तु', वाससा बद्धात् सोमसलतासमूहात् प्रकर्षेण पृथक् कुर्वन्तु । केन साधनेन ?- 'गायत्रेण च्छन्दसा', तव कर्षणे च्छन्दः साधनं । तथाविधस्त्वं 'अग्नेः प्रियं' 'पाथः' अन्नभावम्, 'उपेहि' । एवं द्वितीयद्वितीयमन्त्रौ योज्यौ ।

कल्पः, तैरेनञ्चतुराधूनेति पञ्चकृत्वः सप्तकृत्वो वा मान्दासु ते इत्येतान् प्रतिविभज्य' इति । पाठस्तु, "मान्दासु ते शुक्र शुक्रमाधूनेमि^(४) भन्दनासु^(५) कोतनासु^(६) नूतनासु^(७) रेशीषु^(८) मेषीषु^(९) वासीषु^(१०) विश्वभृत्सु^(११) माध्वीषु^(१२) ककुहासु^(१३) शक्ररीषु^(१४) शुक्रासु ते शुक्र शुक्रमाधूनेमि"^(१५) इति । अत्र हेतवचमसे वसती-वरीनामिकाभ्योऽद्भ्यः सकाशात् कियदप्युदकं निषिच्य तैः पूर्वोक्तै-स्त्रिभिः सोमांशुभिरेनं हेतवचमसं 'मान्दासु' इत्यादिमन्त्रैः 'आधू-नेति', चमसस्यमुदकं प्रकल्पयेदित्यर्थः । 'मान्दासु' इत्यादीनि सप्तम्यन्तानि द्वादशपदानि अपां गोप्यानि नामानि । 'ते शुक्र शुक्रमाधूनेमि' इत्येतावान् द्वादशस्वपि पदेषु अनुषज्यते । अनुषज्ज-द्योतनाद्यैव आदावन्ते च द्विःपाठः । मन्दगतय आपो 'मान्दाः' ।

हे 'शुक्र', दीप्यमानसोम, 'ते' तव सम्बन्धि 'शुक्रं', दीप्यमानं सारं, 'मान्दासु' अप्सु 'आधूनेमि', सर्वतः कल्पयामि । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । 'भन्दनासु' भद्रासु कल्याणकारिणीषु । 'कोतनासु', ज्ञान-कारिणीषु । 'नूतनासु' अभिनवासु । 'रेग्नीषु' ग्रीष्मगमनेन भुवो-ऽहिंसिकासु । 'मेषीषु' स्पर्धमानासु । 'वाग्नीषु' शब्दवतीषु । 'विश्व-भृत्सु' विश्वस्य धारिकासु । 'माध्वीषु' मधुररसवतीषु । 'ककुहासु' ककुत्सदृशीषु प्रधानभूतासु । 'शक्करीषु' शक्तिमतीषु । 'शुक्रासु' दीप्यमानासु । तान् एतान् द्वादश मन्त्राननुषङ्गेन सह प्रतिविभज्य चतुःपञ्चकत्वः सप्तकत्वो वा द्वादशमन्त्रैराधावनं कुर्यात् ।

कल्पः, 'अंशुमदाभ्यं वा प्रथमं गृह्णाति शुक्रन्ते शुक्लेण गृह्णामीति दध्नः पथसो निर्गच्छाणां वा' इति । पाठस्तु । "शुक्रन्ते शुक्लेण गृह्णाम्यङ्गो रूपेण सूर्यस्य रश्मिभिः" (१९) इति । हे दधि-द्रव्य, 'ते' 'शुक्रं' तव सारं, 'शुक्रेण' सोमादिरूपेण सारेण, सह 'गृह्णामि' । केन साधनेन ? इति, तदुच्यते, ये 'सूर्यस्य' रश्मयः 'अङ्गो' रूपं, रसाख्येन तेन रूपेण ।

कल्पः, 'आऽस्मिन्नुया अचुच्यवुरित्यादाय' इति । पाठस्तु, "आ-स्मिन्नुया अचुच्यवुर्दिवो धारा असञ्चत (२०)" इति । 'अस्मिन्' पात्रे 'उयाः' 'धाराः' तीव्राः सोमरसधाराः 'आ' 'चुच्यवुः' आगत्य पतिताः । किञ्च पतितास्ता धाराः 'असञ्चत' पात्रे सङ्गताः ।

कल्पः, 'ककुहः रूपमिति हरति' इति । पाठस्तु, "ककुहः रूपं वृषभस्य रोचते बृहत्सोमः सोमस्य पुरोगा शुक्रः शुक्रस्य पुरोगाः" (२१) इति । 'वृषभस्य' वर्षयितुरिन्द्रस्य, 'ककुहं', ककुदत्

स्यष्टमनभिहितानि, 'विश्वानि' सर्वाण्यङ्गानि, 'परि' 'अभवत्' अयं यज्ञः परितो व्याप्तवान् । व्याप्तौ दृष्टान्तः, 'नेमिस्रकमिव' इति । यथा रथस्य 'चक्रं' कृत्स्नं परितो नेमिर्व्याप्नोति तद्वत् । अत्र देवताविशेषस्य कस्यचिदपि विस्यष्टमप्रतीतत्वादियमनिरुक्ता प्राजापत्या । ततः प्रजापतये जुहोमीति तात्पर्यार्थः ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

वस-त्रिभिर्गृहीतव्या नद्धसोमांशवस्तयः ।

मान्दा, द्वादशमन्त्रास्तेष्वमसम्या अपांऽशुभिः ।

आधूनोत्यथ शुक्रन्ते दाभ्यपात्रे दधियहः ।

आस्मिन्नदाभ्यमाधत्ते, ककुहं सोऽपनीयते ॥

यत्ते जुहोत्युशिक् प्रोक्तानंशूनभिषवत्रये ।

त्रिभिः संसृजते, ह्या नः स्वर्णोपरि समुच्छमेत् ॥

इन्द्रा, स्पृष्टोदकं, होमो दधन्वे, पञ्चविंशतिः ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-संहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

एतद्वा अपां नामधेयं गुह्यं यदाधावा मान्दासु ते शुक्र शुक्रमाधूनोमीत्याहापामेव नामधेयेन गुह्येन दिवो वृष्टिमवरुन्धे^(१) शुक्रन्ते शुक्रेण गृह्णामीत्याहै-

तद्वा अहो रूपं यद्रात्रिः सूर्यस्य रश्मयो वृष्ट्या ईश-
तेऽहं एव रूपेण सूर्यस्य रश्मिभिर्दिवो वृष्टिं चाव-
यति^(२) आऽस्मिन्नुग्राः ॥ १ ॥

अचुच्यवरित्याह यथा यजुरेवैतत्^(३) ककुहः रूपं
वृषभस्य रोचते बृहदित्याहैतद्वा अस्य ककुहः रूपं
यद्वृष्टी रूपेणैव वृष्टिमवरन्ध्रे^(४) यत्ते सोमादाभ्यं नाम
जागृवीत्याहैष ह वै हविषा हविर्यजति योऽदाभ्यं गृही-
त्वा सोमाय जुहोति^(५) परा वा एतस्यायुः प्राण
एति ॥ २ ॥

योऽंशुं गृह्णात्या नः प्राण एतु परावत इत्याहायु-
रेव प्राणमात्मन्धत्ते^(६) ऽमृतमसि प्राणाय त्वेति हिरण्य-
मभिव्यनित्यमृतं वै हिरण्यमायुः प्राणोऽमृतेनैवायु-
रात्मन्धत्ते^(७) शतमानं भवति शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय
आयुष्येवेन्द्रिये प्रतितिष्ठति^(८) अप उपस्पृशति भेषजं
वा आपो, भेषजमेव कुरुते ॥ ३ ॥

उग्रा । एति । आपः । चीणि च ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे तृतीय-
प्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अदाभ्यांशुग्रहार्थास्तु मन्वाः प्रोक्तास्तृतीयके ।

अथ चतुर्थे तेषां ब्राह्मणमुच्यते । तत्र मान्दास्त्रित्यादि-
मन्वाणां तात्पर्यं दर्शयति, “एतद्वा अपां नामधेयं गुह्यं यदा-
धावा मान्दासु ते शुक्र शुक्रमाधूनोमीत्याहापामेव नामधेयेन
गुह्येन दिवो वृष्टिमवरुन्धे^(१)” इति । ‘एतत्’ एव ‘मान्दा’ इत्यादि-
पदजातम् ‘अपां’ गोप्यं ‘नामधेयं’; लोके प्रसिद्धभावाद्वैदिकमन्त्र एव
प्रतीयमानतया गोप्यत्वम् । आधूयन्ते सर्वतः कम्प्यन्ते आपो यैर्मा-
न्दादिभिर्मन्त्रैस्ते मन्वाः ‘आधावाः’, त एते* आधावा इति ‘यत्’
एतदेव गुह्यं नामेति पूर्वत्रान्वयः । तस्मादवभिमानीदेवतानां
प्रीत्यै मान्दादिमन्वान् पठेत् । ततो ‘गुह्येन’ ‘नामधेयेन’ देवताः
परितोष्य ‘दिवः’ सकाशात् ‘वृष्टिं’ सम्पादयति ।

ग्रहणमन्त्रे तु ‘अङ्गो रूपेण सूर्यस्य रश्मिभिः’ इत्यमुमंशं व्याचष्टे,
“शुक्रन्ते शुक्लेण गृह्णामीत्याहृतद्वा अङ्गो रूपं यद्रात्रिः सूर्यस्य
रश्मयो वृश्चा ईशतेऽङ्ग एव रूपेण सूर्यस्य रश्मिभिर्दिवो वृष्टिं
चावयति”^(२) इति । ‘रात्रिः’ इति ‘यत्’ ‘एतत्’ एव ‘अङ्गो रूपं’
अहर्निरूप्यते येन तदङ्गो रूपं निरूपकमित्यर्थः ; एतावदहः, ना-
तोऽधिकमित्यङ्ग इयत्ता रात्र्या निरूप्यते । सेयं रात्रिः, ‘सूर्यस्य
रश्मयः’ च वृष्टिस्वामिभृताः, न खलु रात्रिरूपं सूर्यरश्मियुक्तञ्च
कालं मुक्त्वा वृष्टेरन्यः† कालोऽस्ति । तस्मादेतं मन्त्रभागं पठन्
‘अङ्गो’ निरूपकेण रात्रिलक्षणेन कालेन, ‘सूर्यस्य रश्मिभिः’ युक्तेन
च कालेन ‘दिवः’ सकाशात् ‘वृष्टिं’ भूमौ पातयति ।

* एतत् इति E मुस्तके पाठः ।

† वृष्टेरन्यः इति E एवं F मुस्तके पाठः ।

पात्रादानमन्त्रस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति, “आऽस्मिन्नुया असु-
च्यवुरित्याह यथा यजुरेवैतत्”^(९) इति ।

हरणमन्त्रे प्रधानरूपवाचिभ्यां ककुहं रूपमिति पदाभ्यां
वृष्टिर्विवक्षितेति दर्शयति, “ककुहः रूपं वृषभस्य रोचते वृह-
दित्याहैतद्वा अस्य ककुहः रूपं यदृष्टीरूपेणैव वृष्टिमव-
हन्ते”^(१०) इति ।

होममन्त्रे सोमायेति देवतामुद्दिश्य दधिद्रव्यहवने तात्पर्यं
दर्शयति, “यत्ते सोमादाभ्यन्नाम जागृवीत्याहैष ह वै हविर्यजति
योऽदाभ्यं गृहीत्वा सोमाय जुहोति”^(११) इति । यो यजमानो-
ऽदाभ्यनामकं दधियहं गृहीत्वा सोमाय देवाय जुहोति, एष एव
यजमानो हविषा दधा हविःस्वरूपं देवमुद्दिश्य यजतीत्युक्तम् ।

हिरण्यस्योपरि श्वासमन्त्रे प्राणशब्देनायुर्विवक्षितमित्येवं दर्शयति,
“परा वा एतस्यायुः प्राण एति योऽऽशुं गृह्णात्या नः प्राण एतु
परावत इत्याहायुरेव प्राणमात्मन्धत्ते”^(१२) इति । ‘यो’ यजमानो-
ऽशुनामकं सोमरसम्यात्रे ‘गृह्णाति’ ‘एतस्यायुः’ प्राणः ‘परा’ ‘एति’
गच्छति । अतो मन्त्रेणायुःप्रदम्प्राणमात्मन्धेव स्थापयति ।

हिरण्यस्योपरि श्वासविशेषं विधत्ते, “अमृतमसि प्राणाय त्वेति
हिरण्यमभिव्यनिति अमृतं वै हिरण्यमायुः प्राणोऽमृतेनैवायुरात्म-
न्धत्ते”^(१३) इति । श्वासवायोर्वह्निःपरित्यागः प्राणनम् । अन्तरा-
कर्षणमपाननम् । माध्यस्थ्येन धावनं व्याननम्, ‘अथ यः प्राणा-
पानयोः सन्धिः स व्यानः’ इति श्रुत्यन्तरात् । हिरण्यस्योपरि
व्याननेन स्वात्मन्यायुर्धारयति ।

हिरण्यसायुःपरिमाणं विधत्ते, “अतमानं भवति अतायुः पुरुषः
अतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रतिष्ठति”^(८) इति ।

‘इन्द्राग्नी’ इति मन्त्रेण यदुदकस्यर्गः तमिमं विधत्ते, “अप
उपस्युञ्जति भेषजं वा आपो भेषजमेव कुरुते”^(९) इति । ‘आपो
वै ज्ञान्ताः’ इत्यन्यत्र श्रुतत्वादपां भेषजत्वम् । एतेऽदाभ्यांशुग्रहमन्त्रा
“आददे याव” इत्यनुवाकात्पूर्वं द्रष्टव्याः ॥

अथ मीमांसा,—

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे (९ अ०) चिन्तितम्,—

“यद्दाभ्यं गृहीत्वेति गृह्यात्यंशुमिति द्वयम् ।

तद्यागो वा गुणो यागः स्याददाभ्यांशुनामतः ॥

यह्योरेव नाम स्यादानन्तर्याद्विधिस्तयोः ।

गुणोऽतस्तस्य वाक्येन ज्योतिष्टोमाभिगामिता ॥

अनारभ्य श्रूयते, ‘अदाभ्यं गृहीत्वा सोमाय यजते’ ‘अंशुं
गृह्णाति’ इति च । तत्रादाभ्यशब्दस्य ज्योतिरादिवदपूर्वनाम-
त्वात्तन्नामको यागो ‘यजते’ इत्याख्यातेन विधीयते । अंशुमित्यत्र
यजतेरश्रवणेऽपि नामविशेषवत्त्वादेवापूर्वयागविधिः । न चात्र
द्रव्यदेवतयोरभावः, ग्रहणलिङ्गेन ज्योतिष्टोमविकृतित्वावगतौ
तदीयविध्यन्तातिदेशेन तस्मिद्धेः । इति प्राप्ते ब्रूमः, भवत्वदाभ्यांशु-
शब्दयोर्नामत्वम् । ते च नामनी यह्योरेव स्यातां नतु यागयोः,
गृहीत्वेति शब्दस्थानन्तरमेव पाठात्, यजतिस्तु व्यवहितः ।
तादृशोऽपि यजिरंशुवाक्ये नास्ति तस्माद् यह्योरत्र विधिः । यह्यं

च ज्योतिष्टोमगतस्य सोमरसस्य संस्काररूपो गुणः, ऐन्द्रवायवादि-
ग्रहणसमानरूपत्वात् । यद्यप्यत्र न प्रकृतो ज्योतिष्टोमः, तथापि
तत्सम्बन्धिग्रहणद्वारा वाक्यात् ज्योतिष्टोमगामित्वम् । अत एव
सोमार्थम् 'अदाभ्यं गृहीत्वा' इति निर्दिश्यते । अथ वा तैत्तिरी-
याणां षष्ठकाण्डस्य षष्ठे प्रपाठके प्राकरणिकं विनियोजकं वाक्यं
दृश्यं । तस्मात् ज्योतिष्टोमे गुणविधिः" (न्याय०मा०) ॥

तृतीयाध्यायस्य षष्ठे पादे (११अ०) चिन्तितम्,—

“ग्रहधर्मा अनारभ्याक्तांश्चदाभ्यदये न हि ।

त्रिद्यन्ते वा, प्रकरणदाद्यो, वाक्यादिहान्तिमः ॥

अनारभ्य द्वौ ग्रहौ श्रुतौ,—‘अंशुं गृह्णाति’ इति, ‘अदाभ्यं
गृहीत्वा’ इति च । तयोः सादनसम्भार्यादयो ग्रहधर्मा न त्रिद्यन्ते,
अनारभ्याधीतेषु ऐन्द्रवायवादिष्वेव प्रकरणेन व्यवस्थापितत्वात्,
इति चेत् । मैवं, ‘ग्रहाः साद्यन्ते’ इत्यादिवाक्येन ग्रहधर्मत्वावगमे
तयोरपि ग्रहयोरनिवार्यत्वात् । न चैन्द्रवायवादयः प्रकरणिनः ।
ज्योतिष्टोमो हि प्रकरणी । तस्मात् सन्ति तयोर्धर्माः” (न्या०
मा०) ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे दृष्ट्यायजुः-
संहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ० ॥

वायुरसि प्राणो नाम सवितुराधिपत्येऽपानं मे
 दाः^(१) चक्षुरसि श्रोत्रं नाम धातुराधिपत्ये आयुर्मे दा^(२)
 रूपमसि वर्णो नाम बृहस्पतेराधिपत्ये प्रजां मे दा^(३)
 ऋतमसि सत्यं नामेन्द्रस्याधिपत्ये क्षत्रं मे दा^(४) भूत-
 मसि भव्यं नाम पितृणामाधिपत्येऽपामोषधीनां गर्भं
 धा^(५) ऋतस्य त्वा व्योमन^(६) ऋतस्य ॥ १ ॥

त्वा विभूमन^(७) ऋतस्य त्वा विधर्मण^(८) ऋतस्य त्वा
 सत्याय^(९) ऋतस्य त्वा ज्योतिषे^(१०) प्रजापतिर्विराजम-
 पश्यत्तया भूतश्च भव्यश्चासृजत तामृषिभ्यस्तिरोद-
 धात्तां जमदग्निस्तपसापश्यत्तया वै स पृश्नीन् कामा-
 नसृजत तत् पृश्नीनां पृश्नित्वं^(११)* यत् पृश्नयो यृच्छन्ते
 पृश्नीनेव तैः कामान् यजमानोऽवरुन्धे वायुरसि
 प्राणः ॥ २ ॥

नामेत्याह प्राणापानावेवावरुन्धे^(१२) चक्षुरसि श्रोत्रं
 नामेत्याहायुरेवावरुन्धे^(१३) रूपमसि वर्णो नामेत्याह
 प्रजामेवावरुन्धे^(१४) ऋतमसि सत्यं नामेत्याह क्षत्र-

* मन्वत्कृतिरूपा एते न मन्वाः ।

मेवावरुन्धे^(१५) भूतमसि भव्यं नामेत्याह पशवो वा
अपामोर्षधीनां गर्भः पशूनेव ॥ ३ ॥

अवरुन्धे^(१६) एतावद्वै पुरुषं परितस्तदेवावरुन्धे^(१७)
ऋतस्य त्वा व्योमन इत्याहेयं वा ऋतस्य व्योमेमामेवा-
भिजयति^(१८) ऋतस्य त्वा विभूमन इत्याहान्तरिक्षं वा
ऋतस्य विभूमान्तरिक्षमेवाभिजयति^(१९) ऋतस्य त्वा
विधर्मण इत्याह द्यौर्वा ऋतस्य विधर्म दिवमेवाभिज-
यति^(२०) ऋतस्य ॥ ४ ॥

त्वा सत्यायेत्याह दिशो वा ऋतस्य सत्यं दिश
एवाभिजयति^(२१) ऋतस्य त्वा ज्योतिष इत्याह सुवर्गो
वै लोक ऋतस्य ज्योतिः सुवर्गमेव लोकमभिजयति^(२२)
ऋतावन्तो वै देव लोकास्तानेवाभिजयति^(२३) दश
सम्पद्यन्ते दशाक्षरा विराडन्नं विराड्विराज्येवान्नाद्ये
प्रतितिष्ठति^(२४) ॥ ५ ॥

व्योमन ऋतस्य । प्राणः । पशूनेव । विधर्म दिवमे-
वाभिजयत्यृतस्य । षट्चत्वारिंशच्च ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे तृतीय-
प्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥*॥

चतुर्थेऽंशोरदाभ्यस्य मन्त्रव्याख्यानमीरितम् ।

अथ पञ्चमेऽग्निष्टोमशेषं परित्यज्य विह्वतिरूपस्य द्वादशाहस्य शेषाः ष्टत्रिंशद्वा उच्यन्ते । कल्पः, 'प्राकृतं यजुर्मानमनुद्रुत्य वायुरसि प्राणो नामेति दशभिः ष्टत्रिंशदाणां मन्त्रैर्दश मानानि मिमीते' इति । 'इन्द्राय त्वा वृत्रघ्न' इत्यादीनि प्राकृतानि यजुषि सोमोन्मानकारणानि, तदेतत् यजुर्जातमुच्चार्य, वायुरसीत्यादिभिर्मन्त्रैः सोमस्योन्मानं कुर्यात् । पाठस्तु, "वायुरसि प्राणो नाम सवितुराधिपत्येऽपानं मे दाः^(१) चक्षुरसि ओत्रं नाम धातुराधिपत्ये आयुर्मे दाः^(२) रूपमसि वर्णा नाम बृहस्पतेराधिपत्ये प्रजां मे दाः^(३) ऋतमसि सत्यं नामेन्द्रस्याधिपत्ये क्षत्रं मे दाः^(४) भूतमसि भयं नाम पित्रणामाधिपत्येऽपामोषधीनां गर्भं धा^(५) ऋतस्य त्वा षोमने^(६) ऋतस्य त्वा विभूमने^(७) ऋतस्य त्वा विधर्मणे^(८) ऋतस्य त्वा सत्याय^(९) ऋतस्य त्वा ज्योतिषे"^(१०) इति । हे सोम, त्वं यज्ञमानेन पीतः सन् शरीरमध्ये धारणादिवायोराप्यायनकारित्वात् 'वायुरसि' । सामान्याकारेण वायुर्भूत्वा विशेषाकारेण 'प्राणो नाम' असि, (बहिर्निर्गमनशीलस्त्वमुच्छ्वासरूपोऽसि) । तादृशस्त्वं 'सवितुः' (प्रेरकस्य परमेश्वरस्य) 'आधिपत्ये' स्थित्वा 'मे' (मह्यम्) 'अपानम्' (अन्तःप्रवेशवन्तं वायुविशेषं) 'दाः' (देहि) । तथा चक्षुःश्रोत्रयोराप्यायनकारित्वात् तदुभयरूपोऽसि । अतो 'धातुः' (देहेन्द्रियादिस्रष्टुः) 'आधिपत्ये' स्थित्वा मह्यम् 'आयुः' देहि । तथा शरीरावयवसौष्ठवलक्षणस्य रूपस्य, कान्तिलक्षणस्य वर्णस्य च हेतुत्वात् तदुभयरूपोऽसि च । अतस्तदुभयकारिणो 'बृहस्पतेराधिपत्ये'

स्थित्वा मह्यं पुत्रपौत्रादिरूपां 'प्रजां' देहि । तथा मनसा चिन्त्य-
मानस्य वाचा उच्चार्यमाणस्य च सत्यस्य च हेतुत्वान्तदुभयरूपो-
'ऽसि' । अतस्तदुभयपालकस्य 'इन्द्रस्याधिपत्ये' स्थित्वा मह्यं बलं
देहि । तथा शरीरमध्ये यत् 'भूतं' (पूर्वं सिद्धं) धातुवैषम्यं, यच्च
'भव्यम्' (इतः परं भविष्यत्), तदुभयसमाधानहेतुत्वात् तदुभय-
रूपो'ऽसि' । अतस्तदुभयसमाधातृणां पितृणाम् 'आधिपत्ये' स्थित्वा
'अपामोषधीनां' च सम्बन्धी यो गर्भः पशुरूपः तं 'धाः' (सम्पा-
दय) । हे सोम, 'ऋतस्य ध्योमने' (सत्यस्य विशेषेण रक्षणाय)
त्वां मिमे । 'ऋतस्य' (सत्यस्य) 'विभूमने' (विशेषेण बाहुल्याय)
त्वां मिमे । तथा 'ऋतस्य विधर्मणे' (सत्यस्य विशेषेण धारणाय) त्वां
मिमे । तथा 'ऋतस्य' 'सत्याय' (सत्यस्य सत्याय प्रमादरूपानृत-
राहित्याय) त्वां मिमे । तथा 'ऋतस्य' 'ज्योतिषे' (सत्यस्य प्रका-
शाय) त्वां मिमे ॥

तैरेतैर्दशभिर्मन्त्रैः सोमोन्मानरूपा ये पृश्निघृहाः, तान् विधातुं
प्रक्षौति, "प्रजापतिर्विराजमपश्यन्तया भूतञ्च भव्यञ्चासृजत तामृ-
षिभ्यस्तिरोदधात्तां जमदग्निस्तपसापश्यन्तया वै स पृश्नीन् कामा-
नसृजत तत्पृश्नीनां पृश्निवम्"^(११) इति । 'प्रजापतिः' पूर्वं विचार्य,
सृष्टेः साधनभूतां 'विराजमपश्यत्' । वायुरसोत्यादिमन्त्रसमष्टिः
दशसंख्योपेतत्वात् दशाक्षरयुक्तच्छन्दःसाम्येन 'विराट्' इत्युच्यते ।
'तया' 'च' विराजा 'भूतं' भविष्यच्च जगत् 'असृजत' कृत्स्नं जगत्
सृष्ट्वा तत्र किञ्चिद्भूतं किञ्चिद्भविष्यदिति भागमकरोदित्यर्थः ।
ततः 'तां' विराजम् 'ऋषिभ्यो' न प्रकाशितवान् । तदा 'जमदग्निः'

तपः कृत्वा प्रजापत्यनुग्रहेण 'तां' (विराजम्) 'अपश्यत्', 'तया' (विराजा) 'स' (जमदग्निः) 'पृश्नीन्' (धेनुस्वरूपान्) 'कामान्' (भोगान्) 'असृजत' । यस्माद्वायुरसीत्यादिभिर्दशभिर्मन्त्रैः पृश्नि-शब्दाभिधेयान् धेनुरूपान् भोगानसृजत, तस्मात् कारणात् पृश्नि-नामकानां वायुरसीत्यादीनां 'पृश्नि'नाम सम्पन्नम्, पृश्नयः (काम-धेनवः) सृष्टा यैर्मन्त्रैः, ते 'मन्त्राः' पृश्नय इति निर्वक्तुं शक्यत्वात् ।

अथ विधत्ते, "यत् पृश्नयो गृह्यन्ते, पृश्नीनेव तैः कामान् यज-मानोऽवरुन्धे, वायुरसि प्राणो नामेत्याह प्राणापानावेवावरुन्धे" (१९) इति । ग्रहणं नाम न पात्रेषु सोमरसस्य धारणं, किन्तु नद्धस्य सोम-स्योन्मानं, पृश्निशब्दाभिधेयैर्वायुरसीत्यादिभिर्मन्त्रैर्ग्रहीतव्याः सोम-भागाः 'पृश्नयः', ते च 'गृह्यन्ते', गृहीतव्या इत्यर्थः । 'तैः' उन्मानलक्षणैर्ग्रहैः 'यजमानः' कामधेनुसदृशान् भोगान् प्राप्नोति । तत्र प्रथममन्त्रेण प्राणापानपोषणलक्षणं कामं दर्शयति, "वायु-रसि प्राणो नामेत्याह प्राणापानावेवावरुन्धे" इति ।

द्वितीयमन्त्रेण चक्षुःश्रोत्रस्त्रैर्य-हेतोरायुषः प्राप्तिं दर्शयति, "चक्षुरसि श्रोत्रं नामेत्याहायुरेवावरुन्धे" (१९) इति ।

तृतीयमन्त्रेणावयवसौष्टवकान्तिभ्यामुपेतायाः प्रजायाः सम्पत्तिं दर्शयति, "रूपमसि वर्णो नामेत्याह प्रजामेवावरुन्धे" (१९) इति ।

चतुर्थमन्त्रेण मानसवाचिकसत्यसाधनस्य सम्पत्तिं दर्शयति, "सूतमसि सत्यं नामेत्याह सत्रमेवावरुन्धे" (१९) इति ।

पञ्चममन्त्रेण भूतभविष्यदस्वास्थ्यपरिहारहेतूनां पशूनां प्राप्तिं दर्शयति, "भूतमसि भव्यं नामेत्याह पशवो वा अपामोषधीनां

शुद्धिपत्रम्* ।

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठा ।	पङ्क्तिः ।
उपयाम	उपयाम—	१८५	१५
'त्वाम्'.. .. .	त्वाम्	१८६	१
कुर्वन्ती	कुर्वन्ती	२०३	८
वैना	वैनौ	२०४	६
पायेति(१४).. .. .	पायेति	२०५	१८
दयनीया	दयनीया	२०७	१७
षण्मन्वा	षण्मन्वा	२१२	१६
विगर्भं	वि गर्भं	२१८	१
गभ.. .. .	गर्भम्.. .. .	२१८	३
अपिहिता	अपिहिताम्.. .. .	२१९	९
दाघयोः	दघयोः	२२३	५
सुस्रुती ह्वे.. .. .	सुस्रुता ऊवे	२२४	१०
भूया स्र	भूयास्र	२३०	६
मुक्थम्	मुक्थम् (एवं परत्र)	२३०	२१
आवर्त्तन	आ वर्त्तन	२३४	११
क्लिक्किटा(पु०द्वये एवं पाठः)	क्लिक्किटा (एवं परत्र)	२४१	२
तस्यैवैषा	तस्यैवैषा	२४७	१३
खगाकृत्वा	खगाकृत्यै	२४७	१५
देवमाह	एवमाह	२५१	१९
पातु (परस्थितम्)	पान्तु	२६२	९
दूरे हेति	दूरेहेति	२६३	३
औषधि	ओषधि	२६४	६
राष्ट्रेषावा	राष्ट्रेषैव	२६८	७

* या या च (यन्त्रेक्षणदोषादिरुक्किटता) अशुद्धिः शुद्धिश्च पाठमात्रादेव प्रतीयते, सा सा अत्र न प्रदर्शिता । यथा १८६ पत्रे ९ पङ्क्तौ 'मृहीतव्याः' इत्यशुद्धम्, 'मृहीतव्याः' इति शुद्धम् । १८६ पत्रे १० पङ्क्तौ 'प्रथम' इत्यशुद्धम्, 'प्रथमम्' इति शुद्धम् । एवं अन्यदपि ।

गर्भः पशूनेवावरुन्धे”^(१९) इति । ‘अपामोषधीर्णा गर्भन्धाः’ इति तस्मिन् मन्त्रे समाख्यातं, तत्र दृषोदकपरिणामरूपत्वात् पशव एव तादृशो गर्भ इह विवक्षितः ।

पञ्चममन्त्रफलमुपसंहरति, “एतावद्दे पुरुषं परितस्तदेवावरुन्धे”^(१०) इति । प्राणापानस्वास्थ्यप्रभृतिपशुप्राप्तिपर्यन्तं यावत् फलमुक्तम्, ‘एतावत्’ एव ‘पुरुषं परितो’ वर्त्तते, पुरुषस्य सर्वतोऽपेक्षितं फलमित्यर्थः ।

उत्तरस्मिन् मन्त्रपञ्चके ‘व्योमने’ इत्यादिभिः पञ्चभिस्तुर्थ्यन्त-पदैर्लोकत्रयस्य, दिग्नां, स्वर्गस्य विवक्षितत्वात्, तद्विजयः फलमित्ये-तद्दर्शयति, “ऋतस्य त्वा व्योमन इत्याह इयं वा ऋतस्य व्योम इमामेवाभिजयति^(१८) ऋतस्य त्वा विभूमन इत्याह अन्तरिचं वा ऋतस्य विभूमा अन्तरिचमेवाभिजयति^(१९) ऋतस्य त्वा विधर्मण इत्याह द्यौर्वा ऋतस्य विधर्म दिवमेवाभिजयति^(२०) ऋतस्य त्वा सत्यायेत्याह दिशो वा ऋतस्य सत्यं दिग्म एवाभिजयति^(२१) ऋतस्य त्वा ज्योतिष इत्याह सुवर्गो वै लोक ऋतस्य ज्योतिः सुवर्गमेव लोकमभिजयति^(२२) एतावन्तो वै देवलोकास्तानेवाभिजयति^(२३)” इति । ऋतशब्दः सत्यवाचो ।

कामप्रापके पूर्वमन्त्रपञ्चके लोकजयहेतावुत्तरमन्त्रपञ्चके चावस्थितां संख्यां प्रशंसति, “दश सन्पद्यन्ते दशाचरा विराड्दश विराट् विराजि एवान्नाद्ये प्रतितिष्ठति”^(२४) इति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

वायुर्दश द्वादशाहे षष्टिषहणमन्त्रकाः ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

दे॒वा वै यद्य॒ज्ञेन॒ नावा॑रु॒न्धत॒ तत्प॑रै॒रवा॑रु॒न्धत॒ त-
त्प॑रा॒णां पर॑त्वं^(१)* यत्प॑रे॒ गृह्य॑न्ते॒ यदे॒व य॒ज्ञेन॑ ना॒वरु॑न्धे
तस्या॒वरु॑न्धै^(२) यं प्र॒थमं॑ गृ॒ह्णाती॑म॒मेव॒ तेन॑ लो॒कम॑-
भिज॑यति॒ यं द्वि॒तीय॑म॒न्तरि॑क्षं॒ तेन॑ यं तृ॒तीय॑म॒मुमे॑व
तेन॑ लो॒कम॑भिज॑यति॒ यदे॒ते गृ॒ह्यन्ते॑ ए॒षां लो॒काना॑-
म॒भिजि॑त्यै^(३) ॥ १ ॥

उत्त॑रे॒ष्वह॑स्व॒मुतो॑ऽर्वा॒ञ्चो गृ॒ह्यन्ते॑ऽभिजि॒त्यैवे॑मां लो॒-
कान् पुन॑रि॒मं लो॒कं प्र॒त्यव॑रो॒हन्ति॑^(४) यत्पूर्वे॒ष्वहः॑-
स्वितः॒ परा॑ञ्चो गृ॒ह्यन्ते॒ तस्मा॑दि॒तः परा॑ञ्च इ॒मे लो॒का
यदु॑त्त॑रे॒ष्वहः॑स्व॒मुतो॑ऽर्वा॒ञ्चो गृ॒ह्यन्ते॒ तस्मा॑द्मु॒तोऽर्वा॑ञ्च

* इतः प्रभृति षष्ठान्ता न मन्त्राः, ततः परं मन्त्रत्रयमिति

इमे लोकास्तस्मादयातयाम्ने लोकान्मनुष्या उपजीव-
न्ति^(५) ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात्सत्याद्द्वा ओषध-
यः सम्भवन्त्योषधयः ॥ २ ॥

मनुष्याणामन्नं प्रजापतिं प्रजा अनु प्रजायन्त इति
परानन्विति ब्रूयात्^(६) यद् गृह्णात्यद्वास्त्वोषधीभ्यो गृह्णा-
मीति तस्माद्द्वा ओषधयः सम्भवन्ति^(७) यद् गृह्णात्यो-
षधीभ्यस्त्वा प्रजाभ्यो गृह्णामीति तस्मादोषधयो मनु-
ष्याणामन्नं^(८) यद् गृह्णाति प्रजाभ्यस्त्वा प्रजापतये गृह्णा-
मीति तस्मात्प्रजापतिं प्रजा अनु प्रजायन्ते^(९) ॥ ३ ॥

अभिजित्यै । ओषधयः । अष्टाचत्वारिंशच्च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे तृतीय-
प्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥०॥

पृथ्निग्रहाख्या उन्मानविशेषाः पञ्चमे श्रुताः ।

अथ षष्ठे गवामयनगताः परःसंज्ञका अतिग्राह्यविशेषा उच्यन्ते ।

कल्पः, 'त्रिषु परःसामसु चीनतिग्राह्यान् गृह्णाति उपयाम
गृहे तोऽस्यद्वास्त्वोषधीभ्यो जुष्टं गृह्णामीति ; प्रथमेऽहनि गृह्णाति
ओषधीभ्यस्त्वा प्रजाभ्य इति द्वितीये ; प्रजाभ्यस्त्वा प्रजापतये इति

दृतीये ; एतानेवावृत्तान् अर्वाक्सामसु ; तानूर्ध्वानावृत्तांस्य विषुवति' इति । अस्ति गवामयनं नाम मंत्रस्मरसत्रं, तस्य पूर्वमासषट्कमुत्तर-मासषट्कञ्चेति द्वौ भागौ, तयोर्मध्ये विषुवत्संज्ञकमेकं प्रधानमह-र्भवति, तस्य चाङ्गः पूर्वभाविनि परःसामनामकानि त्रीण्यहानि भवन्ति, तानि पूर्वस्य* मासषट्कस्थान्तिमानि । तथा विषु-वतोऽङ्ग उत्तरभावीनि अनन्तराणि अर्वाक्सामनामानि त्रीण्यहा-नि भवन्ति ; तान्युत्तरस्थां मासषट्कस्थादिभृतानि । तत्रापि परः-सामकेषु त्रिषु अहःसु क्रमेणोक्तैस्त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रयोऽतिग्राह्याः सोमरसा गृहीतव्याः । अर्वाक्सामनामकेषु त्रिष्वहःसु तेषामेव मन्त्राणां विपरीतक्रमेण त्रयोऽतिग्राह्या गृहीतव्याः । विषुवन्नाम-केतु मुख्यदिने समाप्नातक्रमेण विपरीतक्रमेण चेत्येवं षड्तिग्राह्या गृहीतव्याः ।

तानेतानतिग्राह्यान् विधातुं प्रसूति, “देवा वै यत् यज्ञे-न नावारुन्धत तत्परैरवारुन्धत तत्पराणां परत्वम्”^(१) इति । पुरा यज्ञमनुतिष्ठन्तो ‘देवा’ विधास्यमानातिग्राह्यरहितेन केवलेन ‘यज्ञेन’ ‘यत्’ फलं न प्राप्तवन्तः; ‘तत्’ फलं पराः स्तैर्यज्ञैराप्नुवन् । पारयन्ति (अभीष्टसमाप्तिं गमयन्ति) इति पराः ।

विधत्ते, “यत्परे गृह्यन्ते यदेव यज्ञेन नावरुन्धे तस्या-वरुन्धे”^(२) इति ।

समुदायाकारेण प्रश्नस्य विशेषाकारेण प्रश्नसति, “यं प्रथम

* पुनरुच्छे इति F' पु० पाठः ।

† तानि पुनरस्य इति F' पु० पाठः ।

गृह्णातीममेव तेन लोकमभिजयति, यं द्वितीयमन्तरिक्षन्तेन, यं
द्वितीयममुमेव तेन लोकमभिजयति, यदेते गृह्यन्ते एषां लोका-
नामभिजित्यै”^(१) इति ।

विषुवतोऽङ्ग उपरितनेष्वहःसु विपरीतक्रमं विधत्ते, “उत्तरेष्व-
हःस्वमुतोऽर्वाञ्चो गृह्यन्तेऽभिजित्यैवेमान् लोकान् पुनरिमं लोकं
प्रत्यवरोहन्ति”^(४) इति । ‘अमुतो’ ऽन्थात् ‘अर्वाञ्चो’ व्युत्क्रमस्थितान्
गृह्णीयात् । तथा सति, पूर्वानुष्ठितेरनुलोमगतैर्यज्ञैः पृथिव्यन्त-
रिक्षद्युलोकानभिजित्यैव पुनर्द्युलोकात् भूलोकं प्रत्यारूढवान्
भवति ।

अथाच्चातक्रमं विपरीतक्रमं च मिलित्वा पुनः प्रशंसति, “यत्पूर्वेष्व-
हःसु इतः पराञ्चो गृह्यन्ते तस्मादितः पराञ्च इमे लोका यदुत्तरेषु
अहःसु अमुतोऽर्वाञ्चो गृह्यन्ते तस्मादमुतोऽर्वाञ्च इमे लोका-
स्तस्मादधातयाञ्चो लोकान्मनुष्या उपजीवन्ति”^(५) इति । विषु-
वतोऽङ्गः ‘पूर्वेष्वहःसु’ ‘इतः’ (प्रथमादतियाद्यात्) आरभ्य क्रमेणैव
‘पराञ्चो’ गृह्यन्ते । परमुत्तममश्नति इति पराञ्चः । प्रथमं
गृह्णीत्वा ततः परं द्वितीयोऽतियाद्यः, द्वितीयं गृह्णीत्वा ततः परं
द्वितीयोऽतियाद्यः ; एते पराञ्चः । यस्मादेवं गृह्यन्ते, ‘तस्मादितः’
(भूलोकात्) आरभ्य त्रयो ‘लोकाः’ ‘पराञ्चः’ (उत्तरोत्तरगतयो)
भवन्ति । विषुवत ‘उत्तरेष्वहःसु’ ‘अमुतः’ (द्वितीयगृह्यात्) आरभ्य
‘अर्वाञ्चः’ (अधस्तना गृह्यन्ते । प्रथमेऽहनि द्वितीयो गृहः, द्वितीये-
ऽहनि द्वितीयो गृहः, द्वितीयेऽहनि प्रथमो गृहः ; ते एते ‘अर्वाञ्चः’ ।
यस्मादेवं, तस्मात् ‘अमुतो’ (द्युलोकात्) अधस्तनोऽन्तरिक्षलोकाः,

तस्मादधस्तमो भूलोकः, ते एते 'अर्वाञ्चो' लोकाः, यस्मात्परा-
ञ्चोऽर्वाञ्चश्च परस्परविलक्षणाः, अत एव अपुमरावृत्तत्वाद्गत-
साराः ; तस्मात् 'मनुष्याः' अगतसारान् 'लोकान्' 'उपजीवन्ति' ।
यानि स्थानानि उपभुक्तत्वेन गतसाराणि भवन्ति, तानि नापे-
क्षन्ते ; किन्त्वभुक्तपूर्वाणि नूतनानि स्थानानि अपेक्षन्ते ।

प्रथममन्त्रचयं विधातुं प्रसूति, "ब्रह्मवादिनो वदन्ति क-
स्मात्सत्यादद्भ्य ओषधयः सम्भवन्त्योषधयो मनुष्याणामन्नं प्रजापतिं
प्रजा अनु प्रजायन्ते इति परानन्विति ब्रूयात्"^(६) इति । लोके हि
'अद्भ्यः' सकाशात् 'ओषधयः' उत्पद्यन्ते इति यत्, तत् 'कस्मात्सत्यात्'
(कुतः कारणात्) ; तथा, 'मनुष्याणाम्' 'ओषधयः,' 'अन्नम्' इति
यत्, तदपि कुतः कारणात् ? तथा 'प्रजापतिम्' 'अनु' 'प्रजाः'
'प्रजायन्ते' इति यत्, एतदपि कुतः कारणात् ? इत्येवं ब्रह्मवा-
दिभिः पृष्टः कश्चित् बुद्धिमान् 'परानन्विति' उत्तरं 'ब्रूयात्' ।
परतोऽतिग्राह्यग्रहणमन्त्राः उत्कृष्टत्वात्परशब्दाभिधेयाः, तदनु-
सारेण यथोक्तमेतत्त्रयं सम्यद्यते । तत्र प्रथमं मन्त्रं विधत्ते,

"यद्गृह्णात्यद्भ्यस्त्वौषधीभ्यो गृह्णामीति तस्मादद्भ्य ओषधयः
सम्भवन्ति"^(७) इति । हे प्रथमातिग्राह्य, 'त्वा' 'अद्भ्यः' सकाशात्
'गृह्णामि' किमर्थं ? 'ओषधीभ्यः' (ओषध्युत्पत्त्यर्थम्) । अनेन मन्त्रेण
प्रथमं गृह्णीयात् । यस्मादेवं गृह्णाति, 'तस्मादद्भ्यः' सकाशात्
'ओषधयः' सम्यक् भवन्ति ।

द्वितीयं मन्त्रं विधत्ते, "यद्गृह्णात्योषधीभ्यस्त्वा प्रजाभ्यो गृह्णा-
मीति तस्मादोषधयो मनुष्याणामन्नम्"^(८) इति, हे द्वितीया-

तिग्राह्य, 'त्वाम्' 'ओषधीभ्यः' सकाशात् 'गृह्णामि' । किमर्थम् ?
'प्रजाभ्यः' (प्रजाजीवनार्थम्) । अनेन द्वितीयातिग्राह्यं गृही-
यात् । यस्मादेवं गृह्णाति, 'तस्मादोषधयो मनुष्याणामन्नं' भवन्ति ।

अथ तृतीयं मन्त्रं विधत्ते, "यद्गृह्णाति प्रजाभ्यस्त्वा प्रजापतये
गृह्णामोति तस्मात् प्रजापतिं प्रजा अनु प्रजायन्ते"^(९) इति । हे
द्वितीयातिग्राह्य, त्वां 'प्रजायं' प्रजापत्यर्थंश्च 'गृह्णामि' । 'प्रजाः'
सर्वा अपि प्रजापतिमाश्रित्य यथा प्रजायेरन्नित्यनेनाभिप्रायेण
गृह्णामीत्यर्थः ।

अथ त्रिनियोगसङ्ग्रहः,—

पराभिधा अतिग्राह्यास्ते गवामयने त्रयः ।

तेष्वङ्ग ओषधीभ्यश्च प्रजाभ्यश्चेति मन्त्रका इति ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे दृष्टयजुः-
संहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ० ॥

प्रजापतिर्देवासुरानसृजत* तदनु यज्ञोऽसृज्यत
यज्ञं च्छन्दांसि ते विष्वञ्चो व्यक्रामन्त्सोऽसुराननु य-
ज्ञोऽपक्रामद्यज्ञं च्छन्दांसि ते देवा अमन्यन्तामी वा

* अत्र सर्वे एव न मन्त्राः केचन क्लृप्तिरूपाः केचन मन्त्ररूपा इति ।

इदमभूवन् यद्वयस्म इति ते प्रजापतिमपाधावन्त्सो-
ऽब्रवीत्प्रजापतिश्छन्दसां वीर्यमादाय तद्वः प्रदास्यामी-
ति स छन्दसां वीर्यम् ॥ १ ॥

आदाय तदेभ्यः प्रायश्छत्तदन् छन्दाःस्यपाक्रामन्
छन्दाःसि यन्नस्ततो देवा अभवन् पराऽसुरा^(१) य एवं
छन्दसां वीर्यं वेदाश्रावयास्तु औषड्यज ये यजाम-
हे वषट्कारो भवत्यात्मना परास्य धातृव्या भवति^(२)
ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मै कमध्वर्युराश्रावयतीति
छन्दसां वीर्यायेति ब्रूयादेतद्वै ॥ २ ॥

छन्दसां वीर्यमाश्रावयास्तु औषड्यज ये यजामहे
वषट्कारो^(१) य एवं वेद् स वीर्यैरेव छन्दोभिरर्चति
यत्किञ्चाचति^(२) यदिन्द्रो वृत्रमहन्नमेध्यं तद्यद्यतीन-
पावपदमेध्यन्तद्य कस्मादैन्द्रो यन्न आ सःस्थातो-
रित्याहुरिन्द्रस्य वा एषा यज्ञिया तनुर्यद्यन्नस्तामेव
तत्, यजन्ति^(३) य एवं वेदोपैनं यज्ञो नमति^(४) ॥ ३ ॥

छन्दसां वीर्यम् । वै । एव तत् । अष्टौ च ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे तृतीय-
प्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥०॥

षष्ठे प्रोक्ता अतिघात्या गवामथनिकात्तथः ।

अथ सप्तमे सोमाङ्गत्वेन आश्रावयेत्यादयो मन्त्रा विधीयन्ते,
“प्रजापतिर्देवासुरानसृजत, तदनु यज्ञोऽसृज्यत, यज्ञं च्छन्दांसि, ते
विश्वश्चो व्यक्रामन्, सोऽसुरानन्, यज्ञोऽपाक्रामत्, यज्ञं च्छन्दांसि,
ते अमन्यन्तामो वा इदमभूवन् यद् वयं स इति, ते प्रजापतिमु-
पाधावन्, सोऽब्रवीत् प्रजापतिश्छन्दासां वीर्यमादाय तदः प्रदास्या-
मीति, स च्छन्दासां वीर्यमादाय तदेभ्यः प्रायश्चक्ष्णदन् च्छन्दांसि-
पाक्रामन् च्छन्दासि यज्ञस्ततो देवा अभवन् पराऽसुराः^(१) इति ।
कदाचित् ‘प्रजापतिः’ देवानसुरांश्च पुरा ‘असृजत’ (सृष्टवान्) । तान्
‘अनु’ तेन ‘यज्ञोऽपि’ ‘असृज्यत’, ‘यज्ञम्’ अनु ‘च्छन्दांसि’ च सस-
र्जत,* तदानीं ‘ते’ देवाः परस्परमैकमत्याभावात् ‘विश्वश्चो’ (नाना-
गतयो) भूत्वा ‘व्यक्रामन्’ (विविधन्देऽङ्गताः) ।

अथ ‘स’ ‘यज्ञः’ ‘असुरान्’ ‘अनुसृत्य’, देवेभ्योऽपाक्रामत्, तच्च
‘यज्ञम्’ अनुसृत्य ‘च्छन्दांसि’ अपि देवेभ्योऽपाक्रामन् । तदानीं
‘ते’ देवाः परस्परमैकमत्यं प्राणैवं विचारितवन्तः, ‘वयं’ ‘यत्’ ऐश्वर्यं
प्राप्य स्थिताः ‘सः’, तत् ‘इदं’ सर्वं प्राप्य असुरा एवेदानीमवस्थिता
अभवन्, इति विचार्य ‘ते’ देवास्तथाविधं परिभवमसहमानाः ‘प्रजा-
पतिमुपाधावन्’ अथ देवैरुपसेवितः ‘प्रजापतिः’ तान् प्रति एवम्
‘अब्रवीत्’, ‘छन्दासां’ (वैदिकमन्त्राणां) मध्ये ‘वीर्यं’ (सारम्) आदाय
युष्मभ्यं ‘तत्’ ‘प्रदास्यामि’, ‘इति’ उक्त्वा च तथैव कृतवान् ।

अथ तद्वीर्यम् ‘अनु’ सर्वाणि ‘च्छन्दांसि’ असुरेभ्योऽपक्राम्य देवान्

* ससर्ज इति एकवचनान्तप्रयोगो भवितुं युक्तः ।

प्राप्नुवन्, तानि 'च्छन्दांसि' अनुसृत्य 'यज्ञो'ऽपि असुरेभ्योऽपक्रम्य देवान् प्राप्नोत्, ततो देवा विजयिनोऽभवन्, असुरास्तु परिभृताः ।

अथ मन्त्रान् विधत्ते "य एवं च्छन्दसां वीर्यं वेद आश्रावयास्तु औषट् यज ये यजामहे वषट्कारो भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति"^(१) इति । 'यो' 'वीर्यं' वेद, सः स्वयमेव विजयी भवति, तस्य, 'भ्रातृव्यः' 'परा'-'भवति' । तस्माद्वीर्यं विदित्वा प्रयुञ्जीत । आश्रावयेत्यादिमन्त्रपञ्चकं तद्वीर्यं,* एतेषां मन्त्राणामर्थाः "यो वै सप्तदशम्" इत्यस्मिन्ननुवाके (१का०६प्र०११अ०) प्रपञ्चिताः, इक्ष्णुत्वेन तत्र विधिः, अत्र तु सोमाङ्गत्वेन, सोमस्येष्टिविकारत्वाभावेन चोदकात्ते मन्त्रा अप्राप्ताः ।

इदानोन्तानेतान् मन्त्रान् प्रशंसति, "ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मै कमध्वर्युराश्रावयतीति च्छन्दसां वीर्यायेति ब्रूयादेतद्वै च्छन्दसां वीर्यमाश्रावयास्तु औषट् यज ये यजामहे वषट्कारः"^(१) इति । 'कस्मै कं' (कस्मै कामाय प्रयोजनाय) अध्वर्युराश्रावणं करोतीति ब्रह्मवादिभिः पृष्टो बुद्धिमान् उत्तरं ब्रूयात्, प्रजापतिनोद्धृतवीर्याणां च्छन्दसां पुनर्वीर्यप्राप्तिलाभाय 'अध्वर्युर्गाश्रावयति', इत्युत्तरम्; स एवोत्तरवादी वीर्यं दर्शयितुमाश्रावयेत्यादिकमनुवदति ।

इदानो वीर्यवदेनं प्रशंसति, "य एवं वेद स वीर्यैरेव च्छन्दोभिरर्चति यत्किञ्चार्चति"^(४) इति । अस्मिन् यज्ञे लोकव्यवहारे वा वीर्यवेदी यत्किञ्चिद्देवादिकं पूजयति, तत्सर्वं 'स' 'वीर्यैरेव' च्छन्दोभिः, पूजितवान् भवति ।

अथैतैर्मन्त्रैर्युक्तं यज्ञं प्रशंसति, "यदिन्द्रो वृत्रमहन्नमेध्यन्तत्

* अत्र तद्वीर्यञ्चेति क्वचित् पाठः ।

यत् यतोनपावपदमेधन्तदथ कस्मादेन्द्रो यज्ञ आ स॒ष्ट्यातोऽरि-
 त्याङ्गरिन्द्रस्य वा एषा यज्ञिया तनूर्यद् यज्ञस्तामेव तद् यजन्ति”
 (५) इति । ‘इन्द्रो’ ‘वृत्रं’ हतवानिति ‘यत्’, ‘तत्’ (एतद्वधरूपम्)
 ‘अमेधम्’ अयज्ञियं । किञ्चायमिन्द्रो ‘यतोनपावपत्’ (सालावृकेभ्यः
 प्रायच्छत्) इति ‘यत्’, तदपि पापरूपत्वादयज्ञियं । ‘अथ’ (एवं
 सति) ‘कस्मात्’ कारणादयं ‘यज्ञः’* ‘आ संस्थाताः’ (समाप्तिपर्यन्तम्)
 ‘ऐन्द्रः’ सम्पन्नः ? इति ब्रह्मवादिन ‘आङ्गः’, तच्च बुद्धिमानेवमुत्तरं
 ब्रूते, इन्द्रस्य हि द्वे तन्वौ अयज्ञिया यज्ञिया च, राज्यं कुर्वन्ती
 चत्रादीन् हिंसन्ती तनूरयज्ञिया, सा च राजसी । यज्ञः-इति ‘यत्’,
 ‘एषा’ ‘इन्द्रस्य’ ‘एव’ ‘यज्ञिया’ (यज्ञार्हा) ‘तनूः’, सा च सात्त्विकी
 वक्ष्यते इति, यज्ञे हविषा पूजनोयो यज्ञाङ्गदेवतारूपः सात्त्विको
 वियह इत्यर्थः । ‘तत्’ (तस्मिन् यज्ञे) ‘तामेव’ ‘सात्त्विकीं यज्ञार्ह-
 तनू’ यजमानाः प्रयजन्ति ।

यज्ञरूपतनुवेदनं प्रशंसति, “य एवं वेदोपैतं यज्ञो
 नमति”(६) इति ।

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः,—

आश्रावयेत्यादयोऽत्र पञ्च मन्त्रा उदीरिताः ।

आश्रावणादि सोमार्थमत्र, प्राक्तनमिष्टिगम् इति† ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवोये वेदार्थप्रकाशे छण्ययजुः-
 संहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

* अत्र अयं यज्ञ इत्ययं पाठः E. पुस्तके नास्ति ।

† आश्रावणादि सोमार्थं मन्त्रं प्राक्तनमिष्टिगम् इति B. पु० पाठः ।

आयुर्दा अग्ने हविषो जुषाणो घृतप्रतीको घृत-
 योनिरेधि । घृतं पीत्वा मधु चारु गव्यं पितेव पुत्र-
 मभिरक्षतादिम्^(१) । आष्टयते वा एतद्यजमानोऽग्नि-
 भ्यां यदेनयोः शृतं कृत्याथान्यत्रावभृथमवैत्यायुर्दा
 अग्ने हविषो जुषाण इत्यवभृथमवैष्यं जुहुयादाहुत्यै-
 वैना शमयति नार्तिमाच्छति यजमानो^(२) यत्
 कुसीदम् ॥ १ ॥

अप्रतीतं मयि येन यमस्य बलिना चरामि । इ-
 हैव सन्निरवदये तदेतत्तदग्ने अनृणो भवामि^(३) । वि-
 श्वलोप विश्वदावस्य त्वा सञ्जुहोम्यग्धादेकोऽहुतादेकः
 समसनादेकः । ते नः कृण्वन्तु भेषजं सदः सहो
 वरेण्यम्^(४) । अयन्नो नभसा पुरः सःस्फानो अभिरक्ष-
 तु । गृहाणामसंमत्यै बहवो नो गृहा असन्^(५) स
 त्वन्नः ॥ २ ॥

नभसस्यत ऊर्जो नो धेहि भद्रया । पुनर्नो नष्ट-
 साकृधि पुनर्नो रयिमाकृधि^(६) । देव सःस्फान सहस्त्र-
 पोषस्थेशिषे स नो रास्वाज्यानिः रायस्पोषः सुवीर्यः
 संवत्सरीणाः स्वस्तिम्^(७) । अग्निर्वाव यम इयं यमी

कुसीदं वा एतद्यमस्य यजमान आदत्ते यदोषधीभिर्वे-
दिःस्तृणाति यदनुपौष्य प्रयायाद्ग्रीववद्धमेनम् ॥ ३ ॥

अमुष्मिंलोके नैनीयेरन्^(८) यत् कुसीदमप्रतीक्षं म-
यीत्युपौषतीहैव सन्यमङ्कसीदं निरवदायानृणः
सुवर्गं लोकमेति^(९) यदि मिश्रमिव चरेदञ्जलिना स-
क्तून प्रदाव्ये जुहुयादेष वा अग्निर्वैश्वानरो यत्
प्रदाव्यः स एवैनं स्वदयति^(१०) अह्ना विधान्यामेका-
ष्टकायामपूपञ्चतुःशरावं पक्त्वा प्रातरेतेन कक्षमुपौ-
षेद्यदि ॥ ४ ॥

दहति पुण्यसमं भवति यदि न दहति पापसमम्^(११)
एतेन ह स्म वा ऋषयः पुरा विज्ञानेन दीर्घसचमु-
पयन्ति^(१२) यो वा उपद्रष्टारमुपश्रोतारमनुख्यातारं
विद्वान् यजते सममुष्मिन् लोक इष्टापूर्तेन गच्छ-
तेऽग्निर्वा उपद्रष्टा वायुरुपश्रोतादित्योऽनुख्याता तान्य
एवं विद्वान्यजते सममुष्मिन् लोक इष्टापूर्तेन ग-
च्छते^(१३) ऽयन्नो नभसा पुरः ॥ ५ ॥

इत्याहाग्निर्वै नभसा पुरोऽग्निमेव तदाहैतन्मे गो-
पायेति^(१४) स त्वन्नो नभसस्यत इत्याह वायुर्वै नभसस्य-

तिर्वायुमेव तदाहैतन्मे गोपायेति देव सस्फानेत्याहा-
सौ वा आदित्यो देवः सस्फान आदित्यमेव तदा-
हैतन्मे गोपायेति ॥ ६ ॥

कुसीदम् । त्वन्नः । एनम् । ओषेद्यदि । पुरः । आ-
दित्यमेव तदाहैतन्मे गोपायेति ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे तृतीय-
प्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

सोमाङ्गाश्रावणादीनां मन्त्राणां सप्तमे विधिः ।

अथाष्टमेऽवभृथाङ्गहोमादयो वक्तव्याः । कल्पः, 'आयुर्दा अग्ने
हविषो जुषाण इत्यवभृथमवैष्यन्नाहवनीये जुत्वा' इति । पाठस्तु
"आयुर्दा अग्ने हविषो जुषाणे घृतप्रतीको घृतयोनिरेधि ।
घृतं पीत्वा मधु चारु गव्यमितेव पुत्रमभिरक्षतादिम्"^(१) इति ।
हे 'अग्ने', त्वम् 'आयुर्दा' 'एधि' (यजमानस्यायुःप्रदो भव) ।
कोट्टशस्त्रं 'हविषो जुषाणः' (हविः सेवमानः) 'घृतप्रतीकः' (घृतो-
पक्रमः), आघारप्रथाजादीनां घृतेन ह्यमानत्वात् । 'घृतयोनिः'

अवसानेऽप्यनुयाजादौ (घृतमेव योनिः ज्वालित्यक्तिकारणं यस्यासौ घृतयोनिः), (तादृशः) त्वं, 'मधु' (स्वादुतमं) 'चारु' (शोधितत्वेन निर्मलं) 'गव्यं' 'घृतं' 'पीत्वा' 'पिता' 'पुत्रम्' इव 'इमं' यजमानम् अभितो रच ।

अनेन मन्त्रेण हेमं विधत्ते, "आवृष्ट्युते वा एतद्यजमानोऽग्निभ्यां यदेनयोः शृतं कृत्याथान्यत्र अवभृथमवैत्यायुर्दा अग्ने हविषो जुषाण इत्यवभृथमवैथं जुहुयादाहुत्यैवैनौ शमयति नार्त्तिमाच्छति यजमानः" (१) इति । 'एनयोः' (आहवनीयगार्हपत्ययोः) हविः पक्वं कृत्वा अत्र अवभृथहविषो वारुणपुरोडांशस्य पक्वस्य हेममकृत्वा 'अन्यत्र' (जलसमीपे) अवभृथकर्मारथं गच्छति इति 'यत्', एतेनापराधेन 'यजमान' आहवनीयगार्हपत्याभ्याम् 'अग्निभ्यां' विच्छिन्नो भवति । अतोऽवभृथं जिगमिषुः 'आयुर्दा' इति-मन्त्रेणाज्यमाहवनीये 'जुहुयात्', एतया 'आहुत्या' 'एव' 'एनौ' आवाहवनीयगार्हपत्यौ शान्तौ करोति, तयोः शान्तयोः 'यजमानः' 'आर्त्ति' न प्राप्नोति ।

कल्पः, 'आहवनीयादुक्तुक्रमादाथ वेदिमुपोषति यत् कुसीदमप्रतीत्तम्' इति । अवभृथोदपनीयानुबन्ध्याख्येभ्यः कर्मभ्य ऊर्ध्वमयं वेदिदाहः । मन्त्रपाठस्तु "यत् कुसीदमप्रतीत्तं मयि, येन यमस्य बलिना चरामि । इहैव सन्निरवदये तदेतत्तदग्ने अनृणो भवामि" (१) इति । 'यत्' 'कुसीदम्' (ऋणम्) 'अप्रतीत्तम्' (अनर्पितं) 'मयि' वर्त्तते । 'येन यमस्य बलिना', यम उक्तमार्णः, बलिः प्रत्यर्पणोपमृष्टं, येनाहमृष्टेन युक्त इदानीं वर्त्ते । 'तदेतत्' (ऋणम्) 'इहैव'

घमन्' (अस्मिन्नेव जन्मनि यज्ञदेवे वर्त्तमानः) 'निरवदये', (निः-
श्लेषेणापाकरोमि) 'तत्' (तेनैव कारणेन) हे 'अग्ने' यमरूपादुत्त-
मर्षादहम् 'अगृणो' भवामि ।

कल्पः, 'यदि मिश्रमिव चरेदञ्जलिना सक्रून् प्रदाव्ये जुहुया-
द्विश्वलोप विश्वदावस्व त्वा' इति । अस्मिन् पक्षे यदङ्गं संकीर्णमिव
यजमानोऽनुतिष्ठेत्, तस्व साङ्ख्यस्व परिहाराय वेदिदाहके दावाग्नौ
सक्रूनञ्जलिना जुहुयात् । मन्त्रपाठस्तु, "विश्वलोप विश्वदावस्व
त्वा सञ्जुहोम्यग्धादेकोऽहुतादेकः समसनादेकः, ते नः कृण्वन्तु
भेषजं सदः सद्दो वरेष्वम्"^(४) इति । हे 'विश्वलोप' (सर्वस्व पापस्व
विनाशक), सक्रूनञ्जलिना 'विश्वदावस्व' (कृत्स्नपापदहनायप्रवृत्तस्व)
दावाग्नोरासन्नास्व त्वां जुहोमि । अनेन होमेन सन्तुष्टा अग्नयस्त्वयः,
तेषु 'एकः' दग्धे होमेनागतमतीति 'अग्धात्' । 'अहुतं' (होम-
रहितम्) अतीति 'अहुतात्', तादृश 'एकः' । 'समसनं' (समस्तम्)
अप्यतीति 'समसनात्', तादृश 'एकः' । 'ते' त्रयोऽप्यग्नयोऽस्माकं
'भेषजं' 'कृण्वन्तु' (क्षुधः परिहारं कुर्वन्तु) । तथा 'सद्दो' (नि-
वासस्थानं) कुर्वन्तु । 'सदः' (बलं) कुर्वन्तु । 'वरेष्वं' (वरणीयं
धनादिकं श्रेष्ठं) कुर्वन्तु ।

कल्पः, 'अयन्नो नभसा पुर इत्येतैर्यथात्राङ्घ्रणमुपस्थापय' इति ।
प्रथममन्त्रपाठस्तु "अयन्नो नभसा पुरः सङ्स्थानो अभिरक्षतु ।
गृहाणामसमर्ष्यै बहवो नो गृहा असन्"^(५) इति । 'अयम्' अग्निः
पुरो वर्त्तमानो 'नभसा संस्थानः' (तेजसा वर्धमानः) 'नः'
अस्मान् (अभिरक्षतु) । किमर्थं, 'गृहाणामसमर्ष्यै', (समर्ष्यै

सम्यग्भिनाशस्तद्राहित्यार्थं ततोऽग्निरक्षणात् 'नः' (अस्माकं) 'बहवो
'गृह्णाः' 'असन्' (सन्तु) ।

द्वितीयमन्त्रपाठस्तु, "स तन्नो नभसस्यत ऊर्जे नो धेहि
भद्रया । पुनर्नो नष्टमाकृधि पुनर्नो रयिमाकृधि^(१)" इति ।
'नभसस्यते' (आकाशस्य पालक) हे वायो, 'स त्वं' 'नः' (अस्माभ्यं)
'भद्रया' (अनुग्रहरूपया) वाचा, 'ऊर्जे धेहि' (अन्नादिरसं प्रयच्छ) ।
किञ्चास्माकं 'नष्टम्' अन्नादिरसं, 'पुनः' 'आकृधि' (आनीय देहि) ।
'पुनः' अण्यस्माभ्यं 'रयिम्' (अपेक्षितं धनम्) आनीय देहि ।

तृतीयमन्त्रपाठस्तु, "देव संस्फान सहस्रपोषस्त्रिषे स नो
रास्त्राज्यानिः रायस्योषः सुवीर्यं सम्वत्सरीणां स्वस्तिम्^(२)"
इति । हे 'संस्फान' (सम्यगभिवृद्धियुक्त) आदित्य 'देव', त्वं 'सहस्र-
पोषस्य' (सहस्रसङ्ककधनपञ्चादिपुष्टेः) 'ईत्रिषे' (प्रभुर्भवसि,) 'स' त्वं
'नः' (अस्माभ्यं) 'रास्त्र' (देहि) । किं किमिति ? तदुच्यते, 'अज्यानिम्'
(अक्षीणत्वं दारिद्र्याभावं), 'रायस्योषं' (धनपुष्टिं), 'सुवीर्यं' (शोभना-
पत्यं), 'सम्वत्सरीणां' (तत्तत्सम्वत्सरसम्वद्धां) 'स्वस्तिम्' (अनिष्टनाश-
रूपां सम्पदं) च ।

अथ वेदिदाहं विधातुं प्रसौति, 'अग्निर्वाव यम इयं यमो
कुषोदं वा एतद्यमस्य यजमान आदत्ते यदोषधीभिर्वेदिः स्तृणाति
यदनुपौष्य प्रयायाद्भोवबद्धमेनममुष्मिलोके नेनोयेरन्^(३)" इति ।
"यमस्य बलिना चरामि" इत्यस्मिन् मन्त्रेऽभिधीयमानो 'यमो' 'ऽग्निः'
एव, तस्य हेमाधारत्वेन नियतत्वात् । 'इयं' (वेदिरूपा भूमिः)
'यमो' । यजमानो वेदिमदग्ध्वा भूमेर्निर्गत्य प्रयाणं कुर्यात्, तदानीं

यमस्य भृत्या गले रज्ज्वा बद्धमेनं यजमानं स्वर्गलोकं भृशन्नयेयुः ।

इदानीं दाहं विधत्ते, “यत् कुसीदमप्रतीक्षं मयोत्युपौषतीहैव सन् यमं कुसीदं निरवदायानृणः सुवर्गं लोकमेति(९)” इति । ‘उ-पौषति’ दहेदित्यर्थः । ‘इहैव’ (अस्मिन्नेव) जन्मनि, यज्ञप्रदेश एवावस्थितः ‘सन्’, ‘यमं’ प्रति विद्यमानं ‘कुसीदं’ (च्छेदणं) निःशेषमनेन दाहेनापाकृत्य अनन्तरमृणरहितः स्वर्गं प्राप्नोतीति ।

विश्वलोपेतिमन्त्रेण द्योमं विधत्ते, “यदि मिश्रमिव चरेदञ्जलिना सक्तून् प्रदाव्ये जुहुयादेष वा अग्निर्वैश्वानरो यत्प्रदाव्यः स एवैनं स्वदयति(१०)” इति । ‘यदि’ अङ्गजातं सङ्कीर्णमिव यजमानोऽनुतिष्ठेत्तस्य साङ्गर्थपरिहाराय वेदिदाहके दावाग्नौ ‘सक्तून्’ ‘अञ्जलिना’ ‘जुहुयात्’ । ‘एषः’ एव ‘अग्निर्वैश्वानरः’ (सर्वपुरुषसम्बद्धः), सर्वपुरुषापेक्षितव्यवहाराय पर्याप्तत्वात् । ‘स एव’ अग्निः सक्तुहेमेन तुष्टो मिश्रचारिणम् ‘एनं’ यजमानं ‘स्वदयति’ (स्वादूकरोति), मिश्रणदोषरहितं करोतीत्यर्थः ।

अथ वेदिदाहप्रसङ्गेन बुद्धिस्थमन्यदपि किञ्चिदाहरूपं कर्मान्तरं विधत्ते, “अङ्गां विधान्यामेकाष्टकायामपूपञ्चतुःशरावं पक्त्वा प्रातरेतेन कच्चमुपौषेद्यदि दहति पुण्यसमं भवति यदि न दहति पापसमम्(११)” इति । एकाष्टका नाम माघकृष्णाष्टमी, सा चाङ्गां विधानी (प्रतिपदादितिथीनां प्रवर्त्तयित्री), सम्बत्सरनामकस्य पुरुषस्य पत्नीत्वात् । अत एवान्यत्र श्रूयते, ‘एषा वै सम्बत्सरस्य पत्नी यदेकाष्टका’ इति ।

अथ वा गवामयने सम्बत्सरसत्रे यान्यहान्यनुष्ठेयानि कर्मा-

णि, तेषामियं प्रवर्त्तयित्री, तदारम्भकालत्वात् । अत एवान्यत्र श्रूयते, 'सम्बत्सराय दीक्षित्यमाणा एकाष्टकायां दीक्षेरन्' इति । द्विप्रस्थः शरावः, तथाविधशरावचतुष्टयपरिमितद्रव्यनिर्मितमपूप-मेकाष्टकायां पक्त्वा तेनात्यन्तमुष्णेनापूपेन परेद्युः प्रातररस्थे कच-न्दहेत्, अपूपस्योपरि उल्मुकं प्रक्षिप्य तस्योपरि जीर्णदण्डं प्रक्षिपेत्* । तदेतत्सर्वं कचमध्ये कर्त्तव्यं । तथा कृते सति यद्ययमपूपपाग्निः कृत्स्नं कचं दहति, तदानीं यत्कार्यमुद्दिश्येदं दहनं कृतं, तत् कार्यं पु-ण्यसमं भवति, सम्यक् पारङ्गच्छतोत्यर्थः । अदाहे तु पापसम-न्तत्कार्यं विनश्यति ।

कचदहनेन यदेतदभिवृद्धिज्ञानं तदेतद्भवामयनादिप्रौढकर्मारम्भे परीक्षणीयमित्येतद्दर्शयति, "एतेन ह स्म वा षष्ठयः पुरा विज्ञानेन दीर्घसत्रमुपयन्ति^(१९)" इति । 'एतेन' कचदाहरूपेण, निर्विघ्नं समू-र्त्तिज्ञानेन निश्चित्य दीर्घं सम्बत्सरसत्रादिकं प्रौढं कर्म पूर्वं महर्षयः प्रारभन्ते ।

अथ "अयन्नो नभसा" इत्याद्युपस्थानमन्त्रत्रयं व्याख्यातुं प्रसूति, "यो वा उपद्रष्टारमुपश्रोतारमनुख्यातारं विद्वान् यजते सममुष्मिन्-लोके ईष्टापूर्त्तेन गच्छते अग्निर्वा उपद्रेष्टा वायुरूपश्रोतादि-त्योऽनुख्याता तान् य एवं विद्वान् यजते सममुष्मिन् लोके ईष्टापूर्त्तेन गच्छते^(२०)" इति । 'ईष्टं' श्रौतकर्म, 'पूर्त्तं' स्मार्त्तं कर्म, तदुभयफलेन स्वर्गलोके सङ्गच्छते । कोऽसौ ? योऽग्न्यादीना-मुपद्रष्टादिरूपतां ज्ञात्वा यजते, तस्येयमिष्टापूर्त्तफलसङ्गतिः ।

* प्रक्षिपेयुरिति E पु० पाठः ।

अथ मन्त्रान् व्याचष्टे, “अथको नभसा पुर इत्याहग्निर्वै नभसा पुरोऽग्निमेव तदाहैतन्मो गोपायेति, स त्वको नभसस्यत इत्याह वायुवै नभसस्यतिर्वायुमेव तदाहैतन्मो गोपायेति, देव स५स्फानेत्याहामौ वा आदित्यो देवः संस्फान आदित्यमेव तदाहैतन्मो गोपायेति(१४)” इति । ‘पुरो’देशे ‘नभसा’ (ज्वालया) युक्तः अग्निर्दृश्यते, अतोऽग्निः ‘नभसा पुरः’ इति शब्दाभ्यां विवक्ष्यते । तादृशमग्निमेव प्रत्युपस्थाता, मदीयमेतत् कर्मफलं ‘गोपायेति’ प्रार्थितवान् भवति । नभसि सञ्चारेण तत्पासकत्वात् ‘वायुः’ एव ‘नभसस्यतिः’ । रश्मिभिः सर्वत्राभिवर्धमानत्वात् ‘आदित्यः’ एव ‘देवः संस्फानः’ ।

“अत्रायुर्दाः” इति मन्त्रः, “उद्द्हि राजा” (१।४।४५ अ०) इत्यस्मादनुवाकात् पूर्वं द्रष्टव्यः । “यत् कुसीदम्” इत्यादिमन्त्रास्तु तस्माद्दूर्द्धं द्रष्टव्याः ।

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः,—

आयु,स्ववभृथप्रेषोर्द्धाम आहवनीयके ।

यत्कु,वेदिं दहेत्, तत्र विश्वसत्काज्जतिर्भवेत् ॥

अथ,न्निभिरुपस्थानं घम्यन्त्वा अष्टमे स्थिताः ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।

एतं युवानं परि॑ वो द॒दामि॑ तेन॒ क्रीड॑न्तीश्चरत प्रि॒-
येण॑ । मा नः॑ शा॒प्त ज॒नुषा॑ सुभागा रा॒यस्यो॑षेण॒ समि॒षा
म॒देम॑^(१) नमो॑ महि॒म्न उ॒त चक्षु॑षे ते॒ मरु॑तां पि॒त॒स्तद्द॒हं
य॒णामि॑ । अनु॑मन्यस्व सु॒यजा॑ यजाम॒ जुष्टं॑ दे॒वानामि॒-
दम॑स्तु ह॒व्यं^(२) । दे॒वानामे॑ष उ॒पना॑ह आ॒सीद्पा॒ङ्गर्भं
ओष॑धीषु न्य॒क्तः । सोम॑स्य द्र॒प्सम॑वृणीत पू॒षा ॥ १ ॥

वृ॒हन्न॑द्रि॒रभव॑त्तदे॒षां^(१) पि॒ता व॒त्सानां॑ पति॒रघ्निया॒-
नामथो॑ पि॒ता म॒हतां॑ ग॒गीरा॑णां । व॒त्सो ज॒रायु॑ प्रति॒-
धु॒कपी॑युष आ॒मिक्षा॑ मस्तु॒ घृत॑मस्य॒ रेतः^(४) । त्वाङ्गा॑वो॒-
वृणत॑ रा॒ज्याय॒ त्वाꣳ ह॑वन्त॒ मरु॑तः स्व॒र्काः । वर्ष॑न् क्ष॒त्र-
स्य॑ क॒कुभि॑ शि॒श्रिया॑णस्ततो॒ न उ॒ग्रो वि॑भ॒जा व॒सूनि^(५) ।
वृ॒द्धेन॑ वा एष प॒शुना॑ यजते॒ यस्यै॑तानि॒ न क्रि॒यन्ते॑ एष,
ह॒ त्वै स॑मृ॒द्धेन॑ यजते॒ यस्यै॑तानि॒ क्रि॒यन्ते^(६) ॥ २ ॥

पू॒षा । क्रि॒यन्ते॑ एषः । अष्टौ च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे तृतीय-
प्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अष्टमे वेदिदाहोऽयं प्राधान्येन प्रपञ्चितः ।

अथ नवमे वृषालम्नाख्यं किञ्चित्कर्माभिधीयते । कल्पः, वृषभे गोषु जीर्णे यूनः कर्णमाजपेत् पिशङ्गरूपस्तन्नस्तुरीयमित्येताभ्यामथैनं गोष्वपि सृजत्येतं युवानम् इति । 'पिशङ्गरूपः', 'तन्नस्तुरीयम्' इत्येतौ नात्रत्यौ, 'एतं युवानम्' इत्यत्रत्यः । तत्पाठस्तु, "एतं युवानं परि वो ददामि तेन क्रीडन्तीश्वरत प्रियेण । मा नः शाप्त जुषा सुभागा रायस्योषेण समिषा मदेम^(१)" इति । हे गावो, 'वो' (युग्मभ्यम्) 'एतं युवानं' वृषभं अहं 'परि'-'ददामि' 'तेन' 'प्रियेण' सह 'क्रीडन्तीश्वरत,' 'नः' (अस्मान्) 'मा' 'शाप्त,' यतो यूयं 'जुषा सुभागाः' (जन्मनैव सुष्टुभागवत्यः), ततोऽस्माकं शापो भवतोभिर्न कार्यः, किन्तु तरुणं दत्तवानित्यनुग्रहः कार्यः । युग्माकं प्रसादादयं धनपुश्या अन्नेन च 'सं'-'मदेम' (सम्यग्यथा भवति तथा दृष्टाः सम्भवेम) ।

कल्पः, 'अथ जीर्णमालभते प्रजापत्यमैन्द्रं त्वाष्ट्रं वा नमो महिन्न उपाकरणेऽनुवर्त्तयते त्वतीयया वपां जुहोति चतुर्थ्या हविः पञ्चम्या सौविष्टकृतम्' इति । 'एतं युवानम्' इत्यनुवाकादिमपेक्ष्य त्वतीयादिव्यवहारः । तत्रोपाकरणमन्त्रपाठस्तु, "नमो महिन्न उत चक्षुषे ते मरुतां पितस्तदहं गृणामि । अनुमन्यस्व सुयजा यजाम जुष्टं देवानामिदमस्तु हव्यम्^(१)" इति । हे 'मरुतां पितः' (देवानां जनक) प्रजापते, त्वदीयाय सृष्ट्यादिरूपाय 'महिन्ने' 'नमः' । 'उत' (अपिच), 'चक्षुषे' (दृष्टिरूपाय सर्वगोचरज्ञानाय) त्वदीयाय नमः, 'तत्' (मदीयं विवक्षितम्) 'अहं गृणामि' तुभ्यं (ब्रवीमि), तच्च

मदुक्तं त्वम् 'अनुमन्यस्व', 'सुयजा' (शोभनेन यज्ञसाधनेन वृषभेण) वयं, 'यजाम' । 'इदं' वृषभरूपं 'इत्वं', (देवानां) 'जुष्टं' (प्रियम्) 'अस्तु' ।

वपाहोममन्त्रपाठस्तु, "देवानामेष उपनाह आसीदपाङ्गर्भं ओषधीषु न्यक्तः। सोमस्य द्रुषमवृणीत पूषा वृहन्नद्रिरभवत्तदेषाम्^(१)," इति । 'एष' वृषभो 'देवानां' 'उपनाहो' (बन्धनहेतुः) 'आसीत्', दास्य बलीवर्दा इवास्मिन् वृषभे देवाः प्रीत्यतिशयेन सक्ता इत्यर्थः । स च वृषभो ऊतः सन् मेघेषु 'अपां' सम्बन्धी 'गर्भो' भूत्वा पुनः 'ओषधीषु न्यक्तः' (वृष्टिरूपेण।धोमुखः पतितः) । सोऽयञ्जलरूपो गर्भः कथं सम्यक्नः ? इति तदुच्यते, 'पूषा' 'सोमस्य द्रुषमवृणीत', (आदित्यः सलिलात्मनश्चन्द्रस्य द्रुषं रश्मिभिर्गृहीतवान्) तच्च द्रुषरूपं जलमेषां रश्मीनां सम्बन्धी । 'वृहन्' (प्रौढः) 'अद्रिः' (पर्वतसदृशः) मेघः 'अभवत्' । देवानां प्रिय एष वृषभ आङ्गतिरूपेण वज्रै ऊत आदित्यं प्राप्य रश्मिरूपेण चन्द्रसम्बन्धि जलं भूमौ वर्त्तमानं गृहीत्वा मेघरूपतामवलम्ब्य मेघोदरे जलरूपो गर्भो भूत्वा वृष्टिरूपेणौषधीष्वधः पतित इत्यर्थः । अनेन 'अग्नौ प्रास्ताङ्गतिः सस्यम्'* इत्यादिश्रुत्यर्थः सङ्गृहीतो भवति ।

इदयाद्यज्ञहोममन्त्रपाठस्तु, "पिता वत्सानां पतिरग्निद्यानामथो पिता महतां गर्गराणां । वत्सो जरायु प्रतिधुक्पीयूष आमिचा मस्तु घृतमस्य रेतः^(४)" इति । ये गवां वत्साः, तेषामयं वृषभः 'पिता', 'अग्निद्यानां' (गवाम्) 'पतिः', न केवलमिदानीन्तनानां

* सम्यगिति J पु० पाठः ।

बालानां वत्सानां पिता, 'अथो' (अपि च), 'महतां गर्गराणां'
 'पिता', गभीरध्वनियुक्ता बहवो वृषभा गर्गरास्ते च शरीरवृद्ध्या
 महान्तः, पूर्वं ब्रह्मायपादानां महान्तो वृषभाः संयताः, तेषामथयं
 पिता । किञ्च गवासुदरे गर्भरूपो यो 'वत्सः' यच्च जरायुरुपं
 गर्भाधिकरणं, 'यच्च' 'प्रतिधुक्' (दोहनपात्रम्यन्दुग्धं,) यच्च 'पीयूषः'
 (उधस्थममृतसमानं क्षीरं), या च 'आमिचा' रन्धनेन निष्पन्ना,
 यच्च 'मस्तु' (नवनीतं), यदपि पक्कं 'घृतं', तत्सर्वम् 'अस्य' (वृषभस्य)
 रेतः, एतदीयसारभूतम्* रसपरिणामरूपम् । एवम्-महाभागो
 वृषभो देवांस्तर्पयत्वित्यभिप्रायः ।

सौविष्टकृतमन्त्रपाठस्तु, "त्वां गावोऽवृणत राज्याय त्वां हवन्त
 मरुतः स्वर्काः । वर्धन् चत्रस्य ककुभि शिश्रियाणस्ततो न उयो
 विभजा वसूनि^(५)" इति । हे वृषभ, 'गावः' सर्वाः 'त्वां' 'राज्याय'
 'अवृणत', (अस्माकमयं राजा भवत्विति वृतवत्यः) । 'स्वर्काः' (सुष्टु
 अर्चनीयाः) 'मरुतो' (देवाः) 'त्वां' 'हवन्त' (त्वामेव हविस्वरूपमा-
 ङ्गयन्ति) । 'चत्रस्य' (चत्रियजातेः) 'ककुभि' (ककुत्समाने प्रधानभूते)
 'वर्धन्' (शरीरे) 'शिश्रियाणः' (आश्रित्य बलरूपेणावस्थितः),
 चत्रियजातौ प्रधानभूते राजवियहे त्वमेव बलरूपेणावस्थितोऽसि;
 यथा वृषभस्य सर्वेषु पशुषु बलाधिक्यं, राजवियहस्य सर्वनियामकत्वं
 दृश्यत इति राजवियहेऽयं वृषभः स्थित इत्युपचर्यते । 'ततो'
 राजसदृशस्त्वम् 'उयो' 'भूत्वा' 'नः' (अस्मदर्थं) शत्रूणां 'वसूनि'
 तेभ्यो 'विभज' ।

* एतदीयसारभूतरसं परिणामरूपमिति B, E, एवं J, पु० पाठः ।

“एतं युवानम्” इत्यादिभिर्मन्त्रैः साध्यानि यानि कर्माणि, तानि विधत्ते, “वृद्धेन वा एष पशुना यजते यस्यैतानि न क्रियन्ते एष ह त्वे (तु वै) समृद्धेन यजते यस्यैतानि क्रियन्ते^(१)” इति । ‘यस्य’ यजमानस्य ‘एतानि’ अङ्गानि ‘क्रियन्ते’, ‘एष’ यजमानः, सर्वाङ्गसमृद्धेन पशुना यागं करोति ।

अथ विनियोगसङ्ग्रहः—

गोयूथे जीर्णवृषभस्यारुभं यदि वाञ्छति ।

तदा युवानं वृषभन्तचैतमिति योजयेत् ॥

नमो, जीर्णमुपाकुर्यात्, देवानान्तदपाङ्कतिः ।

पिता, -ऽङ्गहोम, -स्त्राङ्गावः खिष्टकृत्यञ्च वर्णिताः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवोये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

सूर्यो देवो दिविषङ्गो धाताश्चचार्यवायुः प्रजाभ्यः ।
बृहस्पतिस्त्वा प्रजापतये ज्योतिष्मती जुहोतु^(१) । यस्या-
स्ते हरितो गर्भो यो योनिर्हिरण्ययी । अङ्गान्यद्भु-
ता यस्यै तां देवैः समजोगमं^(२) । आ वर्तन वर्तय नि नि-
वर्तन वर्तयेन्द्र नर्दबुद । भूम्याश्चतस्रः प्रदिशस्ता-
भिरावर्तया पुनः^(३) । वि ते भिनद्धि तकरीं वि योनिं
वि गवीन्यौ वि ॥ १ ॥

मातरञ्च पुषं च विगर्भं च जरायुं च^(४) । बहिस्ते
 अस्तु बालिति^(५) । उरुदसो विश्वरूप इन्दुः पवमा-
 नो धीरं आनञ्ज गभ^(६) । एकपदी द्विपदी त्रिपदी
 चतुष्पदी पञ्चपदी षट्पदी सप्तपद्यष्टापदी भुवनानु-
 प्रथताः स्वाहा^(७) । महो द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं
 मिमिक्षतां । पिपृतान्नो भरीमभिः^(८) ॥ २ ॥

गवीन्यौ वि । चतुश्चत्वारिंशच्च ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे तृतीय-
 प्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

नवमे जीर्णवृषभालम्भ उक्तोऽनुवाकके* ।

अथ दशमे पशुप्रायश्चित्तविशेष उच्यते । कल्पः, 'यद्यष्टा-
 पदीत्यनुबुध्येत, धाता रातिः सूर्यो देव इत्याहुती ऊत्वा' इति ।
 यद्यतिरात्रादिषु पशुविकृतिभूतायां ह्याग्यां संज्ञप्रायामियमष्टा-
 पदी गर्भिणीति बुध्येत, तदा द्वे आहुती जुहुयात् । पाठस्तु,

* E • पुस्तके पाठान्तरं वर्तते, यथा, "नवमे जीर्णवृषभमन्वा
 नैमित्तिकाः श्रुताः । अथ दशमेऽनुवाके उपाहृतायां वशायां गर्भ-
 दर्शने सति तद्विषया मन्वा उच्यन्ते । कल्पः, 'यद्यष्टापदीत्यनुबुध्येत
 धाता रातिः सूर्यो देवो दिविषज्ञ इत्याहुती ऊत्वा' इति, तत्र धाता
 रातिरिति मन्वः प्रथमकाण्डे समाह्वतः व्याख्यातश्च । अत्रत्यमन्वपाठस्तु
 "सूर्यो-जुहोतु" इति । द्वे गर्भिणि वशे पूर्व्वं बन्धात्वबुद्ध्या हुता,

“सूर्यो देवो दिविषद्भ्यो धाता चत्राय वायुः प्रजाभ्यः । बृहस्पतिस्त्वा प्रजापतये ज्योतिष्मतो जुहोतु^(१)” इति । ‘सूर्यो देवो’ दिविषदामभिवृद्ध्यर्थं, ‘धाता’ ‘देवः’ ‘चत्राय’ (तदभिवृद्ध्यर्थं), ‘वायुः’ प्रजाभिवृद्ध्यर्थं, ‘बृहस्पतिः’ प्रजापतिप्राप्त्यर्थं ‘ज्योतिष्मतो’ त्वां ‘जुहोतु’ ।

कल्पः, ‘अथेनामभिमन्त्रयते यस्यास्ते’ इति । पाठस्तु, “यस्यास्ते हरितो गर्भोऽथो योनिर्हरिष्यथी । अङ्गान्यद्भुता यस्यै तां देवैः समजीगमम्^(२)” इति । ‘यस्याः ते’ ‘हरितो’ (इतसरो हरितवर्णा वा) ‘गर्भः’ ‘योनिर्हरिष्यथी’ (इतसारा हरिद्वर्णा वा) । ‘यस्यै’ (यस्याः) ‘अङ्गानि अद्भुता’ (अपिहिता), इमां ‘तां’ देवैः सङ्गतां करोमि? ।

कल्पः, ‘आ वर्त्तन वर्तयेति प्रदक्षिणं गर्भमावृत्य’ इति । पाठस्तु, ‘आ वर्त्तन वर्त्तय नि निवर्त्तन वर्त्तयेन्द्र नर्दबुद । भूम्याश्चतस्रः प्रदिशस्ताभिरावर्त्तया पुनः^(३)” इति । ‘वर्त्तन’ (गर्भस्य प्रवर्त्तक) हे देव, गर्भम् ‘आ’-‘वर्त्तय’ । हे ‘निवर्त्तन’ (गर्भस्य निर्गमकत्) देव, गर्भं ‘नि’-‘वर्त्तय’ (निर्गतं कुरु । हे ‘इन्द्र’ (ईश्वर) ‘नर्दबुद’ (गर्भस्य

पश्चात् तत्र गर्भो दृष्टः, हे तथाविधे, ये देवा दिवि सीदन्ति तेषामर्थं सूर्यो देवः त्वां जुहोतु, धाता सर्वस्य जगतो विधाता चत्राय राजाभिवृद्धये त्वां जुहोतु, वायुः प्रजाभ्यः प्रजाभिवृद्धये त्वां जुहोतु । बृहस्पतिः प्रजापतये प्रजातुष्ट्यर्थं ज्योतिष्मतो दीप्तिमतो त्वां जुहोतु” इति ।

§ अत्रापि E० पुस्तके पाठान्तरं वर्त्तते, यथा, “हे गर्भिणि वशे यस्यास्तव गर्भो हरितः निःसारत्वेन हरितवर्णो जातः । अथो अपि च, योनिर्हरिष्यथी निःसारत्वेन विवृता हरिष्यवर्णा दृश्यते । किञ्च यस्यै यस्यास्तव अङ्गानि मुखपादरूपा अवयवाः अद्भुता अकुटिकानि, निर्जीवत्वेन सङ्गोचयितुमशक्यतया भूमौ प्रसारितानीत्यर्थः । तां तथाविधां त्वां देवैः समजीगमं संयोजितवानस्मि” इति ।

शब्दयितः, निशामक) पूर्वान्वित-‘भूम्याः’ ‘यास्यतस्रः’ प्रकृष्टा
‘दिशः’, ताभिः ‘पुनः’ गर्भम् ‘आवर्त्तय’ तद्घ्राप्तं कुर्वित्यर्थः* ।

कल्पः, ‘वि ते भिनद्मोति गर्भमाच्छिनन्ति’ इति । पाठस्तु, “वि
ते भिनद्मि तकरौ वि योनिं वि गवीन्यौ वि । मातरञ्च पुत्रं च वि
गर्भञ्च जरायुच^(४)” इति । हे वशे ‘ते’ (तव) ‘तकरी’ ‘वि’-‘भिनद्मि’
(विच्छिनन्ति), ‘योनिं’ च ‘वि’ भिनद्मि । ‘गवीन्यौ’ (वृषणस्थानीयौ
योन्यन्तर्गतगतिविशेषनिमित्तभूतौ), प्रवर्त्तको ‘मातरं’ ‘गर्भञ्च जरायु
च’ ‘वि’-‘भिनद्मि’ (विशेषयामि) † ।

कल्पः, ‘बहिस्ते अस्तु बालित्यन्तरा सक्थिनो गर्भं निरस्य’
इति । पाठस्तु, “बहिस्ते अस्तु बालिति^(५)” इति । हे ‘बाल्’ (बालहे-
तुप्राणवृत्तिरूप) आत्मा ‘बहिः’ सर्वव्यापी ‘अस्तु’ इति विभिनद्मोति
पूर्वत्र हेतुः †† ।

* E० पुस्तके अत्रापि विभिन्नः पाठो वर्त्तते, यथा, हे वर्त्तन
परिधापयितुं शक्त इन्द्र, आवर्त्तय परिभ्रामणेन मातुरवयवेभ्यः,
शिशिलावयवं गर्भं कुरु । किञ्च हे निवर्त्तन निर्गमयितुं शक्त इन्द्र, नि-
वर्त्तय गर्भं बहिर्निर्गमय । हे नर्द्बुद वृष्टिहेतुतथा नर्द्गैर्ज्जितैः, वु-
द्दुदैरुपेत इन्द्र, भूम्याः प्रदिशः प्रधानभूता दिशो या चतस्रः सन्ति,
ताभिर्दिग्भरेण गर्भं पुनरावर्त्तय सर्व्वेभ्यो दिक्षु यथा नेतुं शक्यते तथा
कुर्वित्यर्थः ।

† निःशेषयामि इति J० पु० पाठः । अत्रापि E० पुस्तके विभिन्नः
पाठः, यथा, “ हे वशे ते तव तकरीं विभिनद्मि, तके गर्भस्य निवासो
यस्याः, गुल्वरूपायामावृता, सेयं तकरी, तां विशेषेण विच्छिनद्मि । मात-
रश्च त्वां पुत्रं वा गर्भस्थितं वत्सं विभिनद्मि । गर्भो मुखपादसङ्घो-
चेन पीडितः, तस्यापादकमन्तर्वेश्यं जरायुशब्देनोच्यते । तदुभयं
विभिनद्मि, पूर्व्वोक्ता तकरी बहिर्वेश्यनमिति ।

†† अत्र E० पुस्तके, “अत्र मन्त्रे औत इतिशब्दः प्रकाराभिनयार्थः ।
हे वशे अनेन प्रकारेण ते तव वत्सो निर्गतोऽस्तु” इति पाठः ॥

कल्पः, 'उद्रस्यो विश्वरूप इन्दुरिति गर्भरसाय पात्रमुपो-
हति' इति । पाठस्तु, "उद्रस्यो विश्वरूप इन्दुः पवमानो धीर
आनञ्ज गर्भम्^(१)" इति । 'उद्रस्यो' (बहुसारावयवः) 'विश्वरूपो'
(नानारूपः), 'इन्दुः' (शुक्रः), 'पवमानः' (शुद्धरूपः) 'धीरः' (स्थिरः),
ईदृशो यः प्रजापशुरूपोऽवयवसङ्घात 'आनञ्ज' (गच्छतु) 'गर्भं'
जननान्तरमित्यर्थः* ।

कल्पः, 'एकपदी द्विपदीति पुरस्तात्खिष्टकृतो जुहोति' इति ।
आज्यमित्यर्थः । पाठस्तु, "एकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पदी
पञ्चपदी षट्पदी सप्तपद्यष्टापदी भुवनाऽनु प्रथताः स्वाहा^(२)"
इति । एषा वशा एकपद्यादिरूपा भुवनानि भूतजातान्यनुक्रमेण
'प्रथताम्'† ।

* अत्रापि E० पुस्तके पाठान्तरम् "कल्पः, 'श्रुते प्रणीत्य शामिञ्जे
निहत्य अपयत्युद्रस्यो विश्वरूप इन्दुरिति गर्भरसा यथापात्रमुपो-
हति' इति । तीक्ष्णाये श्रुते तं गर्भमासज्य शामिञ्जाभेदपरि धृत्वा
तदाश्रयति । तदानीं खवतो रसस्य धारणाय पात्रोपोहनम् । पा-
ठस्तु, "उपद्रस्योः- गर्भम्" इति । उपद्रस्यो बहुविन्दुपेतोऽवयव-
सङ्घातः । विश्वरूपो मुखपादादिरूपेण नानारूपः । इन्दुः चन्द्रवत् नि-
र्मलः पवमानो देवप्रियत्वेन शुद्धः तद्रूपः । धीरो घनीभावेन स्थिरः ।
सदृशोऽवयवसङ्घातः गर्भं आनञ्ज वत्साकारं व्यक्तीचकार । अथ वा
उपद्रस्यो बहुलो रसविन्दुः उक्तविशेषणविशिष्टो गर्भं आनञ्ज वत्सं
स्निग्धोचकार" इति ॥

† अत्र E० पु० पाठो यथा, "भवत्येयं वशा अष्टभिः पादैरुपेता,
तत्राष्टसंख्यायामेकादिसंख्यानन्तर्भावादेकपदी इत्यादिनिर्देशः । एकः
पादो यस्याः सेयमेकपदी । एवं द्विपदीत्यादि द्रव्यम् । तादृशी वशा
भुवना सर्गादिलोकेषु अनुप्रथताम्, क्रमेण प्रस्थिता भवन्तु । रसरू-
पमिदं हविः स्वाहा ऊतमस्तु" इति ॥

कल्पः, 'गर्भं पुरोडाशश्चोत्तरेण गार्हपत्यस्य शामित्रस्य वा शीते भस्मन्युपोष्य महो द्यौरिति श्रोतेन भस्मनाऽभिसमूह्य' इति* । पाठस्तु, "महो द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमिक्षतां । पिष्टतां नो भरोमभिः^(८)" इति । महतो 'द्यौः' 'पृथिवी' च 'इमम्' 'यज्ञं' 'मिमिक्षतां' (आसिञ्चतां) 'नः' (अस्मांसु) 'भरोमभिः' (भरण-प्रकारैः) 'पिष्टतां' (पालयताम्) ।

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

सूर्यो, ऊत्वाज्यङ्गभिष्णा, यस्याः, इत्यनुमन्त्रणम् ।
 आ वर्त्त, गर्भमावृत्य, वि ते, गर्भं च्छिनत्ति हि ।
 बहिः-गर्भं निरस्योर्वी,-रन्तरावीतिभाजनम् ।
 एक, होमो, महो, भस्माच्छादनं गर्भडाशयोः ।
 अनुवाके तु दशमे मन्त्रा अष्टावदीरिताः† ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
 संहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ • ॥

* "अभिसमूहनं गर्भस्याच्छादनम्" इति । अधिकः पाठः E० पु-
 स्तके । अन्यत् प्रायः समानम् ॥

† E० पुस्तके पाठः उपाकृतवशायाच्चेत् गर्भो मन्त्रास्तदा अमी ।
 सूर्यो ऊत्वेति यस्या, -स्तां अपित्वावर्त्तनेत्यतः । गर्भं पृथ्यावृत्य वि ते,
 च्छित्त्वोत्त्वं बहिरित्यतः । निःसार्थ्यार्वीतीरेत् पात्रमेकेति रसहोमकः ।
 महोद्व्याच्छादयेत् गर्भमष्टमन्त्राः प्रकीर्त्तिता" इति ॥

इदं वामास्ये हविः प्रियमिन्द्रावृहस्पती । उक्त्यं
मदश्च शस्यते^(१) । अयं वाम्यरिषिच्यते सोमं इन्द्रा-
वृहस्पती । चारुर्मदाय पीतये^(२) । अस्मे इन्द्रावृह-
स्पती रयिन्धत्तः शतग्विनं । अश्वावन्तः सहस्रिणं^(३) ।
वृहस्पतिर्नः परिपातु पश्चादुतोत्तरस्माद्धरादाधयोः
इन्द्रः पुरस्तादुत मध्यतो नः सखा सखिभ्यो वरिवः
कृणोतु^(४) । वि ते विश्वग्वातजूतासो अग्ने भामासः ॥१॥

शुचे शुचयश्चरन्ति । तुविम्रक्षासो दिव्या नवग्वा
वना वनन्ति धृषता रुजन्तः^(५) । त्वामग्ने मानुषीरीडते
विशो होचाविदं विविचिः रत्नधातमं । गुहासन्तः
सुभग विश्वदर्शतन्तुविष्मणसः सुयजं घृतश्रियं^(६) ।
धाता ददातु नो रयिमीशानो जगतस्पतिः । स नः पूर्णे-
न वावनत्^(७) । धाता प्रजाया उत राय ईशे धातेदं
विश्वं भवनञ्जान । धाता पुत्रं यजमानाय दाता ॥२॥

तस्मा उ हव्यं घृतवद्विधेम^(८) । धाता ददातु नो
रयिं प्राचीं जीवातुमक्षितां । वयं देवस्य धीमहि सुम-
तिः सत्यराधसः^(९) । धाता ददातु दाशुषे वह्नि प्रजा-
कामाय मीढुषे दुरोणे । तस्मै देवा अमृताः संव्ययन्तां
विश्वे देवासो अदितिः सजोषाः^(१०) । अनु नोद्यानुम-

तिर्यङ्गं देवेषु मन्यतां । अग्निश्च हव्यवाहनो भवता-
न्दाशुषे मयः^(११) । अन्विदनुमते त्वम् ॥ ३ ॥

मन्यासै शञ्च नः कृधि । क्रत्वे दक्षाय नो हिनु प्र
ण आयूँषि तारिषः^(१२) । अनुमन्यतामनुमन्यमाना
प्रजावन्तः रयिमक्षीयमाणं । तस्यै वयः हेडसि मापि
भूमसा नो देवो सुहवा शर्म यच्छतु^(१३) । यस्यामिदं
प्रदिशि यद्विरोचतेनुमतिं प्रति भूषन्त्यायवः । यस्या
उपस्य उर्वन्तरिक्षः सा नो देवो सुहवा शर्म यच्छ-
तु^(१४) ॥ ४ ॥

राकामहः सुहवाः सुष्ठुती हवे शृणोतु नः सुभ-
गा बोधतु त्मना । सीव्यत्वपः सूच्याच्छिद्यमानया द-
दातु वीरः शतदायमुक्थं^(१५) । यास्ते राके सुमतयः सुपे-
शसो याभिर्ददासि दाशुषे वसूनि । ताभिर्नो अद्य
सुमना उपागंहि सहस्रपोषः सुभगे रराणा^(१६) । सिनी-
वालि या सुपाणिः (१७।१८) कुहूमहः सुभगां विद्मना-
पसमस्मिन्यज्ञे सुहवां जोहवीमि । सा नो ददातु श्रवणं
पितृणान्तस्यास्ते देवि हविषा विधेम^(१९) । कुहूर्देवा-
नाममृतस्य पत्नी हव्या नो अस्य हविषश्चिकेतु । सन्दा-
शुषे किरतु भूरि वामः रायस्योषश्चिकितुषे ददातु ॥ ५ ॥

भामासः । दाता । त्वम् । अन्तरिक्षः सा नो देवी
सुहवा शर्म यच्छतु । अवणम् । चतुर्विंशतिश्च ॥ ११ ॥

अग्ने तेजस्विन् । वायुः । वसवस्त्वा । एतद्वा अपां
नामधेयं । वायुरसि प्राणो नाम । देवा वै यद् यज्ञेन ।
प्रजापतिर्देवासुरान् । आयुर्दा । एतं युवानम् । सृष्ट्यो
देवः । इदं वाम् । एकादश ॥ ११ ॥

अग्ने तेजस्विन् । वायुरसि । छन्दसां वीर्यम् ।
मातरश्च । षट्त्रिंशत् ॥ ३६ ॥

हरिः ओम् ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपा-
ठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

॥ ० ॥ तृतीयः प्रपाठकः सम्पूर्णः ॥ ० ॥

दन्नमे पाशुकं गर्भप्रायश्चित्तमुदीरितम्* ।

अथैकादशे याज्याः, तत्रैन्द्राबृहस्पत्यपुरोनुवाक्या, 'इदं वामास्ये-इति यं कामयेत राजन्यमनयोभ्यो जायेत'† इति चरौ । पाठस्तु, "इदं वामास्ये हविः प्रियमिन्द्राबृहस्पतो । उक्थं मदश्च शस्यते(१)" इति । हे 'इन्द्राबृहस्पतो,' 'इदं' 'हविः' 'वाम्' 'आस्ये' 'प्रियम्' अस्तु, ह्ययते वा । 'उक्थं'(शस्त्रं), 'मदः' (हर्षहेतुः) प्रति-गरश्च 'शस्यते' युवामेतोत्यर्थः ।

तत्रैव याज्या, "अयं वाम्परिषिच्यते सोम इन्द्राबृहस्पती । चारुर्मदाय पीतये(२)" इति । 'अयं' (हवीरूपः) 'सोमो' 'वाम्परि-षिच्यते' (युवाभ्यामर्थे परित्यज्यते) । हे 'इन्द्राबृहस्पती,' 'चारुः' 'अयं' 'वां' (युवयोः) 'पीतये' 'मदाय' च 'परिषिच्यते' ।

तत्रैव विकल्पिता पुरोनुवाक्या, "अस्ये इन्द्राबृहस्पती रयिं धन्तः शतग्विनं । अश्वावन्तः सहस्रिणम्(३)" इति । हे 'इन्द्रा-बृहस्पती,' युवामस्यभ्यं 'शतग्विनम्' 'अश्वावन्तं सहस्रिणं' च 'रयिन्धन्तम्' ।

तत्रैव याज्या, "बृहस्पतिर्नः परिपातु पश्चादुतोत्तरस्मादधराद-घायोः । इन्द्रः पुरस्तादुत मध्यतो नः सखा सखिभ्यो वरिवः क्षणो-तु(४)" इति । 'बृहस्पतिः' 'नः' (अस्मान्) 'पश्चात्' 'उत' (अपि च) 'उत्तरस्मात्' 'अधरात्' च 'अघायोः' (हिसकात्) 'पातुः' । 'इन्द्रः

* अत्रापि E० पुस्तके पाठान्तरं वर्त्तते विल्लरभिधया नोद्धृतम् ।

† 'राजन्यमनयोब्दे' इति J० पु० पाठः ।

पुरस्तादुत मध्यतो नः' पातु । 'सखा सखिभ्यः' (अस्मभ्यं सखा) बृहस्पतिरिन्द्रश्च, 'वरिवः' (सुखं) 'हृषोतु' ।

'यस्याहिताग्नेरन्यैरग्निभिरग्नयः सः सृज्यन्ते' इत्यत्र विविचोष्टौ पुरेणुवाक्या, "वि ते विष्वक्वातजूतासो अग्ने भामासः शुचे शुच-यश्चरन्ति । तुविम्रचासो दिव्या नवम्वा वना वनन्ति धृषता रुज-न्तः(५)" इति । हे 'अग्ने' 'शुचे' 'ते' 'शुचयः' (दोप्तयः) 'विष्वक्' 'वि'-'चरन्ति'(सर्वतः) । कीदृश्यः ? 'वातजूतासः' (वाद्युना प्रेरिताः), 'भामासः' (अन्याग्निमिश्रणेन क्रोधनशीलाः), 'तुविम्रचासः' (बहूनां शोधकाः), 'दिव्याः' (द्युलोकस्थानार्हाः), 'नवम्वाः' (नूतनगतयः) नि-त्याभिनवा इत्यर्थः । 'धृषता रुजन्तः' (धर्षणेन बलात्कारेण वैगु-ण्यभङ्गं कुर्वत्यः) । तथाविधा दीप्तिविशेषाः 'वनाः' (अस्मदीयानि वननीयानि हवींषि) 'वनन्ति' (संभजन्ताम्) ।

तत्रैव याज्यामाह, "त्वामग्ने मानुषोरीडते विशो हेत्त्राविदं विविचिः रत्नधातमं । गुहासन्तः सुभग विश्वदर्शतं तुविम्रणसं सुयजं घृतश्रियम्(६)" इति । हे 'सुभग' (सौभाग्ययुक्त) अग्ने, 'मानु-षोः' 'विशः' (मनुष्यरूपाः प्रजाः) 'त्वाम्' 'ईडते' (सुवन्ति) । कीदृशं त्वां ?- 'हेत्त्राविदं' (हेत्त्रामविशेषाभ्यभिज्ञं), 'विविचिं' (मिश्रितानाम-ग्नीनां विवेचकं), 'रत्नधातमं' (रत्नमण्यादीनान्धनानामतिशयेन सम्पादकं), 'गुहा'- (गोप्येषु मन्त्रेषु स्थानेषु वा)-'सन्तं' (वर्त्तमानं), विश्वस्य प्रदर्शयितारं, 'तुविम्रणसं' (सुप्रवृद्धमनस्कं) 'सुयजं' (सुष्टु यष्टृशकं), 'घृतश्रियं' (घृतसेविनम्) ।

अथ देविकाख्यानं हविषां याज्यानुवाक्या उच्यन्ते ।

तानि हवींषि, 'देविका निर्वपेत्प्रजाकामः' इत्यादौ विहितानि; तेषां स्वरूपन्तत्रैवास्मात्, 'धात्रे पुरोडाशं द्वादशकपालस्त्रिर्वपत्यनु-
मत्यै चरुं राकायै चरुं सिनीवास्थै चरुं कुक्कै चरुम्' इति । तत्र
प्रथमे हविषि पुरोनुवाक्यामाह, "धाता ददातु नो रयिमोश्नानो
जगतस्यतिः । स नः पूर्णेन वावनत्^(७)" इति । 'धाता' (विश्वस्य
धारयिता) 'जगतस्यतिः' (जगतः पासकः) 'ईश्नानः' (परमेश्वरः) 'नः'
(अस्मभ्यं) 'रयिं' (धनं) 'ददातु', 'सः' (परमेश्वरः) 'नः' (अस्मान्)
'पूर्णेन' (समृद्धेन धनेन) 'वावनत्' (सम्भजतां) संयोजयत्वित्यर्थः ।

तत्रैव याज्यामाह, "धाता प्रजाया उत राय ईशे धातेदं विश्वं
भुवनं जजान । धाता पुत्रं यजमानाय दाता तस्मा उ हव्यं घृतवद्दि-
धेम^(८)" इति । अयं 'धाता' 'प्रजायाः' (पुत्रादेः) 'ईशे' (ईष्टे, स्वामी
भवति) 'उत' (अपि च), 'राय ईशे' (धनस्यापि स्वामी भवति), 'धाता'
सर्वम् 'इदं' 'भुवनं' प्राणिजातं 'जजान' (उत्पादितवान्) । स
च 'धाता' 'यजमानाय' 'पुत्रं' दास्यति, 'तस्मै उ' (तथाविधायैव
देवाय) 'हव्यम्' इदं 'घृतवद्दिधेम' (घृतयुक्तं कुरवाम) ।

अथ तत्रैव विकल्पितामन्यां पुरोनुवाक्यामाह, "धाता ददातु
नो रयिं प्राचीं जीवातुमचिंतां । वयन्देवस्य धीमहि सुमतिः
सत्यराधसः^(९)" इति । स च 'धाता' 'जीवातुम् अचिंतां' (जीव-
नाय पर्याप्तामचीणां) 'प्राचीं' (प्रकर्षेणास्मास्वनुकुलां) 'रयिं' 'नः'
(अस्मभ्यं) 'ददातु' । 'सत्यराधसः' (सत्येन यज्ञेनाराधकाः) 'वयं'
'देवस्य' 'सुमतिम्' (अनुग्रहयुक्तं) वित्तं 'धीमहि' (ध्यायेम)
प्रार्थयामह इत्यर्थः ।

अथ तत्रैव विकल्पितामन्यां याज्यामाह, “धाता ददातु दा-
शुषे वसुनि प्रजाकामाय मोदुषे दुरोणे । तस्मै देवा अमृताः
मन्यन्तां विश्वे देवासो अदितिः सजोषाः^(१०)” इति । स ‘धाता’
‘दाशुषे’ (हविर्दत्तवते) यजमानाय ‘वसुनि’ ‘ददातु’ । कीदृशाय?-
‘प्रजाकामाय’ ‘दुरोणे’ (स्वमृहे) ‘मोदुषे’ (देवानामाज्येन सेवितवते) ।
‘अमृताः’ (मरणरहिताः) ‘विश्वे देवासः’ (सर्वे देवाः), ‘सजोषाः’
(समानप्रीतिः) ‘अदितिः’, ‘देवाः’ च ‘तस्मै’ तथाविधयजमानार्थं
‘मन्यन्तां’ (तद्गृहे संवृत्य अवतिष्ठन्ताम्) ।

अथ द्वितीयहविषः पुरोनुवाक्यामाह, “अनु नोऽद्यानुमतिर्य-
ज्ञन्देवेषु मन्यतां । अग्निश्च हव्यवाहनो भवतान्दाशुषे मयो^(११)”
इति । अथास्मिन् इयमनुमतिशब्दाभिधेया देवता ‘नः’ (अस्माकम्)
इमं ‘यज्ञं’ ‘देवेषु’ ‘अनु’-‘मन्यतां’ देवानामये प्रशंसत्वित्यर्थः ।
‘हव्यवाहनो’ ‘ऽग्निश्च’ ‘दाशुषे’ (हविर्दत्तवते) यजमानाय ‘मयो’
‘भवतां’ (सुखं भावयतु) ।

तत्रैव याज्यामाह, “अन्विदनुमते त्वं मन्यासै ब्रह्म नः ह्यधि ।
ह्ये दद्याय नो हिनु प्र ण आयूषि तारिषः^(१२)” इति । हे
‘अनुमते’ ‘त्वं’ ‘अन्वित्’ (अन्वेव) ‘मन्यासै’ सर्वथा इदमनुमन्यस्वे-
त्यर्थः । किञ्च ‘नः’ (अस्मभ्यं) ‘शं’ ‘ह्यधि’ (सुखदुःख) । ‘किञ्च’ ‘नः’
(अस्माकं) ‘दद्याय’ क्तवते (दत्तकृतौ, समृद्धे यागे) ‘हिनु’ (प्रीति-
युक्ता भव) । किञ्च ‘नः’ (अस्माकम्) ‘आयूषि’ (चिरकालजीवना-
नि) ‘प्र’-‘तारिषः’ (प्रकर्षेण सम्पादय) ।

अथ तत्रैव विकल्पितामन्यां पुरोनुवाक्यामाह, “अनुमन्यता-

मनुमन्यमाना प्रजावन्तः रथिमचीयमाणं । तस्यै वयः हेडसि
मापि भूम सा नो देवो सुहवा शर्म यच्छतु^(१९)” इति । ‘अनु-
मन्यमाना’ श्रेयमनुमतिर्देवो ‘प्रजावन्तः’ (पुत्रादियुक्तम्) ‘अचीयमाणं’
(क्षयरहितं) एवं ‘रथिं’ (धनं, पोषम्)* ‘अनुमन्यतां’ । ‘वयं’ ‘तस्यै’
(तस्याः) अनुमतेर्देव्या ‘हेडसि’ (क्रोधे) स्थिता ‘मा भूम’ । अपि-
शब्दादौदासीन्येऽपि मा भूम ; किन्त्वनुग्रह एव भूया सः । ‘सा च’
‘देवो’ ‘सुहवा’ (सुष्ठु आङ्गातुं शक्या) सती ‘नः’ (अस्माभ्यं) ‘शर्म’
‘यच्छतु’ (सुखं ददातु) ।

अथ तत्रैव विकल्पितामन्यां याज्यामाह, “यस्यामिदं प्रदि-
शि यदिरोचतेऽनुमतिं प्रति भूषन्थायवः । यस्या उपस्थ उर्वन्त-
रिच्छः सा नो देवो सुहवा शर्म यच्छतु^(१४)” इति । ‘यत्’
जगत् ‘विरोचते’ (विविधभासते), तत् ‘इदं’ जगत् ‘यस्याम्’ मनु-
मतिदेव्यां वर्त्तते । कीदृश्यां?—‘प्रदिशि’ (प्रकर्षेण दिशत्याज्ञा-
पयतीति प्रदिक्, तस्यां), अनुमत्याज्ञाधीनमशेषं जगदित्यर्थः ।
तामिमाम् ‘अनुमतिं’ प्रति ‘आयवः’ (गन्तारः) यजमाना ‘भूषन्ति’
(हविर्भिरलंकुर्वन्ति) च । ‘यस्या उपस्थः’ (शरीरैकदेशः) तत्स्थानो-
यम् ‘उर्वन्तरिच्छं’ (महदिदमाकाशं) विश्वव्यापित्वेन तस्या अव-
स्थितत्वात् । ‘सा नः’—इत्यादि पूर्ववत् ।

अथ तृतीयस्य हविषः पुगेनुवाक्यामाह, “राकामहः सुह-
वाः सुष्टुता ऊवे शृणोतु नः सुभगा बोधतु त्मना । सीव्यत्वपः
सुच्याऽच्छिद्यमानया ददातु वीरः शतदायमुक्त्यम्^(२५)” इति ।

* अत्र धनपोषमिति पाठो भवितुं युक्तः ।

‘सुहवां’(सुखेनाङ्गातुशक्यां)‘राकां’ देवीम् ‘अहं’ ‘सुष्टुता’(शोभनया स्तुत्या) ‘ज्वे’ (आङ्गयामि) ‘सुभगा’ (सौभाग्ययुक्ता) सा देवी ‘नः’(अस्माकम्) आङ्गानं ‘शृणोतु’ । अत्रा च बुध्दतामस्मदभिप्रे-
तमात्मनैव । किञ्च ‘अच्छिद्यमानया’ (अविच्छिन्नया) सूचीमदृश्या
अनुग्रहबुद्ध्या ‘अपः’ (कर्म) ‘सीव्यतु’ (निविडं करोतु) निर्दोष-
ङ्करोत्वित्यर्थः । ततः ‘शतदायं’(बहुधनं) ‘उक्थं’ (स्तोत्रशस्त्रादिस-
हितं) ‘वीरं’ पुत्रं ‘ददातु’ ।

तत्रैव याज्यामाह, “यास्ते राके सुमतयः सुपेषसो याभिर्ददा-
सि दाशुषे वसूनि । ताभिर्नो अथ सुमना उपागहि सहस्र-
पोषः सुभगे रराणा(११)” इति । हे ‘राके’ तव ‘याः’ ‘सुमतयः’
‘सुपेशसः’ (शोभनक्रियायुक्ताः) सन्ति, किञ्च ‘याभिः’ सुमतिभिः
‘दाशुषे’ यजमानाय ‘वसूनि’ ‘ददामि’, अथास्मिन् यज्ञे सौमनस्य-
युक्ता अतीताभिः सुमतिभिरनुग्रहरूपाभिः ‘नः’(अस्मान्) ‘उपा-
गहि’ (अनुगृहाण) । ‘सुभगे’ इति देव्याः सम्बोधनम् । किङ्कु-
र्वती?-देवो ‘सहस्रपोषं रराणा’ (सहस्रसङ्ख्यायुक्तां पुष्टिन्द-
दती) ।

अथ चतुर्थे हविषि याज्यापुरोनुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति,
“सिनोवालि या सुपाणिः(१७।१८)” इति । ‘सिनोवालि पृथ्युके’
इति पुरोनुवाक्या, ‘या सुपाणिः स्वङ्गुरिः’ इति याज्या । एतच्चोभयम्
“अग्निना रयिमश्रवत्” इत्यनुवाके (३।१।११ अ०) व्याख्यातम् ।

अथ पञ्चमस्य हविषः पुरोनुवाक्यामाह, “कुङ्कमहः सुभगां
विशनापसमस्मिन् यज्ञे सुहवां जोहवीमि । सा नो दादातु अ-

वणं पित्रणां तस्यास्ते देवि हविषा विधेम^(१८)” इति । कुहूशब्दा-
भिधेयां देवतां (अहमस्मिन् यज्ञे) ‘जोहवीमि’ (भृशमाह्वयामि) ।
कोदृशी ?-‘सुभगां’ (सौभाग्ययुक्तां) ‘विद्वानापसं’ (विदितकर्माणम्)
‘सहवां’ (सुखेनाह्लातुशब्दां) ‘सा’ कुहूदेवी ‘नः’ ‘पित्रणाम्’
(अस्मदादीनां पूर्वेषां) ‘अवणं’ (ओतुं योग्यं) यज्ञः ‘ददातु’ । हे
‘देवि’ ‘तस्यास्ते’ (तथाविधायास्तव) ‘हविषा’ ‘विधेम’ (परिचर्यां
करवाम) ।

तत्रैव याज्यामाह, “कुहूर्देवानाममृतस्य पत्नी हव्या नो अस्य
हविषश्चिकेतु । सन्दाशुषे किरतु भूरि वामः रायस्योषश्चिकितु-
षे ददातु^(१९)” इति । इयं ‘कुहूः’ देवी ‘नः’ (अस्मदीयस्य) ‘अस्य’ ‘ह-
विषः’ ‘चिकेतु’ (सारञ्जानातु) । कोदृशी कुहूः ?-‘देवानां’ सम्बन्धि
यदमृतं दर्शपूर्णमासादिहवोरूपम्, तस्य ‘पत्नी’ (पालयित्री), ‘हव्या’
(आह्वाने पृच्छार्हा) । तादृशी देवी ‘दाशुषे’ यजमानाय ‘भूरि’
(भृयिष्ठं) ‘वामं’ (वननीयम् पारलौकिकफलं) ‘सं’-‘किरतु’ (सम्य-
ग्ददातु) । किञ्च ‘चिकितुषे’ (त्वदीयमहिमानं ज्ञातवते) यजमानाय
‘रायस्योषं’ ‘ददातु’ (धनपुष्टिं सम्पादयतु) ।

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः,—

भवेदिदं वामि यैन्द्रावाहस्यत्ये चतुष्टयम् ।

वि ते विविचिमद्यागे धातेत्येतच्चतुष्टयम् ॥

देविकास्वाद्ययागे स्यादन्वित्यनुमते चरौ ।

चतुष्टयं स्याद्राकान्तु राकादेव्याश्चरौ तथा ॥

सिनीयासु सिनीवास्याः कुङ्कुङ्गासु विव्रतिः ॥
 वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दे निवारयन् ।
 पुमर्थांसुतुरो देयादिद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये* वेदार्थप्रकाशे दृष्टायजुः-
 संहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥

समाप्तश्च तृतीयः प्रपाठकः† ॥

* माधवीये इति ऽ पुस्तके नास्ति ।

† एवमेव सर्वत्र आदर्शपुस्तकेषु पाठः। केचित् अत्र “इति श्रीमद्रा-
 जाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधरन्ध-
 रेण सायनाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशनामकतैत्तिरीय-
 यजुःसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठकः सम्पूर्णः” इति पाठं
 मन्यन्ते ॥ ० ॥

अथ तैत्तिरीय-संहिताभाष्ये

द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ ।

वि वा एतस्य यज्ञं कृध्यते यस्य हविरतिरिच्यते
सूर्यो देवो दिविषद्भ्य इत्याह बृहस्पतिना चैवास्य प्र-
जापतिना च यज्ञस्य व्यृद्धमपि वपति^(१) रक्षांसि वा
एतत् पशुः सचन्ते यदेकदेवत्यं आलब्धो भूयान्
भवति यस्यास्ते हरितो गर्भं इत्याह देवचैवैनाङ्गम-
यति रक्षसामपहत्या^(२) आवर्तनं वर्तयेत्याह ॥ १ ॥*

ब्रह्मणैवैनमावर्तयति^(३) वि ते भिनद्धि तकरीमित्याह
यथायजुरेवैतत्^(४) उरुद्रसो विश्वरूप इन्दुरित्याह प्रजा
वै पशव इन्दुः प्रजयैवैनं पशुभिः समर्हयति^(५) दिवं वै
यज्ञस्य व्यृद्धं गच्छति पृथिवीमतिरिक्तं तद्यन्नं शमये-

* अथमनुवाको ब्राह्मणरूपः ।

दार्तिमाच्छेद्यजमानो मही द्यौः पृथिवी च न इति ॥
॥ २ ॥

आह द्यावापृथिवीभ्यामेव यज्ञस्य व्यृद्ध्यातिरि-
क्तञ्च शमयति नार्तिमाच्छेति यजमानो^(१) भस्मनाभि-
समूहति स्वगाकृत्या अथो अनयोर्वा एष गर्भानयो-
रेवैनं दधाति^(२) यद्वद्येदति तद्रैचयेद्यन्नावद्येत्यशोरा-
लब्धस्य नावद्येत्पुरस्तान्नाभ्या अन्यद्वद्येदुपरिष्ठाद्-
न्यत् पुरस्ताद्दे नाभ्यै ॥ ३ ॥

प्राण उपरिष्ठादपानो यावानेव पशुस्तस्यावद्यति^(३)
विष्णवे शिपिविष्टाय जुहोति यद्वै यज्ञस्यातिरिच्यते
यः पशोर्भूमा या पुष्टिस्तद्विष्णुः शिपिविष्टोतिरिक्त
एवातिरिक्तं दधात्यतिरिक्तस्य शान्त्या^(४) अष्टाप्रह्विरण्यं
दक्षिणाष्टापदी ह्येषात्मा नवमः पशोराभ्या^(५) अन्तर-
कोश उष्णीषेणाविष्टितं भवत्येवमिव हि पशुरुल्बमि-
व, चर्मैव मांसमिवास्थीव यावानेव पशुस्तमाप्तावरु-
न्धे^(६) यस्यैषा यज्ञे प्रायश्चित्तिः क्रियते इष्ट्वा वसीयान्
भवति^(७) ॥ ४ ॥

* व्यृद्धते इति J एवं मू० पु० पाठः ।

वर्तयेत्याह । न इति । वै नाभ्यै । उस्वमिव । एक-
विंशतिश्च ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे चतुर्थप्र-
पाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

प्रपाठके द्वितीयेऽपि होमशेषः कियानपि ।

उक्तः, कर्मान्तरं किञ्चिदपि तत्रोपवर्णितम् ॥

प्रपाठके चतुर्थे तु किञ्चिन्नैमित्तिकं तथा ।

पश्चिष्टिर्दर्विहोमाश्च वाच्याः काम्याश्च केचन ॥

तत्राद्येनानुवाकेन वशागर्भस्य दर्शननिमित्ताः पूर्वोक्ता मन्त्रा
व्याख्यायन्ते । तत्र प्रथममन्त्रगतयोर्बृहस्पतिप्रजापतिशब्दयोस्ता-
त्पर्यं दर्शयति, “वि वा एतस्य यज्ञ ऋध्यते, यस्य हविरतिरिच्यते,
सूर्यो देवो दिविषद्भ्य इत्याह बृहस्पतिना चैवास्य प्रजापतिना च
यज्ञस्य व्यृद्धमपि वपति^(१)” इति । ‘यस्य’ यजमानस्य ‘हविरति-
रिच्यते’ (अधिकं भवति); वशायाः शरीरमेकं हविष्टेन सङ्कल्पितं,
तत्र गर्भे सति वपाद्याधिक्यं हविरतिरेक इत्युच्यते । ईदृशाति-
रेकवत् ‘एतस्य’ यजमानस्य ‘यज्ञो’ ‘वि’-‘ऋध्यते’ एव (विगुण एव
भवति) । तत्र, ‘सूर्यो देवः’ इतिमन्त्रेण होमे सति एतन्मन्त्रोक्ताभ्यां
बृहस्पतिप्रजापतिभ्यां ‘यज्ञस्य व्यृद्धम् अपि’ ‘वपति’ (वैगुण्यं समा-
दधाति) ।

अनुमन्त्रणमन्त्रे, 'दैवैः समजीगमम्' इत्यस्यांशस्य तात्पर्यं दर्शयति, "रक्षांसि वा एतत्पशुसु सचन्ने यदेकदेवत्य आसन्नो भूयान् भवति, यस्यास्ते हरितो गर्भं इत्याह देवत्रैवैनां गमयति रक्षसामपहृत्यै" (१) इति । 'एकदेवत्य आसन्नः' (एकां देवतामुद्दिश्योपाकृतः) पशुर्गर्भधारणेन 'भूयान् भवति' इति 'यत्', एतेन 'वै' कल्पेन 'रक्षांसि' समवयन्ति । तत्परिहाराय, 'यस्यास्ते' इत्यभिमन्त्रणेन कृतेन 'तां दैवैः समजीगमम्' इत्युक्त्वाद्देवेषु 'एवैनां' वशां प्रापितवान् भवति । ततो रक्षांस्वपहन्यन्ते ।

लौकिकस्य गर्भपर्यावर्त्तनस्य व्यावृत्तये मन्त्रेष्वैव तत्पर्यावर्त्तनमित्येतद्दर्शयति, "आवर्तन वर्त्तयेत्याह ब्रह्मणैवैनमावर्त्तयति (१)" इति ।

उल्लच्छेदनमन्त्रस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति, "वि ते भिनद्धि तकरीमित्याह यथायजुरेवैतत् (४)" इति ।

द्रस*धारणार्थपात्रोपोहनमन्त्रगतस्येन्दुशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति, "उरुद्रसो विश्वरूप इन्दुरित्याह प्रजा वै पशव इन्दुः प्रजयैवेनं पशुभिः समर्द्धयति (५)" इति । 'इदि परमैश्वर्ये' इत्यस्माद्भातोऽस्त्यत्र इन्दुशब्दः । प्रजानां पशूनाञ्चैश्वर्यरूपत्वादिन्दुत्वम्, अत इन्दुशब्दप्रयोगेण प्रजादिभिरेतं रसां समृद्धं करोति ।

तस्याभिसमूहनमन्त्रे † द्युशब्दस्य पृथिवीशब्दस्य च तात्पर्यं दर्शयति, "दिवं वै यज्ञस्य व्यृद्धं गच्छति पृथिवीमतिरिक्तं तद्यन्न

* रस इति E पु० पाठः ।

† अनन्तरसमिति E पु० पाठः । यन्नं तरसमिति J पु० पाठः ।

‡ तस्याभिः समूहनमन्त्रे इति E पुस्तकं विना सर्वत्रैव पाठः ।

श्रमयेदार्तिमार्च्छं यजमानो मही द्यौः पृथिवी च न इत्याह
 द्यावापृथिवीभ्यामेव यज्ञस्य व्यृद्धञ्चातिरिक्तञ्च श्रमयति नार्त्ति-
 मार्च्छन्ति यजमान इति^(१)” इति । ‘यज्ञस्य’ सम्बन्धि यदङ्गं ‘व्यृद्धं’,
 (न्यूनं) तत् ‘दिवम्’ एव ‘गच्छति’, यत् ‘अतिरिक्तं’ तत् ‘पृथिवीं’
 गच्छति । तथा सति ‘तत्’ यद्युभयं ‘न श्रमयेत्’ तदा ‘यजमानः’
 ‘आर्त्तिं’ प्राप्नुयात् । अतो मन्त्रे ‘द्यौः पृथिवी’ इति-प्रयोगान्ताभ्यां
 तदुभयं श्रमयित्वा ‘यजमानः’ ‘आर्त्तिं’ न प्राप्नोति ।

अथ विधत्ते, “भस्मनाभिसमूहति खगाहत्या अथो अनयोर्वा
 एष गर्भोऽनयोरेवैनं दधाति^(२)” इति । कथं नाम द्यावापृथिवीभ्यां
 गर्भोऽयमात्मसात् क्रियेतेति विचार्य, तस्यै खगाहत्यै शीतेन
 भस्मना गर्भमाच्छादयेत् । किञ्च ‘एष गर्भो’ ‘ऽनयोः’ (द्यावापृथिव्यो-
 रेव) समुत्पन्नः, अतः अनेन मन्त्रेण भस्माच्छादने सति ‘अनयोः’
 द्यावापृथिव्योः ‘एनं’ गर्भं स्थापयतीति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण ‘पशोर्देवतान्यवद्यन् गर्भस्य पुरस्तात्नाभ्या
 अन्यदवदाय देवतेष्ववदधाति उपरिष्ठादन्यत्सौविष्टकृतेषु’ इति ;
 तदेतद्विधत्ते, “यदवद्येदति तद्रेचयेद्यन्नावद्येत्यशोरालब्धस्य नाव-
 द्येत्युरस्तान्नाभ्या अन्यदवद्येदुपरिष्ठादन्यत्पुरस्ताद्दे नाभ्यै प्राण उप-
 रिष्ठादपानो यावानेव पशुस्तस्यावद्यति^(३)” इति । यदि गर्भस्य
 हृदयाद्यङ्गम् ‘अवद्येत्’, तदा पशुहृदयाद्यपेक्षया हविरतिरिक्तं
 भवेत् यदि, तद्दोषपरिहाराय ‘नावद्येत्’, तदानीम् ‘आलब्धस्य’
 ‘पशोः’ अवदानन्न हतं स्यात् । अत उभयदोषपरिहाराय ‘नाभ्याः’
 ‘पुरस्तात्’, किञ्चिदङ्गमवद्येत् ; ‘उपरिष्ठात्’ ‘अन्यत्’ किञ्चित्

‘अवद्येत्’ । एवं सति ‘यावानेव पशुः’ तत्सर्वमवक्तं भवति । तत्कथ-
मिति, तदुच्यते,—तिरस्त्रां हि नाभ्याः ‘पुरस्तात्’ ‘प्राणो’ (मुखे)
सञ्चरति, अपानम्* ‘उपरिष्ठात्’ (पुच्छदेशं) सञ्चरति । अत उभ-
यावदानेन सर्वावदानसिद्धिः ।

कल्पः, ‘गर्भस्य दक्षिणं पूर्वपादं प्रच्छिद्य विष्णुं शिपिविष्टं यज्ञ-
ति’ इति । तदेतद्विधत्ते, “विष्णवे शिपिविष्टाय जुहेति यदै यज्ञ-
स्यातिरिच्यते यः पशोर्भूमा या पुष्टिस्तद्विष्णुः शिपिविष्टोऽतिरिक्त
एवातिरिक्तं दधात्यतिरिक्तस्य शान्थै(९)” इति । ‘यज्ञो वै विष्णुः
पञ्चवः शिपिः’ इति श्रुत्यन्तरात्पशुस्वामी कश्चिद्यज्ञदेवः शिपिविष्टो
विष्णुः, तस्मै जुहुयात् । ‘यज्ञस्य’ समन्धि ‘यत्’ अङ्गमुपाहतात्
‘अतिरिक्तं’ भवति, ‘यः’ च ‘पशोर्भूमा’ (बहुत्वं, हविराधिक्यहेतुः)
पशोः शरीरे, ‘या’ ‘पुष्टिः’ (आधिक्यहेतुः), तत्सर्वं शिपिविष्टस्य
विष्णोरधीनम् । अतो विष्णुमुद्दिश्य तद्धोमे सत्यतिरिक्तहेतावे-
वातिरिक्तं स्थापितं भवति ; तच्चातिरेकदोषस्य ‘शान्थै’ भवति ।

देयां दक्षिणां विधत्ते, “अष्टाप्रुष्टिरण्यं दक्षिणाष्टापदी ह्येषात्मा
नवमः पशोराष्टै”(१०) इति । अष्टभिर्विन्दुभिर्लोम्बितम् ‘अष्टाप्रुट्’,
तादृशं ‘हिरण्यं’ दद्यात् ; यस्मादियं वशा सगर्भा, सा अष्टाभिः
पादैर्युक्ता ‘आत्मा’ (पशोर्देहे) यस्मादतिरिक्तो ‘नवमः’, तस्माद-
ष्टाभिर्विन्दुभिर्युक्तं हिरण्यं अष्टभिः पादैर्युक्तेन पशुना च सदृशं
भवतीति पशुप्राप्त्यै सम्यद्यते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण, ‘अष्टाप्रुष्टिरण्यमुष्णीषेणावेक्ष्य कोशोऽवधाय

* अत्र अपान इति पाठो भवितुं युक्तः ।

द्वितीयेऽवधाय द्वितीयेऽवदधाति' इति । तदेतद्विधत्ते, "अन्तर-
कोत्र उष्णीषेणाविष्टितं भवत्येवमिव हि पशुरुल्बमिव चर्मैव
मांसमिवास्तीव यावानेव पशुस्तमाप्लावदन्ते^(११)" इति । बाह्य-
कोत्रमारभ्य योऽयमभ्यन्तरः द्वितीयः कोत्रः, तस्मिन् कोत्रे तद्वि-
रक्ष्यम् 'उष्णीषेण' सर्वतो वेष्टनीयम् । यथैव तद्विरक्ष्यं चतुर्भि-
र्वेष्टितं, तथैव गर्भरूपः पशुरपि चतुर्भिर्वेष्टितो भवति । तत्क-
थमिति,—तदुच्यते,—'उष्णं' (बहिर्वेष्टनम्) । तस्याभ्यन्तरे चर्म,
तस्याभ्यन्तरे मांसं, ततस्तस्याभ्यन्तरेऽस्थि, अस्थ्योऽभ्यन्तरे पशोर्जीवः ;
एवं हिरण्यस्य पशुसादृश्ये सति तद्दानेन 'यावान्' (सम्पूर्णः)
'पशुः', तं प्राप्य स्वाधीनं करोति ।

इदानीमेतत्साङ्गं कर्म विधत्ते, "यस्यैवा यज्ञे प्रायश्चित्तिः
क्रियते, इद्दृष्ट्वा वसीयान् भवति^(१२)" इति । 'यस्य' यजमानस्य
'यज्ञे' वशागर्भमपराधनं निमित्तोक्तस्य यथोक्तहोमरूपा 'प्राय-
श्चित्तिः क्रियते', स यजमानः प्रायश्चित्तेन प्रकृतेन यज्ञेन 'इद्दृष्ट्वा'
वसुमन्तरो भवति ।

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

आ वा॒यो भूष शुचि॒पा उप॑ नः स॒हस्र॑न्ते नि॒युतो॑
विश्व॑वार । उपो॑ ते अ॒न्धो म॑द्यमयामि॒ यस्य॑ देव दधि-

वे पूर्व्वपेयम्^(१) । आकूत्थै त्वा कामाय त्वा समृधे त्वा
 किक्रिटा ते मनः प्रजापतये स्वाहा^(२) किक्रिटा ते प्राणं
 वायवे स्वाहा^(३) किक्रिटा ते चक्षुः सूर्याय स्वाहा^(४)
 किक्रिटा ते ओचन्द्रावापृथिवीभ्याः स्वाहा^(५) कि-
 क्रिटा ते वाचः सरस्वत्यै स्वाहा^(६) ॥ १ ॥

त्वन्तुरीया वशिनी वशासि सृष्टयत्वा मनसा गर्भं
 आशयत् । वशा त्वं वशिनी गच्छ देवान् सत्याः सन्तु
 यजमानस्य कामाः^(७) । अजासि रयिष्ठा पृथिव्याः
 सीदोर्द्धान्तरिक्षमुपतिष्ठस्व दिवि ते वृहद्गाः^(८) । तन्तुं
 तन्वन् रजसो भानुमन्विहि ज्योतिष्मतः पथो रक्ष
 धिया कृतान्^(९) । अनुत्खणं वयत जागुवामपो* मनु-
 भव जनया दैव्यं जनं^(१०) । मनसो हविरसि प्रजापते-
 र्वसो गाचाणां ते गाचभाजो भूयास्त^(११) ॥ २ ॥

सरस्वत्यै । स्वाहा । मनुः । चर्योद्दश च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे चतुर्थ-
 प्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

वशागर्भनिमित्तोऽयं होमोऽस्मिन् प्रथमे श्रुतः ।

अथ द्वितीयानुवाके भृत्यादिकामस्य वशालम्भार्थमन्वा
 वक्तव्याः । कल्पः,—‘वायव्यामालभेत भृतिकामः’ इत्युक्तानि दैव-

* ‘अपो’ इति सर्वत्र पाठः, केवलं ए पुस्तके ‘अयो’ इति साधुः पाठः ।

तानि वायव्याम् उपाकरोति 'आ वायो भूष शुचिपाः' इति । पाठस्तु, "आ वायो भूष, शुचिपा उप नः सहस्रन्ते नियुतो विश्ववार । उपो ते अन्धो मद्यमयामि यस्य देव दधिषे पूर्व-पेयम्^(१)" इति । हे 'वायो', लम् 'आ'-गत्य पशुं 'भूष' (अलं-कुह) । हे 'शुचिपाः' (शुद्ध हविःपालक), लं 'नः' (अस्मान्) 'उप'-गच्छ । हे 'विश्ववार' (विश्वव्यापक) 'ते' 'सहस्रं' 'नियुतः' सन्ति । नियुक्त्येन वायुवाहनभृता अस्या उच्यन्ते । 'ते' (तव), 'अन्धः' (पशुरूपमन्नं) 'मद्यं' (हर्षकरं), तस्मात्, 'उपो' (समीपं) त्वाम् 'अयामि' (प्राप्नोति)* । तत् हे 'देव', 'यस्य' पशोः सम्बन्धि हविः, 'पूर्वपेयं' (सोऽसदृशम्) इति मनो 'दधिषे' (मनो धृतवानसि); तादृशेन हविषा त्वामयामि-इत्यन्वयः ।

कल्पः,—'आकूत्यै त्वा कामाय त्वा' इति पर्यग्नौ क्रियमाणे जुहोति' इति । पाठस्तु, "आकूत्यै त्वा कामाय त्वा समृधे त्वा किक्किटा ते मनः प्रजापतये स्वाहा^(१) । किक्किटा ते प्राणं वाचवे स्वाहा^(२) । किक्किटा ते चक्षुः सूर्याय स्वाहा^(३) । किक्किटा ते श्रोत्रं द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहा^(४) । किक्किटा ते वाचं सरस्वत्यै स्वाहा^(५)" इति । हे पशो, 'आकूत्यै' (मदीयसङ्कल्पसिद्धार्थं) त्वां प्राप्य; तथा, 'कामाय' (अभोष्टपालनार्थं) त्वां प्राप्य; तथा, 'समृधे' (समृद्धिसिद्धार्थं) त्वां प्राप्य, किक्किटाकारपूर्वकं 'ते मनः' प्रीणयित्वा, इदम् आज्यद्रव्यं 'प्रजापतये स्वाहा' (हुतमस्तु) ।

* 'प्राप्नोति' इति तु E. पुस्तके समीचीनः पाठः ।

† 'प्रजापतयेऽग्नौ' इति J. पु० पाठः ।

‘किक्किटा’ इति अनुकरणशब्दः; मनुष्या हि पशूनामाभिमुख्यार्थं मुखमध्ये स्वजिह्वायाम् ऊर्ध्वमाकुञ्च्य कञ्चित् धनिविशेषं कुर्वन्ति, सोऽयं धनिः, किक्किटाशब्देन अनुक्रियते । ‘आकूत्यै’ इत्यादिकम् उपरितनमन्त्रेषु अनुषज्य सर्व्वं पूर्व्ववत् व्याख्येयम् ।

कल्पः,—‘त्वन्तुरीयेत्युदीचीक्षीयमानामनुमन्त्रयते’ इति । पाठस्तु, “त्वन्तुरीया वशिनो वशासि सकृद्यत्त्वा मन्त्रा गर्भं आश्रयत् । वशा त्वं वशिनो गच्छ देवान्, सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः^(७)” इति । हे वशे, ‘त्वं तुरीया’ (उपरितनमन्त्रे लोकत्रयस्य वक्ष्यमाणत्वात् तदपेक्षया चतुर्थी); ‘वशिनो’ (वशः,—इन्द्रियनियमः, वृशभसंयोगापेक्षाया अभावात् वशोऽस्या अस्ति इति वशिनो) । ‘वशासि’ (बन्ध्या भवसि) । तदेतत् वशिनीत्वं, वशात्वं च प्रतिपादयति*,—‘यद्’ (यस्मात्) कारणात् पुरुषाभिलाषयुक्तेन ‘मनसा’ ‘सकृद्’ एव ‘गर्भः’ त्वाम् ‘आश्रयत्’ (त्वामागत्य त्वदुदरे शयनं कृतवान्), तस्मात् द्वितीयतयादिपुरुषसंयोगे च्छारहितत्वात् त्वं वशिनो; अपत्यान्तरराहित्यात् ‘वशा’; तादृशो ‘त्वं’ हवीरूपेण ‘देवान्’ ‘गच्छ’ । तेन च गमनेन ‘यजमानस्य कामाः’ ‘सत्याः सन्तु’ ।

कल्पः,—‘अजासि रयिष्ठेति निहत्यमानाम्’† इति, अनुमन्त्रयते इत्यनुवर्त्तते । पाठस्तु,—“अजासि रयिष्ठा पृथिव्याश्चोदोर्द्ध्वान्तरिचम् उपतिष्ठस्य शिवि ते वृहद्भाः^(८)” इति । हे

* ‘वशिनीत्वं प्रतिपादयति’ इत्येतावन्मात्रः J. पु० पाठः,

† ‘निहत्यमानाम्’ इति J. पुस्तके साधुः पाठः ।

पशो, त्वम् 'अजासि' (जातितम्हागीभवसि), 'रथिष्ठा' (धने
स्थिता,) हविस्वरूपत्वेन देवानां धनभृतासि । तादृशो त्वमादौ
'पृथिव्यां' 'सीद्' (उपविन्न) । ततः 'ऊर्द्धम्' उन्नीता सतो 'अन्त-
रिचम्, 'उपतिष्ठस्व' (प्राप्नुहि) । 'दिवि ते' 'दृहद्गाः' (प्रौढं
तेजः) । एवं त्रिषु लोकेषु तिष्ठ ।

कल्पः,—'तन्तुं तन्वन्निति वर्षां जुहोति' इति । पाठस्तु,
"तन्तुं तन्वन्नजसो भानुमन्विहि ज्योतिष्मतः पथो रच धिया
कृतान्(९)" इति । हे पशो, 'रजसो' (रजन्नात्मकस्य) हविषः,
'तन्तुं तन्वन्' (विस्सारं कुर्वन्) 'भानुमन्विहि' (आदित्य-
मनुगच्छ) । किं च, 'धिया कृतान्' (प्रज्ञया सम्पादितान्)
'ज्योतिष्मतः' (प्रकाशवतः), 'पथः' (अस्मदीयस्वर्गमार्गान्) 'रच' ।

कल्पः,—'अनुल्बणं वयत जोगुवामयः—इति, हविः' इति ।
जुहोति इत्यनुवर्त्तते । पाठस्तु,—"अनुल्बणं वयत जोगुवामयो
मनुर्भव जनया दैव्यं जनम्(१०)" इति । हे हृदयादीनि
पञ्चकानि, 'जोगुवां' (निर्विघ्नेन समाप्यर्थं त्वरमाणानाम्)
अस्माकं 'अयः' (कर्म्म*) 'अनुल्बणम्' (अनतिरिक्तं) 'वयत'
(कुरुत) । हे पशो, 'मनुर्भव' (मनुरिव उत्पादको भवेः);
ततो 'दैव्यं जनं' 'जनय',—अयं च यजमानो जन्मान्तरे यथा
देवजनो भवति, तथा उत्पादय ।

कल्पः,—'मनसो हविरसीति हविःशेषान् प्राञ्जन्ति' इति ।
पाठस्तु,—"मनसो हविरसि प्रजापतेर्वर्णां गात्राणान्ते गात्रभाजो

* 'अयः कामम्' इति आदर्शपुस्तकपाठो न सम्यक् ।

भूयास्त^(११)” इति । हे पद्मे, त्वं ‘मनसो’ (मन्तव्यस्य) देवस्य
‘हविरसि’; ‘प्रजापतेः’ ‘वर्णः’ (स्वरूपम्) असि; तेन उत्पादित-
त्वात् तादृशस्य तव ‘गाचाणाम्’ (अङ्गानां) प्राङ्गनात् वयं,
‘गाचभाजः’ (पुष्टाङ्गाः) ‘भूयास्त’ ।

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः,—

आ वाचो, इत्युपाकुर्यात्, आकृत्यै, पञ्चभिर्ऽङ्गैः ।

त्वं, गच्छन्तीं मन्त्रयित्वा, हन्यमानामजेति च ॥

तन्तुं, वपाञ्जतिः, तददगुल्वेति हविर्ऽङ्गैः ।

मन, श्रेष्ठान् भक्षयन्ति, मन्त्रा एकादशेरिताः ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपापठके द्वितीयो-
ऽनुवाकः ॥ ० ॥

इमे* वै सहास्तां ते वायुर्व्यवात् ते गर्भमदधातां
तः सोमः प्राजनयद्गिरिग्रसत् स एतं प्रजापतिरा-
ग्नेयमष्टाकपालमपश्यत् तं निरवपत्तेनैवैनामग्नेर-
धि निरक्रीणात्^(१) तस्मादप्यन्यदेवत्यामालभमान आ-
ग्नेयमष्टाकपालं पुरस्तान्निर्वपेद्ग्रेरेवैनामधि निष्की-
यालभते^(२) यत् ॥ १ ॥

वायुर्व्यवात् तस्माद्वायव्या यदिमे गर्भमदधातां

* अ-मनुवाचो न रुद्रात्मकः, किन्तु ब्राह्मणरूपः ।

तस्माद्द्यावापृथिव्या यत् सोमः प्राजनयद्ग्निरग्रसत्
 तस्माद्ग्रीषोमीया यदनयोर्वियत्योर्वागवदत् तस्मात्
 सारस्वती यत् प्रजापतिर्ग्रेरधि निरक्रौणात् तस्मात्
 प्राजापत्या सा वा एषा सर्वदेवत्या यद्जावशा^(१)
 वायव्यामालभेत भूतिकामो वायुर्वै श्वेपिष्ठा देवता
 वायुमेव स्वेन ॥ २ ॥

भागधेयेनोपधावति स एवैन भूतिं गमयति^(४)
 द्यावापृथिव्यामालभेत कृषमाणः प्रतिष्ठाकामो दिव
 एवास्मै पर्जन्या वर्षति व्यस्यामोषधयो रोहन्ति
 समधुकमस्य सस्यं भवति^(५) अग्रीषोमीयामालभेत
 यः कामयेतान्नवानन्नादः स्यामित्यग्निनैवान्नमवरुन्धे
 सोमनान्नाद्यमन्नवानेवान्नादो भवति^(६) सारस्वती-
 मालभेत यः ॥ ३ ॥

इश्वरो वाचो वदितोः सन्वाचं न वदेद्वाग्वै सरस्वती
 सरस्वतीमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति सैवास्मिन्
 वाचं दधाति^(७) प्राजापत्यामालभेत यः कामयेतानभि-
 जितमभिजयेयमिति प्रजापतिः सर्वा देवता देव-
 ताभिरेवानभितमभिजयति^(८) वायव्ययोपाकरोति
 वायोरेवैनामवरुध्यालभत^(९) आकुत्यै त्वा कामाय
 त्वा ॥ ४ ॥

इत्याह यथा यजरेवैतत्^(१०) किंकिटाकारं जुहोति

किक्किटाकारेण वा ग्राम्याः पशवो रमन्ते प्रारण्याः
 पतन्ति यत् किक्किटाकारं जुहोति ग्राम्याणां पशूनां
 धृत्यै^(११) पर्यग्नौ क्रियमाणे जुहोति जीवन्तीमेवैनां
 सुवर्गं लोकं गमयति त्वन्तुरीया वशिनी वशासीत्याह
 देवचैवैनां गमयति^(१२) सत्याः सन्तु यजमानस्य कामा
 इत्याहैष वै कामः ॥ ५ ॥

यजमानस्य यदनार्त्तं उदृच्छं गच्छति तस्मात् एव-
 माह^(१३) अजासि रयिष्ठेत्याहैषैवैनां लोकेषु प्रतिष्ठा-
 पयति^(१४) दिवि ते बृहद्गा इत्याह सुवर्गं एवास्मै लोके
 ज्योतिर्दधाति^(१५) तन्तुं तम्बन् रजसे भानुमन्विही-
 त्याहेमानेवास्मै लोकान् ज्योतिष्मतः करोति^(१६) अनु-
 स्वर्णं वयत् जागुवामप* इति ॥ ६ ॥

आह यदेव यज्ञ उस्वर्णं क्रियते तस्यवैषा शान्तिः^(१७)
 मनुर्भव जनया दैव्यं जनमित्याह मानव्यो वै प्रजास्ता
 एवाद्याः कुरुते^(१८) मनसो हविरसीत्याह स्वगाहृत्या^(१९)
 गात्राणां ते गात्रभाजो भूयास्मेत्याहाशिषमेवैतामा-
 शास्ते^(२०) तस्यै वा एतस्या एकमेवादैवयजनं यदाल-
 भ्यायामधः ॥ ७ ॥

भवति^(२१) यदालभ्यायामधः स्याद्सु वा प्रवेशयत्

* 'अपः' इति सर्वत्र पुस्तके पाठः केवलं E. पुस्तके अय इति
 साधुः पाठः ।

सर्वीं वा प्राञ्चीयात्^(१२) यद्सु प्रवेशयेद्यज्ञवेशसं कुर्यात्
सर्वीमेव प्राञ्चीयादिन्द्रियमेवात्मन् धत्ते^(१३) सा वा
एषा अयाणामेवावरुद्धा सम्बत्सरसदः सहस्रयाजिनो
वृहमेधिनस्त एवैतया यजेरन्तेषामेवैषाप्ता ॥ ८ ॥

यत् । स्वेन । सारस्वतीमालभेत यः । कामाय त्वा ।
कामः । अय इति । अग्निः । द्विचत्वारिंशच्च ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे चतुर्थ-
प्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

मन्त्राः काम्यपञ्चोत्तर द्वितीये समुदीरिताः ।

अथ द्वितीये तद्विधिरुच्यते । तत्रादौ तं पशुमालभमानस्य
पूर्वकर्त्तव्यमष्टाकपालं पुरोडाशं विधातुं प्रसोति,—“इमे वै
सहास्तान्ते वायुर्ववात्ते गर्भमदधातां तं सोमः प्राजनय-
दग्निरयसत स एतं प्रजापतिराग्नेयमष्टाकपालमपश्यन्तं निरव-
पन्तेनैवैनामग्नेरधि निरक्रीणात्^(१)” इति । ‘इमे’ (आवापृथिव्यौ)
पुरा ‘सहास्तां’ (अवियुक्ते अभूतां) । ‘ते’ च सहस्रिते उभे
‘वायुर्ववात्’ (वियुक्ते अकरोत्) । ‘ते’ च* पुनर्वायुना सम्परिष्वक्ते
सत्यौ, वशा रूपं ‘गर्भं’ धारितवत्यौ । ‘तं’ च गर्भं ‘सोमः’
उत्कर्षात् ‘अजनयत्’ । उत्पादितं तमेतम् ‘अग्निः’ यसितवान् ।
ततः ‘प्रजापतिः’ अग्नेरुत्कोचरूपेण पुरोडाशं निरूप्य तस्मात्
अग्नेरेतां वशां निष्क्रीतवान् ।

* तेन इति B. एवं J. पु० पाठः ।

इदानीं विधत्ते,—“तस्मात् अपि अन्यदेवत्यामास्रभमानः
आग्नेयमष्टाकपासं पुरस्तास्त्रिर्वपेत्, अग्नेरेवैनामधि निष्क्रीय-
स्रभते(१)” इति । यस्मात् अग्नेः सकाशात् प्रजापतिना वज्र
निष्क्रीता, ‘तस्मात्’ वज्राया यद्यपि अग्नेरन्या देवता, तथापि
तदास्रभ्यात् पूर्वं, ‘आग्नेयं’ पुरोडाशं कुर्यात्, तेन पुरोडाशेन
अग्नेः सकाशात् वज्रां ‘निष्क्रीय’ तदास्रभे प्रवृत्तो भवति ।

का असावन्यदेवत्या?—इत्याकाङ्क्षार्थां तद्योग्यान् देवता-
विशेषान् दर्शयति,—“यत् वायुर्व्यवात्, तस्मात् वायव्या, यद्
इमे गर्भमदधातां, तस्मात् द्यावापृथिव्या, यत् सोमः प्राजनयत्,
अग्निरश्मत्, तस्मात् अग्नीषोमीया, यद्गयोर्वियत्योर्वागवदत्
तस्मात् सारस्वती, यत् प्रजापतिरङ्गेरधि निरक्रोणात्, तस्मात्
प्राजापत्या, सा वा एषा सर्वदेवत्या यद् अजावशा(२)” इति ।
कारकत्वस्य पूर्वं दर्शितत्वात् तत्तद्देवतात्वं युक्तम् । संसृष्टे
द्यावापृथिव्यौ यदा वियुज्येते तदा वेणुदलविभागध्वनिः समु-
त्पन्नः, तदिदं वाचो वदनम् । तस्मात् उपकारित्वात् सरस्वत्यश्च
देवता । तदेवं वायु-द्यावापृथिव्यग्नीषोम-सरस्वती-प्रजापतीनां,
अत्र देवतात्वात् सेयमजा* बन्धा सर्वदेवत्येत्युच्यते ।

तच्चैश्वर्यसिद्धये † देवताविशेषं विधत्ते,—“वायव्यमास्रभेत
भृत्तिकामो वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्त्रेण भागधेयेन
उपधावति स एवैनं भृत्तिं गमयति(३)” इति ।

* अत्र ‘अजावशा’ इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† ‘ऐश्वर्यसिद्धये’ J. पु० पाठः ।

• कृषीवत्सस्य सस्यसमृद्धिरूपं प्रतिष्ठां कामयमानस्य देवतां विधत्ते,—“द्यावापृथिव्यामालभेत कृषमाणः प्रतिष्ठाकामो दिव एव असौ पर्जन्यो वर्षति वि अस्यामोषधयो रोहन्ति समर्धुकमस्य सस्यं भवति(५)” इति । विविधं रोहन्ति उत्पद्यन्ते, ततोऽस्य यजमानस्य सस्यं समृद्धिशीलं भवति ।

अस्यसमृद्धिं तद्भोगसामर्थ्यं च कामयमानस्य देवतां विधत्ते,—“अग्नीषोमीयामालभेत यः कामयेतान्नवान्नादः स्याम- इत्यग्निर्नैव अन्नमवदन्धे सोमेनास्नाद्यम् अन्नवानेव अन्नादो भवति(६)” इति । ‘अन्नाद्यम्’ अन्नमन्नचणसामर्थ्यम् ।

राजादिसभारञ्जनयोग्यां वाचं कामयमानस्य देवतां वि- धत्ते,—“सरस्वतीमालभेत य ईश्वरो वाचो वदितोः सन् वाचं न वदेद्वान्मै सरस्वती सरस्वतीमेव स्त्रेण भागधेयेन उपधावति, सैवास्मिन् वाचं दधाति(७)” इति । वेदशास्त्रपारङ्गतत्वात् वाचं वदितुं समर्थः सन्नपि सभाकन्यादिप्रतिबन्धेन यो न वदेत्तस्य अयं विधिः ।

यत् फलम् उपायान्तरेण न सम्पादितं, तत्सम्पादनकामस्य देवतां विधत्ते,—“प्रजापत्यामालभेत यः कामयेत अन्नभिजित- मभिजयेयम् इति, प्रजापतिः सर्वा देवता देवताभिरेवानभि- जितम् अभिजयति(८)” इति ।

“आ वायो भूष” इत्येतामृचं विनियुक्ते,—“वायव्यया उपा- करोति वायीरेवैनाम् अवदध्यालभते(९)” इति । ‘एतां’ वज्राम् । ‘अवदध्य’ सम्पाद्य ।

होममन्त्राणां स्पष्टार्थतां दर्शयति,—“आकृत्यै वा कामाद्य
स्वित्याह यथायजुरेवैतत्^(१०)” इति ।

जिह्वायाकुञ्चनविषयाः पशुप्रिया ये ध्वनिविशेषास्तत्पूर्वकं
होमं विधत्ते,—“किक्किटाकारं जुहोति किक्किटाकारेण वै
शाम्नाः पशवो रमन्ते प्रारण्या पतन्ति, यत् किक्किटाकारं
जुहोति शाम्नाणां पशूनां धृत्यै^(११)” इति । ‘आकृत्यै’ इति
शब्दम् उच्चार्य जिह्वायेण ध्वनिविशेषं कृत्वा पश्चाज्जुहुयात् ।
तेन ध्वनिना गोमहिषादयो शाम्नाः पशवः क्रीडन्ते । आर-
ण्यास्तु मृगाः प्रकर्षेण पलायन्ते । अतः अयं ध्वनिर्गाम्यपशु-
धृत्यै भवति ।

अस्त्राव्यहोमस्य कालं विधत्ते,—“पर्यग्नौ क्रियमाणे जु-
होति जीवन्तीमेवैनां सुवर्गं लोकं गमयति तन्तुरीया वग्निनी
वशासि इत्याह देवचैवैनां गमयति^(१२)” इति । उल्लुकेन पश्नाः
प्रदक्षिणावृत्तिः पर्यग्निकरणं, तत् यदा अनुष्ठायते, तदैवायं
होमः; तथा सति जीवनयुक्तामेनां स्वर्गं प्रापयति ।

मन्त्रेषु मनत्रादीनां प्रजापत्यादिषु कृतत्वाभिधानात् गीय-
मानपशुमन्त्रसमन्त्रे देवान् गच्छेत्यस्याभिप्रायं दर्शयति,—
“सत्याः सन्तु यजमानस्य कामा इत्याहैष वै कामः यजमानस्य
यदनार्त्तं उदृचं गच्छति तस्मात् देवमाह^(१३)” इति । अयं
यज्ञः ‘अनार्त्तः’ (विघ्नरहितः) ‘उदृचम्’ (उत्तमामृचं) समाग-
च्छतीति ‘यत्’, ‘एष’ एव ‘यजमानस्य’ मुख्यः ‘कामः;’ तस्मात्प्रा
फलस्यावश्यभावात्; तस्मादध्वर्युः, ‘सत्याः सन्तु कामाः’ इत्येवं ब्रूते ।

हन्यमानानुमन्त्रणमन्त्रे, “पृथिव्यां सीद” इत्यादेस्तात्पर्यं दर्शयति,—“अजासि रथिष्ठेत्याहैभ्वेवैर्णां लोकेषु प्रतिष्ठापयति^(१४)” इति ।

चरमस्य मन्त्रभागस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“दिवि ते वृहद्गा इत्याह सुवर्ग एवासौ लोके ज्योतिर्दधाति^(१५)” इति । ‘असौ’ (यजमानार्थं) स्वर्गे प्रकाशमुत्पादयति ।

वपाहोममन्त्रे, ‘पथः’ इति लोका विवक्षिता इति दर्शयति,—“तन्तुं तन्वन्नजसो भानुमन्विहीत्याहेमानेवासौ लोके ज्योतिश्नतः करोतोति^(१६)” इति ।

हविर्होममन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“अनुल्बणं वयत जोगुवा-
मप इत्याह यदेव यन्न उल्बणं क्रियते तस्यैवैषा शान्तिः^(१७)” इति । विधिमतिक्रम्यानुष्ठितमङ्गम् ‘उल्बणम्’; अनुल्बणशब्दोच्चारणेन तस्य शान्तिर्भवति ।

तस्य मन्त्रस्योत्तरभागे मनुशब्दप्रयोगस्य तात्पर्यमाह,—“मनु-
र्भव जनया दैव्यं जनमित्याह मानव्या वै प्रजास्ता एवाद्याः
कुहते^(१८)” इति । स्वायम्भुवस्य मनोः प्रजापतिरूपत्वात् प्रजा-
पतिसृष्ट्याः दैव्यजनादयः सर्वाः प्रजा मानव्या भवन्ति । अतो-
ऽनेन मन्त्रभागेन ताः सर्वाः ‘आद्याः’ (भोग्याः) कुहते ।

हविःशेषप्राशनमन्त्रस्य, उदरगतं कर्तुम् मनःशब्दप्रयोग इति दर्शयति,—“मनसो हविरसीत्याह स्वगाकृत्ये^(१९)” इति ।

तस्मिन् मन्त्रे उत्तरभागस्याग्नीःपरत्वं दर्शयति,—“गात्राणां ते
गात्रभाजो भूयास्येत्याहाशिषमेवैतामाशास्ते^(२०)” इति ।

एतस्या वज्राया आलम्बे वर्जनीयं दिनं दर्शयति,—“तस्यै वा एतस्या एकमेवादिवयजनं यदालम्बायामभ्रो भवति^(१९)” इति । अस्यां वज्रायाम् ‘आलम्बायां’ सत्यां गगने मेघावरणेन यद्दुर्दिनं भवति, तत् ‘एव’ ‘एकम्’ दिनम् ‘एतस्याः’ वज्राया देवयागानर्हं, तस्मात् यदा, मेघो न भविष्यति इति निश्चयो मनसि जायते, तदानोमेवैतामासभेत ।

तथा छतेऽपि प्रमादाद्भ्रदर्शने सति नैमित्तिकं प्रयोगविशेषमाह,—“यदालम्बायामभ्रः स्यादसु वा प्रवेशयेत्सर्वा वा प्राञ्चीयात्^(२०)” इति । तत्र जलप्रवेशः पूर्वः पक्षः । सर्वस्याः प्राञ्चं राङ्गान्तः ।

तदुभयं स्पष्टीकरोति,—“यदसु प्रवेशयेद्यज्ञवेशसं कुर्यात्सर्वामेव प्राञ्चीयादिन्द्रियमेवात्मन् धत्ते^(२१)” इति । ‘यज्ञवेशसं’ यज्ञविघातम् । यजमानः सर्वप्राश्ननेनेन्द्रियमात्मनि धारयति ।

एतदेवाभिप्रेत्य सूत्रकारेणोक्तम्,—‘सर्वा वा यजमान एवात्सहं प्राञ्चीयात्’ इति ।

एतस्यां वज्रायां मुख्याधिकारिणे दर्शयति,—“सा वा एषा त्रयाणामेवावहृद्वा संवत्सरसदः सहस्रयाजिनो गृहमेधिनस्त एवैतया यजेरन्नेषामेवैषान्ना^(२४)” इति । सेयं वज्रात्रयाणामेवाधिकारिणामधीता । कस्य कस्येति तदुच्यते,—गवामयनादिरूपं संवत्सरसत्रं योऽनुतिष्ठति, सोऽयं संवत्सरसत्, तस्य ; सहस्रसङ्ख्याकदक्षिणायुक्तेन यज्ञेन यो यजते, सोऽयं सहस्रयाजो, तस्य ; संवत्सरसत्रादर्वाचीनेष्वपि सत्रेषु यो गृहपतित्वेन दीक्षितो भवति

बोऽयं बृहस्पेधी, तस्य ; त एव चयोऽधिकारिणः, एतया वक्ष्या
यजेरन्, तेषामेवैषा वक्ष्या युक्ता ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवोये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

चित्तञ्च चित्तिश्चाकूतञ्चाकूतिश्च विज्ञातञ्च वि-
ज्ञानञ्च मनश्च शक्नोरीश्च दर्शीश्च पूर्णमासश्च बृहच्च
रथन्तरञ्च प्रजापतिर्जयानिन्द्राय वृष्णे प्रायच्छदग्रः
पृतनाज्येषु तस्मै विश्वः समनमन्त सर्वाः स उग्रः
स हि हव्यो बभूव^(१) देवासुराः संयत्ता आसन्त्स इन्द्रः
प्रजापतिमुप, अधावत्तस्मा एताञ्जयान् प्रायच्छत्तानजु-
होत्ततो वै देवा असुरानजयन्त्यदजयन्तज्जयानां जय-
त्व^(२) स्पर्धमानेनैते होतव्या जयत्येव तां पृतनां^(३) ॥

॥ १ ॥

उप । पञ्चविंशतिश्च ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपा-
ठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अजावशा या तु काम्या तद्विधिः स्नात् हतीयके ।

अथ यदुक्तं सूत्रकारेण,—‘जयान्भातानान् राइश्चत इति ब्राह्मणे व्याख्याता, अस्मिन् ब्रह्मन्मित्यभ्यातानेष्वनुवजति’ इति । तत्र चतुर्थानुवाके जया उच्यन्ते । तत्रादौ जयसञ्ज्ञकास्त्रयोदश मन्त्रान् पठति,—“चित्तञ्च, चित्तिस्य, आकृतञ्च, आकृतिस्य, विज्ञातञ्च, विज्ञानञ्च, मनस्य, ब्रह्मरीस्य, दर्शस्य, पूर्णमासस्य, बृहस्य, रथन्तरञ्च, प्रजापतिर्जयानिन्द्राय वृष्णे प्रायश्च्छ्रदयः पृतनाज्येषु तस्मै विश्वः समनमन्त सर्वाः स उयः स हि हव्यो बभूव^(१)” इति । सामान्याकारेण निर्विकल्पकज्ञानेन प्रतीतं वस्तु ‘चित्तम्’ । वक्ष्यमाणापेक्षया समुच्चयार्थः चशब्दः । इदञ्चित्तं मयि ममास्त्विति शेषः । एवमुत्तरत्र योज्यम् । ‘चित्तिः’ निर्विकल्पकज्ञानम् । ‘आकृतिः’ सङ्कल्पः । ‘विज्ञातं’ विश्लेषाकारेण निश्चितं वस्तु । ‘विज्ञानं’ तन्निश्चयः । ‘मनः’ ज्ञानसाधनमन्तःकरणम् । ‘ब्रह्मरीः’ चतुरादिवाद्येन्द्रियशक्तयः । दर्शपूर्णमासौ यागविश्लेषौ । बृहद्रथन्तरे सामनी । ‘पृतनाज्येषु’ (सङ्ग्रामाभिगमनेषु) ‘उयः’ ‘प्रजापतिः’ ‘वृष्णे’ (वर्षयित्रे) ‘इन्द्राय’ ‘जयान्’ (जयहेतुन) मन्त्रानेतान् ‘प्रायश्च्छत्’ । ‘तस्मै’ इन्द्राय ‘विश्वः’ (प्रजाः) ‘सर्वाः’ ‘समनमन्त’ (सम्यगानता, विधेयाः) अभवन् । ‘स’ चेन्द्रः, स्वासु प्रजासु ‘उयः’ (शिक्षकः) अभवत् । ‘हि’ (यस्मात्) ‘स’ इन्द्रः ‘हव्यः’ (होमयोग्यः) ‘बभूव’, तत्तस्मिन्निन्द्रे प्रजापतेरनुग्रहो युक्तः ।

अथैतैर्मन्त्रैः होमं विधातुं प्रक्रीति,—“देवासुराः संयन्ता आसन् स इन्द्रः प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा एताञ्चयान् प्रायश्च्छत्तान्

जुहोत्ततो वै देवा असुरानजयन्त्यदजयन् तज्जयानाञ्चयत्वम्^(१)”
इति । जयन्ति एभिरिति जयाः ।

अथ विधत्ते,—“स्पर्धमानेनैते होतव्या जयत्येव तां पृत-
नाम्^(१)” इति ।

इति श्रीसायणार्यविरचिते माधवोद्ये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अग्निभूतानामधिपतिः स मावत्विन्द्रो ज्येष्ठानां यमः
पृथिव्या वायुरन्तरिक्षस्य सूर्यो दिवश्चन्द्रमा नक्षत्रा-
णां बृहस्पतिर्ब्रह्मणो मित्रः सत्यानां वरुणोपा-
समुद्रः स्रोत्यानामन्नः साम्राज्यानामधिपति तन्मा-
वतु सोम ओषधीनाः सविता प्रसवानाः रुद्रः प-
शूनां त्वष्टा रूपाणां विष्णुः पर्वतानां मरुतो गणा-
नामधिपतयस्ते मावन्तु पितरः पितामहाः परेवरे,
ततास्ततामहा इह मावत । अस्मिन् ब्रह्मन् अस्मिन् क्षवे
स्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन् कर्मन्स्यां देव-
हृत्यां ॥ १ ॥

अवरे । सप्तदश च ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपा-
ठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

जयाख्यमन्वतद्धोमाश्चतुर्थे समुदोरिताः ।

अथ पञ्चमेऽभ्याताना उच्यन्ते । तन्मन्त्रपाठस्तु,—“अग्निर्भू-
तानामधिपतिः स माऽवत्विन्द्रो ज्येष्ठानां यमः पृथिव्या वायु-
रन्तरिक्षस्य सूर्यो दिवस्यन्मा नक्षत्राणां बृहस्पतिर्ब्रह्मणो मित्रः
सत्यानां वरुणोऽपाः समुद्रः स्रोत्यानामन्त्रः साम्राज्यानामधि-
पति तन्माऽवतु सोम ओषधीनाः सविता प्रसवानाः रुद्रः
पशूनां त्वष्टा रूपाणां विष्णुः पर्वतानां महतो गणानामधि-
पतयस्ते माऽवन्तु पितरः पितामहाः परेऽवरे ततास्ततामहा
इह माऽवत । अस्मिन् ब्रह्मन्मिन् चचेऽस्वामाग्निषि अर्था
पुरोधायामस्मिन् कर्मन्त्रस्थां देवहृत्याम्^(१)” इति । अयम्
‘अग्निः भूतानां’ (प्राणिनाम्) ‘अधिपतिः’ (स्वामी) । ‘स’
(तावृश्चः) माम् ‘अवतु’ । ‘अधिपतिः स माऽवतु’ इत्येतत् पद-
चतुष्टयं, वक्ष्यमाणेषु षष्ठ्यन्तेषु वाक्यशेषत्वेनानुवर्त्तन्ते । ‘ज्येष्ठानां’
(वृद्धतमानां) लोकपालानाम् ‘इन्द्रः’ अधिपतिः । यमशब्देनाग्नि-
विशेष उच्यते, ‘अग्निर्वाव यमः’ इति श्रुत्यन्तरात् । अग्नि-वायु-
सूर्यं चन्द्र-बृहस्पतयः पृथिव्यन्तरिक्ष-द्यु-नक्षत्र-ब्राह्मणजातीना-
मधिपतयः प्रसिद्धाः । ‘मित्रः’ सत्यवचनानामधिपतिः । ‘वरुणः’
कृपादिगतानां स्थिराणाम् ‘अपाम्’ अधिपतिः । ‘समुद्रः
स्रोत्यानां’ (नदीप्रवाहगतानाम्) अपामधिपतिः । ‘अन्नं
साम्राज्यानां’ (सार्वभौमराजभोग्यानां द्रव्याणां) स्वामी । अनु-
वर्त्यमानस्य लिङ्गव्यत्ययं द्योतयितुम् ‘अधिपति तन्माऽवतु’ इत्या-
न्नातम् । सोम-सविन्द्र-रुद्र-त्वष्टार ओषध्यनुज्ञा-पशु-स्वरूपाणा-

मधिपतयः प्रसिद्धाः । 'विष्णुः पर्वतानां' गोवर्द्धनादीनामधि-
पतिः । 'महतो गणानां' (अदित्यवस्वादिगणदेवतानां) स्वामिनः ।
अत्रानुषज्यमानस्य वचनव्यत्ययं द्योतयितुम् 'अधिपतयस्ते मा-
ऽवन्तु' इत्याद्यातम् । 'पितरः' इत्यादीनि यजुर्मन्त्राणां पदानि ।
पितृपितामहशब्दौ जीवद्विषयौ ; तत-ततामहशब्दौ मृतविषयौ ।
"सपिण्डता तु पुद्गलात् सप्तमादिनिवर्त्तते", ततः सप्तमादूर्द्धा
ये विप्रकृष्टास्ते 'परे', ततोऽर्वाचीनाः सन्निहृष्टा 'अवरे' । हे
पिचादयः, यूयं 'इह' एव तेषु तेषु विषयेषु मां 'अवत'
(रक्षत) । कुत्र कुत्र ? इति,—तदुच्यते, 'अस्मिन् ब्रह्मन्' (अस्यां
ब्राह्मणजातौ), 'अस्मिन् क्षत्रे', 'अस्यामाश्रिषि' (आशासनीये
प्रजापत्यादिरूपे ऽस्मिन् फले), 'अस्यां पुरोध्यायां' (पुरस्करण-
रूपे अस्मिन् प्राधान्ये), 'अस्मिन् कर्मन्' (क्रियमाणे अस्मिन्ननु-
ष्ठानविशेषे), 'अस्यां देवहृत्यां' (देवान् प्रति यदेतदस्मदीयमाङ्गानं
तस्मिन् आङ्गाने), एतेषु सर्वेषु विषयेषु मां रक्षत । 'पितरः'
इत्यादिके चरममन्त्रे समान्नातम् 'अस्मिन् ब्रह्मन्' इत्यादिकं
पूर्वेषु सप्तदशमन्त्रेष्वनुषञ्जनीयम् ; तथा सति 'अग्निर्भूतानामधि-
पतिः स माऽवत्वस्मिन् ब्रह्मन्^(१) । इन्द्रो ज्येष्ठानामधिपतिः स
माऽवत्वस्मिन् ब्रह्मन्^(२) ।—इत्येवं सर्वत्र पाठः सम्पद्यते ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके पञ्चमो-
ऽनुवाकः ॥ ० ॥

देवा वै यद्यज्ञे कुर्वन् तदसुरा अकुर्वन् ते देवा
 एतानभ्यातानानपश्यन् तानभ्यातन्वत् यद्देवानां क-
 र्मासीदार्थ्यत् तद्यदसुराणां न तदार्थ्यत्^(१) येन कर्म-
 षोर्त्सेत्तत्र होतव्या ऋधोत्येव तेन कर्मणा^(२) यद्विश्व-
 देवाः समभरन् तस्मादभ्याताना वैश्वदेवा यत् प्रजा-
 पतिर्जयान् प्रायच्छत् तस्माज्जयाः प्राजापत्याः ॥ १ ॥

यद्राष्ट्रभृद्गी-राष्ट्रमाददत् तद्राष्ट्रभृताः राष्ट्रभृत्त्वं
 ते देवा अभ्यातानैरसुरानभ्यातन्वत् जयैरजयन् रा-
 ष्ट्रभृद्गी-राष्ट्रमाददत् यद्देवा अभ्यातानैरसुरानभ्यात-
 न्वत् तदभ्यातानानामभ्यातानत्वं यज्जयैरजयन् तज्ज-
 यानां जयत्वं यद्राष्ट्रभृद्गी-राष्ट्रमाददत् तद्राष्ट्रभृताः
 राष्ट्रभृत्त्वं ततो देवा अभवन् परासुरा^(३) यो धातृव्य-
 वान्त्स्यात् स, एतान् जुहुयादभ्यातानैरेव धातृव्या-
 नभ्यातनुते जयैर्जयति राष्ट्रभृद्गी-राष्ट्रमादत्ते भवत्या-
 त्मना परास्य धातृव्यो भवति^(४)* ॥ २ ॥

प्राजापत्याः । सः । अष्टादश च ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे चतुर्थ-
 प्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ० ॥

* अयमनुवाको न मन्त्ररूपः ।

अभ्यातानाभिधा मन्वाः पञ्चमे समुदीरिताः ।

अथ षष्ठे तद्धोमविधिरभिधीयते । तत्र होमं विधातुं प्रसौति,—“देवा वै तद्यज्ञोऽकुर्वत तदसुरा अकुर्वत ते देवा एतानभ्यातानापञ्चन् तानभ्यातन्वत, यद्देवानां कर्मासीदार्थं तत्, यदसुराणां न तदार्थं^(१)” इति । अभ्यातानाख्यान्मन्वान् कर्मसमृद्धिहेतून् दृष्ट्वा तानाभिमुखेनानीय देवा अजुहुवुः, तेन देवानां कर्म समृद्धमासीत् । तद्धोमाभावादसुराणां कर्म न समृद्धम् ।

अथ विधत्ते,—“येन कर्मणोर्त्सैत्तत्र होतव्या ऋध्नोत्येव तेन कर्मणा^(१)” इति । ‘ईर्त्सैत्’ (वृद्धिमिच्छेत्), ‘ऋध्नोत्येव’ (समृद्धिं प्राप्नोत्येव) ।

अथ भ्रातृव्यवतः समुच्चितानाम् अभ्यातानजयराष्ट्रभृतां होमं विधत्ते,—“यद्विश्वे-देवाः समभरन् तस्मादभ्याताना वैश्वदेवाः, यत्प्रजापतिर्जयान् प्रायच्छत् तस्माज्जयाः प्राजापत्याः, यद्राष्ट्रभृङ्गी—राष्ट्रमाददत्, तद्राष्ट्रभृताः राष्ट्रभृत्त्वं, ते देवा अभ्यातानैरसुरान् अभ्यातन्वत, जयैरजयन्, राष्ट्रभृङ्गी—राष्ट्रमाददत्, यद्देवा अभ्यातानैरसुरान् अभ्यातन्वत, तदभ्यातानानामभ्यातानत्वं यज्जयैरजयन्, तज्जयानां जयत्वं; यद्राष्ट्रभृङ्गी—राष्ट्रमाददत्, तद्राष्ट्रभृताः राष्ट्रभृत्त्वं; ततो देवा अभवन्, परासुराः^(१)” इति । यस्मात् सर्वेऽपि देवाः, पूर्वोक्तप्रकारेणाभ्यातानमन्वान् ‘समभरन्’ (सम्यग्दितवन्तः), तस्मादेते ‘वैश्वदेवाः’ इत्युच्यन्ते । यस्मात् ‘प्रजापतिर्जयान्’ इन्द्राय ‘प्रायच्छत्’, तस्मात् ते ‘प्राजापत्याः’ इत्युच्यन्ते ।

यस्मादुपरितनानुवाकाच्चातैः राष्ट्रभृत्सञ्ज्ञकैर्मन्त्रैरसुरसम्बन्धिराङ्गं देवाः स्वीकृतवन्तः, तस्मात् ते 'राष्ट्रभृतः' उच्यन्ते । देवासु प्रथममभ्यातानैरसुरान् वशीकृत्य जयैर्विनष्टैश्चर्यान् कृत्वा राष्ट्रभृद्भिस्तदीयं निवासस्थानमपहृतवन्तः । अभ्यातन्वते एभिरित्यभ्यातानत्वम् । जयन्ति एभिरिति जयत्वम् । राष्ट्रं धियते (स्वीक्रियते) एभिरिति राष्ट्रभृत्त्वम् । समुच्चितैरेतैस्त्रिभिर्होमैर्देवा विजयिनोऽभवन्; असुरास्तु पराभूताः ।

अथ विधत्ते,—“यो भ्रातृव्यवाग्व्यात् स एतां जुहुयादभ्यातानैरेव भ्रातृव्यानभ्यातनुते, जयैर्जयति, राष्ट्रभृद्भ्यो—राष्ट्रमादत्ते, भवत्यात्मना परास्य भ्रातृव्यो भवति(४)” इति । अभ्यातति-र्वशीकारः; जयोऽन्यदीयैश्चर्यानाम्नम्; राष्ट्रादानं तदीयभृत्मे-रपहारः । तन्निविधफलसिद्धयर्थं त्रिविधान् समुच्चित्य जुहुयात् ।

अथ मीमांसा,—द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादे(१२अ०) चिन्तितम् ।

‘येनेर्त्सैर्त्कर्मणा तत्र’ जयहोमेऽखिलार्थता ।

वैदिकेष्वेव वा? सर्वशेषोऽसङ्कोचकत्वतः ॥

होम आहवनीये स्यात् कृष्यादिषु न चोऽस्ति हि ।

तेनानारभ्यपाठेऽपि वैदिकेष्वेव ते जयाः ॥

अनारभ्य श्रूयते, ‘येन कर्मणोर्त्सैर्त्तत्र जयान् जुहुयात् तद्-द्राष्ट्रभृतो* जुहोत्यभ्यातानान् जुहोति’ इति । ‘ईर्त्सैर्त्’ (ऋद्धिमि-च्छेत्) । “चित्तञ्च स्वाहा” इत्यादयो जयाः; “ऋताषाड्”(७अ०) इत्यादयो राष्ट्रभृतः, “अग्निर्भूतानाम्” इत्यादयोऽभ्यातानाः;

* राष्ट्रभृता इति J. पु०पाठः ।

तत्र वैदिककर्मणीव लौकिककृत्यादिकर्मण्यपि ऋद्धेरित्यमाणत्वात्, सद्दोषे कारणाभावाज्जयादिहोमः सर्वशेष इति चेत्, मैवं, “यदा-
हवनीये जुहति* तेन होऽस्याभीष्टः प्रीतः” इति वाक्येन
होममुद्दिश्याहवनीयविधानात् कृत्यादौ तदभावाद् वैदिकेष्वेव
जयादिहोमः ॥

इति श्रीमाधनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
यजुःसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ० ॥

ऋताषाडृतधामाग्निगन्धर्वस्तस्यौषधयोऽप्सरस ऊर्जा
नाम स इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु ता इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु
तस्मै स्वाहा ताभ्यः स्वाहा^(१) संहितो विश्वसामा
सूर्यो गन्धर्वस्तस्य मरीचयोऽप्सरस आयुवः^(२) सुषुम्नः
सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वस्तस्य नक्षत्राण्यप्सरसो वेकु-
रयः^(३) भुज्युः सुपर्णो यज्ञो गन्धर्वस्तस्य दक्षिणा
अप्सरसः स्तवाः^(४) प्रजापतिर्विश्वकर्मा मनः ॥ १ ॥

गन्धर्वस्तस्यर्क्षसामान्यप्सरसो वह्नयः^(५) इषिरो वि-
श्वव्यचा वातो गन्धर्वस्तस्यापोऽप्सरसो मुदा^(६) भुव-
नस्य पते यस्य त उपरि गृहा इह च । स नो रास्वा-
ज्यानिः रायस्योषः सुवीर्यः संवत्सरीणाः स्वस्ति^(७) ।

* जुहोति इति अन्यत्र पाठः ।

परमेष्ठिपतिर्मृत्युर्गन्धर्वस्तस्य विश्वमप्सरसो भुवः^(८)
सुद्वितिः सुभूतिर्भद्रकृत्सुवर्वान् पर्जन्यो गन्धर्वस्तस्य
विद्युतोऽप्सरसो रुचः^(९) दूरे हेतिरमृडयः ॥ २ ॥

मृत्युर्गन्धर्वस्तस्य प्रजा अप्सरसो भीरुवः^(१०) चारुः
कृपणकाशी कामो गन्धर्वस्तस्याधर्योऽप्सरसः शोचय-
न्तीर्नाम स इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु ता इदं ब्रह्म क्षत्रं
पातु तस्मै स्वाहा ताभ्यः स्वाहा^(११) स नो भुवनस्य
पते यस्य त उपरि गृहा इह च । उरु ब्रह्मणेऽस्मै
क्षत्राय महि शर्म यच्छ^(१२) ॥ ३ ॥

मनः । मृडयः । षट्चत्वारिंशच्च ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे चतुर्थ-
प्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अभ्याताना जयै-राष्ट्रभृद्भिः षष्ठे तु वर्णिताः ।

अथ सप्तमे राष्ट्रभृन्मन्त्रा उच्यन्ते । तेषां विनियोगविशेष-
मग्निकाण्डे सूत्रकारो दर्शयति,—‘षड्भिः पर्यायैर्द्वादश राष्ट्रभृतो
जुहोति, षट्पाषाडृतधामेति, पर्यायमनुद्रुत्य तस्मै स्वाहेति प्रथमा-
माङ्गतिं जुहोति, ताभ्यः स्वाहेत्युत्तराम् एवमितरान् पञ्च पर्यायान्
विभजति, भुवनस्य पते इति पर्यायाणां सप्तमी, आङ्गतीनां
त्रयोदशी, एतेन व्याख्यातं, भुवनस्य पते इति रथमुखेन पञ्चा-
ङ्गतीर्जुहोति दश च’ इति । अत्राद्येषु षट्पर्यायेषु प्रथमं

पर्यायमाह,—“अताषाडृतधामाग्निगन्धर्वस्तस्त्रौषधयोऽप्सरस ऊर्जा
नाम, स इदं ब्रह्म चक्रं पातु, ता इदं ब्रह्म चक्रं पान्तु, तस्मै
स्वाहा ताभ्यः स्वाहा^(१)” इति । अतेन (सत्येन) सह सर्वमनृत-
मभिववतीति ‘अताषाट्’ । अतब्रह्मवाच्यो धाम (स्थानं) यस्य
असौ ‘अतधामा’ । तादृशोऽग्निर्नामकः* कश्चित् ‘गन्धर्वः’,
‘तस्य’ औषधिदेवताः ‘अप्सरसः’ (प्रियभार्या), ‘ऊर्जाः’ इति तासां
नामधेयम् ; ऊर्जयति बलवन्तं प्राणवन्तं वा कुर्वन्तीत्यूर्जाः । ‘स’
(गन्धर्वः) ‘इदं ब्रह्म’ (बृहत्) ‘चक्रं’ (फलसमर्थम्) इदं कर्म हविर्वा
‘पातु’ (रक्षतु फलपर्यवसन्नं करोतु) । ‘ताः’ च अप्सरसः ‘इदं
ब्रह्म चक्रं’ च ‘पान्तु’ (तथा रक्षन्तु) । ‘तस्मै’ (गन्धर्वाय) ‘स्वाहा’
(उत्तमस्तु) । ‘ताभ्यः’ (अप्सरोभ्यः) ‘इदं स्वाहा’ (उत्तमस्तु) ।

अथ द्वितीयपर्यायमाह,—“संहितो विश्वसामा सूर्यो
गन्धर्वस्तस्य मरीचयोऽप्सरस आयुवः^(२)” इति । सन्धीयते (सर्वम्
अनुसन्धीयते) अनेनेति ‘संहितः’, विश्वानि सामानि (अवसितानि)
अस्मिन्निति ‘विश्वसामा’, तादृशः सूर्यनामकः कश्चिद्गन्धर्वः,
तस्य मरीचिदेवताः प्रियभार्याः, ‘आयुवः’ इति तासां नामधेयम् ।
आयति शीघ्रमागच्छन्तीत्यायुवः नाम । ‘स इदं ब्रह्म’ इत्यादिकं
सर्वचानुषञ्जनीयम् ।

अथ तृतीयपर्यायमाह,—“सुषुम्नः सूर्यरश्मिसम्भ्रमा गन्ध-
र्वस्तस्य नक्षत्राण्यप्सरसो बेकुरयः^(३)” इति । शोभनं सुम्नं (सुखम्)

* एवमेव सर्वत्र पाठः । अग्निनामक इति तु भवितुं युक्तः ।

† सर्वत्रैव एवं पाठः । व्युत्पत्त्यनुसारी तु ‘बेकुरयः’ इति पाठो
भवितुं युक्तः ।

अस्येति 'सुषुप्तः' स्वयंस्वेव रश्मिर्थास्यासौ 'सूर्यरश्मिः' । चन्द्रमा-
नामकः* कश्चिद् 'गन्धर्वः' । 'तस्य' नक्षत्रसदृशानि शरीराणि भार्याः,
ताश्च बेकुरिनामकाः ; चित्तविकारहेतुत्वात् 'बेकुरयः' इत्युच्यन्ते ।

अथ चतुर्थपर्यायमाह,—“भुज्युः सुपर्णा यज्ञो गन्धर्वस्तस्य
दक्षिणा अप्सरसः स्तवाः^(४)” इति । भुनक्ति (पालयति) विश्वमिति
'भुज्युः' । पक्षिवदाकाग्रगामित्वात् 'सुपर्णः' । तादृशो यज्ञनामकः
कश्चिद् 'गन्धर्वः', 'तस्य' च दक्षिणारूपा देवता भार्याः, ताश्च
(स्त्रयन्ते इति व्युत्पत्त्या) 'स्तवाः' इत्युच्यन्ते ।

अथ पञ्चमं पर्यायमाह,—“प्रजापतिर्विश्वकर्मा मनो गन्धर्व-
स्तस्यर्क्षामान्यप्सरसो वङ्गयः^(५)” इति । प्रजानां पालकः 'प्रजा-
पतिः' विश्वं कर्म (करणियं) यस्यासौ 'विश्वकर्मा' तादृशो मनो-
नामकः कश्चिद् 'गन्धर्वः', 'तस्य' च ऋक्सामदेवता भार्याः, ताश्च
सौन्दर्यं वहन्तीति 'वङ्गयः' इत्युच्यन्ते ।

अथ षष्ठं पर्यायमाह,—“इषिरो विश्वव्यचा वातो गन्धर्व-
स्तस्यापोऽप्सरसो मुदाः^(६)” इति । इव्यमाणवस्तुसम्पन्नत्वात्
'इषिरः' विश्वं विशेषेणाश्नति 'गच्छति' इति 'विश्वव्यचाः',
तादृशो वातनामकः कश्चिद् 'गन्धर्वः', 'तस्य' अर्बुदेवता भार्याः,
ताश्च हर्षयुक्तत्वात् 'मुदाः' इत्युच्यन्ते ।

अथ पर्यायेषु सप्तमं त्रयोदशादुपर्थं मन्त्रमाह,—“भुवनस्य
पते यस्य ते उपरि गृहा इह च । स नो राखाञ्चानिः
रायस्योषः सुवीर्यः संवत्सरीणाः स्वस्तिं^(७)” इति । 'भुवनस्य'

* एवमेव सर्वत्र पाठः । चन्द्रमोनामक इति तु भवितुं युक्तः ।

(सर्वलोकस्य) 'पते' हे पातक, 'यस्य' तव 'उपरि' (अन्तरिक्ष-
द्युलोकयोः) 'इह च' पृथिव्यां 'मृहाः' मन्ति, स 'त्वं' 'नः' (अस्मभ्यं),
'आज्यानि' 'रास्य' (वयोहान्यभावं देहि) । तथा 'रायस्योषं'
(धनपुष्टिं), 'सुवीर्यं' (शोभनपुत्रं), 'संवत्सरीणां स्वस्तिं' (संवत्सर-
जीवनपरिमितां समृद्धिं च) देहि ।

अथोत्तरस्मिन् पर्यायपञ्चके प्रथमपर्यायमाह,—“परमे-
ष्ठ्यधिपतिर्मृत्युर्गन्धर्वस्तस्य विश्वमप्सरसो भुवः^(८)” इति । परमे
(सर्वोत्तमस्थाने) तिष्ठतीति 'परमेष्ठी', अधिकत्वेन फलपाता
'अधिपतिः', तादृशो मृत्युनामकः कश्चिद् 'गन्धर्वः', 'तस्य' विश्वा-
भिमानिन्यो देवता भार्याः, तास्य भवन्ति (सर्वदा वर्तन्ते) इति
'भुवः' इत्युच्यन्ते ।

अथ द्वितीयं पर्यायमाह,—“सुचितिः सुभृतिर्भद्रकृतसु-
वर्वान् पर्जन्यो गन्धर्वस्तस्य विद्युतोऽप्सरसो रुचः^(९)” इति ।
शोभना चितिर्भूमिर्यस्यासौ 'सुचितिः' समीचीननिवासस्थान
इत्यर्थः । शोभना भृतिः (ऐश्वर्यं) यस्यासौ 'सुभृतिः', भद्रं
(कल्याणं) यजमानाय करोतीति 'भद्रकृत' । 'सुवः' (स्वाधीनः
स्वर्गलोकः) अस्यास्तीति 'सुवर्वान्' तादृशः पर्जन्यनामकः कश्चिद्
'गन्धर्वः', 'तस्य' च विद्युद्देवता भार्याः, तास्य दीप्यमानत्वात्
'रुचः' इत्युच्यन्ते ।

अथ तृतीयं पर्यायमाह,—“दूरेहेतिरमृडयो मृत्युर्गन्धर्वस्तस्य
प्रजा अप्सरसो भीरुवः^(१०)” इति । दूरेऽप्यवस्थितस्य प्रहार-
साधनं हेतिर्यस्यासौ 'दूरेहेतिः', नामश्रवणमात्रेण सुखनिव-

र्त्तकत्वात् 'अमृडयः', तादृशो मृत्युनामकः कश्चिद् 'गन्धर्वः', 'तस्य' प्रजाभिमानिदेवता भार्याः, तास्य विभ्यति मृत्योरिति भीरुवः' इत्युच्यन्ते ।

अथ चतुर्थपर्यायमाह,—“चारुः ह्यपणकाशी कामो गन्धर्व-
स्तस्याधयोऽप्सरसः शोचयन्तीर्नाम स इदं ब्रह्म चचं पातु ता
इदं ब्रह्म चचं पान्तु तस्मै स्वाहा ताभ्यः स्वाहा(११)” इति ।
रमणीयचरणोपेतत्वात् रमणीयशरीरत्वाद्वा 'चारुः', ह्यपणेषु
(इन्द्रियार्थेषु) प्रकाशयति (मनो दीपयतीति) 'ह्यपणकाशी',
तादृशः कामनामकः कश्चिद् 'गन्धर्वः', 'तस्य' विषयाभिलाष-
निमित्त-चित्तक्लेशाभिमानिदेवता भार्याः, तास्यपेक्षितविषय-
प्राप्त्यभावेन जनान् शोकयुक्तान् कुर्वन्तीति 'शोचयन्तीः'
इत्युच्यन्ते । 'नाम, स इदं ब्रह्म' इत्यादेस्तु सर्वचानुषङ्गद्योतनाय
पुनः पाठः ।

अथात्र पञ्चमं पर्यायरूपं द्वाविंशाङ्गतिसाधनं मन्त्रमाह,—
“स नो भुवनस्य पते यस्य त उपरि गृहा इह च । उह
ब्रह्मणेऽस्मै चत्राय महि शर्म यच्छ(१२)” इति । 'भुवनस्य'
(सर्वलोकस्य) हे 'पते' (पालक), 'यस्य' तव उपरितमलोक-
दये पृथिव्याश्च 'गृहाः' 'सन्ति' स त्वं 'नः' (अस्मभ्यं) 'उह'
(विपुलं) 'शर्म' (सुखं) 'यच्छ', तथैव 'अस्मै' 'ब्रह्मणे' (ब्राह्मण-
जातियुक्ताय) 'चत्राय' (समर्थाय) च 'महि शर्म यच्छ' (महत्सुखं
देहि) ।

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः—

अथ चयोदशजयाः 'चित्तञ्चे'त्यादयः श्रुताः ।

'अग्नि'रभ्यातानमन्वा अष्टादश यथाश्रुताः ॥

'स्यता' राष्ट्रभृतस्तद्व्याविंशतिरुदीरिताः ।

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
यजुःसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

राष्ट्रकाय होतव्या राष्ट्रं वै राष्ट्रभृतो राष्ट्रेण्वास्मै
राष्ट्रमवरुन्धे राष्ट्रमेव भवति^(१) आत्मने होतव्या राष्ट्रं
वै राष्ट्रभृतो राष्ट्रं पूजा राष्ट्रं पशवो राष्ट्रं यच्छ्रेष्ठो
भवति राष्ट्रेणैव राष्ट्रमवरुन्धे वसिष्ठः समानानां भव-
ति^(२) ग्रामकामाय होतव्या राष्ट्रं वै राष्ट्रभृतो राष्ट्रं
सजाता राष्ट्रेणैवास्मै राष्ट्रं सजातानवरुन्धे गामी ॥
॥ १ ॥

एव भवति^(३) अधिदेवने जुहोत्यधिदेवन एवास्मै
सजातानवरुन्धे त एनमवरुद्धा उपतिष्ठन्ते^(४) रथमुख
ओजस्कामस्य होतव्या ओजो वै राष्ट्रभृतो ओजो रथ
ओजसैवास्मा ओजोवरुन्धे ओजस्यैव भवति^(५) यो
राष्ट्रादपभूतः स्यात् तस्मै होतव्या यावन्तोस्य रथाः

स्युस्तान् ब्रूयाद् युद्धमिति राष्ट्रमेवास्मै युनक्ति^(९) ॥

॥ २ ॥

आहुतयो वा एतस्या क्लृप्ता यस्य राष्ट्रं न कल्पते
स्वरथस्य दक्षिणं चक्रं पृष्टञ्च नाडीमभिजुहुयादा-
हुतीरेवास्य कल्पयति ता अस्य कल्पमाना राष्ट्रमनु-
कल्पते^(१०) सङ्ग्रामे संयत्ते होतव्या राष्ट्रं वै राष्ट्रधृता
राष्ट्रे खलु वा एते व्यायच्छन्ते ये सङ्ग्रामं संयन्ति
यस्य पूर्वस्य जुहति स एव भवति जयति तं सङ्ग्रामं^(११)
मान्धुक इधः ॥ ३ ॥

भवत्यङ्गारा एव प्रतिवेष्टमाना अमिचाणामस्य
सेनां प्रतिवेष्टयन्ति^(१२) य उन्माद्ये तस्मै होतव्या गन्धर्वा-
प्सरसो वा एतमुन्मादयन्ति य उन्माद्यत्येते खलु वै
गन्धर्वाप्सरसो यद्राष्ट्रधृतस्तस्मै स्वाहा ताभ्यः स्वाहेति
जुहोति तेनैवैनां शमयति^(१३) नैयग्रोधश्चादुम्बर आ-
श्रत्यः ज्ञाक्ष इतीधो भवत्येते वै गन्धर्वाप्सरसां गृहाः
स्व एवैनान् ॥ ४ ॥

आयतने शमयति^(१४) अभिचरता प्रतिलोमं हो-
तव्याः पाणानेवास्य पृतीचः प्रतियौति तं ततो येन-केन
च स्तृणुते^(१५) स्वकृत इरिणे जुहोति प्रदरे वैतद्वा अस्यै
निर्कृतिगृहीतं निर्कृतिगृहीत एवैनं निर्कृत्या ग्राह-

यति यद्वाचः क्रूरं तेन वर्षट्करोति वाच एवैनं क्रूरेण
 प्रवृश्चति ताजगार्त्तिमाच्छति^(१२) यस्य कामयेतान्नाद्यं ॥
 ५ ॥

आददीयेति तस्य सभायामुत्तानो निपद्य भुवनस्य
 पत इति तृणानि संगृह्णीयात् पूजापतिर्वै भुवनस्य
 पतिः पूजापतिनैवास्यान्नाद्यमादत्त इदमहममुष्यामु-
 ष्यायणस्यान्नाद्यं हरामीत्याहान्नाद्यमेवास्य हरति^(१३)
 षड्भिर्हरति षड्वा ऋतवः पूजापतिनैवास्यान्नाद्य-
 मादायर्तवोऽस्मा अनु प्र यच्छन्ति^(१४) ॥ ६ ॥

यो ज्येष्ठबन्धुरपभूतः स्यात् तः स्थलेऽवसाय्य ब्रह्मो-
 दनं चतुःशरावं पक्वा तस्मै होतव्या वर्षं वै राष्ट्रधृतो
 वर्षं स्थलं वर्षणैवैनं वर्षं समानानां गमयति^(१५) चतुः-
 शरावो भवति दिव्सेव प्रतितिष्ठति^(१६) क्षीरे भवति रुच-
 मेवास्मिन् दधाति^(१७) उद्धरति शृतत्वाय^(१८) सर्पिषान्
 भवति मेध्यत्वाय^(१९) चत्वार आर्षेयाः प्राञ्जन्ति दिशा-
 मेव ज्योतिषि जुहोति^(२०) ॥ ७ ॥

ग्रामी । युनक्ति । इध्मः । स्व एवैनान् । अन्नाद्यं ।
 यच्छन्ति । एकान्नपञ्चाशच्च ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे चतुर्थ-
 प्रपाठके अष्टमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अनुवाके सप्तमेऽस्मिन् उक्ता राष्ट्रभृतोऽखिलाः ।

अथाष्टमे तेषां काम्याः प्रयोगा उच्यन्ते । तत्रैकं प्रयोगं विधत्ते,—“राष्ट्रकामाय होतव्या राष्ट्रं वै राष्ट्रभृतो राष्ट्रेणैवास्मै राष्ट्रमवरुन्धे राष्ट्रमेव भवति”^(१) इति । य एते पूर्वानुवाकोक्ता राष्ट्रभृतसंज्ञका मन्त्रास्तेषां राष्ट्रप्राप्तिहेतुत्वात् ‘राष्ट्रम्’ इत्युपचर्यते; अतस्तन्मन्त्रहोमसूत्रेण ‘राष्ट्रेणैव’ यजमानार्थं अध्वर्युर्भूमिविशेषरूपं ‘राष्ट्रं’ सम्यादयति । स च यजमानो राष्ट्रं प्राप्नोत्येव । अतो राष्ट्रप्राप्तिकाम-यजमानार्थमेते मन्त्रा होतव्याः ।

अथ प्रजापत्यादिना आत्मोत्कर्षार्थं तैरेव मन्त्रैर्होमं विधत्ते,—“आत्मने होतव्या राष्ट्रं वै राष्ट्रभृतो राष्ट्रं प्रजा राष्ट्रं पशवो राष्ट्रं यच्छ्रेष्ठो भवति राष्ट्रेणैव राष्ट्रमवरुन्धे वसिष्ठः समानानां भवति”^(२) इति । मन्त्राणां पूर्ववत्साधनत्वाद् राष्ट्रत्वं, मत्पि भूमिविशेषरूपे राष्ट्रे, प्रजापशुश्रैष्ठ्यानामभावे सति भोगासम्भवात्, भूमिवद्भोगहेतुत्वेन प्रजादीनामपि राष्ट्रत्वम् । अतो राष्ट्ररूपमन्त्रेण ‘राष्ट्रेण’ प्रजादिरूपात्मोत्कर्षरूपं ‘राष्ट्रम्’ ‘अवरुन्धे’ । तथा सति ‘समानानाम्’ (अन्येषां) स्वयमेवातिशयेन निवासहेतुर्भवति ।

अथ ग्रामप्राप्तये होमं विधत्ते,—“ग्रामकामाय होतव्या राष्ट्रं वै राष्ट्रभृतो राष्ट्रं सजाता राष्ट्रेणैवास्मै राष्ट्रं सजातानवरुन्धे ग्राम्येव भवति”^(३) इति । स्वेन सहेत्यन्ना ज्ञातय एकग्रामनिवासिनश्च ‘सजाताः’, तेषु सर्वेषु सत्सु राष्ट्रं

सम्पूर्णं भवति इति तेषां राष्ट्रत्वम् । अतो मन्त्ररूपेण 'राष्ट्रेण' सजातरूपं 'राष्ट्रम्' 'अवरुन्धे' । यामस्यामी 'भवति' 'एव' ।

तस्य होमस्य देशविशेषं विधत्ते,—“अधिदेवने जुहोत्यधिदेवन एवास्मै सजातानवरुन्धे त एनमवरुद्धा उपतिष्ठन्ते^(४)” इति । अधिदीव्यन्ति (द्युतेन क्रीडन्ति) अस्मिन् स्थाने इत्यधिदेवगं, तत्र होमे सति, तस्मिन्नेव स्थाने ये सजाताः समागताः, तान् सर्वाग्धीनाम् करोति । ते चाग्धीनाः सन्त एव सेवन्ते ।

अथ फललाभाय होमं विधत्ते,—“रथमुख ओजस्वामस्य होतव्या ओजो वै राष्ट्रभूत ओजो रथ ओजसैवास्मा ओजोऽवरुन्ध ओजस्येव भवति^(५)” इति । रथस्य यदीषायं, तदग्नेरुपरि धारयित्वा तत्र जुहुयात् । राष्ट्रभूतान्गणां रथस्य च क्रतुहेतुत्वादोजस्वं । अतस्तदुभयरूपेण 'ओजसैव' यजमानस्य बलमग्धीनं करोति । ततो बलवान् 'भवति' 'एव' ।

अथ राष्ट्राद् भ्रष्टस्य तत्प्राप्तये होमं विधत्ते,—“यो राष्ट्रादपभूतः स्यात्तस्मै होतव्या यावन्तोऽस्य रथाः स्युस्तान् ब्रूयाद्युद्धमिति राष्ट्रमेवास्मै युनक्ति^(६)” इति । 'अस्य' राष्ट्रभ्रष्टस्य सतोऽपि 'यावन्तः' 'रथाः' 'सन्ति', तान् सर्वान् नरैर्योजयद्धमिति प्रैषं (ब्रूयात्) । अनेन प्रैषेण होमेन च 'अस्मै' भ्रष्टाय राष्ट्रं सम्पादयति ।

यदा लभ्यमपि राष्ट्रमिष्टसाधनसमर्थञ्च भवति, तदा प्रयोगविशेषं विधत्ते,—“आहुतयो वा एतस्या कृता यस्य राष्ट्रं च

कल्पते स्वरथस्य दक्षिणं चक्रं प्रवृत्तं नाडीमभिजुञ्जयादाहुती-
रेवास्व कल्पयति ता अस्य कल्पमाना राष्ट्रमनु-कल्पते”(७)
इति । ‘न कल्पते’ (भोगे क्षमं यस्य न भवति), एतस्य पूर्वा
‘आहुतयः’ स्वकार्यक्षमा न भवन्ति, तदानीमयं स्वकीयरथस्य यत्
‘दक्षिणं चक्रं’, तदग्रेरुपरि धारयित्वा, तस्य चक्रस्य रन्ध्राभिमुखत्वेन
‘जुञ्जयात्’ । तदानीम् ‘अस्य’ ‘आहुतीः’ ‘कल्पयति’ ‘एव’ (स्वकार्य-
क्षम एव करोति) । ‘ताः’ च क्षमाः सत्यो ‘राष्ट्र’ भोगे क्षमं
कुर्वन्ति । अतस्मा आहुतीरनु राष्ट्रं क्षमं भवतीत्युच्यते ।

अथ युद्धे प्रवृत्ते जयार्थिनो होमं विधत्ते,—“सङ्ग्रामे संयत्ते
होतव्या राष्ट्रं वै राष्ट्रभृतो राष्ट्रे खलु वा एते व्यायच्छन्ते ये
सङ्ग्रामः संयन्ति यस्य पूर्वस्य जुञ्जति स एव भवति जयति तः
सङ्ग्रामं(८)” इति । ‘ये’ युद्धं प्राप्नुवन्ति, ‘एते’ ‘राष्ट्रे’ निमित्तभृते
सति कलहं कुर्वन्ति, तेषां च कलहं कुर्वतां मध्ये प्रथमं
होमे प्रवृत्तस्य ‘यस्य’ एता राष्ट्रभृतो ‘जुञ्जति’, ‘स एव’ समर्थो
‘भवति’; न त्वन्यः । समर्थत्वाच्च ‘तं सङ्ग्रामं’ ‘जयति’ ।

श्रीताम्रिं प्रज्वालयितुं काष्ठविशेषं विधत्ते,—“मान्धुक रक्षो
भवत्यङ्गारा एव प्रतिवेष्टमाना अमिचाणामस्य सेनां प्रति-
वेष्टयन्ति(९)” इति । मधुकवृक्षस्य* सम्बन्धी काष्ठविशेषो ‘मान्धुकः’,
तेन प्रत्यमिचं पृथगग्निमुपसमाधाय जुञ्जयात्, तत्र मधुक-
काष्ठजन्या ये ‘अङ्गाराः’, ते ‘एव’ अस्य यजमानस्य विरोधि-

* ‘मधुकवृक्षस्य’ इति C. पुस्तके पाठः । एवं परत्रापि । एतदनु-
सारेण मान्धुक इति संहितायां पाठो भवितुं युक्तः ।

पुद्गवाणां 'सेनां' प्रत्येकं 'वेष्टयन्ति' । परकीये कटकेऽग्निबाधा जायते ; पुद्गवाणां वा शरीरेषु ज्वरादिसन्तापो जायत इत्यर्थः ।

अथोन्मादपरिहार.य होमं विधत्ते,—“य उन्माद्येत्तंसौ होतव्या गन्धर्वाप्सरसो वा एतमुन्मादयन्ति य उन्माद्यत्येते खलु वै गन्धर्वाप्सरसो यद्वाद्भृशस्तस्मै स्वाहा ताभ्यः स्वाहेति जुहोति तेनैवेनान् शमयति^(१०)” इति । ‘यः’ पुरुष उन्मात्तो भवति, एतं ‘गन्धर्वाप्सरसः’ एवोन्मात्तं कुर्वन्ति, राद्भृशन्मात्तस्य ‘गन्धर्वाप्सरसः’, तद्देवत्यत्वात् ; गन्धर्वानुद्दिश्य ‘तस्मै स्वाहा’ इति ; अप्सरस उद्दिश्य ‘ताभ्यः स्वाहेति’ जुहुयात् । ‘तेन’ होमेन, उभयविधान् उन्मादयित्वा शान्तान् करोति ।

अत्रापि पूर्ववदग्निं प्रज्वालयितुं काष्ठविशेषान् विकल्पितान् दर्शयति,—“नैययोध औदुम्बर आश्रत्यः श्वाच इतीभो भवत्येते वै गन्धर्वाप्सरसां गृह्याः स्त्रे एवेनान् आयतने शमयति^(११)” इति । ‘एते’ न्ययोधादयः । वैशब्दे लोकप्रसिद्धिं दर्शयति ।

अभिचारार्थतथैतद्धोमं विधत्ते,—“अभिचरता प्रतिलोमः होतव्याः प्राणानेवास्य प्रतीचः प्रतियौति तं ततो येन-केन च स्तृणुते^(१२)” इति । प्रतिलोममन्त्रादिक्रमेण, ‘अस्य’ अभिचरितस्य, ‘प्राणान्’ ‘प्रतीचः’ प्राणापानादीन् विपरीतस्थानैः ‘प्रतियौति’ (प्रतिकूलत्वेन योजयति) । ततस्तमनायास्तेनैव हिनस्ति ।

देशं विधत्ते,—“खल्वत इरिणे जुहोति प्रदरे वैतदा अस्य निर्घृतिगृहीतं निर्घृतिगृहीत एवैनं निर्घृत्या ग्राहयति यदाचः क्रूरं तेन वषट्करोति वाच एवैनं क्रूरेण प्रवृश्चति ताजगार्ति-

माच्छति^(१२)” इति । ऊषररूपायां सुषिररूपायां वा भूमा-
वभिचारदेवतायाः स्वस्थाने तम् ‘एनं’ शब्दं ‘निच्छत्या’ (तथा
देवतया) ‘याहयति’, ‘वाचः’ ‘क्रूरेण’ (वषट्कारेण) ‘एनं’ प्रकर्षेण
‘वृश्चति’ (हिनक्ति) । ततः स्रटित्यात्ता भवति ।

ब्रह्मरक्षाद्यस्य अस्मादनशक्तेश्च हरणकामस्य कर्मविशेषं वि-
धत्ते,—“यस्य कामयेतान्नाद्यमाददीयेति तस्य सभायामुत्तानो
निपद्य भुवनस्य पते इति दृष्टानि सङ्गृहीयात् प्रजापतिर्वै भुवनस्य
पतिः प्रजापतिर्नैवास्त्रास्त्राद्यमादत्ते इदमहममुष्य आमुष्यायणस्या-
न्नाद्यः हरामीत्याह अन्नाद्यमेवास्य हरति^(१३)” इति । ‘सभा-
याम्’ उत्तानशरीरो निपतितः सन् ‘दृष्टानि’, ‘भुवनस्य पते—
इति’ ‘सङ्गृहीयात्’ ।

तत्र मन्त्रसङ्ख्यां विधत्ते,—“षड्भिर्हरति षड्वा षतवः
प्रजापतिर्नैवास्त्रास्त्राद्यमादाय षतवोऽस्मै अनु प्रयच्छन्ति^(१४)”
इति । ‘षड्भिः’ ‘ष नो भुवनस्य पते’ इत्यन्तैः ।

परकृतभयवतस्तत्परिहाराय कर्मान्तरं विधत्ते,—“यो
ज्येष्ठबन्धुरपभूतः स्यात् तः स्वलेऽवसाय्य ब्रह्मोदनञ्चतुःशरावं
पक्त्वा तस्मै होतव्या वर्षं वै राष्ट्रभृतो वर्षं स्वसं वर्षणैवैनं वर्षं
समानानां गमयति^(१५)” इति । ‘ज्येष्ठबन्धुः’ सन् ‘यः’ ‘अपभृतः’
(स्वयं ततो निरुष्टस्तत्परिभूत इति यावत्), ‘तं स्वले’ (उच्च-
प्रदेशे) ‘अवसाय्य’ (उपवेश्य) ‘तस्मै’ (तत्फलसिद्धये) ‘होतव्याः’
‘राष्ट्रभृतः’, ‘स्वसं’ च ‘वर्षं’ (शरीरं), उभयविधेन ‘वर्षणैव’
समानं स्व-‘समानानां’ पुरुषाणां शरीरस्थानीयं करोति,—

असौ प्ररोरवत् प्रधानभूतः, इतरे दक्षादिवदुषसर्जनभूता यथा भवति, तथा करोतीत्यर्थः ।

अरावसङ्गां प्रप्रंसति,—“चतुःअरावो भवति दिक्ष्वेव प्रति-
तिष्ठति^(१०)” इति । दिग्नां चतुष्टयात्* तत्सङ्ख्याया तत्र प्रतिष्ठा
युक्ता ।

पाकसाधनद्रव्यं विधत्ते,—“चोरे भवति दक्षमेवाग्निं
दधाति^(११)” इति । ‘दक्षं’ खादुत्सम् ।

पच्यमानस्य ओदनस्यापकत्वपरिहरार्थं दूर्घ्या उद्भूरथं विधत्ते,
—“उद्भूरति शृतत्वाय^(१२)” इति । ‘शृतत्वाय’ पकत्वाय ।

पकस्य घृताशुतत्वं विधत्ते,—“सर्पिष्वान् भवति मेध्यत्वाय
(१०)” इति ।

उत्तमेषस्य ऋषिसमानैरेवान्यैः प्राशनं विधत्ते,—“चत्वार
आर्षेयाः प्राशन्ति, दिग्नामेव ज्योतिषि जुहेति^(११)” इति ।
चतुर्दिक्सम्बन्धवह्निस्यानीयास्यत्वारो ब्राह्मणाः, अतस्यैः
प्राशितम् अग्न्यावेव उत्तं भवति ।

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
दृष्यायजुःसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके अष्टमो-
ऽनुवाकः ॥ ० ॥

* ‘चतुष्टयत्वात्’ इति पाठो भवितुं युज्यते ।

देविकां निर्वपेत् प्रजाकामच्छन्दांसि वै देविका-
 च्छन्दांसि खलु वै प्रजाच्छन्दाभिरेवासौ प्रजाः
 प्रजनयति^(१) प्रथमं धातारं करोति मियुनी एव
 तेन करोत्यन्वेवास्मा अनुमतिर्मन्यते राते राका
 प्रसिनीवाली जनयति पूजास्वेव प्रजातासु कुक्षा वाचं
 दधाति^(२) एता एव निर्वपेत् पशुकामच्छन्दांसि वै
 देविकाच्छन्दांसि ॥ १ ॥

इव खलु वै पशुच्छन्दाभिरेवासौ पशून् प्रजन-
 यति प्रथमं धातारं करोति प्रैव तेन वापयत्यन्वे-
 वास्मा अनुमतिर्मन्यते राते राका प्रसिनीवाली जन-
 यति पशून्नेव प्रजातान् कुक्षा प्रतिष्ठापयति^(३) एता एव
 निर्वपेद् ग्रामकामच्छन्दांसि वै देविकाच्छन्दांसि खलु
 वै ग्रामच्छन्दाभिरेवासौ ग्रामं ॥ २ ॥

अवरुन्धे मध्यतो धातारं करोति मध्यत एवैनं
 ग्रामस्य दधाति^(४) एता एव निर्वपेत् ज्योगामयावी
 च्छन्दांसि वै देविकाच्छन्दांसि खलु वा एतमभिम-
 न्यन्ते यस्य ज्योगामयति च्छन्दाभिरेवैनमगदं करोति
 मध्यतो धातारं करोति मध्यतो वा एतस्याङ्गु-
 यस्य ज्योगामयति मध्यत एवास्य तेन कल्पयति^(५)
 एता एव निः ॥ ३ ॥

वपेद्यं यज्ञो नोपनमेच्छन्दांसि वै देविकाश्छन्दांसि खलु वा एतं नोपनमन्ति यं यज्ञो नोपनमति प्रथमं धातारं करोति मुख एवास्मै छन्दांसि दधात्युपैनं यज्ञो नमति^(१) एता एव निर्वपेदीजानश्छन्दांसि वै देविका यातयामानीव खलु वा एतस्य छन्दांसि य ईजान उत्तमं धातारं करोति ॥ ४ ॥

उपरिष्ठादेवास्मै छन्दांस्ययातयामान्यवरुन्धे उपैनमुत्तरो यज्ञो नमति^(२) एता एव निर्वपेद्यं मेधा नोपनमेच्छन्दांसि वै देविकाश्छन्दांसि खलु वा एतं नोपनमन्ति यं मेधा नोपनमति प्रथमं धातारं करोति मुखत एवास्मै छन्दांसि दधात्युपैनं मेधा नमति^(३) एता एव निर्वपेत् ॥ ५ ॥

रुक्कामश्छन्दांसि वै देविकाश्छन्दांसोव खलु वै रुक् छन्दाभिरेवास्मिन् रुचं दधाति क्षीरे भवन्ति रुचमेवास्मिन् दधति मध्यतो धातारं करोति मध्यत एवैनं रुचो दधाति^(४) गायत्री वा अनुमतिस्त्रिष्टुयाका जगती सिनीवाल्थनुष्टुप् कुहूर्धाता वषट्कारः^(५) पूर्वपक्षो राका परपक्षः कुहूरमावास्या सिनीवाली पौर्णमास्यनुमतिश्चन्द्रमा धाता^(६) ऽष्टौ ॥ ६ ॥

वसवोऽष्टाक्षरा गायत्र्येकादश रुद्रा एकादशाक्षरा

चिष्टुब् द्वादशादित्या द्वादशाक्षरा जगती पूजापति-
 रनुष्टुब् धाता वषट्कारः^(१२) एतद्वै देविकाः सर्वाणि च
 छन्दांसि सर्वाश्च देवता वषट्कारः^(१३) ता यत् सह
 सर्वा निर्वपेदीश्वरा एनं पुद्दहो द्वे प्रथमे निरुप्य
 धातुस्तृतीयं निर्वपेत्तथो एवोत्तरे निर्वपेत्तथैनं न
 प्रदहन्ति, अथो यस्मै कामाय निरुप्यन्ते तमेवाभि-
 रूपाप्नोति^(१४) ॥ ७ ॥

पशुकामश्छन्दांसि वै देविकाश्छन्दांसि । ग्रामं ।
 कल्पयति^(१५) एता एव निः । उत्तमं धातारं करोति । मेधा
 नमति^(१६) एता एव निर्वपेत् । अष्टौ । दहन्ति । नव च ॥ ६ ॥

देविकाः, पूजाकामः, मिथुनो, पशुकामः, प्रैव,
 ग्रामकामः, ज्योगामयावो, यं यज्ञो, यं ईजानः, यं
 मेधा, रुक्कामः, अष्टौ* ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे चतुर्थ-
 प्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अष्टमे राष्ट्रभृद्धोमास्तत्तत्कामाय वर्णिताः ।

अथ नवमे देविकास्थानां राजसूयप्रकरणोत्पन्नानां 'धात्रे
 पुरोडाशम्' इत्यादीनां पञ्चहविषामुत्कर्षं कृत्वा बज्रविधकाम्य-
 प्रयोगो निरूप्यते ।

* एष च सन्दर्भः A. संहितापुस्तके नास्ति ।

तथैकं प्रयोगं विधत्ते,—“देविका निर्वपेत् प्रजाकामश्च-
 ङ्दाऽसि वै देविकाश्चङ्गन्दाऽसीव खलु वै प्रजाश्चङ्गन्दाभिरे-
 वास्यै प्रजाः प्रजनयति^(१)” इति । दीव्यन्ति, अपेक्षितं फल-
 विज्ञेयं प्रकाशयन्ति इति धात्वादयः पञ्चेष्टयो ‘देविकाः’ । अनु-
 मत्यादयः स्त्रीरूपत्वाद्देव्यः, तदीयत्वादेता ‘देविकाः’ । ‘गायत्री
 वा अनुमतिः’ इत्यादिश्चङ्गन्दा रूपत्वमनुमत्यादीनामुच्यते, तद्द्वारा
 ‘देविकाः’ अपि ‘ङ्गन्दांसि’ एव । यथा ङ्गन्दांसि फलहेतुत्वात्
 सुखकराणि ; एवं ‘प्रजाः’ अपि सुखहेतुत्वाच्चङ्गन्दाःसमानाः, अतो
 देविकारूपैः ‘ङ्गन्दाभिरेव’ यजमानार्थं ‘प्रजाः’ उत्पादयति ।

धात्वादीनां पञ्चानां प्रजात्पत्तौ दृश्यगुणयोगं प्रशंसति,—
 “प्रथमं धातारं करोति मिथुनी एव तेन करोत्यनु एव अस्मै
 अनुमतिर्मन्यते, राते राका, प्र सिनीवाली जनयति, प्रजाखेव
 प्रजातासु कुङ्गा वाचं दधाति^(१)” इति । पञ्चानां देवानां मध्ये,
 ‘धातारं’ ‘प्रथमं’ ‘करोति’ इति यत्, तेन यजमानं स्वपत्न्या सह
 ‘मिथुनी’-‘करोति’ ‘एव’ । ‘अनुमतिः’ ‘अस्मै’ यजमानाय तन्मि-
 थुनीकरणम् ‘अनु’-‘मन्यते’ ‘एव’ । ‘राका’ प्रजां ददाति ;
 ‘सिनीवाली’ गर्भस्त्रां ‘प्रजाम्’ उत्पादयति । उत्पन्नासु ‘प्रजासु’
 ‘कुङ्ग’-देवताद्वारेण ‘वाचं दधाति’, सम्भाषणाभ्यासं करोति
 इत्यर्थः ।

अथ फलान्तराय विधत्ते,—“एता एव निर्वपेत्पशुकामः,
 ङ्गन्दाऽसि वै देविकाश्चङ्गन्दाऽसीव खलु वै पशवश्चङ्गन्दाभि-
 रेवास्यै पशून् प्रजनयति प्रथमं धातारं करोति प्रैव तेन वाप-

यति अनु एव अस्मै अनुमतिर्मन्यते, राते राका प्र सिनीवासी जनयति, पशूनेव प्रजातान् कुङ्गा प्रतिष्ठापयति^(१)” इति । प्रथमेन धात्वा गवादिषु बीजावापः सम्पद्यते । प्रजातानां पशूनां दृषोदकादिषोषणेन प्रतिष्ठापनं कुङ्गा क्रियते । शेषं पूर्ववत् ।

फलान्तराय विधत्ते,—“एता एव निर्वचेद्गामकामञ्छन्दांसि वै देविकाञ्छन्दांसिव खलु वै यामञ्छन्दोभिरेवास्मै याममव-
हन्धे मध्यतो धातारं करोति मध्यत एवैनं यामस्य दधाति^(४)” इति । अनुमतिराकाभ्यामूर्द्धं, सिनीवासी-कुङ्गभ्यामधस्तात्, मध्यं, तत्र ‘धातारं’ स्थापयेत् । तेनैव यजमानं ‘यामस्य’ मध्ये ‘एव’ आधिपत्ये स्थापयति ।

फलान्तराय विधत्ते,—“एता एव निर्वपेत् ज्योक् आमयावी
हन्दांसि वै देविकाञ्छन्दांसि खलु वा एतमभिमन्यन्ते यस्य
ज्योक् आमयति, हन्दाभिरेवैनमगदं करोति, मध्यतो धातारं
करोति मध्यतो वा एतस्य अक्लृप्तं यस्य ज्योक् आमयति मध्यत
एवास्य तेन कल्पयति^(५)” इति । ‘यस्य’ पुरुषस्य ‘ज्योक्’ (चिरम्)
‘आमयति’ (व्याधिबाधा भवति), एनं पुरुषं, ‘हन्दांसि’ ‘अभि-
मन्यन्ते’ (अभिक्रुध्यन्ति), अतो देविकानिर्वापतुष्टैः ‘हन्दाभिरेवैनं’
रोगरहितं ‘करोति’ । अत्रापि पूर्ववद्धातारं मध्यतः कुर्यात् ।
‘यस्य’ दीर्घव्याधिः तस्योदरमध्ये यत्किञ्चित् ‘अक्लृप्तम्’ (असामर्थ्यं)
भवति । अतः ‘तेन’ (धातुर्मध्यस्थापनेन) ‘अस्य’ (रोगिणः) उदर-
मध्ये ‘एव’ ‘कल्पयति’ (सामर्थ्यं जनयति) ।

अथ ज्योतिष्टोमादियज्ञप्राप्तये विधत्ते,—“एता एव निर्वपेद्यं यज्ञो नोपनमेच्छन्दांसि वै देविकाश्चन्दांसि खलु वा एतं नोपनमन्ति यं यज्ञो नोपनमति, प्रथमं धातारं करोति मुखत एवासौ चन्दांसि दधात्युपैतं यज्ञो नमति(१)” इति । ‘यं’ पुरुषं केनापि विघ्नेन ‘यज्ञः’ न प्राप्नोति, एतं पुरुषं यज्ञसाधनानि ‘चन्दांसि’ एव प्रथमं न प्राप्नुवन्ति,* तत्र धातुः ‘प्रथमं’ स्थापने सति अनुकूलत्वेन प्रथमत एव यजमानार्थं ‘चन्दांसि’ धृतानि भवन्ति ; चन्दःस्वनुकूलेषु सत्सु ‘यज्ञः’ ‘एतं’ प्राप्नोति ।

प्राप्तयज्ञस्योत्तरयज्ञसिद्ध्यर्थं विधत्ते,—“एता एव निर्वपेदो-जानश्चन्दांसि वै देविका यातयामानीव खलु वा एतस्य चन्दांसि य ईजान उत्तमं धातारं करोति, उपरिष्ठादेवासौ चन्दांसि अयातयामानि अवदन्धे उपैतमुत्तरो यज्ञो नमति(२)” इति । ‘यः’ पुरुषः ‘ईजानः’ पूर्वमिष्टवान् भवति, ‘एतस्य चन्दांसि’ पूर्वयज्ञे व्याप्तत्वाद्भूतसाराणीव भवन्ति, तत्र चरमस्थाने धातुः करणेन, ‘उपरिष्ठात्’ करिष्यमाणयज्ञे ‘चन्दांसि’ अगतसाराणि सम्पादयति ; ततः ‘उत्तरो यज्ञः’ ‘एतम्’ ‘उप’-‘नमति’, पुनरपि प्रतिष्ठां गच्छतीत्यर्थः ।

अथ मेधाप्राप्तये विधत्ते,—“एता एव निर्वपेद् यं मेधा नोप-नमेच्छन्दांसि वै देविकाश्चन्दांसि खलु वा एतं नोपनमन्ति

* एष च पाठः केवलं E. पुस्तकेऽस्ति । अन्यत्र सर्वत्र ‘प्राप्नोति’ इत्यसमीचीनः पाठः ।

† एष च केवलं E. पुस्तके पाठोऽस्ति । अन्यत्र सर्वत्रैव, ‘चन्दांस्यनुकूलेषु’ इत्यसमीचीनः पाठः ।

यं मेधा नोपनमति, प्रथमं धातारं करोति मुखत एवास्मै क्न्दाऽसि दधात्युपेनं मेधा नमति^(८)” इति । ग्रन्थधारणशक्तिर्मेधा । एतद्वाक्यं यज्ञप्राप्तिवाक्यवद् व्याख्येयम् ।

अथ कान्तिप्राप्तये विधत्ते,—“एता एव निर्वपेद् इक्षाम-
क्न्दाऽसि वै देविकाक्न्दाऽसीव खलु वै इक् क्न्दोभिरेवा-
स्मिन् इचं दधाति चीरे भवन्ति इचमेवास्मिन् दधति मध्यतो
धातारं करोति मध्यत एवैनऽ इचो दधाति^(९)” इति । कान्तेः
प्रियत्वेन क्न्दःसाम्यम् । अत्र चरुणां चतुर्णां पाकसाधनं चीरम् ।
धातुः ‘मध्यतः’ करणेन, कान्तेः ‘मध्यतः’ ‘एव’ यजमानं स्थापयति ।

गायत्र्यादिक्न्दोरूपेणानुमत्यादिदेवताः प्रशंसति,—“गायत्री
वा अनुमतिस्त्रिष्टुयाका जगती सिनीवाल्हनुष्टुप् कुह्रधाता वषट्-
कारः^(१०)” इति । गायत्र्यादिक्न्दांसि यथा अभीष्टं साधयन्ति,
एवमनुमत्यादीनामभीष्टसाधनत्वाद् गायत्र्यादिरूपत्वम् ।

अनेनैव न्यायेन पूर्वपक्षादिरूपत्वं दर्शयति,—“पूर्वपक्षो राका
परपक्षः कुह्ररमावास्या सिनीवाली पौर्णमास्यनुमतिश्चन्द्रमा
धाता^(११)” इति । “पूर्णे राका निशाकरे” (अमर०) इत्युक्तत्वात्
पूर्वपक्षमण्डलोपेता ‘राका’, सा च शुक्लपक्षस्वरूपा । “नष्टेन्दु-
कला कुह्रः” इत्युक्तत्वात् चन्द्रकलालेशेनापि हीना ‘कुह्रः’, सा च
दृष्टपक्षस्वरूपा । “सा दृष्टेन्दुः सिनीवाली” इत्युक्तत्वात् चतुर्दशी-
मिश्रिता दृष्टपक्षस्य ‘सिनीवाली’, सा च अत्र अमावास्यास्वरूप-
त्वेन विवक्षिता । “कलाहीने साऽनुमतिः” इत्युक्तत्वात् चतुर्दशी-
मिश्रा शुक्लपक्षस्य ‘अनुमतिः’ । सा चात्र पौर्णमासीतिथिरूप-

त्वेन विवक्षिता । उक्तयोः पञ्चयोः तिथ्योश्च निष्पादको यः 'चन्द्र-
माः', सोऽत्र धातुरूपेण विवक्षितः ।

इत्थं पूर्वपञ्चादिरूपेण प्रश्नस्य, पुनर्वखादिरूपेण प्रश्नसति,—
“अष्टौ वसवोऽष्टाक्षरा गायत्र्येकादशरुद्रा एकादशाक्षरा त्रिष्टुप्
द्वादशादित्या द्वादशाक्षरा जगती प्रजापतिरनुष्टुभ्वाता वषट्-
कारः^(१९)” इति । या अनुमत्यादयो गायत्र्यादिभावमापा-
दिताः, तासां सञ्ज्ञासाम्यादखादिरूपत्वम् । या कुङ्करनुष्टुप्त्वेन
निरूपिता, सा प्रजापतिरूपा,—‘अनुष्टुभो वा इमानि भूतानि
जायन्ते’ इति शाखान्तरे प्रजापतिवत् अनुष्टुभः सर्वोत्पादकत्व-
श्रवणात् । वषट्कारवत् मुख्यत्वेन धातुस्तद्रूपत्वम् ।

प्रश्नं निगमयति,—“एतद्वै देविकाः सर्वाणि च कृन्दा-
सि सर्वाश्च देवता वषट्कारः^(१९)” इति । यत्प्रश्नसार्थं ‘गायत्री
वा अनुमतिः’ इत्यादिनिरूपणम्, एतदेव देविकानां सर्व-
कृन्दोरूपत्वं सर्वदेविकारूपत्वं वषट्काररूपत्वं च ।

अथ पञ्चानामेतेषां श्रेधा निर्वर्ष विधत्ते,—“ता यत्सह
सर्वा निर्वपेदीश्वरा एनं प्रदहो द्वे प्रथमे निरुष्य धातुस्तृतीयं निर्व-
पेत्तथो एवोत्तरे निर्वपेत्तथैमं न प्रदहन्थथो यस्मै कामाय
निरुष्यन्ते तमेवाभिरुपाशोति^(२०)” इति । ‘ताः’ (देविकाः) पञ्चापि
सह निरुप्ताः सत्यः, ‘एनं’ यजमानं प्रदग्धुमीश्वराः, तस्मादनुमत्याः
राकायाश्च चरुद्वयं ‘निरुष्य’, ततस्तृतीयत्वेन ‘धातुः’ पुरोडाशं
निर्वपेत् । तत ऊर्ध्वं सिमीवाच्याः कुङ्गाः* चरुद्वयं निर्वपेत्तथा

* कुङ्गाश्च इति पाठो भवितुं युक्तः ।

सति 'एनं' यजमानं देविका न 'प्रदहन्ति' । अथ 'यस्मै कामाय निरूप्यन्ते', 'तं' 'कामम्' 'आभिः' देवताभिः 'प्राप्नोति' 'एव' ।

इति श्रीषायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
यजुःसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

वास्तोष्यते प्रतिजानीह्यस्मान्त्वावेशे अनमीवा
भवा नः । यत्वेमहे प्रति तन्नो जुषस्व शन्न एधि
द्विपदे शं चतुष्यदे^(१) । वास्तोष्यते शग्मया सः सदा ते
सक्षीमहि रण्वया गातुमत्या । आवः क्षेम उत योगे
वरं नो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः^(२) । यत् सायं-
प्रातरग्निहोचं जुहोत्याहुतीष्टका एव ता उपधत्ते ॥ १ ॥

यजमानोऽहोराचाणि वा एतस्येष्टका य आहि-
ताग्निर्यत् सायम्प्रातर्जुहोत्यहोराचाण्येवाप्तेष्टकाः कृ-
त्वोपधत्ते^(३)* दश समानच जुहोति दशाक्षरा विराड्
विराजमेवाप्तेष्टकां कृत्वोपधत्तेऽथो विराज्येव यज्ञमा-
प्नोति चित्यश्चित्योऽस्य भवति^(४) तस्माद्यच्च दशोषित्वा
प्रयाति तद्यज्ञवास्त्ववास्त्वेव तद्यत्ततोऽर्वाचीनं ॥ २ ॥

रुद्रः खलु वै वास्तोष्यतिर्यदहुत्वा वास्तोष्यतीयं
प्रयायाद् रुद्र एनं भूत्वाग्निरनूत्याय हन्याद्वास्तोष्य-

* इतः प्रभृति न मन्त्रः, किन्तु ब्राह्मणरूपः ।

तीयं जुहोति भागधेयेनैवैनः शमयति नार्तिमार्हति
 यजमानो^(५) यद्युक्ते जुहुयाद्यथा प्रयाते वास्तावाहुतिं
 जुहोति तादृगेव तद्यद्युक्ते जुहुयाद्यथा क्षेम आहुतिं
 जुहोति तादृगेव तदहुतमस्य वास्तोष्पतीयः स्यात् ॥

॥ ३ ॥

दक्षिणो युक्तो भवति सव्योऽयुक्तोयं वास्तोष्पतीयं
 जुहोत्युभयमेवाकरपरिवर्गमेवैनः शमयति^(६) यदेकया
 जुहुयाद्विहोमं कुर्यात् पुरोनुवाक्यामनूच्य याज्यया
 जुहोति स देवत्वाय^(७) यद्भुत आदध्याद् रुद्रं गृह्णा-
 नन्वारोहयेद्यदेवक्षान्यसंप्रक्षाय्य प्रयायाद्यथा यज्ञ-
 वेशसं वा दहनं वा तादृगेव तदयं ते योनिर्कृत्विय
 इत्यरथ्योः समारोहयति ॥ ४ ॥

एष वा अग्नेर्योनिः स्व एवैनं योनौ समारोहय-
 ति^(८) अथो खल्वाहुर्यद्रथ्योः समारूढो नश्येदुदस्या-
 मिः सीदेत् पुनराधेयः स्यादिति या ते अग्ने यच्चिया
 तनूस्तयेच्चारोहेत्यात्मन्त्समारोहयते यजमानो वा
 अग्नेर्योनिः स्वायामेवैनं योन्याः समारोहयते^(९) ॥ ५ ॥

धत्ते । अर्वाचीनं । स्यात् । समारोहयति । पञ्च-
 चत्वारिःशच्च ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे चतुर्थ-
 प्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

नवमे देविकाख्यानि हवींष्यक्तानि विस्तरात् ।

अथ दशमे प्रयाणं करिष्यतोऽग्निहोत्रिणोऽग्निसमारोपणमभि-
धीयते । कल्पः,—‘सगृहः प्रयास्यन् वासोऽप्यतीथं जुहोति, वासो-
ऽप्यत इत्यनुद्रुत्योत्तरया गार्हपत्ये जुहोति’ इति । प्रथममन्त्र-
पाठस्तु,—“वासोऽप्यते प्रतिजानीह्यस्मान्स्वावेशो अनमीवो भवा
नः । यत्त्वेमहे प्रति तन्नो जुषस्व शं न एधि द्विपदे शं चतु-
ष्यदे^(१)” इति । अग्निहोत्रिणो गार्हपत्याग्निरेव गृहस्थानीयः,
तेन सह यदा प्रयास्यति, तदानो पत्नीसहितोऽग्निं गृहोत्वा
प्रयास्यन्नुत्तरेण मन्त्रेण होतुमिमां पुरोनुवाक्यामनुब्रूयात् । तस्य
मन्त्रस्यायमर्थः । ‘वासोः’ (अग्निहोत्रनिवासस्थानस्य गृहस्य) हे
‘पते’ (पालक), गार्हपत्य, ‘अस्मान्’ ‘प्रतिजानीहि’ (ग्रामान्तरे
यियासून् प्रतिबुध्यस्व) । ततोऽस्माकं, ‘स्वावेशः’ (सुखेनावेशयिता,
वासयिता) ‘भव’ । ‘अनमीवो’ (रोगनिवारकश्च) ‘भव’ । ‘यत्’
कार्यमुद्दिश्य त्वां वयम् ‘ईमहे’ (प्राप्नुमः), प्रार्थयामह इत्यर्थः ।
‘नः’ (अस्मदर्थं), ‘तत्’ (कार्यं) ‘जुषस्व’ (प्रीतिपूर्वकं सेवस्व) ।
ततोऽस्माकं ‘द्विपदे’ (मनुष्याद्य) ‘चतुष्यदे’ (पशवे) च ‘शम्’
‘एधि’ (सुखेहेतुर्भव) । द्विपदे शं भव, चतुष्यदे च शं भवेति
वाक्यभेदाय शमित्यस्य द्विः-पाठः ।

द्वितीयमन्त्रपाठस्तु,—“वासोऽप्यते शग्मया स॒सदा ते सची-
महि रण्वया गातुमत्या । आवः क्षेमे उत योगे वरं ते यूयं पात
स्वस्तिभिः सदा नः^(२)” इति । हे ‘वासोऽप्यते’, ‘संसदा’ (त्वदीयया
सभया), ‘सचीमहि’ (वयं संसक्ता भूयासु) । कीदृशा संसदा ?—

‘ब्रह्मया’ (सर्वार्थसाधनशक्त्या), ‘रत्नया’ (रमणीयया), ‘गातु-
मत्या’ (गातुर्गतिरवगतिः, तद्युक्त्या) सर्वज्ञयेत्यर्थः । त्वं ‘नः’
(अस्माकं) ‘योगे’ (योगनिमित्तं), ‘वरम्’ ‘आवः’ (सम्यक् रत्न) ।
‘उत’ (अपि च), ‘चेमे’ (चेमनिमित्तं) सम्यक् रत्न । अलब्धसा-
पेक्षितस्य लाभो योगः, लब्धस्य सर्वार्थस्य परिपालनं चेमः ।
युयमिति पूजार्थं ब्रह्मवचनम् । ‘ते’ ‘यूयं’ ‘नः’ (अस्मान्)
‘स्त्रिभिः’ (नानाविधश्रेयोभिः) ‘पात’ (रक्षत) ।

अथैनं होमं विधातुं प्रश्नोति,— “यत्सायंप्रातरग्निहोत्रं
जुहोत्याज्जतीष्टका एव ता उपधत्ते यजमानोऽहोरात्राणि वा
एतच्छेष्टका य आहिताग्निर्यत्सायंप्रातर्जुहोति अहोरात्राण्येवाग्नेष्टकाः
कृत्वोपधत्ते^(९)” इति । अग्निहोत्रो कालद्वयेन ‘अग्निहोत्रं जुहोति’
इति ‘यत्’, ‘ताः’ सर्वा आज्ञतिरूपा ‘इष्टकाः’ ‘एव’ ‘यजमानः’
‘उपधत्ते’ । यद्यप्यत्र मृत्मया इष्टका न सन्ति, तथापि, ‘यः’ पुरुषः
‘आहिताग्निः’ भवति, ‘एतस्य’ ‘अहोरात्राणि’ एव ‘इष्टकाः’ सम्प-
द्यन्ते । अतो यदि ‘सायंप्रातः’ नियमेन ‘जुहोति’ तदानीमनु-
ष्ठानेन ‘अहोरात्राण्येव’ प्राप्तकालरूपा ‘इष्टकाः कृत्वा’ उपधानं
कृतवान् भवति ।

पुनः प्रकारान्तरेण प्रश्नोति,— “दश समानत्र जुहोति दशा-
क्षरा त्रिराट् विराजमेवाग्नेष्टकां कृत्वोपधत्तेऽथो विराज्येव यज्ञ-
माग्नेति चित्यास्त्रित्योऽस्य भवति^(१०)” इति । ‘समानत्र’ (एकत्र),
‘दश’ दिनानि स्थित्वा यदाऽग्निहोत्रं ‘जुहोति’, तदा दश-
सङ्ख्यासामान्यात् ‘विराट्’ सम्पद्यते; अतोऽग्निहोत्रो ‘विराजमेव’

प्राप्य तां विराजम् एकाष्टकां 'हत्वा' उपधानं हतवान् भवति । अपि च 'विराजि' लब्धायाम् अग्निष्टोमयज्ञं प्राप्नोति । अत एव सप्तमकाण्डेऽग्निष्टोमप्रस्तावे 'विराजमभिसम्पद्यते' इति वक्ष्यते । तदेवम् 'अस्य' (अग्निहोत्रिणः) 'चित्यश्चित्यो' 'भवति' (त्रिविधाश्चित्याग्रयः सम्पद्यन्ते, (सायंप्रातर्होमाहुतिरूपाभिरिष्टकाभिश्चित एकोऽग्निः, अक्षरात्रकालरूपाभिरिष्टकाभिश्चितो द्वितीयोऽग्निः, त्रिराडूरूपेष्टकया चितस्तृतीयोऽग्निः) । एवमस्य विविधचित्याग्नि-सम्पत्तिः* ।

इदानीं विधत्ते,—“तस्माद्यत्र दशोषित्वा प्रयाति तद्यज्ञ-वास्त्ववास्त्वेव तत् यत् ततोऽर्वाचीनं रुद्रः खलु वै वास्तोष्यतिर्य-दङ्गत्वा वास्तोष्यतीयं प्रयायाद् रुद्र एनं भूत्वाऽग्निरनूत्याय हन्या-द्वास्तोष्यतीयं जुहोति भागधेयेनैवैनं शमयति नार्तिमार्च्छति यजमानः(५)” इति । यस्मादेकत्र दशरात्रहोमेन विराट्सम्पत्तिः, 'तस्माद्यत्र दश' दिनानि 'उषित्वा' पश्चादग्निहोत्रो 'प्रयाति', स देशो यज्ञभूमिः, 'ततोऽर्वाचीनं' कालं यत्र वसति सेयमयज्ञभूमिः 'एव', अतो दश रात्रीरेकत्रोषित्वा यत्पश्चात्प्रयाणन्तद्धोमनिमित्तम् । तस्मिन् होमे रुद्रशब्दाभिधेयो गार्हपत्याग्निर्देवता, तस्य वास्तोष्य-तित्वात् । एवं सति यदि वास्तोष्यतीयहोममकृत्वा प्रयाणं कुर्यात्, ततो गार्हपत्याग्निः क्रूरो भूत्वा यजमानम् 'अनु' 'उत्याय' 'हन्यात्' । अतस्तत्परिहाराय प्रयाणकाले 'वास्तोष्यतीयं' जुहुयात्, तेन होम-भागं दत्त्वा तमग्निं शान्तं करोति, ततो यजमानो न म्रियते ।

* 'विविधा चित्ताग्निसम्पत्तिः' इति ५ पु० पाठः ।

प्रयाणार्थस्य ब्रकटस्य दक्षिणबलीवर्दयोजनादूर्ध्वं सथ्यबली-
वर्दयोजनात् प्रागेव होमावसर इत्येतद्विधत्ते,—“यद्युक्ते जुञ्ज-
याद्यथा प्रयाते वास्त्रावाङ्गतिं जुहोति तादृगेव तद्यद्युक्ते जु-
ञ्जयाद्यथा क्षेमे आङ्गतिं जुहोति तादृगेव तदङ्गतमस्य वासोऽप्य-
तीयः स्याद्वक्षिणे युक्तो भवति सव्योऽयुक्तोऽथ वासोऽप्यतीयं जुहो-
त्युभयमेव अकः अपरिवर्गमेवैनः श्रमयति^(१)” इति । यदि बली-
वर्दद्वये ‘युक्ते’ सति पश्चात् ‘जुञ्जयात्’, तदा तावतैव वास्तुः (यज्ञ-
देशः) प्रयातो भवति । तस्मिन् ‘प्रयाते’ सति अथज्ञदेशे लौकिके
‘यथा’ होमस्यैतत्स्यात् । तर्ह्ययुक्ते बलीवर्दद्वये जुहोत्विति चेत् ।
तदप्यसङ्गतं, ‘यथा क्षेमे’ सति प्रयाणसङ्गमन्तरेण ‘जुहोति’ तथै-
तत्स्यात् । उभयथापि अङ्गतमस्य वासोऽप्यतीयं भवेत् । प्रयास्यता
हि वासोऽप्यतीयं होतव्यं, उभययोगे हि प्रयाणस्य निष्पन्नत्वात्
न अयं प्रयास्यन् भवति । तयोर्द्वयोरप्ययोगे प्रयाणप्रसङ्गस्य
अभावाच्चेव प्रयास्यन् भवति । दक्षिणबलीवर्दे एकस्मिन्नेव युक्ते तु
प्रयाणस्य प्रसक्तत्वात् अननीतत्वाच्चायं प्रयास्यन् भवति । अत-
स्तदा वासोऽप्यतीयं जुञ्जयात् तथा सति ‘उभयमेव’ कृतवान्
भवति, प्रयाणस्य प्रसक्तत्वमेकम्, अनिष्पन्नत्वं द्वितीयमित्युभयम् ।
‘एनं’ (क्रूरमग्निं) तथाविधेन होमेन ‘अपरिवर्गमेव’ ‘श्रमयति’
(श्रमनीयस्य अंगस्य कस्यचिदपि वर्जनमकृत्वा सर्वात्मना शान्तमेनं
कृतवान् भवति) ।

‘वासोऽप्यते प्रतिजानीहि’, ‘वासोऽप्यते श्रमया’ इत्येतस्य मन्त्र-
द्वयस्य होमाङ्गतां विधत्ते,—“यदेकया जुञ्जयाद्द्विहोमं कुर्यात्

पुरोनुवाक्यामनूच्य याज्यथा जुहोति सदेवत्वाय^(७)” इति ।
 आश्रावयेत्यादिविषदित्यन्तो मन्त्रसङ्गो याज्यापुरोनुवाक्ययोः
 सहाये वर्त्तते, याज्यापुरोनुवाक्ये तु प्रधानभूते; तत्पूर्वको होमो
 देवानां प्रियः; तद्रहितस्तु दर्विहोमः, ‘अग्नये स्वाहा’ इत्येवं
 मन्त्रमुच्चार्य आश्रावणादिभिर्विना केवलया दर्व्या ह्यमानत्वात्
 तादृशो देवानामत्यन्तं प्रियो न भवति; एवं सति अत्र यदि
 ‘एकया’ एव दर्व्या ‘जुह्यात्’, तदानीमाश्रावणादिमन्त्राणामव-
 काशाभावेन दर्विहोमः स्यात्, अतो दर्विहोमत्वं मा भूदित्यभिप्रेत्य,
 ‘वास्तोष्यते प्रतिजानीहि’ इत्येतां ‘पुरोनुवाक्यामनूच्य’, ‘वास्तोष्यते
 ब्रह्मया’ इत्यनया ‘याज्यथा’ जुह्यात् । तथा सति देवानाम-
 त्यन्तप्रियत्वात् देवत्वं भवति ।

अथ क्रमेण शकटे भाण्डस्यापनमरण्योरग्निसमारोहणं च
 विधत्ते,—“यद्भुते आदध्याद्रुद्रं गृहान् अम्वारोहयेत् यद् अव-
 चाणानि असम्प्रचाय्य प्रयायाद्यथा यज्ञवेगसं वा दहनं वा तादृगेव
 तत् अयन्ते योनिः ऋत्विच इत्यरण्योः समारोहयत्येष वा अग्ने-
 र्योनिः स्वे एवैनं योनौ समारोहयति^(८)” इति । यद्यग्निहोत्रे
 ‘हुते’ सति पश्चाद्भाण्डानि शकटे स्थापयेत्, तदानीं गृहोपकर-
 णानि भाण्डादीनि अनुद्भवात्मकमग्निमपि शकटे स्थापयेत् ।
 ततः शकटं दह्येत, न हि होमादूर्ध्वमग्निः पूर्वदेशे तिष्ठति, पूर्वन्तु
 होमार्थं तिष्ठत्येव; तस्मात् अहुतेऽग्निहोत्रे तद्द्वोमात्प्रागेव भाण्डानि
 शकटे स्थापयेदिति विधिर्हनीयते । ज्वलितानि काष्ठानि अङ्गार-
 रूपाणि अवचशब्दाभिधेयानि, यदि तानि ‘असम्प्रचाय्य’

(अग्निराहित्यं यथा न भवति तथा शान्तानि अहृत्वा) प्रयाणं कुर्यात्, तदा केनचित् यज्ञविघातः कृतः, यथा वा गृहदहनं कृतं, तादृशमेव तदङ्गाराणामशमनं स्यात्, अतस्तत्परिहारार्थम् 'अयन्ते योनिः' इति मन्त्रेण तमग्निम् 'अरण्योः' समारोहयेत् । एषोऽरण्योः सप्तो वक्त्रेः कारणं, ताभ्यामुत्पन्नत्वात्, ततस्तमग्निं स्वकीये 'योनिः' समारूढङ्करोति । मन्त्रस्तु "उप प्रयन्तो अध्वरम्" इत्यनुवाके (१का०।५प्र०।५अ०) समाह्वानत्वात्तत्रैव व्याख्यातः ।

अरणिसमारोहणं पाचिकदोषयस्तत्वात्तदुपेक्ष्य स्वात्मनि समारोहणं विधत्ते, "—अथो खल्वाङ्ग्यदरण्योः समारूढो नशे-
दुदस्त्राग्निः सीदेत्पुनराधेयः स्यादिति या ते अग्ने यज्ञिया तनू-
स्तथा एह्यारोहेत् स्वात्मन् समारोहयते यजमानो वा अग्नेर्योनिः
स्वायामेवैनं योन्यां समारोहयते(९)" इति । अथ केचित्
'खल्वाङ्गः', 'अरण्योः समारूढो' यदि अरणिदाहापहारादिना
'नशेत्' तदा यजमानस्य पूर्वमाहितोऽग्निः 'उत्' 'सीदेत्', अतो-
ऽग्निः पुनराधातव्यः 'स्यादिति' तस्य दोषस्य परिहाराय यज-
मानो 'या ते अग्ने' इति मन्त्रेण स्वात्मनि अग्निं समारोहयेत् ।
यथैवारण्योरग्न्युत्पादकत्वम्, एवं 'यजमानो'ऽपि शास्तीयाग्ने-
त्पादकत्वात् 'योनिः' भवति, तस्माद्यजमाने समारोहितोऽग्निः
स्वकीयायामेव 'योन्यां' समारोहितो भवति । अयन्तु मन्त्रो
ब्राह्मणग्रन्थे द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके समाह्वानत्वात्तत्रैव
व्याख्यास्यते ।

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः—

अग्निहोत्री तु सगृहः प्रयास्यन् जुहुयाद् द्वयम् ।

वास्तोः, पुरोनुवाक्यैका याज्या चान्येति तद् द्वयम् ॥

अथ मीमांसा—अष्टमाध्यायस्य चतुर्थपादे (१ अ०) चिन्तितम्,—

“दर्विहोमो गुणो नाम वाऽगुणो दधिहोमवत् ।

गुणासम्भवतो लोकवेदयोर्नाम तद्भवेत् ॥

इदमाम्नायते,—‘यदेकया जुहुयाद्दर्विहोमं कुर्यात्’ इति ।

तत्र दर्व्या होमो दर्विहोम इति तृतीयासमासे सति, ‘दधा जुहोति’ इत्यादाविव होमानुवादेन गुणविधित्वसम्भवाद्दर्व्याख्यो गुणो विधीयते इति चेत् । मैवं, न तावत्सोकसिद्धे स्थास्त्रीपाकाष्टकादिहोमे दर्विगुणो विधातुं शक्यः, लौकिकशिष्टाचारादेव तत्र साधनप्राप्तेः । नापि वेदसिद्धेऽग्निहोत्र-नारिष्टादिहोमे, विहित-जुहादिबाधप्रसङ्गात् । तस्मात् ‘दर्विहोमः’ इति कर्मनामधेयम्” ॥ तत्रैव (२ अ०) अन्यच्चिन्तितम्,—

“लौकिकस्योत सर्वस्य नामाद्योऽम्बष्ठवाक्यतः ।

निमित्तसाम्याद्देदेऽपि तदुक्तेः, सर्वनाम तत् ॥

‘अम्बष्ठानाम् अर्दार्विहोमिको ब्राह्मणः’ इति श्रौताम्बष्ठस्वामिके स्मार्तहोमे तदप्रयोगालौकिकस्यैव होमस्य तत् नामेति चेत् । मैवं, दर्व्या होम इति प्रवृत्तिनिमित्तस्य लौकिकवैदिकयोः समानत्वात् ‘दर्विहोमं कुर्यात्’ इतिश्रुत्युक्तेः, वैदिकहोमनामलिङ्गत्वाच्च सर्वस्य होमस्यैतन्नाम” ॥ तत्रैव (३ अ०) अन्यच्चिन्तितम्,—

“तद्यजेरपि नाम स्थाञ्जुहोतेरेव वाऽग्निमः ।

अविशेषेण मुख्यत्वाज्जुहोतेर्लक्षणाऽन्यथा ॥

तन्नाम जुहोतिचोदनानां यजतिचोदनानाञ्च भवितुमर्हति ।
कुतः ? । अविशेषश्रवणादिति चेत् । मैवं, जुहोतिचोदनासु होम-
शब्दस्य मुख्यत्वात् यजतिचोदनानां तन्नामत्वे लक्षणा स्यात् ।
तस्माज्जुहोतिचोदनानामेव” । तत्रैव (४ अ०) अन्यच्चिन्तितम्,—

“दर्विहोमे सोमधर्मा अपूर्वत्वमुतायिमः ।

अव्यक्तेर्यज्यभावाच्च स्वाहोक्त्वादेरपूर्वता ॥

जयाभ्याताननारिष्टादिषु दर्विहोमेषु उत्पत्तिवाक्ये देवताया
अश्रवणादव्यक्तिलिङ्गेन सोमधर्माः कर्त्तव्या इति चेत् । मैवं, सोमे
श्रुतस्य यजतिलिङ्गस्य अभावात् । किञ्च ‘पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरि-
जाय स्वाहा’ इति दर्विहोमेषु स्वाहाकार आह्वातः, स च
सोमविध्यन्तातिदेशे विद्ध्यते ? तेन स्वाहाकारविरोधिना वषट्-
कारस्य प्राथमाणत्वात् । किञ्चोदाहृतैर्मन्त्रमतचतुर्थ्यन्तैः पदैर्देव-
तासमर्पणान्नास्य अव्यक्तत्वं । तस्मात् दर्विहोमानाभ् अपूर्वकर्मत्वा-
त्तास्ति तत्र कस्यापि विध्यन्तस्यातिदेशः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवोद्ये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
यजुःसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

त्वमग्ने बृहद्वयो दधासि देव दाशुषे । कविर्पृह-
यतिर्युवा^(१) । हव्यवाङ्गिरजरः पिता नो विभुर्विभा-
वा सुहृशीको अस्मे । सुगार्हपत्याः समिषो दिदी-

ह्यस्मद्रियकसंमिमोहि अवांसि^(२) । त्वञ्च सोम नो
वशो जीवातुं न मरामहे । प्रियस्तोषो वनस्पतिः^(३) ।
ब्रह्मा देवानां पद्वीः कवीनामृषिर्विप्राणां महि-
षो मृगाणां । श्येनो यृध्राणां स्वधितिर्वनानां
सोमः ॥ १ ॥

पवित्रमत्येति रेभन्^(४) । आ विश्वदेवः सत्यतिः सू-
क्तैरद्या वृणोमहे । सत्यसवः सवितारं^(५) । आ सत्येन
रजसा वर्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यञ्च । हिर-
ण्ययेन सविता रयेना देवो याति भुवना विपश्यन्^(६) ।
यथा नो अदितिः करत्यश्चे नृभ्यो यथा गवै । यथा
तोकाय रुद्रियं^(७) । मा नस्तोके तनये मा न आयुषि
मा नो गोषु मा ॥ २ ॥

नो अश्वेषु रोरिषः । वीरान्मा नो रुद्र भामितो
वधीर्हविषन्तो नमसा विधेम ते^(८) । उदप्रतो न वयो
रक्षमाणा वावदतो अधियस्येव घोषाः । गिरिध-
जो नोर्मयो मदन्तो बृहस्पतिमभ्यर्क्षा अनावन्^(९) ।
हृसैरिव सखिभिर्वावदद्भिरश्मन्मयानि नहना व्य-
सन् । बृहस्पतिरभिकनिक्रदन्ना उत प्रास्तौदुच्च वि-
दाः अगायत्^(१०) । एन्द्रं सानसिः रयिं ॥ ३ ॥

स जित्वानः सदासहं । वषिष्ठमूतये भर^(११) । प्र

संसाहिषे पुरुङ्कत शून् ज्येष्ठस्ते शुष्मं इह रातिरस्तु ।
 इन्द्रा भर दक्षिणेना वसूनि पतिः सिन्धूनामसि रेव-
 तीनां^(११) । त्वं५ सुतस्य पीतये सद्यो वृद्धो अजायथाः ।
 इन्द्र ज्यैष्ठ्याय सुक्रतो^(१२) । भुवस्त्वमिन्द्र ब्रह्मणा महान्
 भुवो विश्वेषु सर्वनेषु यन्नियः । भुवो नृश्रैगालो वि-
 श्वस्मिन् भरे ज्येष्ठश्च मन्त्रः ॥ ४ ॥

विश्वचर्षणे^(१३) । मिचस्य चर्षणीधृतः श्रवो देवस्य
 सानसिं । सत्यं चिचश्रवस्तमं^(१४) । मिचो जनान्यातयति
 प्रजानन्मिचो दाधार पृथिवीमुत द्यां । मिचः कृष्टीर-
 निमिषाभिचष्टे सत्याय हृद्यं घृतवद्विधेम^(१५) । प्र स
 मिच मर्तो अस्तु प्रयस्वान् यस्त आदित्य शिक्षति ब्र-
 तेन । न हन्यते न जीयते त्वोतो नैनमश्नो
 त्यन्तितो न दूरात्^(१६) यत् ॥ ५ ॥

चिद्धिते विशो यथा प्र देव वरुण वृतं । मिनीमसि
 द्यविद्यवि^(१७) । यत्किञ्चेदं वरुण दैव्ये जनैभिद्रोहं मनु-
 ष्याश्चरामसि । अर्चिन्ती यत्तव धर्मा युयोपिम मा नस्त
 स्मादेनसो देव रीरिषः^(१८) । कितवासो यद्रिरिपुर्न
 दीवि यद्वा घा सत्यमत यन्न विद्म । सर्वा ता विष्य
 शिथिरेव देवाथा ते स्याम वरुण प्रियासः^(१९) ॥ ६ ॥

सोमः । गोषु मा । रयिं । मन्त्रः । यत् । शिथिरा ।

सप्त च ॥ वि वै । आ वायो । इमे वै । चित्तं च ।
 अग्निर्भूतानां । देवा वै । ऋताषाट् । राष्ट्रकामाय ।
 देविका । वास्तौष्यते । त्वमग्ने बृहद्वयः । एकादश ॥ ११ ॥
 वि वा एतस्य । इत्याह यथायजुरेवैतत् । मृत्युर्ग-
 न्धर्वः । अवरुन्धे । त्वमग्ने । बृहस्पतयः । षट्चत्वारिंश-
 शत् ॥ ४६ ॥

हरिः ओम् ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे तृतीय-
 प्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

इति संहितायां तृतीयाष्टके चतुर्थोऽध्यायः ॥

वासोऽतिथुतो होमो दशमे परिकीर्तितः ।

अथैकादशे याव्याः, तत्र “देव स्र वामेतानि हवींषि भवन्ति”
 इति धानि विहितानि, तेषु “अग्नये गृहपतये पुरोडाशमष्टा-
 कपालं निर्वपति ह्यणामां ब्रीहीणाम्” इत्यस्य पुरोनुवाक्यामाह,
 —“त्वमग्ने बृहद्वयो दधासि देव दाशुषे कविर्गृहपतिर्युवा(१)”
 इति । हे ‘अग्ने’ ‘देव’ ‘त्वं’ ‘दाशुषे’ (हविर्दत्तवते) यजमानाय
 ‘बृहद्वयो दधासि’ (महदन्नं दीर्घमायुर्वा प्रयच्छति)* कीदृ-
 शन्नं?—‘कविः’ विद्वान्, ‘गृहपतिः’ (गृहस्थ) पालयिता, ‘युवा’
 (नित्यतरुणः) ।

* एवमेव सर्वत्र पाठः । प्रयच्छसि इति तु भवितुं युक्तः ।

तत्रैव याज्यामाह,—“ह्यवाट् अग्निरजरः पिता नो विभु-
र्विभावा सुदृञ्चोको अस्मै । सुगार्हपत्याः समिषो दिदीहि अस्म-
द्रिषक् सन्निमीहि अवांसि^(१)” इति । अयम् ‘अग्निः’ ह्यं वहति
इति ‘ह्यवाट्’, ‘अजरो’ (जरारहितः), ‘वः’ (अस्माकं) ‘पिता’
(उत्पादकः पालयिता वा), ‘विभुः’ (व्यापी), ‘विभावा’ (विशेष
भागशीलः), ‘सुदृञ्चोकोः’ (सुखदर्शनः), ईदृञ्चो योऽग्निः, स त्वम्
‘अस्मै’ (अस्माकं) ‘इषः’ (अन्नानि) ‘सम्-‘दिदीहि’ (सम्यक् प्रयच्छ) ।
कथम्भूता इषः ?—‘सुगार्हपत्याः’ (शोभनगृहपतित्वहेतुभूताः) ।
किञ्च ‘अस्मद्रिषक्’ (अस्मदाभिमुख्येनागतः), सं-‘अवांसि’ (श्रोत-
व्यानि यत्रांसि) ‘सन्निमीहि’ (सम्यक् निष्पादय) ।

अथ “सोमाय वनस्यतथे श्यामाकच्छद्मम्” इत्यस्य पुरोनु-
वाक्यामाह,—“त्वं च सोम नो वशो जीवातुं न मरामहे ।
प्रियस्रोचे वनस्यतिः^(२)” इति । हे ‘सोम’ ‘त्वं च’ (त्वमपि) ‘नः’
(अस्मान्) ‘जीवातुं वन्नः’ (जीवयितुं कामयमानोऽसि) । अतो
‘न मरामहे’ (त्वत्प्रसादान्न क्षियामहे) । कीदृशस्त्वं ?—‘प्रिय-
स्रोचः’ (‘सोमो वा श्रोवधीर्ना राजा’ इत्यादिस्तुतिप्रियः),
‘वनस्यतिः’ (वनानां पालकः) ।

तत्रैव याज्यामाह,—“ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनामृषि-
र्विप्राणां मद्भिषो मृगाणां श्येनो गृभ्राणां स्वधितिवंशानां
सोमः पवित्ररुत्येति रेभन्^(३)” इति । ‘देवानां’ मध्ये ‘ब्रह्मा’
(श्रेष्ठः); पदं वेति अवगच्छति इति ‘पदवीः’, ‘कवीनां’ (विदुषां)
मध्ये ‘पदवीः’ (पदवाक्यप्रमाणाभिन्नः श्रेष्ठः); ‘विप्राणां’ मध्ये

‘सृष्टिः’ (अनुष्ठानसामर्थ्येनातीन्द्रियवस्तुद्रष्टा श्रेष्ठः); ‘मृगाणां’ (चतुष्पदां) मध्ये शक्त्वाधिक्यात् ‘मद्दिष्टः’ (श्रेष्ठः); तथैव ‘गृध्राणां’ (पक्षिणां) मध्ये शक्त्वाधिक्यात् ‘श्येनः’ (श्रेष्ठः); ‘वनानां’ मध्ये ‘स्रधितिः’ (श्रेष्ठः); स्रधितिशब्देन करवासादिवहृदृस्वरूपः भास्वान् वृक्ष उच्यते । यथा ब्रह्मादयः स्वजातिषु श्रेष्ठाः एवं सोमोऽपि । ‘पवित्रं’ (शुद्धिहेतुं) कुशादिकम् ‘अत्तेति’ (अतिक्रामति) । कीदृशः सोमः?—‘रेभन्’ (शब्दभाक्) स्रयमान इत्यर्थः ।

अथ “सवित्रे सत्यप्रसवाथ पुरोडाशं द्वादशकपालमाशूनां व्रीहीणाम्” इत्यस्य पुरोनुवाक्यामाह,—“आ विश्वदेवः सत्यतिः स्रक्तैरद्या वृणीमहे । सत्यसवः सवितारम्^(५)” इति । ‘अद्य’ (अस्मिन् कर्मणि) ‘सवितारं’ ‘स्रक्तैः’ (शोभनवाक्यैः) ‘आ’-‘वृणीमहे’ (फलसाधनाय प्रार्थयामहे) । कीदृशं सवितारं?—‘विश्वदेवं’ (विश्वे सर्वे देवा यस्य वशे वर्तन्ते, सोऽयं) विश्वदेवस्तं, ‘सत्यतिं’ (सन्मार्गवर्तिनां पालकम्) ‘सत्यसवं’ (अमोघानुज्ञम्) ।

तत्रैव याच्यामाह,—“आ सत्येन रजसा वर्तमानो निवेशयन् अमृतं मर्त्यञ्च हिरण्येन सविता रथेना देवो याति भुवना विपश्यन्^(६)” इति । ‘सविता’ (आदित्यः) ‘हिरण्येन’ ‘रथेन’ ‘आ’-‘याति’ (सुवर्णनिर्मितं रथमारुह्य प्रतिदिनं पूर्वस्थां दिशि आगच्छति) । किं कुर्वन्?—‘सत्येन रजसा’ ‘आ-वर्तमानः’ (अमोघेन रश्मिकात्मकेन मण्डलेन उदयास्तमयोर्धाम्यन्), ‘अमृतं मर्त्यञ्च’ ‘निवेशयन्’ (देवशरीरं मनुष्यशरीरं स्वस्वकाले प्रकाशेन तत्त-

श्लोके व्यवहारसमं कुर्वन्), 'भुवना विपश्चन्' (सर्वलोकानव-
श्लोकयन्) ।

अथ "रुद्राय पशुपतये गावीधुकञ्चरम्" इत्येतस्य पुरोनुवा-
क्यामाह,—“यथा नो अदितिः करत्पश्वे नृभ्यो यथा गवे, यथा
तोकाय रुद्रियम्^(०)” इति । 'अदितिः' (अखण्डनीयः) 'रुद्रः'
यथा 'पश्वे' (पशुभ्यः) 'नृभ्यो' गोभ्यश्च, 'यथा' 'तोकाय' (अप-
त्याय) यथा 'रुद्रियं' (रुद्रप्रतिपादितं रक्षणदि) यथा 'करत्'
(पश्यादिभ्यः पुत्राद्यपत्याय च येन प्रकारेण रक्षणं करोति), तथा
तम् अनेन हविषा राधयाम इति शेषः ।

तत्रैव व्याख्यामाह,—“मा नस्तोके तनये मा न आयुषि मा
नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः । वीरान्मा नो रुद्र भामितो
वधीर्हविष्मन्तो नमसा विधेम ते^(८)” इति । हे 'रुद्र' त्वं 'भामितः'
(क्रुद्धः सन्) 'नः' (अस्माकं) 'तोके' (पुत्रादौ) 'तनये' (तदीयपुत्रे,
अस्मत्पौत्रे) 'मा' 'रीरिषः' (हिंसाया ह्यथाः) तथा 'नः' (अस्माकम्)
'आयुषि' 'मा' 'रीरिषः' । तथा 'नः' (अस्माकं) 'गोषु' 'मा' 'री-
रिषः' । तथा, 'नः' (अस्माकम्) 'अश्वेषु' 'मा रीरिषः', तथा
'नः' (अस्माकं) 'वीरान्' (भृत्यान्) 'मा वधीः' वयं 'हविष्मन्तो'
(हविर्युक्ताः) सन्तः 'ते' (तुभ्यं) 'नमसा विधेम' (नमस्कारेण
परिचर्याङ्करवाम) ।

अथ "हृहस्यतये वाचस्यतये नैवारञ्चरम्" इत्यस्य पुरोनु-
वाक्यामाह,—“उदप्रतो न वयो रचमाणा वावदतो अभ्रियस्येव
घोषाः गिरिभ्रजो नोर्मथो मदन्तो हृहस्यतिमभ्यर्का अना-

वन्(९)” इति । एवं ‘बृहस्पतिम्’ ‘अभि-सख्य’ ‘अर्काः’ (अर्चन-हेतवः) अस्मदीया वाग्विशेषाः ‘अनावन्’ (स्तुतवन्तः), कीदृशाः वाग्विशेषाः?—‘उदसुतो न वयो रक्षमाणः’,—उदकं ज्ञावयन्ति भूमौ प्रवर्त्तयन्तीत्युदसुतो मेषाः, ते यथा अन्नोदकनिष्पादन-द्वारेण मदीयं ‘वयः’ (आयुष्यं) पास्यन्ति, तदस्मदीया स्तुति-रूपा वाग्विशेषाश्चापमृत्युपरिहारेण आयुष्यस्य रक्षकाः । तथा ‘अभियस्य घोषा’ इव ‘वावदतः’—अभ्राणां समूहोऽभियं तस्य ‘घाषाः’ (गर्जनशब्दाः) यथोच्चध्वनयः, एवमस्मदीया वाग्विशेषा भृशं वदन्तो भवन्ति । तथा ‘गिरिभ्रजो नोर्मयो मदन्तः’, यथा नदीतीरस्था गिरिस्थिर्भ्रज ऊर्मयो नदीपूरणप्रकाशनेन हर्षं जनयन्ति, एवमस्मदीयवाग्विशेषा बृहस्पतिमहिमप्रकाशनेन हर्ष-यन्तो भवन्ति ।

तत्रैव याज्यामाह,—“ह्रसैरिव सखिभिर्वावदद्भिरश्मन्मयानि नहना व्यस्यन् । बृहस्पतिरभिकनिक्रदद्गा उत प्रास्तौत् उत् च विदाः अगात्(१०)” इति । अयं ‘बृहस्पतिः’ ‘अभिकनिक्रदत्’ (अभितोऽस्मदीयहविःस्त्रीकारपरितोषद्योतकम् उच्चैर्ध्वनिमकरोत्) । ‘उत्’ ‘गाः’ ‘प्रास्तौत्’ (अपि च परितोषद्योतकानि वाक्यानि उच्चारितवान्), ‘विदान्’ ‘उत्’-‘अगायत्’ ‘च’, (अस्मदीयपरिचर्यामभि-जानन् परितुष्ट उत्कर्षेण गानमप्यकरोत्) । किं कुर्वन्?—‘अश्मन्म-यानि नहना व्यस्यन्’ (पाषाणमयद्वारं पिधानसदृशानि फल-प्रतिबन्धकानि दुरितानि अपाकुर्वन्), यथा ‘ह्रसैः’ (चतुर्थाश्रम-वासिभिः) अभिष्टुतः परमेश्वरः पुरुषार्थप्रतिबन्धकमपाकरोति,

एवं 'वावर्द्धिः' (अतिव्रथेन सुवर्द्धिः) 'सखिभिः' (सखिभिः) परितोषितो बृहस्पतिः प्रतिबन्धकमपाकरोतीति । अपेक्षितं श्रेयमाहृत्य व्याख्येयम् ।

अथ "इन्द्राय ज्येष्ठाय पुरोडाशमेकादशकपालं महाप्रीही-
शाम्" इत्यस्य पुरोनुवाक्यामाह,—“एन्द्रं सानसिं रयिं स-
जित्वानं सदासहं वर्षिष्ठमूतये भर(११)” इति । हे 'इन्द्र' 'रयिं'
(धनं) 'जतये' (रक्षार्थं) 'आ'-'भर' (आनय) । कीदृशबन्धनं?—
'सानसिं' (सगन्धो दानस्य सम्बन्धि) बज्रभ्यो दातुम्यर्थात्प्रति-
त्यर्थः । 'सजित्वानं' (जित्वभिर्जयश्रीलैः पुत्रादिभिरुपेतं) 'सदा-
सहं' (सर्वदा विरोधिनां सोढारं) तत्तिरस्कारसममित्यर्थः । 'वर्षि-
ष्ठम्' (अतिव्रथेन प्रवृद्धम्) ।

तत्रैव याज्यामाह,—“प्र ससाहिषे पुरुहूतं ब्रून् ज्येष्ठस्ते शुभ्र
इह रातिरस्तु इन्द्र आभर दक्षिणेना वसूनि पतिः सिन्धूना-
मसि रेवतीनाम्(१२)” इति । हे 'पुरुहूत' (पुरुषु बज्रषु यज्ञेव्या-
ह्रयमान*) 'ब्रून्' प्रकर्षेण 'ससाहिषे' (सर्वदा सहसे) तिरस्कारो-
षीत्यर्थः । 'ते' 'शुभ्रः' 'ज्येष्ठः' (तव बलं प्रशस्तम्), 'इह' (अस्मिन्)
कर्मणि 'रातिरस्तु' (फलदानमस्तु) । हे 'इन्द्र' 'दक्षिणेन' हस्तेन
'वसूनि' (धनानि) 'आहर†' (समानय) । 'सिन्धूनां' (समुद्रसमा-
नानां) 'रेवतीनां' (प्रजानां) 'पतिः' 'असि' ।

अथ तत्रैव वैकल्पितामन्यां पुरोनुवाक्यामाह,—“त्वं सुतस्य

* 'आह्रयमानः' इति J. पु० पाठः ।

† अत्र 'आभर' इति पाठो भवितुं युक्तः ।

धीतेषु सद्यो वृद्धो अजायथाः इन्द्र ज्यैष्ठ्याय सुक्रतो^(१९)” इति ।
 हे ‘सुक्रतो’ (शोभनकर्मन्) ‘इन्द्र’ ‘त्वं’ ‘सुतस्य’ (अभिपुतस्य) ‘पीतये’
 (पानाय) ‘सद्यः’ (तदानीमेव) ‘वृद्धो अजायथाः’ (प्रवृद्धो जातो-
 ऽसि) । एतच्च सर्वेषां देवानां मध्ये तव ‘ज्यैष्ठ्याय’ सम्पद्यते ।

तत्रैव विकल्पितामन्यां याज्यामाह,—“भुवस्त्वभिन्द्र ब्रह्मणा
 महान् भुवो विश्वेषु सवनेषु यज्ञियः भुवो नृत्स्यौजो विश्वस्मिन्
 भरे ज्येष्ठस्य मन्त्रो विश्वचर्षणे^(१४)” इति । हे ‘इन्द्र’ ‘त्वं’ ‘ब्रह्मणा
 महान्’ ‘भुवः’ (स्तुतिरूपेण वेदवाक्येनाभिवृद्धो भवसि), ‘विश्वेषु
 सवनेषु’ (त्रिष्वपि प्रातःसवनादिषु) ‘यज्ञियो’ भुवः (यज्ञयोग्यो
 भवसि) । ‘नृन्’ (प्रतिकूलान् शत्रून्) ‘स्यौजो’ भुवः (प्रच्यावयन्
 विनाशयन्) ‘वर्त्तसे’ । हे ‘विश्वचर्षणे’ (विश्वे सर्वे चर्षणयो मनुष्या
 यस्यामौ विश्वचर्षणिः सर्वमनुष्यस्वामीत्यर्थः, तादृशं त्वं ‘विश्व-
 स्मिन् भरे’ (सर्वस्मिन् यागे) ‘मन्त्रः’ (मननीयः) ‘ज्येष्ठः’ (प्रशस्तस्य
 भवसि) ।

अथ “मित्राय सत्यायाम्बानाञ्चरम्” इत्यस्य पुरोनुवाक्या-
 भाह,—“मित्रस्य चर्षणीधृतः अत्रो देवस्य सानसिं सत्यं चित्र-
 अवस्तमम्^(१५)” इति । ‘चर्षणीधृतः’ (मनुष्याणां धारयितुः)
 ‘मित्रस्य’ ‘देवस्य’ ‘अवः’ (श्रोतुं योग्यं) यज्ञो महदस्तीति शेषः ।
 ‘सानसिं’ (फलदानशीलं) ‘सत्यं’ (सत्यवादिनं) । चित्रं अवः (कोर्ति-
 र्थस्यामौ चित्रअवाः, अतिशयेन तादृशं यजामहे इति शेषः ।

तत्रैव याज्यामाह,—“मित्रो जनान् यातयति प्रजानन्मित्रो
 दाधार इयिवीमुत सां मित्रः छष्टीरनिमिषाऽभिचष्टे सत्याय इव्यं

घृतवदिधेम^(१९)” इति । अयं ‘मिचो’ देवो ‘जगान्’ सर्वान्
 ‘घातयति’ (स्वस्वव्यापारेषु प्रयत्नयुक्तान् करोति) ; ‘प्रजानन्’
 (तत्तदधिकारं विद्वान्) । किञ्च ‘मिचः’ ‘पृथिवीं’ ‘दाधार’ (धृत्-
 वान्) ‘उत’ (अपि च) द्यां (आधारं) दाधार । किञ्च ‘मिचः कृष्टीः’
 (मनुष्यान्) ‘अग्निमिषा’ (देवांसु) ‘अभिचष्टे’ (सर्वतः पश्यति),
 ‘सत्याय’ (अमोघफलाय) तस्मै मिचाय ‘इयं’ (चरुलक्षणं) ‘घृतवत्’
 (घृतयुक्तं) ‘विधेम’ (कुर्मः) ।

तत्रैव विकल्पितामन्यां याज्यामाह,—“प्र स मिच मर्त्तो
 अस्तु प्रयत्नान् यस्ते आदित्य मिच्छति व्रतेन न हन्यते न जीयते
 त्वोता नैनमृष्टे अत्रोत्यन्तितो न दूरात्^(१०)” इति । ‘यो’
 यजमानस्तव सम्बन्धिना ‘व्रतेन’ कर्मणा ‘मिच्छति’ (अनुष्ठानं
 कृत्वा भवितुमिच्छति), हे ‘मिच’, ‘स’ ‘मर्त्तः’ (स मनुष्यः)
 (यजमानः) ‘प्रयत्नान्’ (कर्मफलयुक्तः प्रकर्षण) ‘अस्तु’ । ‘त्वोतः’
 (त्वया रक्षितः) स यजमानो ‘न हन्यते’ (रोगादिना न पीड्यते),
 ‘न जीयते’ (वैरिभिर्नाभिभूयते) । अपिच त्वया रक्षितम् ‘एनं’
 यजमानं ‘अहः’ (पान्ना) ‘अन्तितः’ (समीपे) ‘न’ ‘अत्रोति’
 (न व्याप्नोति), ‘दूरात्’ (दूरेऽपि) ‘न’ प्राप्नोति ।

अथ “वरुणाय धर्मपतये यवमयं चरुम्” इत्यस्य पुरोनुवा-
 क्यामाह,—“यच्चिद्धि ते विभो यथा प्र देव वरुण व्रतं मिनी-
 मसि यवि-यवि^(१५)” इति । हे वरुणदेवते त्वदोयं ‘यच्चित्’ ‘व्रतं’
 (यत्किञ्चिदपि कर्म) ‘यवि-यवि’ (दिने-दिने) प्रकर्षण ‘मिनीमसि’
 (तर्कयामहे) । तत्र दृष्टान्तः, ‘विभो यथा’, सर्वाः प्रजाः स्वस्व-

व्यापारं यथा तर्कयन्ति तद्वत् । 'हिं' (यस्मात्) त्वदीयमेव कम सर्वदा तर्कयामस्तस्मात् त्वां परिचरेमेति शेषः ।

तत्रैव याज्यामाह,—“यत्किञ्चेदं वरुण दैव्ये जनेऽभिद्रोहं मनुष्याश्चरामसि । अचित्ती यत्तव धर्मा सुयोपिम मा नस्तस्मादेनसोः देव रीरिषः^(१९)” इति । हे 'वरुण' 'मनुष्याः' वयं 'दैव्ये' (देवलोकावर्तिनि) 'जने' 'यत्किञ्चेदम्' 'अभिद्रोहं' (स्वल्पमधिकं वा द्रोहं) 'अचित्ती' (अज्ञानेन) 'चरामसि' (कुर्मः) । किञ्च 'यत्' अपि 'तव धर्माः' (त्वदीयं कर्म) 'सुयोपिम' (विनाशयाम) । हे 'देव' 'तस्मादेनसः' (द्रोहात् कर्मनाशाच्च) 'नः' (अस्मान्) 'मा' 'रीरिषः' (हिंसां मा कृथाः) ।

तत्रैव विकल्पितामन्यां याज्यामाह,—“कितवासो यत् रिरिपु-
नं दीवि यदा घा सत्यमुत यन्न विद्म । सर्वा ता त्रिव्य श्रिथिरेव
देवाथा ते स्याम वरुण प्रियासः^(२०)” इति । 'कितवासः' (धूर्त्त-
समानाः स्वार्थसाधनपराः) ऋत्विजो 'यत्' कर्माङ्गं 'रिरिपुः'
(नाशितवन्तः) । 'न दीवि' (न तु देवने सम्यग्यवहृतौ) प्रावर्त्तन्तः ।
'वा' (अथ वा) 'यत्' पापं 'सत्यं' (अतश्चं कृतं) ज्ञानैव कृतमित्यर्थः ।
घशब्दः पादपूरणे, पापवाचको वा निपातः* ; यत् 'घ' सत्यमि-
त्यन्वयः । 'उत' (अपि च) 'यन्न विद्म' यत्प्रपमज्ञानेन कृतमि-
त्यर्थः । 'सर्वा ता' (ऋत्विग्भिर्विनाशितमङ्गं, ज्ञात्वा कृतम्, अज्ञा-
नेन कृतञ्चेति यानि सन्ति, तानि सर्वाणि) 'श्रिथिरेव' (श्रिथिस्ता-
नीव) 'त्रिव्य' विनाशयेत्यर्थः । 'अथ' (अनन्तरं) हे 'वरुण' 'ते'
(तव) 'प्रियासः' 'स्याम' (प्रिया भवेम) ।

* पापवाचिको निपातितः इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

राजसूये देवसुवामिष्टौ धाम्ना इमाः क्रमात् ।

ममये वृहदाग्नेये ; त्वञ्च सोमेति सौम्यके ॥

आ विश्वदेवं सावित्रे ; यथा न इति रौद्रके ।

वार्षप्यत्यं उदेत्येतदेन्द्रेत्यैत्रे चतुष्टयम् ॥

मिचस्येति चयं मैत्रे ; वारुणे यदिति चयम् ।

एकादशेऽनुवाकेऽस्मिन् मन्वा उक्ता हि विंशतिः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो ह्यहं निवारयन् ।

पुमर्थान् चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमश्वेश्वरः ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
यजुःसंहितायां तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

समाप्तस्य चतुर्थः प्रपाठकः* ॥

* एवमेव सर्वत्र पुस्तकेषु पाठः । केचित् अत्र “इति श्रीमद्राजा-
धिराजपरमेश्वरवेदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्धभूपाजसाम्बान्यधुरन्करेण
सायनाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशनामकतैत्तिरीययजुः-
संहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः सम्पूर्णः” इति पाठं
मन्यन्ते ॥ ० ॥

अथ तैत्तिरीय-संहिताभाष्ये

द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ ।

पूर्णा पश्चादुत् पूर्णा पुरस्तादुन्मध्यतः पौर्ण-
मासी जिगाय । तस्यान्देवा अधि संवसन्त उत्तमे
नाक इह मादयन्तां । यत्ते देवा अर्धुर्भागधेय-
ममावास्ये संवसन्तो महित्वा । सा नो यज्ञं पिपृहि
विश्ववारे रयिन्ने धेहि सुभगे सुवीरं^(१) । निवेशनी
सङ्गमनी वस्त्रनां विश्वा रूपाणि वस्त्रन्यावेशयन्ती ।
सहस्रपोषः सुभगा रराणा सा न आगन्वचसा ॥ १ ॥

संविदाना । अग्नीषोमौ प्रथमौ वीर्येण वस्त्रन्
रुद्रानादित्यानिह जिन्वतं । माध्यः हि पौर्णमा-
सञ्जुषेयां ब्रह्मणा वृद्धौ सुकृतेम सातावयास्मभ्यः
सहवीराः रयिन्नियच्छतं^(२)* । आदित्याश्चाङ्गिरसश्चा-
ग्नानादधत ते दर्शपूर्णमासौ प्रैषन्तेषामङ्गिरसां नि-

* इतःपरं न मन्वाः ।

ऋत्तः हविरासीदद्यादित्या एतौ होमावपश्यन्ताव
जुहुवुस्ततो वैते दर्शपूर्णमासौ ॥ २ ॥

पूर्वं आलभन्त^(१) दर्शपूर्णमासावालभमान एतौ
होमौ पुरस्तात् जुहुयात् साक्षादेव दर्शपूर्णमासा-
वालभते^(२) ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वै दर्शपूर्णमासा-
वालभेत य एनयोरनुलोमञ्च प्रतिलोमञ्च विद्या-
दित्यमावास्याया ऊर्ध्वन्तदनुलोमं पौर्णमास्यै प्रती-
चीनन्तत् प्रतिलोमं यत् पौर्णमासी पूर्वामालभेत
प्रतिलोममेनावालभेतामुमपक्षीयमाणमन्वप ॥ ३ ॥

क्षीयेत्^(३) सारस्वती होमौ पुरस्तात् जुहुयादमा-
वास्या वै सरस्वत्यनुलोममेवावालभतेमुमाप्याय-
मानमन्वाप्यायत्^(४) आग्नावैष्णवमेकादशकपालं पुर-
स्तान्निर्वपेत्सरस्वत्यै चरुः सरस्वते द्वादशकपालं^(५)
यदाग्नेयो भवत्यग्निव यज्ञमुखं यज्ञमुखमेवर्द्धिं पुर-
स्ताद्धत्ते यद्वैष्णवो भवति यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञमेवा-
रभ्य प्रतनुते^(६) सरस्वत्यै चरुर्भवति सरस्वते द्वादश-
कपालोमावास्या वै सरस्वती पूर्णमासः सरस्वान्तावेव
साक्षादारभत ऋध्नोत्याभ्यां^(७) द्वादशकपालः सरस्वते
भवति मिथुनत्वाय प्रजात्यै^(८) मिथुनौ गावौ दक्षिणा
समृद्धौ^(९) ॥ ४ ॥

वर्चसा । वैते दर्शपूर्णमासौ । अप । तनुते सर-
स्वत्यै । पञ्चविंशतिश्च ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे पञ्चम-
प्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

प्रपाठके चतुर्थे हि काम्या नैमित्तिकाः श्रुताः ।

प्रपाठके पञ्चमे तु सोमेशोः शेष उच्यते ॥

तच्च प्रथमानुवाके दर्शपूर्णमासेष्वङ्गभूतान्वारम्भणीयेष्टिर्वि-
धातव्या ।

कल्पः, 'पूर्णा पश्चात् यत्ते देवा अदधुरिति सारस्वतौ होमौ
ऊत्वा आरम्भणीयामिष्टिन्निर्वपति' इति । पाठस्तु,—“पूर्णा पश्चा-
दुत् पूर्णा पुरस्तादुन्मथतः पौर्णमासी जिगाय । तस्यां देवा
अधि संवसन्त उत्तमे नाक इह मादयन्तां । यत्ते देवा अदधु-
र्भागधेयममावास्ये संवसन्तो महित्वा । सा नो यज्ञं पिष्टुहि
विश्ववारे रयिन्नो धेहि सुभगे सुवीरं^(१)” इति । 'पूर्णा'
(पौर्णमास्यभिमानिदेवता), 'पश्चात्' (यज्ञभूमेः पश्चिमायां दिशि)
'उत्'-'जिगाय' (उत्कर्षणं जयं प्राप्तवती); अपि च पूर्वस्यां दिशि,
तयोर्दिशोर्मध्यदेशेऽपि उज्जिगाय । 'तस्यां' (पौर्णमास्याम्) 'अधि'-

छाय 'इह' यज्ञे सम्यम्बन्तः, सर्वे 'देवा' 'उत्तमे नाके' (भोग-
बहुले स्वर्गे) 'मादयन्ताम्' अस्मान् हर्षयन्तु । हे 'अमावास्ये',
'यत्' (यस्मात्कारणात्) 'ते' 'महिता' (महिता) सम्यक् निव-
सन्तो देवा 'भागधेयम्' 'अदधुः' (हविर्भागं प्राप्तवन्तः); तस्मात्
कारणात् हे 'विश्ववारे' (सर्वानिष्टनिवारिके) अमावास्याभि-
मानिदेवते, 'सा' त्वं 'नः' (अस्मदीयम्) 'यज्ञं पिष्टहि' (पूर्णं कुह) ।
हे 'सुभगे' (सौभाग्ययुक्ते) 'नः' (अस्माभ्यं) 'रयिं' (धनं) 'सुवीरं'
(शोभनपुत्रञ्च) 'धेहि' (सम्पादय) ।

अथ तत्रैव विकल्पितावन्यौ मन्त्रावाह,—“निवेशनी सङ्गमनी
वसुनां विश्वा रूपाणि वसुन्यावेशयन्ती । सहस्रपोषः सुभगा
रराणा सा न आगन्वर्चसा संविदाना । अग्नीषोमौ प्रथमौ
वीर्येण वसुन् इद्रानादित्यानिह जिन्वतं । माध्यः हि पौर्षमासं
जुषेथां ब्रह्मणा दृष्टौ सुकृतेन सातावथास्मभ्यः सहवीराः
रयिं नियच्छतम्^(१)” इति । 'सा' (तादृशो देवता) 'नः' (अस्मान्)
प्रति 'आगन्' (आगच्छतु) । कीदृशो?—तदुच्यते,—‘निवेशनी’
(समीचीनेषु गृहेषु नितरामस्मान् प्रवेशयन्ती); ‘वसुनां’ ‘सङ्ग-
मनो’ (धनानां प्रापयित्री) । रूप्यन्ते मणिमुक्तादिभिर्बहुभिः प्रकारै-
र्निरूप्यन्ते इति ‘रूपाणि’ बहुनीत्यर्थः; तानि ‘वसुनि’ (धनानि)
'विश्वा' (सर्वाणि) अपि 'आवेशयन्ती' (अस्मद्गृहेषु प्रवेशयन्ती);
'सहस्रपोषं' 'रराणा' (सहस्रलक्षादिधनपुष्टिं प्रयच्छन्ती); 'सुभगा'
(सौभाग्ययुक्ता); 'वर्चसा संविदाना' (बलेन संयोजयन्ती) । हे
'अग्नीषोमौ', यवां 'प्रथमौ' (देवानां मध्ये मुख्या), अतो

‘वीर्येण’ (अतो भवदीयसामर्थ्येन) ‘इह’ (कर्मणि) वस्त्रादीन् ‘जिम्बतं’ (प्रीणयतम्) । ‘माध्यं’ (पश्चात् पुरस्ताच्च पौर्णमासीदेवतया रक्षिते मध्यदेशे क्रियमाणमिदं), ‘पौर्णमासं’ (पौर्णमासीमन्वन्वि), हविः ‘जुषेयाम्’ । कीदृशौ युवां?—‘ब्रह्मणा वृद्धौ’ (स्तुतिरूपेण मन्त्रेण सन्तुष्टौ); ‘सुकृतेन सातौ’ (सम्यगनुष्ठितेनानेन कर्मणा फलस्य दातारौ) । हविःसेवनागन्तरम् ‘अस्रभ्यं’ ‘सहवीरां’ (पुत्रसहितां) ‘रयिं नियच्छतं’ (नितरां प्रयच्छतम्) ।

अथ होमं विधातुं प्रकौति,—“आदित्याश्चाङ्गिरसश्चाग्नीन् आदधत ते दर्शपूर्णमासौ प्रैश्वन्नेषामङ्गिरसां निरुप्तः हविरासी- इथादित्या एतौ होमावपश्यन्तावजुह्वस्ततो वीते दर्शपूर्णमासौ पूर्वं आलभन्त(१)” इति । ‘आदित्या’ देवा ‘अङ्गिरसः’ ऋषयः ‘च’ आधानादूर्द्ध्वं यदा ‘दर्शपूर्णमासौ’ प्राप्तुमैच्छन्, तदा ‘तेषाम्’ (उभयेषां) मध्ये येऽङ्गिरस ऋषयस्ते सारस्वतहोमौ अश्रत्वा प्रथम- मेवाग्नारभणीयेष्वर्घ्यं हविर्निर्वापं कृतवन्तः, अथ तदानीम् ‘आदित्याः’ देवा ‘एतौ’ (अग्नारभणीयेष्वङ्गभूतौ) सारस्वतहोमौ कर्त्तव्याविति निश्चित्य तौ ‘अजुह्वुः’ । ततोऽग्नारभणीयेष्टेः साङ्ग- त्वादङ्गिरोभ्यः पूर्वभाविन एव सन्तो दर्शपूर्णमासौ उपकान्तवन्तः ।

इदानीं विधत्ते,—“दर्शपूर्णमासावालभमान एतौ हेमैः पुरस्तात् जुञ्जयात् साक्षादेव दर्शपूर्णमासावालभते(२)” इति । ‘दर्शपूर्णमासौ’ आरभ्यमिच्छन्* पुरुष आरभणीयेष्टेऽपक्रमे,—“पूर्वं पश्चात्” इति मन्त्राभ्यां जुञ्जयात् । तेन होमेन विस्रम्बमन्तरेणैव दर्शपूर्णमासावारभ्युं योग्यो भवति ।

* आरभ्यमिच्छन् इति E. पुस्तकं विना सर्वत्रैव पठितम् ।

उक्तयोर्दोषयोर्देवताविशेषं विधातुं प्रसूति,—“ब्रह्मवादिनेो
 वदन्ति स त्वै दर्शपूर्णमासावासाभेत य एनयोरनुलोमञ्च प्रति-
 लोमञ्च विद्यादित्यमावास्याया ऊर्ध्वं तदनुलोमं पौर्णमास्यै
 प्रतीचीनक्तत् प्रतिलोमं यत् पौर्णमासीं पूर्वामासभेत प्रति-
 लोममेनावासाभेतामुमपचीयमाणमन्वपचीयेत्(५)” इति । तत्रेदं
 चिन्त्यते,—किं पौर्णमासो प्रथमा आसन्नध्वया आहोस्विदमावास्या?
 इति, तदर्थमन्यदप्येतत् चिन्तनीयं,—कालस्य स्वरूपं कीदृशमनु-
 लोमं, कीदृशञ्च प्रतिलोमम्? इति; न चेयमप्रस्तुता चिन्ता । यो
 यजमान एतयोर्दर्शपूर्णमाससम्बन्धिकालयोः ‘अनुलोमं प्रति-
 लोमञ्च’ स्वरूपं वेद, स एव दर्शपूर्णमासारभे मुखोऽधिकारी
 मान्य इति ‘ब्रह्मवादिनः’ परस्परमाहुः, तत्र कश्चिद्बुद्धिमान्
 अनुलोमप्रतिलोमभागमेवं ब्रूते,—‘अमावास्याया ऊर्ध्वं’ शुक्ल-
 प्रतिपदमारभ्यानूलोमं कालस्वरूपम्, दिने-दिने चन्द्रस्य वर्ध-
 मानत्वात् । पौर्णमास्याः प्रतीचीनमुपरितनं कृष्णप्रतिपदमा-
 रभ्य कालस्य ‘यत्’ स्वरूपं, ‘तत् प्रतिलोमं’ दिने-दिने चन्द्रस्या-
 पचीयमाणत्वात् । एवं सति यदि पौर्णमासीं पूर्वभाविनीं
 कृत्वा यागारम्भं कुर्यात्, तदा प्रतिलोमस्वरूपेणैव तौ दर्शपूर्ण-
 मासावारभ्वान् भवति । तथा सति पौर्णमास्यामारब्धायां
 सत्यां समनन्तरमेव चन्द्रेऽपचीयते । तच्च ‘अपचीयमाणम्’ ‘अनु-
 यजमानोऽपि ‘अपचीयेत्’ ।

अतः प्रतिलोम्यदोषपरिहारकृते देवताविशेषो विधत्ते,—
 “सारस्वतौ होमौ पुरस्तात् जुहुयादमावास्या वै सरस्वत्यनुलोम-

मेवैनावास्तुभतेऽमुमाप्यायमानमन्वाप्यायते(१)” इति । आरम्भ-
णोद्येष्टेः पुरस्तात् यौ होमौ, तौ ‘सरस्वती’; सरस्वती च
सरस्वांश्च ययोर्होमयोस्तौ सरस्वती; एतदीयहोमेन प्रातिलो-
म्यदोषस्य परिहृतत्वादानुलोम्येनैव तौ दर्शपूर्णमासयागावारम्भवान्
भवति । तथा वर्धमानं चन्द्रम् ‘अनु’ यजमानो वर्धते ।

प्राच्याङ्गरूपौ होमौ विधाय अङ्गिरूपामान्वारम्भणोद्येष्टिं
त्रिहविष्कां विधत्ते,—“आग्नावैष्णवमेकादशकपालं पुरस्ताद्विर्वपेत्
सरस्वत्यै च६५ सरस्वते द्वादशकपालम्(२)” इति । पूर्वत्र अमा-
वास्यायाः प्रथमारम्भे सति आनुलोम्येन दोषाभावेऽपि तत्-
प्राथम्यमुपेक्ष्य प्रातिलोम्यदोषपरिहारप्रयत्नो विहितः, अतस्त-
दन्यथानुपपत्त्या पौर्णमासी एव प्रथममास्तुभव्येति गम्यते ।
तादृशपौर्णमास्यारम्भात् ‘पुरस्तात्’ इदं हविस्त्रयं निर्वपेत् ।

तत्राग्नावैष्णवं प्रशंसति,—“यदाग्नेयो भवत्यग्निर्वै यज्ञमुखमेवङ्किं
पुरस्ताद्धत्ते यद्वैष्णवो भवति यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञमेवारभ्य प्र
तनुते(३)” इति । अग्निमन्तरेण यज्ञस्यानिष्यत्तेरग्निरेव यज्ञस्य
मुखम् । अत आग्नेयेन हविषा यज्ञमुखमेवोद्दिश्य प्रथमतः समृद्धिं
सम्पादयति । यज्ञस्य सर्वाङ्गव्यापित्वाद्द्विष्णुत्वम् । अतः वैष्णवेन
हविषा यज्ञमेवोपक्रम्य प्रकर्षेण विस्तृतवान् भवति ।

उत्तरं हविर्द्वयं प्रशंसति,—“सरस्वत्यै चरुर्भवति सरस्वते
द्वादशकपालोऽमावास्या वै सरस्वती पूर्णमासः सरस्वान् तावेव
साक्षादारभत ऋभ्रोत्याभ्याम्(४)” इति । स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्
अमावास्यायाः सरस्वतीत्वं; तथा पुंलिङ्गशब्दनिर्देशात् ‘पूर्णमासः

सरस्वाम्' । तथा सति अग्नेन देवताद्वयेन तदात्मकौ दर्शपूर्णमासौ यागावेव व्यवधानमन्तरेषोपक्रान्तवान् भवति । किञ्च 'आभ्यां' देवताभ्यां यजमानः समृद्धिं प्राप्नोति ।

द्वितीये हविषि सारस्वतीं परित्यज्य सरस्वतीकारं प्रशंसति,—
“दादशकपालः सरस्वते भवति मिथुनत्वाय प्रजात्यै^(१०)” इति ।
द्वितीयहविषः स्त्रीदेवताकत्वात् इतरस्य पुं देवताकत्वं यजमानस्य 'मिथुनत्वाय' सम्पद्यते ; तच्च प्रजोत्पत्त्यर्थं भवति ।

तच्च दक्षिणां विधत्ते,—“मिथुनौ गावौ दक्षिणा समृद्धौ^(११)” इति ।

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः—

पूर्णेत्यारम्भणीयेष्टौ द्वौ सारस्वतहोमयोः ।

मन्त्रौ विकल्पितावन्याविति चत्वार ईरिताः ॥

अथ मीमांसा, नवमाध्यायस्य प्रथमपादे (११अ०) चिन्तितम् ।

“अन्वाधानाङ्गमारम्भो यदा पुरुषसंज्ञातिः ।

फलवत्त्वादादिमोऽन्यः पुंयोगान्न पृथक् फलम् इति ।

दर्शपूर्णमासयोरन्वाधानस्य प्रथमपदार्थत्वेनारम्भरूपत्वात्, आरम्भ-
प्रयुक्तेयम् इष्टिरन्वाधानस्याङ्गम् ; तथा सति यागफलैर्नैव फल-
वती स्यात् ; कर्तुः संस्कारपक्षे तु पृथक्फलं कल्प्येत ! तस्मात्
प्रतिप्रयोगमन्वाधानावृत्तौ तदङ्गभूता इयमिष्टिः । इति प्राप्ते
ब्रूमः,—आरम्भो नाम पुरुषस्य प्रथमप्रवृत्तिर्न तु आधानपदार्थः,
अतो न अन्यन्वाधानाङ्गम् ; किन्तु आरभ्यमानो निर्वपेदिति
पुरुषयोगात् तत्संस्कारोऽयं । न च, फलकल्पनाप्रसङ्गः, कृता-

रभस्य पुरुषस्य प्रयोगपरिगृहीतत्वेन पृथक्फलाकाङ्क्षाया अभावात् । नन्वेवमपि तत्तत्प्रयोगमारभ्यमानस्य संस्कारावृत्तिः स्यात् । मैवं ; प्रयोगमारभ्यमान इत्यश्रुतत्वात् ; दर्शपूर्णमासावारभ्यमान इति श्रूयते ; तयोश्चैक एवारभः । तस्मान्नास्ति आवृत्तिः” ।

तच्चैवान्यच्चिन्तितम् (११ अ०) ।

“प्रतिप्रयोगारभ्यणीयेष्टिरस्ति* न वाभ्यसौ ।

अङ्गत्वेन न तत्सर्वधर्म आधानवद्भवेत् ॥

‘आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दर्शपूर्णमासावारभ्यमानः’ इति विहिता इयमारभ्यणीयेष्टिः, ‘दर्शपूर्णमासौ कर्त्तव्यौ’ इत्यध्यवसाय आरभः, स चैक एव, तेन चारभ्येण प्रयुक्ता इयमिष्टिः ; तस्मान्नावर्त्तनीया । यथा, आधानं सर्वक्रतुसाधारणत्वात् सकृदेव कर्त्तव्यं ; तददाधानस्य सकृदनुष्ठानमेकादशस्य द्वितीयपादे (१ अ०) वक्ष्यते” ।

दशमाध्यायस्य प्रथमपादे (४ अ०) चिन्तितम् ।

“तस्यां सास्ति न वाङ्गत्वेऽप्यस्याः पृथगुपक्रमात् ।

अस्ति, मैवं वचोऽशक्तेर्विधाने चातिदेशने ॥

था इयमारभ्यणीया, सापि इष्टित्वात् दर्शपूर्णमासप्रकृतिः, अतस्तस्याम् अपि दर्शपूर्णमासयोरिवारभ्यमानपुरुषसंस्काराय सा अनुष्ठेया न वा ? इति संशयः । चोदकप्राप्तत्वादनुष्ठेया । ननु सोमाङ्गदोक्षणीयादिवत् अस्या दर्शपूर्णमासाङ्गत्वेन आरभ्यद्वारं लुप्यते । न वैषम्यात्,—सृत्विग्वरणादिना सोममारभ्य अनुतिष्ठतः पुरुषस्थानुष्ठानमध्ये दोक्षणीया प्रवर्त्तते, दर्शपूर्णमासा-

* “प्रतिप्रयोगमारभ्यजिरस्ति” इति न्यायभाषायां पाठः ।

रन्मसु अन्वारम्भणीयायामनुष्ठितायां सम्पद्यते, पश्चादेव ततो दर्शपूर्णमासोपक्रमात् अन्य आरम्भणीयोपक्रम इति द्वारसङ्गावात् आरम्भणीयामारस्यमानस्य संस्कारार्थमन्वारम्भणीयां* कुर्यात् । अनवस्था तु लोकसिद्धवीजाङ्कुरादिदृष्टान्तेन समाधेयेति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, आरम्भणीयायामारम्भणीयान्तं न कर्त्तव्यम् । कुतः ? । अङ्गान्तरवदतिदेष्टुमशक्यत्वात् । तथाहि प्रकृतौ, 'समिधो यजति' इत्यादिवाक्यैः प्रयाजाद्यङ्गानां स्वरूपमतिदिश्यते, प्रकरणेन चाङ्गाङ्गिभावो बोध्यते । ततः, 'सौर्यं चहं निर्वपेद्ब्रह्मवर्षसकामः' इत्यादिकायां विकृतौ निर्वापानुमितं चोदकवाक्यमेवं प्रवर्त्तते, इष्टिवच्चरौ प्रयाजाद्यङ्गानि अनुष्ठेयानि, एवञ्च सति आरम्भणीयायामिदं वक्तव्यं,—किम् 'आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दर्शपूर्णमासावारस्यमानः' इत्येतदाक्यं समिदादिवत् अङ्गभूतामारम्भणीयां विदधातु, किं वा, यथा, सौर्यादिवाक्यमङ्गातिदेशमनुमापयति, दर्शपूर्णमासाङ्गभूतायाम् आरम्भणीयायाम् अन्यस्या आरम्भणीयाया अतिदेशमनुमापयतु, उत उभयं करोतु ? इति ।

नाद्यः, अङ्गविधावुपचीणत्वेन अतिदेशानुमाने शक्यभावात् । न द्वितीयः, अविहितत्वेनातिदेष्टुमयोग्यस्याङ्गस्यातिदेशे शक्यभावात् । न तृतीयः, वाक्यभेदापत्तेः । ननु अनेन न्यायेन सौर्यवाक्येऽपि वाक्यभेदः प्रसज्येत ! एकस्यैव वाक्यस्य यागविध्यङ्गातिदेशयोः प्रवृत्तत्वात् । मैवं, वाक्यद्वयसङ्गावात्, प्रत्यक्षं वाक्यं यागविधा-

* अन्वारम्भणीयामिति J. पु० पाठः ।

यकम्, अनुमितं वाक्यमङ्गातिदेशकम् । तर्हि अत्रापि तादृशं वाक्यद्वयं भवत्विति चेत् । बाढं, अत एवारम्भणीयायां प्रयाजाद्यङ्गानि अनुष्ठीयन्ते, तद्दारम्भणीयान्तररूपमण्डमनुष्ठीयतामिति चेत् । न; दर्शपूर्णमासप्रकरणे प्रयाजाद्यङ्गविधायकसमिदादिवाक्यवत् आरम्भणीयान्तररूपाङ्गविधायिनः कस्यचिद्वाक्यस्य अभावात् ; न हि, प्रकृतौ अविद्यमानम् अङ्गं विद्यतौ अतिदेशमर्हति ; तस्मात् सम्प्रतिपक्षस्यैवारम्भणीयाविधायिणो वाक्यस्य अङ्गस्वरूपविधानाय समिदादिवाक्यस्थानोपत्वम्, अतिदेशाय सौर्धवाक्यस्थानोपत्वं चेत्याकारद्वयं वर्णनीयं । तथा सति आट्टत्तिलक्षणे वाक्यभेदः केन वार्येत ; तस्मादारम्भणीयायाम् आरम्भमानपुरुषसंस्काराद्य आरम्भणीया न कर्त्तव्या” ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

ऋषयो वा इन्द्रं प्रत्यक्षन्नापश्यन्तं वसिष्ठः प्रत्यक्षमपश्यत्सौऽब्रवीद्ब्राह्मणं ते वक्ष्यामि यथा त्वत्पुरोहिताः प्रजाः प्रजनिष्यन्तेऽथ मेतरेभ्य ऋषिभ्यो मा प्रवेच इति तस्मा एतान् स्तोमभागानब्रवीत् ततो वसिष्ठपुरोहिताः प्रजाः प्रजायन्त^(१) तस्माद्वासिष्ठो ब्रह्मा कार्यः प्रैव जायते^(२) रश्मिरसि क्षयाय त्वा क्षयं जिन्वति ॥ १ ॥

आह देवा वै क्षयो देवेभ्य एव यज्ञं प्राह^(१) प्रेति-

रसि धर्माय त्वा धर्मं जिन्वेत्याह मनुष्या वै धर्मो मनु-
ष्येभ्य एवं यज्ञं प्राह^(४) अन्वितिरसि दिवे त्वा दिवं
जिन्वेत्याहैभ्य एव लोकेभ्यो यज्ञं प्राह^(५) विष्टम्भोसि
वृष्ट्यै त्वा वृष्टिं जिन्वेत्याह वृष्टिमेवाव ॥ २ ॥

रुन्धे^(६) प्रवास्यनुवासीत्याह मिथुनत्वाय^(७) उशि-
गसि वसुभ्यस्त्वा वसू जिन्वेत्याहाष्टौ वसव एकादश
रुद्रा द्वादशादित्या एतावन्तो वै देवास्तेभ्य एव यज्ञं
प्राह^(८) ओजासि पितृभ्यस्त्वा पितृं जिन्वेत्याह देवा-
नेव पितृननुसन्तनेति^(९) तन्तुरसि प्रजाभ्यस्त्वा प्रजा
जिन्व ॥ ३ ॥

इत्याह पितृनेव प्रजा अनुसन्तनेति^(१०) पृतनाषा-
डसि पशुभ्यस्त्वा पशूं जिन्वेत्याह प्रजा एव पशू-
ननुसन्तनेति^(११) रेवदस्योषधीभ्यस्त्वौषधीर्जिन्वेत्याहौ-
षधीष्वेव पशून् प्रतिष्ठापयति^(१२) अभिजिदसि युक्तग्रा
वेन्द्राय त्वेन्द्रं जिन्वेत्याहाभिजित्या^(१३) अधिपतिरसि
प्राणाय त्वा प्राणं ॥ ४ ॥

जिन्वेत्याह प्रजास्वेव प्राणां दधाति^(१४) चिद्वदसि
प्रवृदसीत्याह मिथुनत्वाय^(१५) सꣳ रोहोसि नीरोहो-
सीत्याह प्रजात्यै^(१६) वसुकोसि वेषश्रिरसि वस्यष्टिर-
सीत्याह प्रतिष्ठित्यै^(१७) ॥ ५ ॥

जिन्वति । अ॒व । प्र॒जा जिन्व । प्रा॒णं । चि॒ःश॒च ॥ २ ॥
इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे पञ्चम-
प्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

इष्टिरन्वारम्भणीया समन्वा प्रथमे श्रुता ।

अथ द्वितीयानुवाके सौमिकब्रह्मलविधिरुच्यते । यदुक्तं सूत्रकारेण, 'वसिष्ठो ब्रह्मा ज्योतिष्टोमेयो* वा कश्चित् सोम-भागान् विद्यात्' इति । तदेतद्विधातुं प्रसौति,—“ऋषयो वा इन्द्रं प्रत्यर्चं नापश्यन् तं वसिष्ठः प्रत्यर्चमपश्यत् सोऽब्रवीद्ब्राह्मणं ते वक्ष्यामि यथा त्वत्पुरोहिताः प्रजाः प्रजनित्यन्तेऽथ मेतरेभ्य ऋषिभ्यो मा प्रवोच इति तस्मै एतान् सोमभागान् अब्रवीत्ततो वसिष्ठपुरोहिताः प्रजाः प्रजायन्त(१)” इति । वसिष्ठप्रमुखाः सर्वेऽपि 'ऋषयः' कदाचिदिन्द्रमुखात् मन्त्रविशेषानवगन्तुमागताः । तदानोमिन्द्रेऽनधिकारिभ्यो मन्त्रा न वक्तव्या इत्यभिप्रेत्य अन्तर्हितोऽभूत् । अन्तर्धानं प्राप्य अवस्थितं तं इन्द्रं 'ऋषयः' चक्षुषा 'न अपश्यन्', तदानीं योगसामर्थ्ययुतो 'वसिष्ठः' दिव्येन चक्षुषा 'तम्' इन्द्रम् 'अपश्यत्' । 'सः' इन्द्रः 'तं' वसिष्ठं प्रति एवम् 'अब्रवीत्'—सौमिकब्रह्मलोपयोगिमन्त्रजातं यस्मिन् प्रतिपाद्यते, तादृशं 'ब्राह्मणम्' अहं तुभ्यं 'वक्ष्यामि', त्वमेव 'पुरोहितः' मन्त्रोप-देष्टा यासां प्रजानां ताः 'त्वत्पुरोहिताः', तथाविधाः 'प्रजाः' यथा

* ब्रह्मज्योतिष्टोमेय इति J. पु० पाठः ।

उत्पत्स्यन्ते, तथाविधमेतद्वक्ष्यमाणस्य ब्राह्मणस्य सामर्थ्यात् तादृशं ब्राह्मणं श्रुत्वा 'अथ' (अनन्तरं) त्वं माम् 'इतरेभ्यः' (मन्त्रानधिकारिभ्यः) 'वसिभ्यः' 'मा प्रवोचः',—इत्युक्त्वा 'तस्मै' वसिष्ठाय 'एतान्' रश्मिरसीत्यादिकान् स्तोमभागनामकान् मन्त्रान् 'अब्रवीत्' 'स्तोमाः' बहिष्यवमानादीनि स्तोत्राणि, तान् स्तोमान् भजन्ते इति 'स्तोमभागाः,' एतान् हि मन्त्रान् उच्चार्य ब्रह्मा स्तोत्राणि अभ्यनुजानाति, तस्मादेते स्तोमभागा इत्युच्यन्ते । तत इन्द्रप्रसादात् सर्वाः 'प्रजाः' 'वसिष्ठपुरोहिताः' उत्पन्नाः । वसिष्ठं गुरुत्वेन पुरोहृत्य वर्त्तन्त इत्यर्थः ।

इदानीं विधत्ते,—“तस्मादासिष्ठो ब्रह्मा कार्यः प्रैव जायते^(१)” इति । यस्माद्वसिष्ठस्य ब्रह्मत्वोपयुक्तं सर्वमिन्द्र उक्तवान्, 'तस्मात्' सोमयागं चिकीर्षुणा पुरुषेण यो वसिष्ठगोत्रोत्पन्नः तदोद्यविद्यासम्प्रदायेन स्तोमभागाभिज्ञो वा भवति, स एव 'ब्रह्मा कार्यः', तथा सति अयं यजमानः तथाविधाः प्रजाः जनयति । ते च स्तोमभागमन्त्रास्तुर्थाकाण्डस्य चतुर्थे प्रपाठकादौ समाप्ताः । ते चैकत्रिंशत्सङ्ख्याकाः । तेष्वेकैको मन्त्रः एकैकं स्तोत्रमभ्यनुष्ठातुं ब्रह्मणा प्रयोक्तव्यः ; अत एव सूत्रकार आह, 'रश्मिरसि चयाय त्वा चयं जिम्बेां स्तुतेति प्रसौति, स च स्तोत्राणामेष कल्पः, उत्तरमुत्तरस्तोमभागानां दधाति, द्वादशाग्निष्टोमे, पञ्चदशोक्थे, षोडश षोडाग्नि, सप्तदश वाजपेये, एकोनत्रिंशतमतिरात्रे, त्रयस्त्रिंशतमप्नोर्यामे' इति । तत्रैकत्रिंशं स्तोमभागं त्रिरावृत्य त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्या अप्नोर्यामे पूरणीया ।

तत्र प्रथमं स्तोमभागमनूय व्याचष्टे,—“रश्मिरसि क्षयाय
त्वा क्षयं जिम्वेत्याह देवा वै क्षयो देवेभ्य एव यज्ञं प्राह(१)”
इति । पञ्चमकाण्डोक्तब्राह्मणे “रश्मिरित्येवादित्यमसृजत प्रेतिरिति
धर्मम्” इत्यादिना मन्त्राणामादित्यधर्मादिसृष्टिहेतुत्वाभिधाना-
दादित्यादिपरतया मन्त्रा व्याख्येयाः । हे आदित्य, त्वं ‘रश्मि-
रसि’ (रश्मियुक्तोऽसि) । ‘देवाः’ यस्मिन् सङ्घे क्षियन्ति (निवसन्ति),
सोऽयं सङ्घः ‘क्षयः’, तस्मै ‘क्षयाय’, देवसङ्घाय (तत्प्रोत्यर्थं), हे
आदित्य त्वां स्मरामि । अतः ‘क्षयं’ (देवसङ्घं) ‘जिम्ब’ (प्राणय) ।
अस्मिन् मन्त्रे क्षयशब्दस्य देवा एवार्थः । अतो ‘देवेभ्य एव’ एनं
‘यज्ञं’ हेता प्रोक्तवान् भवति ।

द्वितीयस्तोमभागे धर्मानुष्ठादत्वान्मनुष्या धर्मशब्देन विवक्षिता
इत्येतद्दर्शयति,—“प्रेतिरसि धर्माय त्वा धर्मं जिम्वेत्याह मनुष्या वै
धर्मो मनुष्येभ्य एव यज्ञं प्राह(२)” इति । हे धर्माभिमानि-
देव, त्वं ‘प्रेतिरसि’ प्रकृष्टा ‘इतिः’ (गतिः प्राण्युपकाररूपा) यस्य,
असौ ‘प्रेतिः’, अतो धर्मानुष्ठादपुरुषार्थं त्वां स्मरामि, तं धर्मा-
नुष्ठादपुरुषं प्रीणय । अनेन मन्त्रेण धर्मोपसंक्षिप्तमनुष्यार्थमिमं
मन्त्रमकृत्वान् भवति ।

तृतीय-चतुर्थ-पञ्चम-स्तोमभागानां तात्पर्यं दर्शयति,—
“अम्बितिरसि दिवे त्वा दिवं जिम्वेत्याहैभ्य एव लोकेभ्यो यज्ञं
प्राह(३)” इति । हे द्युलोकाभिमानिदेव, त्वम् ‘अम्बितिरसि’, देवा-
नामनूकृत्वा ‘इतिः’ (गतिः) यस्मासौ ‘अम्बितिः’, तादृशं त्वां
द्युलोकार्थं स्मरामि, तच्च द्युलोकं प्रीणय । यद्यपि अम्बितिरसि-

भृशोऽकप्रतिपादकौ चतुर्थ-पञ्चमौ सोमभागौ अत्र नामूदितौ, तथापि हतोऽस्य तदपेक्षकत्वमभिप्रेत्य “एभ्य एव लोकेभ्यः” इति समुदायतात्पर्यं दर्शितम् ।

षष्ठसोमभागं वृष्टिप्राप्तिहेतुत्वेन प्रश्नंति,—“विष्टभ्योऽसि वृष्ट्यै त्वा वृष्टिं जिन्वेत्याह वृष्टिमेवावरुन्धे(१)” इति । हे वृष्ट्यभिमानि-देव, त्वं ‘विष्टभ्योऽसि’ (विशेषेणोदकस्य धारकोऽसि) ।

सप्तमाष्टमसोमभागयोः प्रतीकद्वयमनूयाङ्गो रात्रेश्च प्रतिपाद-कत्वेन मिथुनत्वसम्पत्तिं दर्शयति,—“प्रवास्वनुवासीत्याह मिथुन-त्वाय(२)” इति । हे अहरभिमानिदेव, त्वं ‘प्रवाऽसि’ (जगत्प्रवा-सकृत्वरूपेण प्रकर्षणं वाति, गच्छति, प्रवर्तते इति ‘प्रवा’, हे रात्र्य-भिमानिदेव, त्वम् ‘अनुवाऽसि’, निद्रादिव्यवहारस्य अनुकूलत्वेन वाति, गच्छति, वर्तते इति ‘अनुवा’; तयोर्द्वित्वेन मिथुनत्वप्राप्ति-साधनत्वम् ।

नवम-दशमैकादशसोमभागानां सङ्ग्रहेण तात्पर्यं दर्शयति,—“उग्निगसि वसुभ्यस्त्वा वसुं जिन्वेत्याहाष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्या एतावन्तो वै देवास्तेभ्य एव अन्नं प्राह(३)” इति । हे वसुगणपालक, त्वम् ‘उग्निगसि’ ‘उग्निक्’ (कामयमानः) । रुद्रादित्यप्रतिपादकयोरपि सोमभागयोर्वसुत्रिषयसोमभागैर्नैवो-पलक्षितत्वात् सङ्ग्रह्य तात्पर्याभिधानम् ।

देवप्रतिपादकेभ्यस्तिभ्यसोमभागेभ्य ऊर्ध्वं पिष्टप्रतिपादकस्य द्वादशस्य सोमभागस्याभिधानाद्देवानां पिष्टेणञ्च नैरन्तर्यं सन्पा-दितं भवतीत्येतद्दर्शयति,—“आजोऽसि पिष्टभ्यस्त्वा पिष्टं जिन्वेत्याह

देवानेव पितृननुसन्तनोति(९)” इति । हे पितृपालक देव, त्वम् ‘ओजोऽसि’ (बलरूपोऽसि) ।

पितृप्रतिपादकस्तोमभागादूर्ध्वं प्रजापतिप्रतिपादकस्य त्रयोदशस्य स्तोमभागस्याभिधानात् पितृणाञ्च प्रजानाञ्च नैरन्तर्यं सिध्यतीत्येतद्दर्शयति,—“तन्तुरसि प्रजाभ्यस्त्वा प्रजा जिन्वेत्याह पितृनेव प्रजा अनुसन्तनोति(१०)” इति । हे प्रजाभिमानीदेव, त्वं ‘तन्तुरसि’ (पुत्रपौत्रादिविस्तारहेतुरसि) ।

पशुप्रतिपादकेन चतुर्दशेन स्तोमभागेन प्रजानाञ्च पशूनाञ्च नैरन्तर्यं सिध्यतीत्येतद्दर्शयति,—“वृतनाषाडसि पशुभ्यस्त्वा पशूं जिन्वेत्याह प्रजा एव पशूनुसन्तनोति(११)” इति । हे पशुपालक देव, त्वं ‘वृतनाषाडसि’ (वृतनां परकीयसेनामस्मात्पशूनामपहन्तीं सहते विनाशयति इति वृतनाषाट् ।

आषधिप्रतिपादकेन पञ्चदशेन स्तोमभागेन पशुस्तोमभागानन्तरभाविनां पशूनामोषधीषु प्रतिष्ठापनं भवतीत्येतद्दर्शयति,—“रेवदस्योषधीभ्यस्त्वौषधीर्जिन्वेत्याहौषधीष्वेव पशून् प्रतिष्ठापयति(१२)” इति । हे आषधिपालक देव, त्वं ‘रेवदसि’ (धनवानसि) । पञ्चमकाण्डे, ‘रश्मिरित्येवादित्यमसृजत’ इत्यारभ्य, ‘रेवदित्योषधीः’ इत्यन्तेषु पञ्चदशेषु मन्त्रेषु ‘असृजत’ इति ब्राह्मणेन व्याख्यातत्वात्तदभिमानीदेवपरत्वेन मन्त्राणामादिवाक्यानि अस्माभिर्यद्व्याख्यातानि ।

अथ षोडशस्तोमभागस्यादिवाक्यं वज्रपरत्वेन तत्रैव व्याख्यातम्, अतोऽत्रापि वज्रसाध्याभिजपार्थं दर्शयति,—“अभिजिदसि युक्त-

पावेन्द्राय त्वेन्द्रं जिन्वेत्याह अभिजित्यै^(१९)” इति । हे वज्र, त्वं ‘अभिजित्’ ‘युक्तायावा’ ‘असि’,—अभितो जयतीति ‘अभिजित्’, युक्ताः संयुक्ता यावाणो यस्यासौ युक्तायावा । यथा पाषाण दृढा*, एवमस्यापि दृढत्वात्पाषाणगुणेन दार्ढ्येन संयोग एव यावसंयोग इत्युच्यते ।

सप्तदशेन सोमभागेन प्राणानां स्थापनं दर्शयति,—“अधिपतिरसि प्राणाय त्वा प्राणं जिन्वेत्याह प्रजास्विव प्राणान् दधाति^(१७)” इति । हे प्राणाभिमानिदेव, त्वम् ‘अधिपतिरसि’ (प्राणानामाधिक्येन पालयितासि । अपान-चक्षुः-ओत्र-प्रतिपादकानामष्टादशैकोनविंश विंशानां यथाणां सोमभागानां प्राणप्रतिपादकसोमभागेनैवोपलक्षितत्वमभिप्रेत्य संग्रहेण तात्पर्यं दर्शयितुं ‘प्राणान्’ इति बहुवचनं निर्दिष्टम् ।

एकविंशद्वाविंशत्रयोविंशचतुर्विंशानां सोमभागानां चतुर्णां मिथुनत्वसम्पादकत्वं दर्शयति,—“त्रिवृदसि प्रवृदसीत्याह मिथुनस्वाय^(१५)” इति । हे मिथुनीभाव, त्वं त्रिगुणोऽसि, प्रवर्त्तकश्चासि । पुमान्, योषित्, संयोगस्येत्येवं त्रैगुण्यं, संयोगानन्तरभावी मन्थनव्यापारः प्रवृत्तिः ; एताभ्यां त्रैगुण्यप्रवृत्तिप्रतिपादकाभ्यां, मन्थनसमाप्तिर्विशेषरूपमिथुनीभाववचनद्वयप्रतिपादकावुत्तरावपि सोमभागौ उपलक्ष्येते । संवृत् मथनव्यापारसमाप्तिः, विवृत् दम्भत्योर्विशेषः ; अनेन सोमभागचतुष्टयेन मिथुनत्वं साकशेन सम्पादितम् ।

* पाषाणदृढा इति आदर्शपुस्तके ऽ पुस्तके च पाठः ।

पञ्चविंशषड्विंशसप्तविंशाष्टविंशानां सोमभागानां चतुर्थां प्रजोत्पादनपरत्वं दर्शयति,—“स॒रोहो॑सि नीरोहोसीत्याह प्रजात्यै^(१९)” इति । हे प्रजननव्यापार, त्वं ‘सरोहोऽसि’, नीरोहस्यासि ऋक्मोक्षितसंश्लेषेण गर्भाभिव्यक्तिः ‘सरोहः’, निःशेषाणामवयवानाम् अभिव्यक्तिः ‘नीरोहः’; एताभ्यामुभाभ्यां सोमभागाभ्यां प्ररोहानुरोहप्रतिपादकावन्यावपि सोमभागावपलक्ष्येते । प्रथमस्य अपत्यस्योत्पत्तिः ‘प्ररोहः’; पश्चाद्भाविनामपत्यानामुत्पत्तिः ‘अनुरोहः’ । एतेन सोमभागचतुष्टयेन प्रजोत्पत्तिः सम्पद्यते ।

एकोनत्रिंशच्चिंशदेकचिंशसोमभागैस्त्रिभिस्तृप्तानां प्रजानां प्रतिष्ठां दर्शयति,—“वसु॑कोऽसि वेषश्चिरसि वस्यष्टिरसीत्याह प्रतिष्ठित्यै^(२०)” इति । हे उत्पन्नप्रजाभिमानिदेव, त्वं ‘वसुकः’ (वासयिता) असि । वेषाय अनुकूला शीर्यस्य सः ; व्याप्तिसमर्थस्यासि, ‘वसेः’ (निवासस्य) ‘अष्टिः’ (व्याप्तिः) यस्यासौ ‘वस्यष्टिः’ । अनेन सोमभागत्रयेण प्रजानां प्रतिष्ठा सम्पद्यते ।

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
घञुःसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अग्निना देवेन पृतना जयामि गायत्रेण छन्दसा
चिहृता स्तोमैर्न रथन्तरेण साम्ना वषट्कारेण वज्रेण
पूर्वजान् धातृव्यानधरान् पादयाम्यवैनान्बाधे प्रत्येना-

द्भुदेस्मिन् क्षयेस्मिन् भूमिलोके यौस्मान् द्वेष्टि यच्च वयं
 द्विष्णो विष्णोः क्रमेणात्येनान् क्रामामि^(१) इन्द्रेण देवेन
 पृतना जयामि चैष्टुमेन छन्दसा पञ्चदशेन स्तोमेन
 वृहता साम्ना वषट्कारेण वज्रेण ॥ १ ॥

सहजान्^(२) विश्वेभिर्देवेभिः पृतना जयामि
 जागतेन छन्दसा सप्तदशेन स्तोमेन वामदेव्येन
 साम्ना वषट्कारेण वज्रेणापरजान्^(३) इन्द्रेण सयुजौ
 वयं सासह्याम पृतन्यतः । घन्तौ वृचाण्यप्रति ।
 यत्त अग्ने तेजस्तेनाहन्तेजस्वी भूयासं यत्ते अग्ने वचस्ते-
 नाहं वचस्वी भूयासं यत्ते अग्ने हरस्तेनाहं हरस्वी
 भूयासं^(४) ॥ २ ॥

वृहता साम्ना वषट्कारेण वज्रेण । षट्चत्वारिंश-
 शच्च ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे पञ्चम-
 प्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

यद्ब्रह्म स्तोमभागैर्द्वितीये तदुदीरीतम् ।

अथ तृतीयानुवाके विष्णवतिक्रमा उच्यन्ते, कल्पः,—‘अग्निना
 देवेन पृतना जयामीति विष्णवतिक्रमान्’ इति । पाठस्तु,—“अग्निना
 देवेन पृतना जयामि गायत्रेण छन्दसा त्रिष्टुता स्तोमेन रथन्तरेण
 साम्ना वषट्कारेण वज्रेण पूर्वजान् भ्राह्मव्यानधरान् पादयाम्यवैवान्

बाधे प्रत्येनासुदेऽस्मिन् चयेऽस्मिन् भूमिलोके योऽस्मान्देष्टि यच्च
 वयं द्विभो विष्णोः क्रमेणात्येनान् क्रामामि^(१)” इति । देवः,
 इन्द्रः, सोमः, साम, वज्रस्येतानि परकीयां पृतनामभिभवितुं
 बाधनानि ; पृतनां जित्वा, ‘भ्रातृव्यान् अधरान् पादयामि’ ।
 त्रिविधा हि भ्रातृव्याः—पूर्वजाः सहजा अपरजाश्चेति ; पितृ-
 पितामहादिष्वपि अनुवर्तमानाः पूर्वजाः ; सपत्नमातृजाः सहजाः ;
 इदानीमेव स्वकार्यघातिनो परजाः ; तेषु त्रिविधेषु मध्ये ये
 पूर्वजाः, तान् शत्रून् मत्तो नीचान्, यथा भवन्ति, तथा
 सम्पादयामि, सम्पाद्य च ‘एतान्’ ‘अव’-‘बाधे’ येन अवमता
 यथा भवन्ति, तेन तथा शूद्रादिना बाधं कुरोमि, कृत्वा च
 ‘एतान्’ ‘प्रति’ ‘नुदे’ (प्रत्येकं विनाशयामि) । किञ्च ‘अस्मिन्’ ‘चये’,
 मदीये (निवासगृहे) ; अथ वा किमनेन सङ्कोचेन, ‘अस्मिन्
 भूमिलोके’ सर्वस्मिन्, ‘यो’ भ्रातृव्यः ‘अस्मान्’ उदासीनानपि
 ‘देष्टि’, ‘यच्च’ भ्रातृव्यमुदासीनमपि ‘वयं द्विभः’ । एतान् सर्वान्
 विद्वेषिणो, विष्णुरूपस्य यजमानस्य मम ‘क्रमेण’ (पादविन्यासेन)
 ‘अति’-‘क्रामामि’ (लङ्गयामि) ।

द्वितीयमन्त्रपाठस्तु,—“इन्द्रेण देवेन पृतना जयामि त्रैष्टुभेन
 इन्द्रसा पञ्चदशेन सोमेन हृहता साम्ना वषट्कारेण वज्रेण
 सहजान्^(२)” इति । अत्र “भ्रातृव्यान् अधरान् पादयामि”
 इत्यादिकमनुषज्य पूर्ववद्वाख्येयम् ।

तृतीयमन्त्रपाठस्तु,—“विश्वेभिर्देवेभिः पृतना जयामि जागतेन
 इन्द्रसा सप्तदशेन सोमेन वामदेव्येन साम्ना वषट्कारेण वज्रेण

परजान्^(१)” इति । अत्रापि “धाद्व्यानधरान्” इत्यादिकमनु-
षव्य व्याख्येयम् । अष्टदादिसोमानां रथन्तरादिसाम्नाञ्च स्वरूपं
“समिधमातिष्ठ” इत्यनुवाके (१।८।१३अ०) दर्शितम् ।

कल्पः,—‘इन्द्रेण सयुजो वचमित्याहवनीयमुपतिष्ठते’ इति ।
पाठस्तु, “इन्द्रेण सयुजो वयः सासङ्ग्राम पृतन्वतः । भ्रन्तो वृचाण्य-
प्रति यत्ने अग्ने तेजस्तेनाहं तेजस्वी भूयासं यत्ने अग्ने वर्षस्तेनाहं
वर्षस्वी भूयासं यत्ने अग्ने हरस्तेनाहः हरस्वी भूयासम्”^(४) इति ।
‘पृतना’ (अस्मदिरोधिनी सेना) आत्मन इच्छन्ति इति ‘पृतन्वतः’*
श्चून्, वयं ‘सासङ्ग्राम’ (अतिशयेन सोढुं, शक्ताः स्मः) । को वृथा
वयं?—‘इन्द्रेण सयुजः’, परमैश्वर्ययोगात्, आहवनीय इन्द्रः, तेन
सह युज्यन्ते युक्ता भवन्ति इति ‘सयुजः’; वृचाणि श्चून्, ‘अ-
प्रति’ (अस्मान्) प्रतिकूलत्वं यथा नास्ति, तथा, ‘भ्रन्तः’ (बधं
कुर्वतः) हे अग्ने, ‘ते’ (त्वदीयं) ‘यत्’ ‘तेजः’ (कान्तिरूपं) तेनाहमपि
कान्तिमान् ‘भूयासम्’ । ‘वर्चः’ (बलं) । ‘हरः’ (रश्मिरूपं तेजः) ।

अथ विनियोगसङ्ग्रहः,—

यजमानोऽग्निनेन्द्रेण विश्वेभिर्विष्णवतिक्रमान् ।

क्रामत्युत्तरयोर्भ्रद्व्यामित्याद्यनुषज्यते ॥

इन्द्रे पूर्वान्मुपस्थानं मन्त्राश्चत्वार ईरिताः ।

एते मन्त्रा “उहः हि राजा” इत्यनुवाकात् (१।४।४५अ०) पूर्वं
द्रष्टव्याः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ • ॥

* ‘पृतन्वतः’ इति A पुस्तके पाठः ।

ये देवा यज्ञह्नो यज्ञमुषः पृथिव्यामध्यासते ।
 अग्निर्मा तेभ्यो रक्षतु गच्छेम सुकृतो वयं^(१२) । आगन्म
 मित्रावरुणा वरेण्या रात्रीणां भागो युवयोर्यो अस्ति ।
 नाकं गृह्णानाः सुकृतस्य लोके तृतीये पृष्ठे अधि-
 रोचने दिवः^(१३) । ये देवा यज्ञह्नो यज्ञमुषोन्तरिक्षे-
 ध्यासते^(१४) । वायुर्मा तेभ्यो रक्षतु गच्छेम सुकृतो वयं^(१५) ।
 यास्ते रात्रीः सवितः ॥ १ ॥

देव्यानीरन्तरा द्यावापृथिवी विर्यन्ति । गृह्यैश्च सर्वैः
 प्रजयान्वये सुवोरुहाणास्तरता रजांसि^(१६) ये देवा
 यज्ञह्नो यज्ञमुषो दिव्यध्यासते^(१७) । ह्यर्यो मा तेभ्यो
 रक्षतु गच्छेम सुकृतो वयं^(१८) । येनेन्द्राय समभरः
 पर्यास्युत्तमेन हविषा जातवेदः । तेनाग्ने त्वमत बर्ध-
 येमः सजातानाः अथ आर्धेह्येन^(१९)* । यज्ञह्नो वै
 देवा यज्ञमुषः ॥ २ ॥

सन्ति त एषु लोकेष्वसत आददेना विमन्याना यो
 ददाति यो यजते तस्य^(२०) । ये देवा यज्ञह्नः पृथिव्याम-
 ध्यासते ये अन्तरिक्षे ये दिवीत्याहेमानेव लोकाः स्ती-
 र्त्वा सगृहः सपशुः सुवर्गं लोकमेति^(२१) अप वै तामे

* इतः परं न मन्वाः ।

मेजानाद्देवताश्च यज्ञश्च क्रामन्त्याग्नेयं पञ्चकपालमु-
दवसानीयं निर्वपेदग्निः सर्वा देवताः ॥ ३ ॥

पाङ्क्तौ यज्ञो देवताश्चैव यज्ञश्चावरुन्धे^(१९) गायत्री
वा अग्निर्गायत्रहन्दास्तं हन्दासा व्यर्धयति यत्पञ्च-
कपालं करोत्यष्टकपालः कार्योष्टाक्षरा गायत्री गा-
यत्रीग्निर्गायत्रहन्दाः स्वनैवेनं हन्दासा समर्धयति^(२०) ।
पाङ्क्तौ याज्यानुवाक्ये भवतः पाङ्क्तौ यज्ञस्तेनैव
यज्ञान्तैति^(२१) ॥ ४ ॥

सवितः । देवा यज्ञमुषः । सर्वा देवताः । चिचत्वारिंश-
शब्द ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे पञ्चम-
प्रपाठके चतुर्योऽनुवाकः ॥ ० ॥

विष्णुतिक्रमणे मन्त्रास्तृतीये समुदीरिताः ।

अथ चतुर्थेऽतिमोक्षमन्त्रा उच्यन्ते । कल्पः,—‘वेदमुपस्थाय
अन्तर्वेदि आसीनोऽतिमोक्षान् जपति’ इति । अतिमोक्षशब्देन
“ये देवा यज्ञहनः” इत्यादयो मन्त्रा विवक्षिताः, सूत्रकारेणान्यत्र,
‘ये देवा यज्ञहन इत्यतिमोक्षाः’ इत्युक्त्वात् । पाठस्तु,—“ये
देवा यज्ञहनो यज्ञमुषः पृथिव्यामध्यासते । अग्निर्मा तेभ्यो रक्षतु
गच्छेम सुहृतो वधम्^(२२)” इति । अत्र ‘यज्ञमुषः’ इति पदं
पृथक्कृत्य मन्त्रभेदः कर्तव्यः । तत्र प्रथममन्त्रे ‘पृथिव्यामध्यासते’

इत्याद्यन्तभागोऽनुषङ्गनीयः । द्वितीयमन्त्रे तु 'ये देवाः' इत्ययं पूर्वभागोऽनुषङ्गनीयः । देवानां मध्ये स्वेच्छजातयः केचित् देवाः यज्ञभागानर्हाः सन्तो द्रष्टुमसहमानाः केचिद्यज्ञं विनाशयन्ति, इति ; अपरे तु यज्ञसाधनानि अपहृत्य अन्यत्र गच्छन्ति ; तत्र यज्ञविधातिनो 'ये देवाः' 'पृथिव्यां' यं—ऋञ्चित् देशमधिष्ठाय अवतिष्ठन्ते, तेभ्यो यज्ञविधातिभ्यः 'अग्निः' 'मा' 'रक्षतु' । वयं 'सुकृतः' (सुष्टु यज्ञं निष्पादितवन्तः) 'गच्छेम' (यज्ञफलं प्राप्नुयामः) । एवं यज्ञमुषां मन्त्रोऽपि व्याख्येयः ।

द्वितीयमन्त्रपाठस्तु,—“आगन्म मित्रावरुणा वरेण्या रात्रीणां भागो युवयोर्धो अस्ति । नाकं गृह्णानाः सुकृतस्य लोके द्वितीये पृष्ठे अधिरोचने दिवः(१)” इति । हे 'वरेण्या' 'मित्रावरुणा' (श्रेष्ठौ मित्रावरुणौ) यज्ञसम्बन्धीनां* 'रात्रीणां' मध्ये वर्तमाना-
याम् अस्यां रात्रौ 'युवयोः' सम्बन्धो वशानूबन्ध्यारूपो 'यो' 'भागः' 'अस्ति', तेन वयं 'नाकं' (स्वर्गसुखं) 'गृह्णानाः' 'आगन्म' (सर्वतः प्राप्ताः स्मः) । कुत्रेति? स्वर्गसुखग्रहणमिति?—तदुच्यते,—
'सुकृतस्य' अस्य यज्ञस्य सम्बन्धिनि 'द्वितीये' 'लोके' ; कीदृशे?—
'अधिरोचने' (अधिकं भासमाने) । भासमानोऽपि लोकः कुत्रेति?—तदुच्यते,—'दिवः' 'पृष्ठे' (स्वर्गस्थोपरि) । पृथिव्यन्तरि-
चापेक्षया द्वितीयत्वम् । पाताललोकोऽपि तादृशो भवति इति व्यवच्छेदाय 'दिवः पृष्ठे' इत्युक्तं । रौरवादिनरकव्यावृत्तये 'सुकृतस्य' इत्युक्तं ; नरको हि दुष्कृतस्य, न सुकृतस्य ।

* एवमेव सर्वत्र पाठः । यज्ञसम्बन्धिनीनामिति तु भवितुं युक्तम् ।

अथ पूर्ववदनुषङ्गभेदभिन्नौ चतुर्थपञ्चममन्त्रावाह,—“ये देवा यज्ञहो यज्ञमुषोऽन्तरिक्षेऽध्यासते^(४)” इति । वायुर्मा तेभ्यो रक्षतु गच्छेम सुहृतो वयम्^(५)” इति । पूर्ववद्भाष्येयम् ।

षष्ठमन्त्रमाह,—“यास्ये रात्रोः सवितर्देवयानीरन्तरा द्यावा-
पृथिवी विद्यन्ति । ऋहैश्च सर्वैः प्रजयान्मघे सुवोरुहाणास्तरता
रजाऽसि^(६)” इति । हे ‘सवितः’ ‘द्यावापृथिवी’ ‘अन्तरा’
(द्यावापृथिव्योर्मध्ये), ‘ते’ (तव) सम्बन्धिन्यो ‘धाः’ ‘रात्रोः’ (यज्ञानु-
ष्ठानयोग्याः रात्रयः) ‘विद्यन्त’ (विशेषेण गच्छन्ति) प्रवर्तन्ते;
अद्यप्येकैव रात्रिः सुत्या कर्माहो, तथापि दीप्तोपसत्संहिता
वहवो रात्रयो भवन्ति ; तासाञ्च सविष्टप्रेरितत्वात् तत्सम्बन्धः ।
कीदृशो रात्रयः ?—‘देवयानीः’ देवान् धान्ति इति देवयान्यः)
दैविककर्मयुक्ता इत्यर्थः । तासु रात्रिषु कर्म अनुतिष्ठन्तः ‘सर्वैः’
‘ऋहैश्च’ ‘प्रजया’ अनुगृहवर्तिभिर्भृत्यैः* पुत्रादिना च शार्धं
‘सुवोरुहाणाः’ (स्वर्गे प्राप्नुवन्तः) यजमाना यूयं ‘रजांसि’
(रञ्जनीयानि सुखानि) ‘तरतः’ (प्राप्नुत) ।

पूर्ववदनुषङ्गभेदभिन्नौ सप्तमाष्टममन्त्रावाह,—“ये देवा यज्ञ-
हो यज्ञमुषो दिव्यध्यासते^(७)” इति । “सूर्यो मा तेभ्यो रक्षतु
गच्छेम सुहृतो वयम्^(८)” इति । पूर्ववद्भाष्येयम् ।

अथ नवमं मन्त्रमाह,—“येनेन्द्राश्च समभरः पयाऽस्युत्त-
मेन हविषा जातवेदः । तेनाग्ने त्वसुत वर्धयेमऽ सजातानाऽ
अष्ट्ये आधेद्येनम्^(९)” इति । हे ‘जातवेदः’, ‘येन’ ‘उत्तमेन’

* अयुहवर्तिभिर्भृत्यैः इति J. पु० पाठः ।

‘हविषा’ (उत्तमहविःस्वरूपेण) ‘पर्यासि’ (क्षीररसस्वादून) सोम-
रसान् ‘इन्द्राय’ ‘सभरः’ (संभृतवानसि) । ‘तेन’ हविषा हे ‘अग्ने’
‘त्वम्’ ‘द्रुमं’ यजमानं ‘वर्धय’ । ‘उत’ अपि च (एनं) ‘यजमानं’
‘सजातानां’ ‘श्रेष्ठ्ये’ (स्वान्ये) ‘आधेहि’ ।

अथैतान् प्रब्रंशति,—“यज्ञह्नो वै देवा यज्ञमुषः सन्ति ते
एषु लोकेष्वसत आददाना विमन्याना यो ददाति यो यजते
तस्य^(१०)” इति । कपटरूपधारिणः केचन देवा यज्ञभाग-
रहिता यज्ञशालादाहाद्युपद्रवेण यज्ञघातिनो भवन्ति ; अपरे
च ग्रहचमसोमरसापहारेण यज्ञमुषो भवन्ति । एवमुभय-
विधा ये ‘सन्ति’, ते चिद्व्ययेतेषु ‘लोके’ अवतिष्ठन्ते ; किं कुर्वन्तः ?
—‘यो’ यजमानो दक्षिणां ‘ददाति’, तदीयं दक्षिणाद्रव्यं गवा-
दिकमपहरन्तीत्यर्थः । ‘यो’ यजमानो ‘यजते’ तदीयं ग्रहचमसा-
दिकं ‘विमन्यानाः’ (भङ्गपरित्यागादितो विस्रोडयन्तः) ।

तस्योपद्रवस्य सर्वस्यैतैर्मन्त्रैः परिहारं दर्शयति,—“ये देवा
यज्ञहनः पृथिव्यामथ्यासते ये अन्तरिक्षे ये दिवोत्याहेमानेव
लोकाः स्तोत्रा सगृहः सपशुः सुवर्गं लोकमेति^(११)” इति ।
अत्र ‘यज्ञमुषः’ इत्यत्र पृथक्मन्त्रत्वं दर्शयितुं तत्पदं परित्यज्या-
नुषङ्गेण सह ‘यज्ञहनः’ इत्येतावदेवोदाहृतम् । एतैर्मन्त्रैरुपद्रव-
सहितान् ‘इमान्’ लोकानुत्तीर्य ‘सगृहः’ (कलत्रपुत्रादिषहितः)
‘सपशुः’ (गवाश्चादिपशुसहितः) स्वर्गं प्राप्नोति । त एते मन्त्राः
“उरु हि राजा” इत्येतस्मादनुवाकात् (१।४।४।अ०) पूर्वं
द्रष्टव्याः ।

अथ पूर्ववदनुषङ्गभेदभिन्नौ चतुर्थपञ्चममन्त्रावाह,—“ये देवा यज्ञहृणो यज्ञमुषोऽग्निरिच्छेऽध्यासते^(५)” इति । वायुर्मा तेभ्यो रक्षतु गच्छेम सुकृतो वयम्^(५)” इति । पूर्ववद्भाष्येयम् ।

षष्ठमन्त्रमाह,—“यास्ते राचीः सवितर्देवयानीरन्तरा द्यावा-
पृथिवी वियन्ति । ऋहैस्य सर्वैः प्रजयान्वये सुवोरुहाणास्तरता
रजाऽसि^(६)” इति । हे ‘सवितः’ ‘द्यावापृथिवी’ ‘अन्तरा’
(द्यावापृथिव्योर्मध्ये), ‘ते’ (तव) सम्बन्धिन्यो ‘याः’ ‘राचीः’ (यज्ञानु-
ष्ठानयोग्याः रात्रयः) ‘वियान्त’ (विशेषेण गच्छन्ति) प्रवर्त्तन्ते;
अथप्येकैव रात्रिः सुत्या कर्माहं, तथापि दीप्तोपसत्संहिता
वहवो रात्रयो भवन्ति ; तासाञ्च सविष्टप्रेरितत्वात् तत्सम्बन्धः ।
कीदृशो रात्रयः?—‘देवयानीः’ देवान् यान्ति इति देवयान्यः)
दैविककर्मयुक्ता इत्यर्थः । तासु रात्रिषु कर्म अनुतिष्ठन्तः ‘सर्वैः’
‘ऋहैस्य’ ‘प्रजया’ अनुगृहवर्त्तिभिर्भृत्यैः* पुत्रादिना च वार्धं
‘सुवोरुहाणाः’ (स्वर्गं प्राप्नुवन्तः) यजमाना द्यूयं ‘रजांसि’
(रञ्जनीयानि सुखानि) ‘तरतः’ (प्राप्नुत) ।

पूर्ववदनुषङ्गभेदभिन्नौ सप्तमाष्टममन्त्रावाह,—“ये देवा यज्ञ-
हृणो यज्ञमुषो दिव्यध्यासते^(७)” इति । “सूर्यो मा तेभ्यो रक्षतु
गच्छेम सुकृतो वयम्^(८)” इति । पूर्ववद्भाष्येयम् ।

अथ नवमं मन्त्रमाह,—“येनेन्द्राय समभरः पयाऽस्युत्त-
मेन हविषा जातवेदः । तेनाग्ने त्वमुत वर्धयेमऽ सजातानाऽ
श्रेष्ठ्ये आधेद्येनम्^(९)” इति । हे ‘जातवेदः’, ‘येन’ ‘उत्तमेन’

* अद्यहवतिभिर्भृत्यैः इति J. पु० पाठः ।

‘हविषा’ (उत्तमहविःस्वरूपेण) ‘पर्यासि’ (क्षीररसस्वादून्) सोम-
रसान् ‘इन्द्राय’ ‘सभरः’ (संभृतवानसि) । ‘तेन’ हविषा हे ‘अग्ने’
‘त्वम्’ ‘इमं’ यजमानं ‘वर्धय’ । ‘उत’ अपि च (एनं) ‘यजमानं’
‘सजातानां’ ‘श्रेष्ठे’ (स्वाम्ये) ‘आधेहि’ ।

अथैतान् प्रब्रंशति,—“यज्ञह्नो वै देवा यज्ञमुषः सन्ति ते
एषु लोकेष्वासत आददाना विमन्याना यो ददाति यो यजते
तस्य^(१०)” इति । कपटरूपधारिणः केचन देवा यज्ञभाग-
रहिता यज्ञशालादाहाद्युपद्रवेषु यज्ञघातिनो भवन्ति ; अपरे
च ग्रहचमसोमरसापहारेण यज्ञमुषो भवन्ति । एवमुभय-
विधा ये ‘सन्ति’, ते चिञ्चयेतेषु ‘लोके’ अवतिष्ठन्ते ; किं कुर्वन्तः ?
—‘यो’ यजमानो दक्षिणां ‘ददाति’, तदीयं दक्षिणाद्रव्यं गवा-
दिकमपहरन्तीत्यर्थः । ‘यो’ यजमानो ‘यजते’ तदीयं ग्रहचमसा-
दिकं ‘विमन्यानाः’ (भङ्गपरित्यागादितो विस्रोतयन्तः) ।

तस्योपद्रवस्य सर्वस्यैतैर्मन्त्रैः परिहारं दर्शयति,—“ये देवा
यज्ञहनः पृथिव्यामथ्यासते ये अन्तरिक्षे ये दिवोत्याहेमानेव
लोकाः स्तोत्रा सगृहः सपशुः सुवर्गं लोकमेति^(११)” इति ।
अत्र ‘यज्ञमुषः’ इत्यत्र पृथक्मन्त्रत्वं दर्शयितुं तत्पदं परित्यज्या-
नुषङ्गेण सह ‘यज्ञहनः’ इत्येतावदेवोदाहृतम् । एतैर्मन्त्रैरुपद्रव-
सहितान् ‘इमान्’ लोकानुत्तीर्य ‘सगृहः’ (कलत्रपुत्रादिसहितः)
‘सपशुः’ (गवाश्चादिपशुसहितः) स्वर्गं प्राप्नोति । त एते मन्त्राः
“उरु हि राजा” इत्येतस्मादनुवाकात् (१।४।४।अ०) पूर्वं
द्रष्टव्याः ।

अथोदवसानीयं विधत्ते,—“अप वै सोमेनेजानाद्देवताश्च यज्ञश्च क्रामत्याग्नेयं पञ्चकपालमुदवसानीयं निर्वपेदग्निः सर्वा देवताः पाङ्क्तो यज्ञो देवताश्चैव यज्ञश्चावहन्धे^(१९)” इति । यः‘सोमेन’ इष्टवानभवत्, एतस्मात् ‘देवताश्च यज्ञश्च’ ‘अप’ ‘क्रामन्ति’ —अग्नेन यजमानेन प्रयोजनाभावं मन्वाना एनं परित्यजन्ति; अतस्तदपक्रमणं वारयितुमग्निदेवतया युक्तं ‘पञ्चकपालं’ तादृश-पुरोडाशेन साध्यमुदवसानीयाख्यं कर्म कुर्यात् । अयम् ‘अग्निः’ सर्वदेवतात्मकः, ‘यज्ञः’ च ‘पाङ्क्तः’ (पञ्चसंख्योपेतः); ‘ते देवा विभ्यतोऽग्निं प्राविशन्’; ‘धानाः करन्धः परिवापः पुरोडाशः पयस्वा तेन पङ्क्तिराप्यते’ इत्यादिश्रुतिद्वयात् । अत आग्नेयत्वेन सर्वा ‘देवताः’ ‘अवहन्धे’, पञ्चकपालेन ‘यज्ञम्’ अपि अवहन्धे ।

अथ पञ्चकपालं दूषयित्वा अष्टाकपालं विधत्ते,—“गायत्रो वा अग्निर्गायत्रच्छन्दास्तं छन्दसा व्यर्धयति यत् पञ्चकपालं करोत्यष्टाकपालः कार्यः अष्टाचरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्गायत्रच्छन्दाः स्वेनैवेनं छन्दसा समर्धयति^(१९)” इति । अग्नेर्गायत्राश्च प्रजापतिमुखजन्यत्वेन ‘गायत्रो’ ‘अग्निः’; पञ्चकपाले सति ‘तम्’ (अग्निं) स्वकीयेन ‘छन्दसा’ वियोजयति । अष्टाकपाले तु सति गायत्र्या अष्टाचरत्वादग्निं स्वकीयेन ‘छन्दसा’ समृद्धं करोति ।

अत्र, ‘अग्ने तमद्याश्रम्’ इत्येते अचरपङ्क्तौ विधत्ते,—“पङ्क्तौ याज्यानुवाक्ये भवतः पाङ्क्तो यज्ञस्तेनैव यज्ञाच्चैति^(१४)” इति । अत्र तु गायत्रत्वसिद्धयेऽष्टाकपालः स्वीकृतः, तथापि

पाङ्क्तमन्त्रपाठेन धानादिद्वारा पाङ्क्तयज्ञादप्ययं यजमानो ना
पगच्छति ।

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः—

ये देवा इत्यतीमोक्षान्* मन्त्रानेतान् जपेन्नव ।

यज्ञहन् यज्ञमुञ्चेति भेदान्मन्त्रभिदेव्यते ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
यजुःसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः॥ ० ॥

सूर्यो मा देवो देवेभ्यः पातु वायुरन्तरिक्षाद्यज-
मानेभिर्मौ पातु चक्षुषः । सस्रु श्रूषः सवितर्विश्व-
चर्षण एतेभिः सोमनामभिर्विधेम ते तेभिः सोम-
नामभिर्विधेम ते^(१) । अहं परस्तादहमवस्तादहं ज्यो-
तिषा वितमो ववार । यदन्तरिक्षन्तदु मे पिताभूद-
हः सूर्यमुभयतो ददर्शाहं भूयासमुत्तमः समा-
नानां^(२) ॥ १ ॥

आसमुद्रादान्तरिक्षात् प्रजापतिरुद्धिं चावया-
तीन्द्रः प्रस्तौतु मरुतो वर्षयन्तु^(३) उन्नमय पृथिवीभि-
न्दीदन्दिब्यं नमः । उद्रो दिव्यस्येनो देहीशानो विसृजा
दतिं^(४) । पशवो वा एते यदादित्य एष रुद्रो यदग्नि-

* एवमेव सर्वत्र पाठः ।

रोषधीः प्रास्याग्नावादित्यं जुहोति इन्द्रादेव पशून्त-
र्द्धात्यथैव ओषधीष्वेव पशून् ॥ २ ॥

प्रतिष्ठापयति^(५) कविर्यज्ञस्य वितनेति पन्थान्नाक-
स्य पृष्ठे अधिरोचने दिवः । येन ह्य्यं वहसि यासि ।
दत्त इतः प्रचेता अमुतः सनीयान्^(६) । यास्ते विश्वाः
समिधः सन्त्यग्नेयाः पृथिव्यां बर्हिषि सूर्येयाः । तास्ते
गच्छन्वाहुतिं धृतस्य देवायते यजमानाय शर्म^(७) ।
आशासानः सुवीर्यं रायस्पोषं स्वश्रियं । वृहस्प-
तिना रायास्वगाहृतो मच्छं यजमानाय, तिष्ठ^(८) ॥ ३ ॥

समानानाम् । ओषधीष्वेव पशून् । मच्छं यजमानाय ।
एकञ्च ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे पञ्चम-
प्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अतीमोचजपे मन्त्राश्चतुर्थे समुदोरिताः ।

अथ पञ्चमेऽनुवाके आदित्ययहमन्त्रा उच्यन्ते ।

कल्पः,—‘सूर्यो मा देव इति दर्भैर्हस्तेनापिधायेत्तिष्ठति’
इति । पाठस्तु । “सूर्यो मा देवो देवेभ्यः पातु वायुरन्तरिक्ष-
यजमानोऽग्निर्मा पातु चक्षुषः । सच्च शूष सवितर्विश्वर्षण एतेभिः
सोमनामभिर्विधेम ते तेभिः सोमनामभि विधेम ते^(९)” इति ।
अथम् आदित्ययहः सूर्यवाच्यात्मकः अतः सूर्यरूपोऽयं ‘देवो’ यज्ञ-

विधातिभ्यो मां 'पातु', तथा वायुरूपोऽथं विघ्नकारिदेवयुक्तात्
 'अन्तरिक्षात्' मां पातु । तथा 'यजमानो' (यागहेतुः) अयम्
 'अग्निः' 'चक्षुषः' (विरोधिदेवदृष्टेः) सकाशात् मां 'पातु' ।
 हे 'सोम' सखादीनि चत्वारि यानि तव नामानि, एतैर्नामभिः
 'ते' (तव) 'विधेम' (परिचर्याम् करवाम) । यानि च पूर्वोक्तानि
 सूर्यवाय्वग्निनामानि, 'तेभिः' (तैः) च नामभिस्तव परिचर्यां
 करवामहे । 'सस्र' (पात्रसङ्ग), 'शृष' (स्रवन्), हे 'सवितः'
 (प्रेरक), हे 'विश्वरूपे' (सर्वमनुष्यानुयाहक), एतैः सम्बोधन-
 रूपैर्नामभिर्विधेमेत्यन्वयः ।

कल्पः,—'अहं परस्तादित्यादित्यं यजमानोऽम्बारभते अहम्'
 इति । पाठस्तु,—“अहं परस्तादहमवस्तादहं ज्योतिषा वितमो
 सवार । यदन्तरिक्षं मे पिताभूदहं सूर्यसुभक्तो ददर्शाहं
 भूयासमुत्तमः समानानाम्^(१)” इति । 'अहं' (यजमानः) 'परस्तात्'
 (परभागे) 'यहमम्बारभे' इति शेषः । 'अहम्' 'अवस्तात्' (अव-
 रभागे) अपि यहमम्बारभे । 'अहम्' अस्त आदित्यपदस्य
 'ज्योतिषा' विशेषेण 'तमो दवार' (वारितवानस्मि) । उपरिभा-
 गाधोभागयोर्मध्यवर्ति 'यदन्तरिचं' 'तदु' (तदपि) 'मे पिता',
 (पितृवत्प्राप्तकम्) 'अभूत्' । 'अहं' 'सूर्यम्' (आदित्यपदं) 'उभयतः'
 (ऊर्ध्वाधोभागयोर्दक्षिणोत्तरभागयोर्वा) 'ददर्श' (दृष्टवानस्मि) ।
 अतः 'अहं' 'समानानां' (यजमानानां) मध्ये 'उत्तमो' 'भूयासम्' ।

कल्पः,—'आ समुद्रादिति दर्भैराध्यावयति' इति । पाठस्तु,
 —“आ समुद्रात् आ अन्तरिक्षात् प्रजापतिरुदधिं ध्यावयतीन्द्रः

प्रसौतु मरुतो वर्षयन्तु^(१)” इति । ‘प्रजापतिः’ इमं यज्ञं चतुर्दिक्षु
‘आ समुद्रात्’ (समुद्रपर्यन्तं) दर्भैः ‘आ’—‘आवयति’ इति । तथैत्रो-
र्ध्वभागेऽपि ‘आ अन्तरिक्षात्’ (अन्तरिक्षपर्यन्तं); ‘उदधिं’ (समुद्रस-
मानम्) आदित्ययज्ञं ‘आवयति’ । ‘इन्द्रो’ गवामूध इव यज्ञं ‘प्रसौतु’
(प्रस्तुतं करोतु), ‘मरुतो वर्षयन्तु’ (मेघा इव सन्ततधाराः कुर्वन्तु) ।

कल्पः,—‘उन्नमय पृथिवीमिति वृष्टिकामस्य जुष्टयात्’ इति ।
पाठस्तु,—‘उन्नमय पृथिवीं भिन्वीदं दिव्यं नमः । उद्रो दिव्यस्य
नो देहीज्ञानो विस्वजादृतिम्^(४)” इति । हे आदित्य, ‘पृथिवीम्’
‘उन्नमय’ (उत्कर्षेण क्लिप्तां कुरु) ‘इदं’ ‘दिव्यं’ ‘नमो’ ‘भिन्वि’
(द्युलोकस्याकाशवर्तिमेघमिव यज्ञं भिन्वि, भिन्नं कुरु) । ‘दिव्यस्य’
(दिविभवस्य) ‘उद्रः’ (उदकस्य) समृद्धिं ‘नः’ (अस्मभ्यं) धेहि* ।
‘ईज्ञानः’ (समर्थः) त्वं ‘दृतिं’ ‘विस्वज’ (जलविधारकं दृतिषमानं
मेघं विमुञ्च) ।

अथ विधत्ते,—“पद्मवो वा एते यदादित्य एष रुद्रो यद-
ग्निरोषधीः प्रास्नाग्नावादित्यं जुहोति रुद्रादेव पशून् नन्तर्दधा-
त्यथो औषधीष्वेव पशून् प्रतिष्ठापयति^(५)” इति । आदित्ययज्ञ
इति ‘यत्’ ‘एते’ ‘पद्मवो वै’, तस्य पशुप्राप्तिहेतुत्वात् । अग्निरि-
ति ‘यत्’ ‘एष’ क्रूरो देवः, तस्मात् क्रौर्यपरिहारायाम्नौ ‘औषधीः’
प्रक्षिप्य पश्चादादित्ययज्ञं ‘जुहोति’, तथा सति रुद्ररूपाग्निस्काशा-
दादित्ययज्ञरूपान् पशून् नन्तर्हितानेव करोति । किञ्च ‘औषधीष्वेव’
आदित्ययज्ञरूपान् पशून् प्रतिष्ठितान् करोति ।

* अथ ‘देहि’ इति पाठो भवितुं युक्तः ।

कल्पः,—‘कविर्यज्ञस्य वितनोति पन्थामिति यद्दं हत्वा’ इति । पाठस्तु,—“कविर्यज्ञस्य वितनोति पन्थां नाकस्य पृष्ठे अधिरोचने दिवः । येन हव्यं वहसि यासि दूत इतः प्रचेता अमुतः सनीयान्(१)” इति । ‘यज्ञस्य’ ‘कविः’ (विद्वान्) अयमादित्ययज्ञो ‘नाकस्य’ ‘पन्थां’ ‘वितनोति’ (स्वर्गस्य मार्गं वितनोति, विस्तृतं करोति) । कुत्र ?—इति तदुच्यते,—‘अधिरोचने’ आधिक्येन भासमाने ‘दिवः पृष्ठे’ (द्युलोकस्योपरि) ; हे अग्ने, ‘येन’ (पथा) ‘हव्यं हवसि’, ‘देवानां’ ‘दूतः’ त्वम् ‘इतो’ निर्गत्य येन पथा ‘यासि’, तादृशं पन्थानं ‘वितनोति’ इति पूर्वचाम्वयः । कीदृशो दूतः ?—(प्रकर्षेण चेतते, कर्मानुष्ठातारं जानाति इति, ‘प्रचेताः’, अमुष्मिन् (स्वर्गे) ‘सनीयान्’ (अतिशयेन फलस्य दाता) ।

कल्पः,—‘यास्ते विश्वाः समिधः सन्धग्ने इति दर्भानाहवनीये प्रास्य’ इति । पाठस्तु,—“यास्ते विश्वाः समिधः सन्धग्ने याः पृथिव्यां बर्हिषि सूर्ये याः । तास्ते गच्छन्वाङ्गतिं घृतस्य देवायते यजमानाय शर्म(२)” इति । हे ‘अग्ने’ त्वदीयाः ‘समिधः’ (सम्यग्दीप्यमाना ज्वालाः) ‘याः’ सन्ति, ता एव विशेषाकारेणोच्यन्ते,—‘पृथिव्यां’ (भूलोके) ‘बर्हिषि’ (यज्ञदेशे) ‘या’ ‘दीपयः’ ‘सन्ति’ ‘सूर्ये’ च ‘या’ दीपयः सन्ति, ‘ते’ (त्वदीयाः) ‘ता’ दीपयो ‘घृतस्य’ ‘आङ्गतोः’ ‘गच्छन्तु’ (प्राप्नुवन्तु) । (देवानात्मन इच्छति इति, देवायन्, तस्मै) ‘देवायते’ ‘यजमानाय’ ‘शर्म’ (सुखं) प्रयच्छन्तु । आदित्ययज्ञविषयास्ते एते मन्त्राः, “कदाचन सरी” इत्यनुवाकादूर्ध्वं द्रष्टव्याः ।

अथ कल्पे, 'यूपं यजमान उपतिष्ठते नमः खरुभ्यः' इत्युप-
 क्रम्य, अन्ते पठितम्,—'आग्नासानः सुवीर्यम् इति चोपस्थाय'
 इति । पाठस्तु,—“आग्नासानः सुवीर्यं रायस्योषं खश्चियं ।
 वृहस्पतिना राया खगाकृतो मद्यं यजमानाय तिष्ठ^(८)” इति ।
 चे यूप, तं 'यजमानाय' 'मद्यं' 'रायस्योषम्' 'आग्नासानः' 'तिष्ठ' ।
 कीदृशं पोषं?—'सुवीर्यं' (शोभनेन भोगसामर्थ्येनोपेतं); 'खश्चियं'
 (शोभनेरस्यैदपेतं) । कीदृशो यूपः?—'वृहस्पतिना' देवेन 'राया'
 (आद्यनेकधननिमित्तं) (?) 'खगाकृतः' (यजमानस्य खगतो यथा
 भवति तथा कृतः) । चोऽयं मन्त्रः पशुप्रकरणगतात् “समुद्रं
 गच्छ” इत्यनुवाकादूर्ध्वं द्रष्टव्यः ।

अथ विजियोगसङ्ग्रहः,—

सूर्यो, इतीषसवन आदित्ययसहस्रकः ।

उत्तिष्ठेद्दहमित्यस्मात् खान्दन्वारभते यद्दम् ॥

आ समु, आवयेद्दर्भैरुजं, वृष्यर्चिहोमकः ।

कविर्हरेद्गृहं, यासो, वक्रौ प्राश्नति दर्भकान् ॥

आग्ना, यूपोपस्थितिः खान्दन्त मन्त्रा इहेरिताः ।

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
 यजुःसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

सन्त्वा नञ्चामि पयसा घृतेन सन्त्वा नञ्चाम्यप
 ओषधीभिः । सन्त्वा नञ्चामि प्रजयाहमद्य सा दीप्ति-

ता संनवो वाजमस्मे^(१) । प्रैतु ब्रह्मणस्पत्नी वेदिं वरुणं
सीदतु^(२) । अथाहमनुकामिनी स्वे लोके विशा इह^(३) ।
सुप्रजसस्त्वा वयः सुपत्नीरुपसेदिम । अग्ने सपत्नः
दम्भनमदब्धासो अदाभ्यं^(४) । इमं विध्यामि वरुणस्य
पाशं ॥ १ ॥

यमबध्नीत सविता सुकेतः । धातुश्च योनौ सुकृतस्य
लेके स्योनं मे सह पत्या करोमि^(५) । प्रेक्षुदेह्युतस्य वामी-
रन्वग्निस्तेग्रं नयत्वदितिर्मध्यन्ददताः रुद्रावसृष्टासि
यवा नाम मा मा हिःसीः^(६) । वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्ये-
भ्यो विश्वेभ्यो वो देवेभ्यः पन्नेजनीर्गृह्णामि यज्ञाय
वः पन्नेजनीः सादयामि^(७) । विश्वस्य ते विश्वावतो
दृष्णियावतः ॥ २ ॥

तवाग्ने वामीरनु सन्दृशि विश्वा रेताःसि धिषीय^(८) ।
अगन्देवान् यज्ञो नि देवीर्देवेभ्यो यज्ञमशिषन्नस्मिन्
सुन्वति यजमान आशिषः स्वाहाकृताः समुद्रेष्ठा
गन्धर्वमातिष्ठतानु । वार्तस्य पत्नन्निड ईडिताः^(९) ॥ ३ ॥

पाशं । दृष्णियावतः । त्रिःशच्च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे पञ्चम-
प्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ० ॥

आदित्ययहमन्वा ये ते पञ्चम उदीरिताः ।

अथ षष्ठेऽनुवाके पत्नीविषया मन्वा उच्यन्ते । कल्पः,—‘अत्र दर्भपूर्णेमासवत्पत्नीः सन्नद्यति सन्वा नह्यामीति विकार’ इति । पाठस्तु,—‘सन्वा नह्यामि पयसा घृतेन सन्वा नह्याम्यप ओषधीभिः । सन्वा नह्यामि प्रजयाहमद्य सा दीक्षिता सनवो वाजमस्रे^(१)’ इति । हे पत्नि, त्वां ‘पयसा घृतेन’ च निमित्त-भूतेन ‘सं’—‘नह्यामि’ (तदुभयसिद्ध्यर्थं सम्यक् योक्त्वा बध्नामि) । तथा ‘ओषधीभिः’ संहिता ‘अप’ उद्दिश्य (तदुभयसिद्ध्यर्थं) त्वां ‘सं’—‘नह्यामि’ । ‘प्रजया’ निमित्तभूतया ‘अहम्’ अस्मिन् कर्मणि त्वां ‘सं’—‘नह्यामि’ । ‘अस्रे’ (अस्मासु) ‘वाजम्’ (अन्नम्) सनवः (सनितुं, दातुं) ‘सा’ ‘पत्नी’ ‘दीक्षिता’ भवतु ।

कल्पः,—‘प्रैतु ब्रह्मणस्यत्नीति प्रतिप्रस्थाता पत्नीमुदानयति’ इति । पाठस्तु,—‘प्रैतु ब्रह्मणस्यत्नी वेदिं वर्णेन षीदतु^(२)’ इति । ‘ब्रह्मणे’ (ब्राह्मणस्य) यजमानस्य ‘पत्नी’ ‘प्रैतु,’ (पत्नी-शाखाया निर्गत्य प्रकर्षेण गच्छतु), गत्वा प्राप्नोतु ।

कल्पः,—‘अथाहमनुकामिनीति पत्नी शालामुखीयमुपोपविश्य’ इति । पाठस्तु,—‘अथाहमनुकामिनी स्वे लोके विश्वा इह^(३)’ इति । ‘अथाहम्’ ‘इह’ ‘स्वे लोके’ (स्थाने) ‘विश्वे’ (उपविशामि) । कीदृशी?—‘अनुकामिनी’ (यजमानस्थानुकूल्यं कामयमाना) ।

कल्पः,—‘सुप्रजसस्त्वा वयमिति जपति’ इति । पाठस्तु,—‘सुप्रजसस्त्वा वयः सुपत्नीरुपसेदिम । अग्ने सपत्नदम्भनमदभाषो अदाभ्यम्^(४)’ इति । हे ‘अग्ने’, ‘सुप्रजसः’(शोभनापत्याः)‘सुपत्नीः’

(धर्मपत्न्यो) वयम्, 'अदध्वासः' (केनाप्यतिरस्कृताः) सत्यः त्वाम्
'उपवेदिम' (तव समीपे उपविष्टा स्मः)। कोदृशं त्वां?—
'सपत्नदम्भनं' (वैरिनाशकं) 'अदाभ्यं' (केनाप्यतिरस्कृतार्थम्) ।

कल्पः,—'विचचृत* इमं विद्यामीति पत्नी योक्ताम्' इति ।
पाठस्तु,—“इमं विद्यामि वरुणस्य पाशं यमवधीत सविता सुकेतः ।
धातुश्च योनौ सुकृतस्य लोके स्थानं मे सह पत्या करोमि(५)” इति ।
'सुकेतः' (शोभनज्ञानयुक्तः) 'सविता' (प्रेरकोऽन्तर्यामी) योक्तारूपं
'वरुणस्य पाशं' पूर्वम् 'अवधीत' । तम् 'इमं' 'विद्यामि' (विमुञ्चामि) ।
ततः 'सुकृतस्य' फलभूते उत्तमे 'लोके' 'धातुश्च' (परमेश्वरस्य)
'योनौ' (स्थाने) 'पत्या' 'सह' 'मे' 'स्थानं' (सुखं) 'करोमि' ।

कल्पः,—'प्रेह्युदेहीति नेष्टा पत्नीमुदानयति' इति । पाठस्तु,
—“प्रेह्युदेहि ऋतस्य वामीरन्वग्निस्तेऽयं नयत्वदितिर्मध्यं ददतां
रुद्रावसृष्टामि युवा नाम मा मा हिंसीः(६)” इति । हे पत्नि,
'प्रेहि' (शालामुखीयस्थानान्निर्गत्य पत्नेजनीरप आनेतुं प्रकर्षेण
गच्छ) । 'उदेहि' (विलम्बमकृत्वा उत्थाय गच्छ) । 'ऋतस्य वामीः'
(यज्ञस्य प्रेरकः) अयम् 'अग्निः' 'ते' गमनम् 'अनु' मन्यमानः 'अयं
नयतु' (पुरतः प्रेरयतुः) । 'अदितिः' (भूमिश्च) 'मध्यं ददतां'
(उभयोः पार्श्वयोर्मध्येऽवस्थितं मार्गं प्रयच्छतु) । त्वं च 'रुद्रावसृष्टामि'
(ऋरेणोपद्रवकारिणा देवेन विमुक्तामि) ; अतो 'युवा' 'नाम' 'असि'
(युवतिर्वा, बाधकेभ्यः पृथग्भूता वा असि); इत्यमाकारयन्तं मां
नेष्टारं 'मा हिंसीः' (मा बाधस्व) ।

* विवचृत इति E. पु० पाठः । विवदत इति J. पु० पाठः ।

कल्पः,—‘पञ्चजनीर्गृह्णाति प्रत्यङ्तिष्ठन्ती वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्यः’ इति । पाठस्तु,—“वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्यो विश्वेभ्यो वो देवेभ्यः पञ्चजनीर्गृह्णामि यज्ञाय वः पञ्चजनीः सादयामि^(०)” इति । हे आपः, ‘वो’ (युस्मान्) ‘पञ्चजनीर्गृह्णामि । किमर्थं?—वस्वादिदेवप्रोत्यर्थं ; किञ्च यज्ञार्थमपि पञ्चजनीर्गृह्णामि ।

कल्पः,—‘पत्नी पञ्चजनीः सादयति प्रत्यङ्तिष्ठन्ती वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्यः’ इति । अत्र सादयामीत्येतावान् आस्ताते मन्त्रः, तस्य च प्रेषत्वेन, ‘वसुभ्यः’ इत्यादिकं ‘गृह्णामि’ इतिपदव्यतिरिक्तं सर्वमनुषज्य पूर्ववद्भाष्येयम् ।

कल्पः,—‘विश्वस्य ते विश्वावत इति हिङ्गारमनुद्गात्रा पत्नीम् सङ्गापयति’ इति । हिङ्गारमुच्चार्य अनन्तरमुद्गात्रा यथा पत्नीं पश्यति, तथा अध्वर्युरिमं मन्त्रमुच्चारयन् प्रदर्शयेदित्यर्थः । पाठस्तु,—“विश्वस्य ते विश्वावतो वृष्णिद्यावतस्तवाग्ने वामीरनु सन्दृशि विश्वा रेतांसि धिषीय^(८)” इति । हे ‘अग्ने’, ‘विश्वस्य ते’ ‘सन्दृशि’ (विश्वात्मकस्य तव कटाक्षवीक्ष्ये सति) तथा, (विश्वस्यास्ति* इति) विश्वावान्, (वृष्णियं वल्लमस्यास्तीति) वृष्णिद्यावान्; तादृशस्य ‘तव’ वीक्ष्ये सति ‘वामीः’ (वननीयस्यानुष्ठानस्य प्रवर्त्तकोऽहं) ‘विश्वा रेतांसि’ (बहुपुत्रकारणानि सर्वाण्यपि वीर्याणि) ‘धिषीय’ (अनुक्रमेण पत्न्यां स्थापयेय) ।

कल्पः,—‘अगन्देवानिति च पत्न्यञ्च उपप्रवर्त्तयति’ इति ।

* विश्वमस्यास्तीति क्वचित् पाठः साधुः ।

पाठस्तु,—“अगन्देवन् यज्ञो नि देवोर्देवेभ्यो यज्ञमग्निषस्रिस्मिन्
सुन्वति यजमान आग्निषः स्वाहाकृताः समुद्रेष्टा गन्धर्वमाति-
ष्ठतानु । वातस्य पत्नस्रिड ईडिताः(९)” इति । अयं ‘यज्ञो’ ‘देवान्’
‘अगन्’ (प्राप्नोतु) । ‘देवोः’ (द्योतमानाः) ‘आपः’ ‘देवेभ्यः’ अस्मदीयं
‘यज्ञं’ नितराम् ‘अग्निषन्’ (विस्वष्टमुक्तवत्यः) । ‘अस्मिन्’ (यजमाने)
‘सुन्वति’ (सोमाभिषवं कुर्वति) ‘स्वाहाकृताः’ (स्वाहाकारेण
सम्पादिताः) समुद्रसमाने स्वर्गेऽवस्थिताः ‘आग्निषः’ (फलविशेषाः
ये सम्पद्यन्ते, ते) सर्वेऽप्यनुक्रमेण ‘गन्धर्वे’ (पत्न्या मम गन्धर्ववत्
प्रियं) यजमानम् ‘आतिष्ठत’ (प्राप्नुवन्तु) । ‘वातस्य’ (यज्ञप्रवर्तकस्य
वायोः) ‘वाताद्वा अध्वर्युर्यज्ञं प्रयुक्ते’ इत्यन्यत्रास्मात् म्; तस्य वायोः
‘पत्नम्’ (पतने प्रेरणे) सति ‘इडः’ (फलसाधनभूताः स्तोत्रविशेषाः)
‘ईडिताः’ (ऋत्विग्भिः प्रयुक्ताः); तस्मान्तत्फलं सर्वं यजमानः
प्राप्नोत्विति तात्पर्यार्थः ।

अत्र “मन्वा न ह्यामि” इत्ययं योक्तवन्धनमन्त्रो दीक्षाप्रकरणे
“इन्द्रस्य योनिरसि” इत्येतस्मात् मन्वात् पूर्वं द्रष्टव्यः । तत्रैव
“अथाहं” “सुप्रजसः” इत्येतौ द्रष्टव्यौ । “इमं विद्यामि” इति
मन्त्रोऽवभृथानुवाके “देवीराप एव एषः” इत्येतस्मात् पूर्वं
द्रष्टव्यः । “प्रेक्षुदेहि” इति मन्त्रो “इदे त्वा” इत्यनुवाके “देवी-
रापो अपान्नपात्” इत्येतस्मात् पूर्वं द्रष्टव्यः । “वसुभ्यः” इति
यद्वषसादनमन्त्रो “समुद्रस्य वोचित्या षन्नय” इत्येतस्माद्पूर्वं
द्रष्टव्यौ ।

अथ विनियोगसङ्ग्रहः,—

मन्त्रा, पत्न्यां योक्तवन्धः, प्रैतु, ब्राह्मामुखे नयेत् ।

अथाहमुपविश्यैवा सुप्रजेति जपेदथ ॥

दमं, काले योक्तमोकः, प्रेहि, पत्नीमुदानयेत् ।

वसुपक्षेजनीः, पत्नी गृहीत्वा तेन सादयेत् ॥

विश्वस्य पत्नीमुद्गाचा सङ्गापयति, सा त्वगन्, ।

अपः प्रवर्त्तयन्तूरावच मन्त्रा दश स्रताः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्डयजुः-
संहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ • ॥

वषट्कारो वै गायत्रियै शिरोच्छिनत्तस्यै रसः परा-
प्रतत्स पृथिवीं प्राविशत्स खदिरौभवद्यस्य खादिरः
सुवो भवति छन्दसामेव रसेनावद्यति सरसा अस्या-
हुतयो भवन्ति^(१) । तृतीयस्यामितो दिवि सोमं आसीत्तं
गायत्र्याहरत्तस्य पर्णमच्छिद्यत् तत्पर्णोभवत्तत्पर्णस्य
पर्णत्वं यस्य पर्णमयी जुहूः ॥ १ ॥

भवति सौम्या अस्याहुतयो भवन्ति जुषन्तेस्य
देवा आहुतोः^(२) । देवा वै ब्रह्मन्नवदन्त तत्पर्णं उपा-
शृणोत् सुश्रवा वै नाम यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न
पापः श्लोकः शृणोति^(३) । ब्रह्म वै पर्णो विष्णुमरुतोन्नं

विष्णोर्मातृत्वो यस्य परमयो जुह्वर्भवत्याश्वत्थ्युप-
भृद् ह्यग्नौवान्नमवन्धेयो ब्रह्म ॥ २ ॥

एव विश्वधूहति^(४) । राष्ट्रं वै पर्णा विडश्वत्यो यत्
परमयो जुह्वर्भवत्याश्वत्थ्युपभृद्राष्टमेव विश्वधूह-
ति^(५) । प्रजापतिर्वा अजुहोत्सा यत्राहुतिः प्रत्यतिष्ठ-
त्ततो विकङ्कत उदतिष्ठत्ततः प्रजा असृजत यस्य वैक-
ङ्कती भ्रवा भवति प्रत्येवास्याहुतयस्तिष्ठन्त्यथो प्रैव
जायते^(६) । एतद्वै सुचाः, रूपं यस्यैवःरूपाः सुचो
भवन्ति सर्वाण्येवैवः रूपाणि पशूनामुपतिष्ठन्ते नास्याः
परूपमात्मजायते^(७)* ॥ ३ ॥

जुह्वः । अथो ब्रह्म । सुचाः । सप्तदश च ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे पञ्चम-
प्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

षष्ठेऽनुवाके सम्प्रोक्ता योक्तवन्धादिमन्त्रकाः ।

अथ सप्तमोऽनुवाके दर्शपूर्णमासाङ्गभूतानां सुचां वृचविशेषा
विधीयन्ते ।

तत्र सुववृचं विधत्ते,—“वषट्कारो वै गायत्रियै शिरोऽच्छिन्ना-
त्स्यै रसः परापतस्य पृथिवीं प्राविशत् स खश्चिरोऽभवद्यस्य खादिरः
सुवो भवति कन्दसामेव रसेनावद्यति सरसा अस्याहुतयो भव-

* गायमनुवाको मन्त्ररूपः ।

क्ति(१)” इति । वषट्काराभिमानो देवः केनापि विरोधेन गावश्चाः त्रिरसिच्छेद, तदा तस्मात् गावश्चाः ह्यिन्द्रप्रदेवाख्यं भूमौ पतित्वा ‘खदिरो’ वृचः ‘अभवत्’; अतः स्रुवः खादिरः कर्त्तव्यः । तथा सति स्रुवेषु यस्यदवसति, तत्सर्वं कन्दोरसेनावत्तं भवति, ततः ‘अस्र’ यजमानस्य ‘आहुतयः’ (सरसाः) भवन्ति ।

अथ जुह्वा वृचविशेषं विधत्ते,—“द्वितीयस्यामितो दिवि सोम आसीत्तं गावश्चाहरत्तस्य पर्णमच्छिद्यत तत्पर्णोऽभवत् तत् पर्णस्य पर्णत्वं यस्य पर्णमथो जुह्वर्भवति सौम्या अस्याहुतयो भवन्ति जुषन्तोऽस्य देवा आहुतयः(१)” इति । ‘इतो’ (भृल्लोकादारभ्य) गण्यमानो यो ‘सुल्लोकः’ द्वितीयो भवति, तत्र ‘सोमः’ पूर्वम् ‘आसीत्’ ‘तं’ च ‘गावश्चो’ सम्—‘आहरत्’ । आहरणप्रकारः “कद्रुश्च” इत्यनुवाके प्रपञ्चितः । ‘तस्य’ (आहृत्तमाणस्य सोमस्य) एकं ‘पर्णं’ भूमौ पतित्वा पश्चात्तस्य वृचस्य ‘अभवत्’ । पर्णजन्यत्वात्तस्य वृचस्य पर्णनाम सम्पन्नम् । तादृशेन पर्णवृत्तेण जुह्वं निव्यादयेत्; तथा सति जुह्वा ह्ययमाणा आहुतयः सर्वाः सोमसम्बन्धिन्यो भवन्ति । देवास्य ता आहुतयः प्रीतिपुरःसराः सेवन्ते ।

तं पर्णवृत्तं प्रकारान्तरेण प्रशंसति,—“देवा वै ब्रह्मन्वदन्त तत्पर्णं उपाशृणोत् सुश्रवा वै नाम यस्य पर्णमथो जुह्वर्भवति न पापं श्लोकं शृणोति(१)” इति । यदा ‘देवा’ ब्रह्मन्तत्त्वविषये परस्परं संवादं रहसि हतवन्तः, तदानो पर्णवृत्ताभिमानो देवः तद्वृत्तच्छ्रवणायामुपविष्टानां देवानां वचनमशृणोत्; तस्मात् ‘सुश्रवाः’ इति तस्य नाम सम्पन्नम् । यस्मादयं वृचः ‘सुश्रवाः’

तस्मात् जुहाः तस्मयत्वे सति यजमानः शोभनं सृतिरूपमेव वाक्यं सर्वदा 'शृणोति', न तु कदाचिदपि, 'पापं श्लोकं' (निन्दा-वचनं) 'शृणोति' ।

अथ जुहाः पर्णमयीत्वदृष्टान्तार्थमनुवदन् उपभृतोऽश्वत्यवृष्टं विधत्ते,—“ब्रह्म वै पर्णो विष्मरतोऽत्रं विष्मारतोऽश्वत्यो यस्त्र पर्णमयी जुहर्भवत्याश्वत्युपभृद्ब्रह्मणैवाश्वमवरन्धे अथो ब्रह्मैव विष्म-धूहति^(५)” इति । देवैश्च्यमानस्य ब्रह्मणः श्रवणात्पर्णवृष्टोऽपि 'ब्रह्म' एव । वैश्वजात्यभिमानित्वेन मरुतां सृष्टत्वात् मरुतोऽपि विष्मरूपाः । कृत्यादिपरैर्वैश्वैः सन्पादितत्वादश्वमपि मरुद्रूपम् । 'मरुतां वा एतदोजो यदश्वत्यः' इति श्रवणादश्वत्यस्य मारुतत्वम् । एवं स्थिते सति यो यजमानो जुहं पर्णमयीं करोति, स एवो-पभृतमाश्वत्यं कुर्यात् । उभयस्मिन् कृते सति जुहूरूपेण ब्रह्मणै-वाश्वत्यस्त्राग्निनां मरुतां विद्मूपाश्वमवरद्धं भवति । किं च ब्राह्मणजातिमेव वैश्वजातावधिकत्वेन स्थापयति* ।

तदुभयमपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति,—“राङ्गं वै पर्णो विडश्वत्यो यत्पर्णमयी जुहर्भवत्याश्वत्युपभृद्ब्राह्मणैव विष्मधूहति^(५)” इति । पर्णवृक्षस्त्राग्निब्राह्मणजातिनिवासस्थानत्वाद्ब्राह्मणत्वम् (पर्णरूपत्वम्) । मरुद्देवताद्वारा अश्वत्यस्य विद्मूपत्वम्; अतः पूर्वोक्तरीत्या जुह-पभृतोर्वृक्षद्वयनिष्पादितयोः सत्योः ब्रह्मरूपं राष्ट्रमश्वत्यरूपायां 'विष्मि' अधिकत्वेन स्थापितं भवति ।

* आस्थाप्यते इति J. पु० पाठः ।

† अश्वत्यरूपाणाम् इति E. पु० पाठः । 'अश्वत्यरूपायाम्' इति तु भवितुं युक्तः ।

अथ भुवाया विकृतवृत्तं विधत्ते,—“प्रजापतिर्वा अजुहोत्सा
 चचाञ्जतिः प्रत्यतिष्ठन्ततो विकृत उदतिष्ठन्ततः प्रजा असृजत
 यस्य वैकृतो भुवा भवति प्रत्येवास्याञ्जतयस्तिष्ठन्त्यथो प्रैव
 जायते(१)” इति । प्रजापतिना पूर्वाञ्जतिर्यत्र आस्थिता, तस्माद्देव्यात्
 विकृतवृत्त उदपद्यत । तस्माद्विकृतात् यज्ञसाधनभूतात् प्रजा
 असृजत । तस्मात् भुवां वैकृतीं कुर्यात् । तथा सति ‘अस्य’ यज-
 मानस्याञ्जतयः प्रतिष्ठिता भवन्ति ; किं चायं प्रजा उत्पादयति ।

सुमृचविधिमुपसंहरति,—“एतद्वै सुचां रूपं यस्यैव रूपः
 सुचो भवन्ति सर्वाण्येवैव रूपानि पशूनामुपतिष्ठन्ते नास्यापर-
 यमात्मन् जायते(२)” इति । खादिरत्वं, पर्णमधीत्वम्, आश्रयत्वं,
 वैकृतत्वं चेति यत्, ‘एतत्’ एव क्रमेण ‘सुचां’ जुह्वपष्टद्भुवाणां
 मुख्यं स्वरूपं ; तथा सति ‘यस्य’ यजमानस्य ‘सुचः’ ‘एवंरूपा’
 भवन्ति; ‘एवं’ यजमानं गवाश्वादिरूपाणि (सर्वाणि) अपि प्राप्नु-
 वन्ति । किं च ‘अस्य’ यजमानस्य ‘आत्मन्’ (खोदरे) किञ्चि-
 दप्यपत्यं ‘अपरूपं’ (विरुद्धस्वरूपोपेतं) न जायते, किं तु सर्व-
 मप्यपत्यं सुस्वरूपमेव जायते ।

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
 यजुःसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥०॥

उपयामगृहीतोसि प्रजापतये त्वा ज्योतिष्मते ज्यो-
 तिष्मन्तं गृह्णामि दक्षाय दक्षवृधे रातं देवेभ्योऽग्निञ्जि-

ह्यभ्यस्वतांयभ्य इन्द्रज्येष्ठेभ्यो वरुणराजभ्यो वाता-
पिभ्यः पर्जन्यात्मभ्यो दिवे त्वान्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै
त्वा^(१) । अपेन्द्र द्विषतो मनोप जिज्यासतो जह्यप
यो नौरातीयति तं जहि^(२) । प्राणाय त्वापानाय त्वा
व्यानाय त्वा सते त्वासते त्वाङ्गस्त्वौषधीभ्यो, विश्वेभ्य-
स्त्वा भूतेभ्यो यतः प्रजा अरिखद्रा अजायन्त तस्मै
त्वा प्रजापतये विभूदावन्ने* ज्योतिष्मते ज्योतिष्मन्तं
जुहोमि^(३) ॥ १ ॥

ओषधीभ्यः । चतुर्दश च ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे पञ्चम-
प्रपाठके अष्टमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

इच्छद्गानां स्तुर्चा वृक्षाः सप्तमे समुदीरिताः ।

अथाष्टमे दधियहमन्त्रा उच्यन्ते । कल्पः,—‘उपयामगृहीतोऽसि
प्रजापतये त्वा ज्योतिष्मते ज्योतिष्मन्तं गृह्णामीति दधि गृहीत्वा’
इति । पाठस्तु,—‘उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा ज्योतिष्मते
ज्योतिष्मन्तं गृह्णामि दद्याय दक्षवृधे रातं देवेभ्योऽग्निजिह्वेभ्य-
स्वर्तायुभ्य इन्द्रज्येष्ठेभ्यो वरुणराजभ्यो वातापिभ्यः पर्जन्यात्मभ्यो
दिवे त्वान्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वा^(१)’ इति । हे दधियह;
उपयामेन (पार्थिवपात्रेण) गृहीतोऽसि, ‘ज्योतिष्मते’ ‘प्रजापतये’
‘ज्योतिष्मन्तं’ ‘गृह्णामि’ । (दद्यान्कर्मकुशलान् वर्धयतीति, दक्षवृधु,

* विभूदावन्ने इति A. सं० पु० पाठः ।

तस्यै) 'दृष्टधे' 'दृष्टाव' (दृष्टान्ते) 'रातं' (पूर्वं प्रजापतिना दत्तं) किं च, 'देवेभ्यो' 'रातं' (दत्तं) । कीदृशेभ्यः?—'अग्निजिह्वेभ्यः' (अग्निरेव जिह्वा येषाम्नेऽग्निजिह्वाः) ; (अतं सत्यमात्मन इच्छन्तीति) 'अतायवः', (इन्द्रो ज्येष्ठो येभ्यस्ते) 'इन्द्रज्येष्ठाः' (वरुणो राजा येषाम्ने) 'वरुणराजानः', (वातं वायुमाप्नुवन्तीति) 'वातापिनः', वाताहारा इत्यर्थः ; (पर्जन्य एवात्मा येषाम्ने) 'पर्जन्यात्मानः', वृष्ट्यादिसहिष्यव इत्यर्थः । ईदृशेभ्यो देवेभ्यो 'रातं' 'त्वां' 'गृह्णामि' । तथा 'दिवे' (द्युलोकप्राप्त्यर्थं) 'त्वां' 'गृह्णामि' । एवम् 'अन्तरिक्षाय त्वा', 'पृथिव्यै त्वा' इत्युभयं योज्यम् ।

कल्पः,—'अपेन्द्रद्विषतो मन इति हरति' इति । पाठस्तु,—
 "अपेन्द्रद्विषतो मनोऽप जिज्यासतो जह्यप यो नोऽरातोचति तं जहि(१)" इति । त्रिविधो हि ब्रह्मः,—द्विषज्—जिज्यासद्—अरा-
 तोचाद्येति ; अजमानस्य विद्यमानं द्रव्यादिकं यो विनाशयति, स द्विषञ्जित्युच्यते ; अस्तु द्रव्यमपहर्तुमशक्तोऽस्य बधः (दानं मरणम्) एवेच्छति, स जिज्यासञ्जित्युच्यते । रातिर्दानम्, अरातिरदानं, तदात्मने इच्छति, देयत्वेन प्राप्तं किमपि न ददाति इत्यर्थः, तादृशः अरातीय इत्युच्यते । हे 'इन्द्र' 'त्वं' 'द्विषतः' (ब्रह्मोः) 'मनः' 'अप'—'जहि' । तथा, 'जिज्यासतः', ब्रह्मोर्मनोऽपजहि । तथा 'चः' अस्माकं अरातिमिच्छति, तमपजहि ।

कल्पः,—'प्राणाय त्वा अपानाय त्वेति जुहोति' इति । पाठस्तु,—
 "प्राणाय त्वा अपानाय त्वा ज्ञानाय त्वा सते त्वा असते त्वा ज्ञस्त्वौ-

षधीभ्यो विश्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यो यतः प्रजा अक्खिद्रा अजायन्त
तस्मै त्वा प्रजापतये विभूदावन्ने ज्योतिष्मते ज्योतिष्मन्तं जुहोमि^(१)”
इति । हे दधिग्रह, ‘प्राणाद्य’ (प्राणप्रोत्थै) त्वां जुहोमि । एवम्
‘अपानाद्य त्वा’ इत्यादिषु योज्यम् । प्राण ऊर्ध्ववृत्तिः । अपानः
अवाग्वृत्तिः । व्यानो मध्यवृत्तिः । शास्त्रीयमार्गवर्ती पुरुषः सन् ।
तद्विपरोतः असन् । आप ओषधयश्च प्रसिद्धाः । ‘ओषधीभ्यः’
इत्यत्र अनाम्नातमपि ‘त्वा’ इति पदमनुषञ्चनोयम् । विश्वानि
भूतानि सर्वप्राणिनः, तेषां सर्वेषां प्रोत्थै त्वां जुहोमि ।
किं च ‘यतः’ (प्रजापतेः) सकाशात् ‘प्रजाः’ ‘सर्वाः’ ‘अक्खिद्राः’
(खेदरहिताः) उत्पन्नाः, सः प्रजापतिः, विभुत्वम् (ऐश्वर्यं)
ददाति इति विभूदावा, सर्वप्रकाशकत्वेन ज्योतिष्मन्तं त्वां जुहोमि ।

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः,—

उपया, दधि गृह्णात्यपेन्नेति हरति ग्रहम् ।

प्राणायेति जुहोत्येवं त्रयो मन्त्रा इहेरिताः ॥

एते च मन्त्रा “यमग्ने पृत्सु मर्ताम्” इत्येतस्मात् मन्त्रादूर्ध्वं द्रष्टव्याः ।

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवोये वेदार्थप्रकाशे छण्ड-
यजुःसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके अष्टमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

यां वा अर्ध्वर्युश्च यजमानश्च देवतामन्तरितस्तस्या
आवृश्चेते प्राजापत्यं दधिग्रहं गृह्णीयात् प्रजापतिः
सर्वा देवता देवताभ्य एव निह्नुवाते^(१) ज्येष्ठो वा एष
ग्रहाणां यस्यैष गृह्णते ज्यैष्ठ्यमेव गच्छति^(२) सर्वासां

वा एतद्देवतानां रूपं यदेष ग्रहो यस्यैष गृह्यते
सर्वाण्येवैनं रूपाणि पशूनामुपतिष्ठन्त^(१) उपयाम-
गृहीतः ॥ १ ॥

असि प्रजापतये त्वा ज्योतिष्मते ज्योतिष्मन्तं गृह्णा-
मीत्याह ज्योतिरेवैनं समानानां करोति^(५) अग्नि-
जिह्वेभ्यस्त्वर्तायुभ्य इत्याहैतावतीर्वै देवतास्ताभ्य एवैनं
सर्वाभेग गृह्णाति^(५) अपेन्द्रद्विषतो मन इत्याह
धातृव्यापनुत्यै^(६) प्राणाय त्वापानाय त्वेत्याह
प्राणानेव यजमाने दधाति^(७) तस्मै त्वा प्रजापतये
विभूदावन्ने ज्योतिष्मते ज्योतिष्मन्तं जुहोमि ॥ २ ॥

इत्याह प्रजापतिः सर्वा देवताः सर्वाभ्य एवैनं
देवताभेग जुहोति^(८) आज्यग्रहं गृह्णीयात्तेजस्कामस्य
तेजो वा आज्यं तेजस्यैव भवति सोमग्रहं गृह्णीया-
द्ब्रह्मवर्चस्कामस्य ब्रह्मवर्चसं वै सोमो ब्रह्मवर्चस्यैव
भवति दधिग्रहं गृह्णीयात् पशुकामस्योर्गैर् दध्यूर्क-
पशव जर्जवास्मा जर्जं पशूनवरुन्धे^(९) ॥ ३ ॥*

उपयामगृहीतः । जुहोमि । त्रिचत्वारिंशच्च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे पञ्चम-
प्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

* नायमनुवाको मन्त्ररूपः ।

दधियहस्य ये मन्त्रा अष्टमे ते प्रकीर्तिताः ।

अथ नवमेऽनुवाके ते मन्त्रा व्याख्यातव्याः । तत्रादौ दधियहं विधत्ते,—“यां वा अध्वर्युश्च यजमानश्च देवतामन्तरितस्तस्या आवृत्त्येते प्राजापत्यं दधियहं गृह्णीयात् प्रजापतिः सर्वा देवता देवताभ्य एव निष्कुवाते^(१)” इति । सोमयागे देवताबाहु-
ल्यादध्वर्युयजमानौ प्रमादेन यस्या देवताया अन्तरायं कुर्वते, ‘तस्या’ देवताया उभौ विच्छिन्नौ* भवतः, तस्या देवताया अप-
राधिनावित्यर्थः । अतोऽपराधपरिहाराय प्रजापतिदेवताकं ‘दधियहं गृह्णीयात्’, प्रजापतिश्च स्रष्टृत्वात् सर्वदेवतारूपः, अतस्तस्मै यहं दत्त्वा सर्वदेवताभ्योऽन्नवन्तावित्येवं निष्कवम् (अप-
लापं) कुरुतः । तेनापलापेन देवता द्वेषं मुञ्चति ।

अस्य गहस्य सर्वगहेभ्यः प्राथम्यं विधत्ते,—“ज्येष्ठो वा एष गहाणां यस्यैष गृह्यते ज्यैष्ठ्यमेव गच्छति^(२)” इति । ‘गहाणां’ मध्ये ‘ज्येष्ठः’ (प्रथमभावी), तस्मात् प्रथमं गृह्णीयादित्यर्थः । ‘यस्य’ यजमानस्य ‘एष’ गहः प्रथमं ‘गृह्यते’, स यजमानो ‘ज्यैष्ठ्यमेव गच्छति’ (सर्वेषां यजमानानां मध्ये मुख्यत्वं प्राप्नोत्येव) ।

तस्य गहस्य प्रजापतिदेवताकत्वं प्रशंसति,—“सर्वामां वा एतद्देवतानां रूपं यदेष गहो यस्यैष गृह्यते सर्वाण्येवैनं रूप-
णि पशूनामुपतिष्ठन्ते^(३)” इति । ‘एष’ प्रजापतिदेवताको गह इति ‘यत्’ ‘एतत्’ ‘सर्वामाम्’ एव ‘देवतानां’ स्वरूपम्, प्रजापतेः सर्वदेवतात्मकत्वात्, अतो ‘यस्य’ यजमानस्य ‘एष’

* विच्छिन्नौ इति J. पु० पाठः ।

गृह्यते, 'एनं' यजमानं पशूनां 'सर्वाणि' (रूपाणि) गवाश्चादीनि प्राप्नुवन्ति ।

अथ यदृषमन्त्रस्य पूर्वभागे ज्योतिर्विशेषणं प्रशंसति,—“उप-
चामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा ज्योतिश्नते ज्योतिश्मन्तं गृह्णा-
मीत्याह ज्योतिरेवैनं समानानां करोति^(४)” इति । 'एनं'
यजमानं 'समानानां' मध्ये 'ज्योतिरेव' (तेजोयुक्तमेव) 'करोति' ।

उत्तरभागे प्रजापत्यवयवभूतानां देवतानां प्रतिपादकानि
'अग्निजिह्वेभ्यः' इत्यादीनि नवसङ्ख्याकानि चतुर्थ्यन्तपदानि, तेषां
तात्पर्यं संगृह्य दर्शयति,—“अग्निजिह्वेभ्यस्वर्तायुभ्य इत्याहैतावतो
वै देवतास्ताभ्य एवैनं सर्वाभ्यो गृह्णाति^(५)” इति ।

हरणमन्त्रगतस्य 'अप—जहि' इत्येतस्य तात्पर्यं दर्शयति,—
“अपेन्द्रिषतो मन इत्याह भ्राह्मव्यापनुत्यै^(६)” इति ।

होममन्त्रपूर्वभागे प्राणादिपदतात्पर्यं दर्शयति,—“प्राणाय
त्वा अपानाय त्वेत्याह प्राणानेव यजमाने दधाति^(७)” इति ।

प्रजापतिपदतात्पर्यं दर्शयति,—“तस्मै त्वा प्रजापतये विभू-
दाव्श्वे ज्योतिश्नते ज्योतिश्मन्तं जुहोमि इत्याह प्रजापतिः सर्वा
देवताः सर्वाभ्य एवैनं देवताभ्यो जुहोति^(८)” इति । 'एनं' दधियद्म ।

अथ काम्यान् गुणविशेषान् चीन् विधत्ते,—“आज्यगृहं
गृहीयान्तेजस्कामस्य तेजो वा आज्यं तेजस्येव भवति सोमगृहं
गृहीयाद्ब्रह्मवर्चसकामस्य ब्रह्मवर्चसं वै सोम ब्रह्मवर्चस्येव भवति
दधियद्मं गृहीयात् पशुकामस्योर्मे दध्यूर्कपशव ऊर्जवासा ऊर्ज
पशूनवहन्ते^(९)” इति ।

अथ मीमांसा,—

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे (५ अ०) चिन्तितम्,—

“नित्ये नैमित्तिकत्वे वा नित्यतेव दधियहे ।

देवतान्तरायात् ज्यैष्ठ्यात् स्यादस्योभयरूपता ॥

निमित्तत्वद्योतिनोऽत्र यदिशब्दादयो नहि ।

अतोऽस्य न निमित्तत्वं केवला नित्यतोचिता ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते,—“यां वै काञ्चिदध्वर्युयजमानश्च देवताम-
न्तरितः तस्या आवृश्चेते यत् प्राजापत्यं दधियहं गृह्णाति शमय-
त्येवैनाम्” इति; सोऽयं दधियहो नित्यो नैमित्तिकश्चेत्युभयात्मकः ।
कुतः ? । आकारद्वयसद्भावात्, देवतान्तरायेण तद्देवताज्ञोभमुप-
न्यस्य गृहेण समाधानाभिधानात्, अन्तरायो निमित्तं, गृहे नै-
मित्तिक इति प्रतिभाति । तथा ज्येष्ठत्वमाह्वानं,—‘ज्येष्ठो वा एष
गृहाणाम्’ इति; ज्येष्ठत्वं नाम प्रशस्तत्वं, तच्च नित्यत्वे सति उप-
पद्यते । नैमित्तिकस्य पाक्षिकत्वादप्रशस्तं । तस्मात् हेतुद्वयबलात् उभ-
यात्मक इति चेत् । मैवं, देवतान्तरायस्यानिमित्तत्वात्, निमित्त-
त्वे यदिशब्द उपबध्येत, सप्तमी वा श्रूयेत ! यच्छब्दो वा अन्तरा-
यकर्त्तारध्वर्युयजमानयोः सामानाधिकरण्येन प्रयुज्येत ! “यदि रथ-
न्तरसामा सोमः स्यादैन्द्रवायवागान् गृह्णीयात्, भिन्ने जुहोति, यो
वै संवत्सरमुखमभृत्वा अग्निं चिनुते” इत्यादिषु सम्प्रतिपन्ननिमित्तेषु
तद्दर्शनात् । तस्मात् केवलनित्यत्वमेव दधियहस्योचितं, देवता-
ज्ञोभतत्समाधानोपन्यासो विधेयदधियहस्तुतये,—इत्यर्थवादः ।

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
यजुःसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

त्वे क्रतुमपि वृञ्जन्ति विश्वे द्विर्यदेते चिर्भवन्तूमाः ।
 स्वादोः स्वादीयः स्वादुना सृजा समतं जषु मधु मधु-
 नाभियेधि । उपयामयहीतोसि प्रजापतये त्वा जुष्टं
 गृह्णामेष ते योनिः प्रजापतये त्वा^(१) प्राणग्रहान्
 गृह्णात्येतावद्वा अस्ति यावदेते ग्रहास्तोमाच्छन्दांसि
 पृष्ठानि दिशो यावदेवास्ति तत् ॥ १ ॥

अवरुन्धे^(२) ज्येष्ठा वा एतान् ब्राह्मणाः पुराविदाम-
 क्रन्तस्मात्तेषां सर्वा दिशोभिर्जिता अभूवन् यस्यैते
 गृह्णन्ते ज्यैष्ठ्यमेव गच्छत्यभि दिशो जयति^(३) पञ्च गृह्ण-
 न्ते पञ्च दिशः सर्वास्वेव दिक्त्वृधुवन्ति^(४) नव नव गृह्णन्ते
 नव वै पुरुषे प्राणाः प्राणानेव यजमानेषु दधति^(५)
 प्रायणीये चोदयनीये च गृह्णन्ते प्राणा वै प्राण-
 ग्रहाः ॥ २ ॥

प्राणैरेव प्रयन्ति प्राणैरुद्यन्ति^(६) दशमेहन् गृह्णन्ते
 प्राणा वै प्राणग्रहाः प्राणेभ्यः खलु वा एतत् प्रजा
 यन्ति यदामदेव्यं योनेश्चरवते दशमेहन् वामदेव्यं
 योनेश्चरवते यद्दशमेहन् गृह्णन्ते प्राणेभ्य एव तत्
 प्रजा न यन्ति ॥ ३ ॥

तत् । प्राणग्रहाः । सप्तचिः श्च ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे पञ्चम-
 प्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अनुवाके तु नवमे दधियहविधिः श्रुतः ।

अथ दशमेऽनुवाके गवामयनेऽतिग्राह्याः प्राण्यहाश्वोच्यन्ते ।

कल्पः,—‘अतिग्राह्यायतने चत्वार्यतिग्राह्यपात्राणि प्रतिदिशं
निहितानि भवन्ति मध्ये पञ्चमम् इत्युपक्रम्य, पञ्चसु पात्रेषु
तत्तन्मन्त्रैर्यहाणां सादने अभिधाय इदमुक्तं, ‘तान् अन्यस्मिन्
पात्रे आनीय सर्वान्मध्यमे गृह्णाति त्वे क्रतुमपि वृञ्जन्ति विश्वे’
इति । पाठस्तु,—“त्वे क्रतुमपि वृञ्जन्ति विश्वे द्विर्यदेते त्रिभं-
वन्धूमाः । स्वादोः स्वादीयः स्वादुना सृजा समत ऊषु मधु
मधुनाभियोधि । उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा जुष्टं गृह्णाम्येष
ते योनिः प्रजापतये त्वा^(१)” इति । हे अतिग्राह्य, ‘त्वे’ (त्वयि)
‘क्रतुमपि वृञ्जन्ति’, (सर्वमपि क्रतुमृत्विजः समापयन्ति) । ग्रहा-
न्तरेभ्यः अस्य को विशेषः ? इति, तदुच्यते, ‘यत्’ (यस्मात्कार-
णात्) ‘द्विः’ ‘त्रिः’ (द्विवारं त्रिवारं) वेत्येवं पञ्चसु पात्रेषु
गृहीता एते रसाः, ‘विश्वे’ (सर्वेऽपि) ‘ऊमा’ (रचका) भवन्ति,
तस्मात्त्वयि क्रतोः समापनं युक्तम् ; अतस्त्वमपि ‘स्वादोः’ अपि
(रसातिशयेन स्वादु यथा भवति) तथा ‘स्वादुना’ ‘सं’—‘सृज’
(स्वादुत्वेन संसर्गं कुरु) । ‘अत ऊषु’ (अतोऽपि सुष्टु यथा भवति)
तथा ‘मधु मधुना अभियोधि’, (मधुनो भागं मधुना भागा-
न्तरेण अभियोधि) । य एवं मधुरसम् उपयामेन (पार्थिव-
पात्रेण) ‘गृहीतोऽसि’, ‘प्रजापतये जुष्टं’ (प्रियमितरपात्रेभ्य
आनीतं) त्वां मध्यमपात्रे ‘गृह्णामि’; सोऽयं ग्रहणमन्त्रः ।
‘एष’ (स्वरप्रदेशः) ‘ते’ ‘योनिः’ (तव स्थानं) । अतः प्रजापत्यर्थं

त्वामत्र सादयामि । अनेन मन्त्रेण गवामयनस्य संवत्सरसव-
स्योपान्त्येऽङ्गि महाप्रताख्येऽतिपाद्मं गृह्णीयात् ।

अथ चतुर्थकाण्डसमाप्तातैः “अयं पुरो भुवः” इत्यादिभिर्मन्त्रैः
पृश्निग्रहवत् सोमोन्मानरूपान् ग्रहान् विधत्ते,—“प्राणग्रहान्
गृह्णात्येतावदा अस्ति यावदेते ग्रहास्तोमाश्चन्द्रांसि पृष्ठानि
दिशो यावदेवास्ति तदवहन्धे^(१)” इति । यथा, ‘यत् पृश्नयो
गृह्णन्ते’ इत्यत्र, ‘वायुरसि प्राणो नाम’ इत्यादिभिर्मन्त्रैः, सोमो-
न्मानविशेषा एव ग्रहाः—इत्युक्तं, एवमत्रापि “अयं पुरोभुवः”
इत्यादिभिः प्राणमन्त्रैः सोमोन्मानविशेषाः प्राणग्रहा इत्युच्यन्ते;
तान् गृह्णीयात्, सोमोन्मानं कुर्यादित्यर्थः । ‘एते’ ‘ग्रहा’
इति ‘यावत्’ ‘एतावत्’ एवात्रापेक्षितम् ‘अस्ति’ । ‘स्तोमाः’
चिदृत्पञ्चदशादयः । ‘चन्द्रांसि’ गायत्र्यादीनि । ‘पृष्ठानि’
मध्यन्दिन—पवमानानन्तरभावीनि स्तोत्राणि । ‘दिशः’ प्राच्या-
द्याः,—इत्येतादृशं ‘यावत्’ एवापेक्षितम् ‘अस्ति’, ‘तत्’ सर्वमेतैर्यज्ञैः
‘अवहन्धे’ ।

प्रकारान्तरेण प्राणग्रहान् प्रशंसति,—“ज्येष्ठा वा एतान्
ब्राह्मणाः पुराविदाम् अक्रन् तस्मात्तेषां सर्वा दिशोऽभिजिता
अभूवन् यस्यैते गृह्णन्ते ज्यैष्ठ्यमेव गच्छत्यभिदिशो जयति^(१)” इति ।
यस्मात् ‘एतान्’ ग्रहान् गृह्णन्तो ‘ब्राह्मणा’ ‘ज्येष्ठा’ दिशाञ्जेतारश्च
‘अभूवन्’, तस्मात् ‘यस्यैते गृह्णन्ते’, स इतरेभ्यो ‘ज्यैष्ठ्यं’ (प्राणस्वम्)
एव प्राप्नोति, नानादिक्षु अवस्थिताश्च पुरुषास्तस्य भवन्ति ।

प्राणग्रहपर्यायाणां सङ्ख्यां विधत्ते,—“पञ्च गृह्णन्ते पञ्च दिशः

सर्वास्त्रेष दिक्षुभ्रुवन्ति^(४)” इति । “अयं पुरोभ्रुवः” इत्यादिभिः मन्त्रैः प्रथमः पर्यायः ; “अयं दक्षिणा विश्वकर्मा” इत्यादिभिर्द्वितीयः ; “अयं पश्चाद्विश्वव्याचा” इत्यादिभिसृतीयः ; “इदमुत्तरात् सुवर्” इत्यादिभिस्रुतुर्थः ; “इयमुपरि मतिः” इत्यादिभिः पञ्चमः । प्राच्यादय ऊर्ध्वान्ताः पञ्च दिग्भिः ; तासु ‘दिक्षु’ ‘सर्वासु’ अनेन पञ्चविधग्रहणेन समृद्धिं प्राप्नुवन्ति ।

एकैकस्मिन् पर्याये सोमांशुसञ्ज्ञां विधत्ते,—“नव नव गृह्यन्ते नव वै पुरुषे प्राणाः प्राणानेव यजमानेषु दधति^(५)” इति । शिरोवस्त्रितेषु सप्तसु किद्रेषु अधोऽवस्थितयोश्च द्वयोः किद्रयोः सञ्चरन्तः प्राणा नवसञ्ज्ञाकाः, नवांशुग्रहणेन तान् यजमानेषु स्थापयति ।

अस्य ग्रहणस्य कालं विधत्ते,—“प्रायणीये सोदयनीये च गृह्यन्ते प्राणा वै प्राणग्रहाः प्राणैरेव प्रयन्ति प्राणैरुच्यन्ति^(६)” इति । संवत्सरसत्रस्य प्रथमम् अहः प्रायणीयम्, चरमम् अहः उदयनीयं, तयोर्ग्रहयोर्गृह्णीयात्, तथा सति तेषां ग्रहाणां प्राणरूपत्वात् ‘प्राणैरेव’ संवत्सरमुपक्रम्य, ‘प्राणैः’ एव समापितवन्तो भवन्ति ।

कालान्तरञ्च विधत्ते,—“दशमेऽहन् गृह्यन्ते प्राणा वै प्राणग्रहाः प्राणेभ्यः खलु वा एतत् प्रजा यन्ति ग्रहामदेयं योनेश्च्यवते दशमेऽहन् वामदेयं योनेश्च्यवते यद्दशमेऽहन् गृह्यन्ते प्राणेभ्य एव तत् प्रजा न यन्ति^(७)” इति । संवत्सरसत्रस्य द्वादशग्रह-विहृतित्वात् तदीयानि अहानि अत्र प्रयोक्तव्यानि ; तेषु

यद्ब्रह्ममहः, तस्मिन् प्राणग्रहान् गृह्णीयात् । वामदेव्याख्यस्य
 साधः “कथा नस्त्रिच आभुवत्” इत्येषा योनिः दशमेऽहनि तु
 तां योनिं परित्यज्य अन्यस्यामृचि तत् साम गीयते, तथा षति
 ‘वामदेव्यं’ स्व-‘योनेः’ ‘अवते’ इति ‘यत्’, एतेनापराधेन ‘प्रजाः’
 प्राणेभ्यो ‘यन्ति’ (अपगच्छन्ति) । तत्र प्राणग्रहाणां प्राणरूपत्वात्
 दशमेऽहनि तेषां ग्रहणेन ‘प्रजाः’ प्राणेभ्यो नापगच्छन्ति ।

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः,—

त्वे, गवामयने पाचेऽतिग्राह्यग्रहणं भवेत् ।
 अयं पुरोभुवः, प्राणग्रहाणां पञ्च मन्त्रकाः ॥
 सोमंश्रवो नव नव, ग्राह्याः पर्यायपञ्चके ।
 कथा नस्त्रिच एतस्या योनेर्धृष्टु साम तत् ॥
 अग्निं नर इति ह्यत्र गीयते दशमेऽहनीति ।

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे दृष्ट-
 यजुःसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥०॥

प्र देवं देव्या धिया भरता जातवेदसं । हव्या नो
 वक्षदानुषक्^(१) अयमुष्यः प्र देवयुर्होता यज्ञाय नीयते ।
 रथो न योरभीष्टतो घृणीवां चेतति त्मना^(२) । अयम-
 ग्निरुष्यत्यमृतादिव जन्मनः । सहसश्चित्सहीयान्देवो
 जीवातवे कृतः^(३) । इडायास्त्वा पदे वयन्नाभा पृथिव्या
 अधि । जातवेदो निधोमद्यमे हव्याय वोढवे^(४) ॥ १ ॥

अग्ने विश्वेभिः स्वनीक देवैरूणीवन्तं प्रथमः सीद
 यानि । कुलायिनं घृतवन्तः सविचे यज्ञन्नय यजमा-
 नाय साधु^(५) । सीद हेतः स्व उ लोके चिकित्वा-
 न्त्साद्या यज्ञः सुकृतस्य योनौ । देवावीर्देवान् हवि-
 षा यजास्यग्ने वृहद्यजमाने वयो धाः^(६) । नि होता हो-
 तृषदने विदानस्त्वेषो दीदिवाः असदत्सुदक्षः । अद-
 भ्रव्रतप्रमतिर्वसिष्ठः सहस्रभ्ररः शुचिजिह्वो अग्निः^(७) ।
 त्वं दूतस्त्वं ॥ २ ॥

उ नः परस्यास्त्वं वस्य आ वृषभ प्रणेता । अग्ने
 तोकस्य नस्तने तनूनामप्रयुच्छन्दीद्यद्वाधि गोपाः^(८) ।
 अभि त्वा देव सवितरीशानं वार्याणां । सदावन्
 भागमीमहे^(९) । मही द्यौः पृथिवी च न द्रुमं यज्ञं
 मिमिक्षतां । पिपृतान्ने भरोमभिः^(१०) । त्वामग्ने
 पुष्करादध्ययर्वा निरमन्यत । मूर्ध्ना विश्वस्य वाघतः^(११)
 तमु ॥ ३ ॥

त्वा दध्यङ्घ्रिषिः पुत्र द्विधे अर्थवर्णः । वृत्रहर्णं पुर-
 न्द्रं^(१२) । तमु त्वा पाथ्यो वृषा समीधे दस्युहन्तमं धन-
 ञ्जयः रणोरणे^(१३) । उत ब्रुवन्तु जन्तव उदग्निर्दृत्रहा-
 जनि । धनञ्जयो रणोरणे^(१४) आ यः हस्ते न खादिनः
 शिशुञ्जातं न बिभ्रति । विशामग्निः स्वध्वरं^(१५) । प्र देवं

देववीतये भरता वसुवित्तमं । आ स्वे योनौ निषी-
दतु^(१९) । आ ॥ ४ ॥

जातं जातवेदसि प्रियः शिश्रीतातिथिं । स्यान् आ-
युहपतिं^(२०) । अग्निनाग्निः समिध्यते कविर्युहपति-
र्युवा हव्यवाड्जुह्वास्यः^(२१) । त्वः ह्यग्ने अग्निना विप्रो
विप्रेण सन्त्सता । सखा सख्या समिध्यसे^(२२) । तं
मर्जयन्त सुक्रतुं पुरोयावानमाजिषु । स्वेषु क्षयेषु वा-
जिनं^(२३) । यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि
प्रथमान्यासन् । ते ह नाकं महिमानः सचन्ते यच्च,
पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः^(२४) ॥ ५ ॥

बोढवे । दूतस्त्वं । तमु । सोद त्वा । यच्च । चत्वारि
च ॥ ११ ॥

पूर्णाः । ऋषयः । अग्निना । ये देवाः । सूर्यो मा ।
सन्वा नद्यामि । वषट्कारः । उपयामयहीतोसि ।
यां वै । त्वे क्रतुं । प्र देवम् । एकादश ॥ ११ ॥

पूर्णाः । सहजान् । तवाग्ने । वामीः । प्राणैरेव । षट्-
चिःशत् ॥ ३६ ॥ पूर्णाः । सन्ति देवाः ।

हरिः ॥ ॐ

इति तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयकाण्डे पञ्चम-
प्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

॥ ० ॥ समाप्तश्च तृतीयकाण्डः ॥ ० ॥

अतियाह्य-प्राणनामग्रहा दशम ईरिताः ।

अथैकादशे पाशुकहोचोपयोगिमन्त्रा उच्यन्ते । तत्र ब्राह्मण-
ग्रन्थे द्वतीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके, (१ अ०) “अञ्जन्ति त्नामधरे देव-
यन्तः” इत्यत्र पाशुकहोचमन्त्राः प्रायेणोक्ताः, अवशिष्टास्तु मन्त्रा
इहाभिधीयन्ते । तत्राष्टभिर्मन्त्रैरुत्तरवेदिं प्रति अग्निं प्रणयेत् ।

तेषु प्रथमं मन्त्रमाह,—“प्र देवं देव्या धिया भरता जात-
वेदसं । हव्या नो वचदानुषक्^(१)” इति । हे ऋत्विग्, यजमानाः
'जातवेदसं' (उत्पन्नस्य जगतो वेदितारं) 'देवं' 'देव्या' (प्रकाश-
रूपया, विवेकयुक्तया) 'धिया' प्रकर्षेण 'भरत' (पोषयत) । सोऽपि
जातवेदा 'आनुषक्' (अनुषक्त आदरयुक्तः) अस्माकं 'हव्या'
'वचत्' (हवींषि वहतु) ।

अथ द्वितीयं मन्त्रमाह,—“अयमु व्यः प्र देववुर्हता यज्ञाय
नीयते । रथो न योरभीवृतो घृणीवान् चेतति त्मना^(२)” इति ।
'अयम्' एव 'स्वः' (सोऽग्निः) यज्ञार्थं उत्तरवेदिं प्रति प्रकर्षेण
'नीयते' । कीदृशोऽग्निः ?—(देवान् आत्मन इच्छति इति)
'देवयुः', 'हेता' (हेमस्य निष्पादकः), 'रथो न योः' (रथ इव
यवयिता पृथक्कर्त्ता),—यथा रथः स्वस्त्रिभारुढं पुरुषं भूमिष्ठेभ्यः
पृथक्कृत्य ग्रामे नयति, तथा अयमग्निः स्वस्मिन् उतं हविः
इतरेभ्यो हविर्भ्यः पृथक्कृत्य देवेषु नयति ; 'अभीवृतः' (यज-
मानैराभिमुख्येन स्वीकृतः), 'घृणीवान्' (रश्मियुक्तः), तादृशो-
ऽग्निः 'त्मना' 'चेतति' (स्वयमेव यजमानभक्तिं) जानाति ।

द्वितीयमन्त्रपाठस्तु,—“अयमग्निर्हव्यत्यमृतादिव जन्मनः ।

सहस्रसिन्धुदीयान् देवो जीवातवे हतः^(९)” इति । ‘अयं’ प्रणीय-
मानः ‘अग्निः’ ‘अन्नमो’ (अन्नमात्रेण) ‘उद्व्यति’ (प्रबृद्धो भवितु-
मिच्छति), ‘अमृतादिव’ (यथा पीतेनामृतेन मरणरहितः प्र-
वर्धते तद्वत्) । किं चायं ‘देवो’ ‘जीवातवे’ (जीवनौषधाय)
‘सहस्रसिन्धुदीयान्’ ‘हतः’ (बलवतोऽप्यतिप्रबलः हतः); यदा
अयमग्निः प्रबलो भवति, तदा स्वयमपि विनागरहितो जीवति,
यजमानमपि यज्ञनिष्पादनेन जीवयतीत्यर्थः ।

चतुर्थमन्त्रपाठस्तु,—“इडायास्त्वा पदे वयन्नाभा पृथिव्या
अधि । जातवेदो निधीमद्गमे हव्याय वोढवे^(१०)” इति । हे
‘जातवेदः’ ‘अग्ने’, ‘हव्याय वोढवे’ (हवींषि वोढुं) त्वं ‘वयं’ ‘धी-
महि’* (नितरां स्थापयामः) । कुत्रेति?—तदुच्यते,—‘पृथिव्या’
‘अधि’ (उपरि) ‘नाभा’ (नाभिसदृशे) आहवनीयायतने, तच्चा-
यतनम्, इडापदसदृशं;—यथा गोरूपाया इडायाः पदं घृतयुक्तं,
तथेदं घृताज्जतियुक्तं, तादृशस्थाने स्थापयामः ।

पञ्चममन्त्रपाठस्तु,—“अग्ने विश्वेभिः स्वनोक देवैर्जुषावन्तं
प्रथमः सीद योनिं । कुलायिनं घृतवन्तं सवित्रे यज्ञं नय यज-
मानाय साधु^(११)” इति । ‘विश्वेभिः’ ‘देवैः’ ‘स्वनोक’ (सर्वेऽपि
देवा अस्य सेनारूपाः, तादृश) हे ‘अग्ने’, ‘प्रथमः’ (देवानां
मध्ये मुख्यः) त्वं ‘योनिं’ ‘सीद’ (स्थानं प्राप्नुहि) । कीदृशं योनिं?—
‘जुषावन्तं’ यथा कम्बलास्तरणोपेतो देशो मृदुः, तथा अयं
सेव्यः, तादृशं, ‘कुलायिनं’, यथा पक्षिणां नीडः सम्यङ्निर्मितः,

* अत्र निधीमहि इति पाठो भवितुं युक्तः ।

एवमयमपि तादृशः ; 'घृतवन्तं' (घृताङ्गत्याधारभृतं) । यद्वा
 आहवनीयाख्यं कुलायोपेतं घृताङ्गतियुक्तं 'यज्ञं' 'सवित्रे' (अनुष्ठात्रे)
 'यजमानाय', 'साधु' 'नय' (सम्यक् समाप्तिं गमय) ।

षष्ठमन्त्रमाह,—“सीद हेतः स्व उ लोके चिकित्वान् सा-
 दया यज्ञं सुहृतस्य योनौ । देवावीर्देवान् हविषा यजास्यग्ने
 वृहत् यजमाने वयो धाः(१)” इति । हे 'हेतः' (होमनिष्पादक),
 'चिकित्वान्' (अभिज्ञः) त्वं स्वकीयस्थाने उत्तरवेदिरूपे 'सीद'
 (उपविश), 'यज्ञं' चेमं 'सुहृतस्य योनौ' (पुण्यकर्मणो योग्यस्थाने)
 'सादय' (स्थापय); (देवान् वेति कामयते इति) 'देवावीः'
 देवप्रिय इत्यर्थः ; तादृशस्त्वं 'देवान् हविषा' 'यजासि' (पूजयसि),
 हे 'अग्ने', 'यजमाने' 'वृहत्' 'वयो' (दीर्घमायुः) स्थापय ।

सप्तममन्त्रमाह,—“नि हेता होतृषदने विदानस्त्वेषो दीदि-
 वाः असदत्सुदक्षः । अदभ्यव्रतप्रमतिर्वसिष्ठः सहस्रम्भरः शुचि-
 जिज्ञो अग्निः(२)” इति । 'होतृषदने' (होमनिष्पादकस्य योग्य-
 स्थाने) उत्तरवेदिरूपे अयमग्निर्नितराम् 'असदत्' (सम्यगुपविष्ट-
 वान्) । कीदृशोऽग्निः,—“हेता' (देवानामाङ्गाता), 'विदानः'
 (स्थानाभिज्ञः), 'त्वेषो' (दीप्तिमान्), 'दीदिवान्' (देवेभ्यो
 हविषो दाता), 'सुदक्षः' (अत्यन्तं कुशलः), 'अदभ्यव्रतप्रमतिः'
 (अर्हिसिते कर्मणि प्रकृष्टा मतिर्यस्य स तथाविधः), 'वसिष्ठः'
 (अतिशयेन वासयिता), (सहस्रसङ्ख्याकानि हवींषि भरति
 पोषयति इति) 'सहस्रम्भरः', (शुचिः शुद्धा होमयोग्या जिज्ञा
 प्वासा यस्यासौ) 'शुचिजिज्ञः' ।

अष्टममन्त्रमाह,—“त्वं दूतस्वमु नः परस्यास्त्वं वस्य आ वृषभ
 प्रथेता । अग्ने तोकस्य नस्तने तनूनामप्रयुच्छन्दोद्यद्वेधि गोपाः^(८)”
 हे ‘अग्ने’, ‘त्वं’ देवानां ‘दूतः’ अग्नि, ‘अग्निर्देवानां दूत आसीत्’
 इति श्रुत्यन्तरात् । ‘त्वमु नः परस्याः’ (त्वमेवास्माकमतिशयेन
 पासकः); ‘त्वं वस्यः’ (त्वमेवास्मिन् कर्मणि निवासयोग्यः); हे
 ‘वृषभ’ (देवभेद), ‘आ’—‘प्रथेता’ (त्वमेवागत्य यागस्य प्रवर्तकः);
 ‘तोकस्य’* (अस्यदपत्यस्य) ‘तनूनां’ ‘तने’ (अरीराणां विस्तारे)
 ‘अप्रयुच्छन्’ (प्रमादमकुर्वन्), ‘दीद्यत्’ (तमोनिवारणेन दीपयन्);
 अथ वा (देवेभ्यो हविर्दानः); ‘गोपाः’ (पासकः) सन् ‘वेधि’
 (बुधस्य) अप्रमत्तो भवेत्यर्थः । एतेऽष्टौ मन्त्रा उत्तरवेदिं प्रति
 अग्निप्रवचनकाले होत्रा पठनीयाः ।

अथाग्निमन्त्रे पञ्च मन्त्राः पठनीयाः ।

तत्र प्रथमं मन्त्रमाह,—“अभि त्वा देव सवितरीज्ञानं वार्या-
 णां । सदावन् भागमीमहे^(९)” इति । हे ‘सवितः’ ‘देव’ (प्रेरक,
 परमेश्वर), ‘वार्याणां’ (निवारणीयानां) विघ्नानाम् ‘ईज्ञानं’ (विनि-
 वारणे समर्थं), त्वाम् ‘अभि’ (प्राप्तुमिति शेषः) ‘सदावन्’ (सर्वदा
 हे रक्षक), ‘भागं’ (भजनोद्यमि) ‘ईमहे’ (त्वत्प्रसादात्
 प्राप्तुमः) ।

अथ द्वितीयो मन्त्रः,—“मही सौः पृथिवी च न इमं यज्ञं
 मिमिचतां । पिपृतां नो भरीमभिः^(१०)” इति । महती ‘सौः’
 ‘पृथिवी’ चेत्येते उभे ‘नः’ (अस्यदीयम्) ‘इमं यज्ञं मिमिचतां’

* अत्र तोकस्य नः इति पाठो धर्तुमुपयुक्तः ।

(आज्यहोमादिभिर्द्रवद्रव्यैः सेतुमिच्छां कुरुतां) । ‘भरीमभिः’ (भरणैः) अस्मान् ‘पिष्टतां’ (पूरयताम्) ।

अथ द्वितीयः,—“त्वामग्ने पुष्करादध्यथर्वा निरमन्यत । मूर्ध्नि विश्वस्य वाघतः^(११)” इति । हे ‘अग्ने’, अथर्वाख्य ऋषिः ‘पुष्करा-दधि’ (पद्मपत्रस्योपरि) ‘त्वां’ ‘निरमन्यत’ (निःशेषेण मथितवान्) । अत एव पञ्चमकाण्डे ब्राह्मणमात्रातम्,—“पुष्करपर्णे ह्येनमुप-अतमविन्दत्” इति । कीदृशात् पुष्करात्?—‘मूर्ध्निः’ (उत्तमा-ङ्गवत् प्रशस्तात्); ‘विश्वस्य वाघतः’ (सर्वस्य जगते वाहकात्) । इदं हि पुष्करपर्णे अग्निमन्यनयज्ञनिष्पादनादिद्वारा सर्वं जगन्निवहति ।

अथ चतुर्थः,—“तमु त्वा दध्यङ् ऋषिः पुत्र ईधे अथर्वणः । वृचहणं पुरन्दरम्^(१२)” इति । हे ‘अग्ने’, ‘अथर्वणः’ ‘पुत्रो’ ‘दध्यङ्-नामक’ ऋषिः ‘तमु त्वा’ ‘ईधे’ (तम् उ त्वाम् प्रज्वालितवान्) । कीदृशं त्वां?—‘वृचहणं’ (वैरिविनाशनम्), ‘पुरन्दरं’ (रुद्ररूपे-णासुरसम्बन्धिनां त्रयाणां पुराणां विदारयितारम्) ।

अथ पञ्चमः,—“तमु त्वा पाथ्यो वृषा समीधे दस्युहन्तमं । धनञ्जयं रणे^(१३)” इति । हे अग्ने, पाथ्य-नामकः कश्चित् ऋषिः ‘तमु त्वा’ ‘समीधे’ (तमेव त्वां सम्यक् प्रज्वालितवान्), कीदृशः पाथ्यः?—‘वृषा’ (श्रेष्ठः), ‘कीदृशं त्वां?—‘दस्युहन्तमं’ (तस्कराणाम् अतिशयेन हन्तारं), ‘रणे’ ‘धनञ्जयं’ (तेषु तेषु संग्रामेषु धनस्य जेतारम्) ।

अथ ऋषौ जाते ऋग्वचं होता पठेत् । तत्रेयं प्रथमा, “उत

ब्रुवन्तु जन्तव उदग्निर्वृषहाजनि धनञ्जयो रणेरेणे^(१५)” इति ।
 ‘उत जन्तवः’ (सर्वेऽपि प्राणिनः), परस्परमेवं ‘ब्रुवन्तु’, किमिति?—
 ‘अग्निः’ ‘उत्’—‘अजनि’ इति । कीदृशोऽग्निः?—‘वृषहा’ (ब्रु-
 चाती), ‘रणेरेणे धनञ्जयश्च’ ।

अथ द्वितीया, “आ यं हस्ते न खादिनः शिशुं जातं न
 विधति विनामग्निः स्वधरम्^(१६)” इति । ‘खादिनं’ (हविषां
 भक्षकम्) ‘यम्’ ‘अग्निं’ ‘हस्ते न’ (पाषाणिव कस्त्रिंसित्पात्रे) ‘आ’—
 ‘विधति’ (आ निधानात् ऋत्विजो धारयन्ति) । किमिव?—‘जातं
 शिशुं न’ (सद्यःसमुत्पन्नं शिशुमिव) । कीदृशमग्निं? ‘विशां स्व-
 धरं’ (प्रजानां सम्यगहंसकम्) । तमग्निं पुरतः पश्याम इति शेषः ।

अस्याग्नेः पूर्वाग्निना सह मेलने, ‘प्र देवम्’ इत्याद्याः षडृचो
 होता पठेत् ।

तत्र प्रथमामाह,—“प्र देवं देववीतये भरता वसुवित्तमं ।
 आ स्वे योनौ निषीदतु^(१७)” इति । ‘देववीतये’ (देवानां हविः-
 खादनाय) ‘देवं’ (दीप्तिमन्तम्) अग्निं ‘भरत’ (हे ऋत्विजः प्रक-
 र्षेण पोषयत) । कीदृशं देवं?—‘वसुवित्तमं’ (अतिशयेन हवि-
 र्खण्डधनाभिन्नं) । स च देव ‘आ’—गत्य ‘स्वे योनौ’ (पूर्वाग्निरूपे
 स्वकीये स्थाने) ‘निषीदतु’ (नितरां उप समीपे प्रविष्टो भवतु) ।

अथ द्वितीयामाह,—“आ जातं जातवेदसि प्रियः शिशो-
 तातिथिं । खोन आगृहपतिम्^(१८)” इति । हे ऋत्विजः, इदानीं
 ‘जातं’ ‘प्रियम्’ अतिथिरूपम् एनमग्निं पूर्वमेव स्थिते ‘जातवेदसि’
 ‘शिशोत’ (शयानं कुरुत) । कीदृशे जातवेदसि?—‘खोने’

(सुखरूपे) । कीदृशं जातं ?—‘आमृहपतिं’ (सर्वतो गृहस्य पालकम्) ।

अथ तृतीयामाह,—“अग्निनाऽग्निः समिध्यते कविर्गृहपति-
र्बुवा । हव्यवाड् जुहास्यः^(१८)” इति । पूर्वसिद्धेन ‘अग्निना’ सह
इदानीमानोतः ‘अग्निः’ ‘समिध्यते’ (सम्यक् प्रज्वाल्यते) । कीदृ-
शोऽग्निः ?—‘कविः’ (विद्वान्), ‘गृहपतिः’ (गृहस्य पालयिता),
‘बुवा’ (नित्यतरुणः), (हव्यं वहतीति) ‘हव्यवाट्’, (जुहुरेवास्यं
मुखं यस्यामौ) ‘जुहास्यः’ ।

अथ चतुर्थीमाह,—“त्वं ह्यग्ने अग्निना विप्रो विप्रेण सन्
सता । सखा सख्या समिध्यसे^(१९)” इति । हे नूतनाग्ने, त्वं पूर्वेण
‘अग्निना’ सह सम्यक् प्रज्वाल्यसे । कीदृशस्त्वं ?—‘विप्रो’ (ब्राह्म-
णजात्यभिमानो), ‘सन्’ (विनाशराहित्येन सर्वदा अवस्थितः),
‘सखा’ (सखिवदितरस्मिन्नग्नौ प्रीतियुक्तः) । कीदृशेनाग्निना ?—
‘विप्रेण’ ‘सता’ ‘सख्या’ च ।

अथ पञ्चमीमाह,—“तं मर्जयन्त सुक्रतुं पुरोयावान्माजिषु ।
स्त्रेषु चयेषु वाजिनम्^(२०)” इति । हे ऋत्विजः, ‘तम्’ इमं
मथितमग्निं ‘मर्जयन्त’ (शोधयत) । कीदृशं ?—‘सुक्रतुं’ (सुष्टु क्रतु-
निष्पादकम्) । ‘आजिषु’ (संयामेषु) ‘पुरोयावान्’ (पुरतो गन्तारं) ।
‘स्त्रेषु चयेषु’ (यजमानसम्बन्धिषु स्वकीयगृहेषु) ‘वाजिनम्’
(अन्नसम्पादकम्) ।

अथ षष्ठीमाह,—“यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि
प्रथमान्यासन् । ते ह नाकं महिमानः सचन्ते यत्र पूर्वे साध्याः

सन्ति देवाः (११) इति । 'देवाः' (देवलं प्रेषवः) यजमानाः 'यज्ञेन' (यज्ञसाधनेन नूतनेनाग्निना सह) 'यज्ञं' (यज्ञसाधनं) पुरातनम् अग्निम् 'अयजन्त' पूजितवन्तः । 'तानि' मिलितानि अग्निद्वयसाध्यानि कर्माणि सुकृतानि 'प्रथमानि' 'आसन्' (मुख्यानि अभवन्) । 'ते' * 'महिमानः' (ते खलु महान्तः) यजमानाः 'नाकं सचन्ते', (स्वर्गं समवचन्ति) । 'यच्च' स्वर्गे 'पूर्वे' यजमानाः 'साध्याः' (साध्यफलोपेताः) 'देवाः' 'सन्ति' (ये वा भूत्वा वर्तन्ते, ते नाकं सेवन्त इति पूर्वचान्वयः) ।

अथ विनियोगसङ्ग्रहः,—

अथ पाण्डुकर्षाचस्य शेष औत्तरवेदिके ।

अग्निप्रणयने द्यष्टौ प्र देवमिति मन्त्रकाः ॥

अथाग्निमन्थने पञ्च जाते वक्त्रावुत द्वयम् ।

प्र दे, ऽन्योर्ऋत्वेने षट्स्युर्मन्त्रा अत्रैकविंशतिः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयम् ।

पुमर्थास्तुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-यजुःसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

समाप्तश्चायं पञ्चमप्रपाठकः ॥

॥ • ॥ समाप्तश्च तृतीयकाण्डः ॥ • ॥

* अत्र, ते ह इति पाठो धर्त्तुं युक्तः ।